
Культура української МОВИ

ДОВІДНИК

За редакцією
В. М. Русанівського

Авторський колектив:
С. Я. Єрмоленко (керівник),
Н. Я. Дзюбишина-Мельник,
К. В. Ленець, Л. Т. Масенко,
О. І. Нечитайло, Г. П. Півторак,
Л. О. Пустовіт, Н. Г. Сидяченко,
Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька

Рецензент
д-р філол. наук Л. І. Мацько

Редактор Л. Л. Щербатенко

Культура мови як складова частина культури і як одна із її форм — перша ознака загальної культури людини. Як привернути увагу до мовної поведінки особистості? Як виховати чуття слова?

Довідник орієнтує читача на вибір правильного слововживання, засвоєння граматичних норм, містить складні випадки російсько-українського перекладу.

Вміщено дані про походження власних імен, правопис прізвищ. Подається також інформація про нові слова в сучасній публіцистиці. Окремий розділ присвячено естетиці словесно-художніх образів.

Для мовознавців, викладачів, учителів, студентів, працівників засобів масової інформації, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями культури мови.

Культура языка как составная часть культуры и как одна из ее форм — первый признак общей культуры человека. Как привлечь внимание к речевому поведению личности? Как воспитать чувство слова?

Справочник ориентирует читателя на выбор правильного словоупотребления, усвоение грамматических норм, содержит трудные случаи русско-украинского перевода.

Помещены сведения о происхождении собственных имен, правописании фамилий. Содержится также информация о новых словах в современной публицистике. Отдельный раздел посвящен эстетике словесно-художественных образов.

Для языковедов, преподавателей, учителей, студентов, работников средств массовой информации, а также всех тех, кто интересуется вопросами культуры речи.

Культура мови, думки, почуттів

Людина створила культуру, а культура — людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Культура — це не тільки все те, що створене руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поводження, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.) Належачи до певного соціуму, індивідуум зі своєю появою на світ органічно входить у вироблену його співвітчизниками культуру, стає її користувачем і носієм. Чим міцніші зв'язки людини з культурою народу, тим більшого можна сподіватися від неї як від громадянина, свідомого творця матеріальних і духовних благ, патріота й інтернаціоналіста. Ослаблення зв'язків з культурою свого соціуму, втрата його мови, нехтування його звичаями негативно позначається на самооцінці вчинків індивідуума, на його ставленні до співвітчизників, до результатів колективної й індивідуальної діяльності. Отже, духовна культура міцними, хоч і невидимими нитками зв'язана з матеріальною культурою. Тому-то наше суспільство, пробудившись від довгого інтелектуального сну і приступивши до морального самоочищення, побачило ті болячки, які багато років прикривалися бадьорими лозунгами й закличками. Не пройшла повз увагу суспільства і мовна проблема.

Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. Повіривши в те, що всі мови в нашому спільному домі «активно розвиваються», ми довго не помічали, що цей розвиток, започаткований першим радянським десятиріччям, у 30—70-ті роки був спершу загальмований, а потім повернутий у зворотному напрямку. Треба виправляти становище: повернути всім мовам їх природний престиж і справжню, а не декларовану рівноправність. Необхідно виховувати

культуру мови як запоруку піднесення культури суспільної думки і суспільно корисної праці.

Суспільство завжди дбає про те, щоб його члени користувалися мовою не лише спонтанно, не тільки як даним від природи даром, а свідомо, як знаряддям найактивнішого розкриття своєї особистості. Мовний досвід індивідуума невіддільний від опори на літературну мову як акумулятор людських знань.

Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини і всього суспільства. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що в низькій культурі мови виявляються виразні ознаки бездуховності... Мовна неграмотність, невміння написати елементарний текст, перекласти його з української мови на російську і навпаки чомусь перестали сприйматись як пляма на службовому мундирі.

Мовна культура — це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника.

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

Цю книжку написано на вимогу практики. Багатьом відомі муки слова — як написати, яке слово вибрати, як перекласти... Мовні поради, вміщені в довіднику, ґрунтуються на сучасних літературних нормах — лексичних, граматичних, стилістичних, правописних.

Над виданням працювали лексикографи, граматисти, стилісти, історики мови. Слово давнє і слово нове, щойно зафіксоване, назва власна і загальна, вислів офіційно-діловий, книжний і розмовний або поетичний, художній, тобто слово-образ, — усі ці явища перебувають у полі зору авторів.

Які ж завдання і принципи побудови довідника?

Автори вважають, що сьогодні писати про культуру української мови не можна, не торкаючись проблеми функцій української мови в суспільному житті, зв'язку мови з духовністю народу, значення мовного виховання в піднесенні загальної культури людини.

Саме цим проблемам присвячено розділ «Поняття культури мови», що складається з трьох частин: «Культура мови і час», «Функції мови і мовна культура», «Образ рідного слова у мовному вихованні».

Свідоме ставлення до слова, шліфування мовного стилю пов'язане насамперед із проникненням у лексичні скарби мови. Саме про них ідеться в розділі «Семантичні відтінки слів». Основний матеріал цього розділу — розташовані за алфавітом слова з відповідним аналізом та рекомендаціями. Враховується стилістична доцільність слововживання, лексична сполучуваність. Розділ містить також загальні відомості про лексико-семантичні зв'язки слів, зокрема, подано визначення синонімів, антонімів, паронімів.

Засвоїти сучасну граматичну норму допоможе розділ «Як правильно?» Він об'єднує рекомендації щодо вживання варіантних, синонімічних словосполучень. Матеріал викладено в алфавітному

порядку (початкове опорне слово). Пропонується також російсько-український словничок.

Розділ «Ім'я та прізвище» складається з двох частин: «Походження і значення імен» та «Правопис прізвищ». Перша частина розпочинається загальними зауваженнями про принципи вибору власного імені, про традиції називання дітей у східних слов'ян. Розташовані за алфавітом власні чоловічі та жіночі імена супроводжуються поясненням їхнього походження та значення.

Матеріал про правопис прізвищ містить загальні зауваження щодо специфіки правопису власних назв порівняно із загальними, а також конкретні рекомендації щодо написання та відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ. У розділі подано зразки відмінювання конкретних власних назв.

Звертається увага на постійне збагачення словника сучасної української мови. Розділ «Лексичні і стилістичні новотвори у пресі» фіксує контексти вживання нових слів, словосполучень у газетно-журнальній практиці. Огляд активних процесів поповнення сучасного словника охоплює різні групи суспільно-політичної, публіцистичної лексики.

У самовихованні чуття слова важлива роль належить художній літературі. Тому особливу увагу автори звертають на естетично-довершене художнє слово.

Розділ «Художнє слово — мовний знак культури» — це спостереження над індивідуальною практикою майстрів художнього слова, значенням її в усталенні загальномовних літературних норм, у шліфуванні стилістичних норм української мови.

Запропонований читачам довідник не охоплює, звичайно, всього обсягу питань і тем із культури сучасної української мови. Автори свідомо обрали тільки певні аспекти цієї проблеми, даючи конкретні рекомендації для сучасної мовної практики. В основу покладено матеріали мовних консультацій, відповіді на питання, що надходили на адресу радіопередачі «Слово про слово», телепередачі «Живе слово», а також відділу культури мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Сьогодні, дбаючи про розширення функцій української мови, маємо шліфувати і мовну культуру. Автори сподіваються, що ця книжка пробудить інтерес до культури рідної мови.

ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ МОВИ

*У розділі йдеться про вузьке
й широке розуміння культури мови,
наповнення цього поняття
конкретно-історичним змістом.
Звертається увага на соціолінгвістичні,
психологічні аспекти культури мови,
пов'язані з вихованням мовної
особистості.*

*Дбати про культуру мови сьогодні означає
не тільки володіти нормами
літературної мови, а й розширювати
сфери застосування української мови.*

*Мовне виховання невіддільне
від виховання національної самосвідомості.*

*Тут багато важить художньо-поетичний
образ рідного слова,
утілений у конкретних мовних
знаках української культури.*

Культура мови і час

● *Мова — не просто знаряддя спілкування. Це щось значно вагоміше. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть, мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу.*

О. Гончар.

З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити й писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети і обставин спілкування. Проектуючись на певну систему, культура мови утверджує норми: лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності лексичної сполучуваності); граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); стилістичні (доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування); орфоепічні (вимова) і орфографічні (написання).

З часу виникнення науки про мову можна говорити й про складову частину мовознавства — культуру мови. Адже при створенні словників, граматик, тлумачень текстів завжди доводилося вибирати, оцінювати, класифікувати мовні факти. А узагальнені в лінгвістичних працях, вони сприяли усталенню, поширенню тих чи тих норм, їх кодифікації. Відоме визначення — мова особливий продукт людського роду, який «в свій час індивіди цілком візьмуть під свій контроль» (Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. Т. 3. С. 407), — безпосередньо стосується тієї галузі мовознавства, що окреслена поняттям культура мови. Ця галузь оформилася в системі лінгвістичних дисциплін як власне практичний курс у 50—60-ті роки нашого століття. Вона невіддільна від іншої філологічної дисципліни — стилістики, спирається на факти лексикології, граматики, історії мови, зокрема літературної, мови художньої літератури, теорії перекладу тощо. Власне, різнобічну гуманітарну — та й не лише гуманітарну — освіту важко уявити без культури мови.

Культура мови — це ще й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули вітання, прощання, побажання, запрошення тощо. Вони змінюються залежно від ситуації спілкування, від соціального стану, освітнього, вікового рівня тих, хто спілкується. Соціолінгвістичні, етнопсихологічні моменти донедавна не залучалися до сфери культури мови, котра розглядалася як рекомендації щодо правиль-

ності — неправильності, нормативності — ненормативності висловів.

Культура мови починається з самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов. Тобто культура мови безпосередньо пов'язана з соціологією і психологією не тільки в плані вироблення моделей, зразків мовної поведінки, а й щодо формування мовної свідомості.

У зв'язку з потребою виховання культури міжнаціональних відносин великої ваги набувають соціолінгвістичні й психолінгвістичні аспекти культури мови. Уважне, дбайливе ставлення до мови кожного народу, виховання взаємоповаги передбачає розширення так званої фонові, мовокраїнознавчої інформації, що обов'язково входить у мовне виховання, а отже, і в культуру мови.

Часто ми стаємо свідками поширеного мовного нігілізму, вираженого в типовій формулі: «Яка різниця, як говориш!» Виявляється, що люди, які недбало ставляться до своєї мови, позбавлені й почуття власної гідності. Виховані в атмосфері стереотипів, бездумної масової культури, вони не можуть бути творцями оригінальних, непересічних ідей. Ставлення до культури своєї мови індивідуума, а також суспільства в цілому, віддзеркалює загальний рівень культури — або її пасивний, споживацький, або творчий характер.

Культура мови невидимо, але міцно переплітається з національно-культурною специфікою мовної поведінки. Наведемо цікавий приклад із практики спілкування японців, описаний у збірнику з проблем етнопсихолінгвістики (Етнопсихолінгвістика. М., 1988. С. 91—97). Аналізується, зокрема, ситуація, в якій той, хто слухає, і той, хто говорить, по-різному виявляють свою позицію: «Сьогодні дуже холодно», — каже співрозмовник і чує відповідь: «Так, справді. Хоча й кажуть, що настала весна, холод не відступає». Насправді, той, хто слухав, стояв на сонячному боці вулиці, і йому не було холодно, проте він уявив себе на місці співрозмовника. Іншу модель мовної поведінки, на думку автора статті, мають європейці. Той, хто слухав, відповів би: «Що ви, та ж сьогодні дуже тепло!». Ознайомлення з культурними традиціями національної мовної поведінки дає змогу осмислювати проблеми культури мови в етнопсихологічному плані, розглядати її в широкому аспекті, не тільки як зовнішні ознаки етикету, а як проникнення в глибини справжньої, непідробної культури, що ґрунтується на гідності, на взаємоповазі.

Проголошуючи думку «Культура мови — загальна культура людини», маємо дбати про такі морально-етичні категорії, як любов до рідної мови, мовно-національна самосвідомість, які стають реальністю тільки при активному ставленні до слова, коли існує постійна потреба шліфувати свою мову, вчитися слухати й сприймати слово, володіти ним як засобом вираження думки.

Оцінка «гарна мова» завжди суб'єктивна, але в суспільстві виробляються і об'єктивні критерії літературної зразкової норми. Мовно-культурна діяльність не обходиться, звичайно, без конфліктів, суперечок щодо конкретного слововживання. Часто практичні поради суперечать проголошуваним теоретичним положенням, але саме так пробиває собі дорогу рухлива, динамічна норма як головна дійова особа культури мови. Вона змінюється разом із розвитком літературної мови. Варто звернутися до текстів, скажімо, минулого століття, щоб переконатися в іншій стилістичній нормі й щодо слововживання, й щодо синтаксису. Не заперечуючи того, що ці тексти написані українською літературною мовою, ми відчуваємо на них відбиток часу. Навіть п'ять-шість років у житті мови, особливо в часи бурхливих суспільних подій, здатні видозмінити семантичний обсяг слова, викликати до життя характерну лексико-семантичну сполучуваність. Ніхто не сперечатиметься, що вислови *духовна екологія, екологія культури, екологія мови* належать мовній практиці саме наших сучасників, що вони ввібрали в себе елементи нового мислення, пріоритет загальнолюдських цінностей в часи перебудови. Сучасна мова часто послуговується висловом *духовний вакуум*. Виявляється, що вислів цей не новий. Його брав на озброєння, характеризуючи сучасне йому суспільство, І. Франко (*Сербенська О. А. Духовність — мірило праведное* // *Культура слова*. К., 1990. Вип. 39).

Рух, зміну в літературній нормі бачимо на прикладі літературного мовлення людей різного віку. Скажімо, для письменника О. Льченка і для його покоління був нормативним наголос на першому складі у слові *російський*. Так насправді його наголошували в 30-ті роки ХХ ст. Звідти, очевидно, йде і наголошування слів *перекладач, споглядач, перенести*, що спостерігається, зокрема, в письменницькому колі. Сучасна літературна норма рекомендує наголошення *перекладач, споглядач, перенести*, а відхилення від пропонованих словниками наголосів сприймаються як розмовні форми.

Культура мови покликана оцінювати доречність, доцільність або недоречність, недоцільність використання різних засобів мовного вираження. Вона виступає тим чутливим інструментом, що першим помічає нові явища в лексиці, фразеології, граматиці, підказує мовцям стилістичне забарвлення мовних форм, попереджає про втрату словом його інформативного і емоційного заряду. Виховане мовне чуття обов'язково приверне увагу читача до ненормативних висловів у сучасному газетному тексті: *потискувати плечима* (рос. *пожимать плечами* перекладається *знизувати плечима*), *працює спустивши рукави* (українською мовою кажуть: *працює як мокре горить* чи *працює аби день до вечора*), *від'ємні риси характеру* (треба: *негативні риси характеру*) і под. Особливе місце в системі літературної мови належить фразеології: вона надає мовленню виразного національного колориту, допомагає відтінювати індивідуальне мовлення. Але використання фразеологічних зворотів потребує тонкого відчуття сти-

лістичної системи мови. Неабиякою майстерністю мають володіти перекладачі, добираючи фразеологічні еквіваленти в іншій мові. Наприклад, є в російській мові два близькі за значенням фразеологічні вислови: *На вкус и цвет товарищей нет; О вкусах не спорят*. В українській мові їм відповідають: *На любов і смак товариш не всяк і з іншим експресивним значенням — фразеологізм: Кому піп, кому попадя, а кому попова дочка*.

Нормування — колективна оцінка мовних фактів, на підставі якої кодифікується літературна норма в словниках, граматиках, довідниках. Проте словники й граматики, по-перше, не можуть передбачити всіх випадків мовокористування, по-друге, вони не встигають за постійною динамікою літературної норми. Наприклад, якій формі іменника надати перевагу — *речизм* чи *речовізм*? Іменник передає зміст поняття, пов'язаного з речами. Тобто зміст «споживацькі інтереси, захоплення речами, речова філософія» має й передаватися назвою *речизм*. Відповідна російська назва *вещизм*. Але паралельно виникає *речовізм* (щоправда, пишуть і *речовизм*), очевидно, за аналогією з поширеним словом *побутовізм* (від *побутовий*), з яким новотвір перегукується і семантично, й за словотвірною будовою. Взагалі, лексичні утворення на *-ізм, -ізація* досить продуктивні в сучасній мові. Не знайдемо, зокрема, в словниках іменника *сувеніризація*, а втім він широко вживається в мовній практиці, передаючи негативний зміст: «спрощення, приниження культури, зведення її до сувенірних атрибутів»: *сувеніризація культури*.

До появи словотвірного неологізму спричиняється виникнення суспільно важливого поняття, яке одночасно усвідомлюють, осмислюють мовці в багатьох зв'язках. Щоб таке лексично оформлене поняття здобулося на позитивну оцінку з погляду культури мови, мають діяти й певні естетичні, психологічні чинники. Так, наприклад, цілком у дусі граматичної системи української мови, яку він тонко відчував як перекладач, поет, утворює не зафіксоване словниками okazіональне дієслово *руїнитися* Борис Тен. Слово настільки природно зринає в публіцистичному тексті, що новизна його майже непомітна; можна лише відзначити зв'язок між дієсловами з антонімічним, протилежним значенням: «Сюди, «під житомирське небо, де хміль кучерявиться» впи́, а тоді *руїнилося* все: міста, села, земля... я повернувся з Німеччини, з концтабору...» («Жадань і задумів неспокій»). Індивідуальний новотвір вирізняється повнотою передачі значення «повоєнна розруха, спустошення». Дієслово легко утворилося від іменника і лягло в індивідуальну свідомість, а тим самим і в мовну свідомість читача.

Оказіоналізми, тобто створені для певного контексту або ситуації нові слова, не потрапляють до словників. Їх іноді називають морфологічними, або потенційними словами.

Але мова без потенційних слів, без індивідуального словотворення справляє враження схеми. Адже ніхто не говорить і не пише тільки

словниковими «одницями», навіть коли словник налічує сотні тисяч слів. У творчій особистості словникове багатство викликає стимул розбудовувати мову. Орієнтиром у такій творчій діяльності виступає і культура мови. Вона дає відчуття граматичної і лексичної системи мови, перевіряє кожний новотвір на тривкість і на його здатність передавати оригінальні повороти думки.

Багато людей сприймають рекомендації з культури мови як заборону, обмеження, стримування природного в індивідуальному слововживанні, вільного вибору слів, конструкцій, фразеологічних зворотів. У такому розумінні культура мови ототожнюється з **пуризмом**. Пуристичні прагнення, як відомо, можуть мати і позитивний, і негативний характер залежно від того, в якому становищі перебуває літературна норма національної мови. Зокрема, на думку білоруських дослідників, сучасна білоруська літературна мова має більш вільно й необмежено поповнюватися варіантами, тобто суворо-нормативний підхід до мовних фактів для білоруської літературної мови «не на часі» (Цьхун Г. У славянським кантэксце // Польша. 1987. № 12. С. 205—206). Очевидно, що виникнення пуристичних тенденцій, так само як і практика необмеженого розширення літературної норми, спричиняються тими самими явищами: незадовільним становищем літературної мови щодо виконуваних нею суспільних функцій, відсутністю природних умов саморегулювання літературних норм, яке забезпечується постійним і різноманітним функціонуванням літературної мови в суспільстві. Коли є такі суспільні умови, тоді й суперечки про доцільність того чи іншого варіювання, різноманітні оцінки мовних фактів сприймаються як природний розвиток, як саме життя літературної мови з її усталеними й динамічними нормами, причому такими, які не лише побутують на сторінках книжок, а й підтримуються загальним ужитком.

Регулювальну функцію культури мови іноді кваліфікують як «культуризацію», що веде до знищення народних джерел — діалектів, а тому викликає справедливую аналогію з горезвісною *меліорацією*. Звернімо увагу на означення регулювальна функція. Йдеться не про перекриття плюзів, коли діалектне, народнорозмовне слово, конструкція, відкидаються в принципі, як непридатні в сучасному мовно-культурному спілкуванні. Вони мають поповнювати літературну мову природним шляхом — саме від використання в різних сферах спілкування до кодифікації в словниках і граматиках. Для української літературної мови дуже важливою є саме регулювальна функція, яка забезпечує стабільність, збереження літературних традицій і водночас оновлення їх, витримане в межах міри й краси. Про це так писав О. О. Потебня: «У грамотної людини — дві течії мови, хоча в кращих випадках і не позбавлені взаємодії, але роздільні... В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається і щодо писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника

і читача. Думка повинна розвиватися, отже і мова повинна рости, але непомітно, як трава росте. Все, що зупиняє увагу на самому слові, будь-яка не тільки неясність, але помітна незвичайність його відволікає увагу від змісту. Лише прозорість мови дає змісту можливість діяти легко, сильно, художньо» (Потебня О. Естетика і поетика слова. К., 1985. С. 171—172).

Отже, суб'єктивна оцінка в ставленні до мови цілком закономірна. А втім, «чуття користі, міри і краси», як відомо, не вроджується, а виховується. Часом усі одноставні в запереченні якихось слів, зворотів, як, скажімо, в наш час багато хто виступає проти англійських запозичень *дизайн, коледж, хол, шоу, менеджер, спонсор*, а вони, незважаючи на протести, невідворотно пробивають собі шлях через засоби масової інформації, через усне побутове спілкування. Дарма, що можемо натрапляти на сторінках художніх книжок на такі лінгводидактичні відступи, як у творі Н. Бічуї: «І от ми сидимо в червоному кутку, а дівчина в світлій не по-робочому одежі говорить про значення ще однієї речі. Вона називає це естетикою, дизайном. Не думає зовсім про те, що декому з нас треба б зазирнути у словник, аби розрізнити до кінця, що таке етика, а що естетика і що таке дизайн чи дизайнер» («Квітень у човні»). Власне, питоме українське слово й запозичене — це постійний конфлікт, за яким часто стоїть мода. У певний час з'являється в нашому житті не саме слово, а пізнане чи пізнаване явище, і разом із ним приходять лексичне запозичення. Щоб віднайти й активізувати українську відповідну назву, потрібна свідомо, цілеспрямована робота працівників засобів масової інформації, їхня відповідна мовно-культурна підготовка. Чим же забезпечується така підготовка і в цілому мовно-культурний рівень суспільства? Насамперед, звичайно, добрим знанням традицій, культури. Причому культури не лише книжної, а тієї, що передається від покоління до покоління в народних звичаях, в усному народнорозмовному і народнопоетичному слові.

Так уже повелося, що ми більше уваги приділяємо культурі писемної мови, очевидно, й тому, що помилка на письмі живучіша і наочніша, а про традиції усного літературного мовлення згадуємо переважно у зв'язку з правилами вимови й наголошування слів. Тим часом усне мовлення має свої норми не тільки в орфоєпії і, можливо, через недостатню пропаганду, популяризацію цих норм, і, безумовно, через звуження сфери функціонування усного українського мовлення на радіо, телебаченні, де слово в його звуковому вияві тиражується не тисячами, а мільйонами примірників, так гостро сьогодні відчуваємо брак усної мовленнєвої культури. Традиції усного літературного спілкування тісно пов'язані з народознавством. Чи не тому й повернення до свого родоводу, народного коріння по-іншому висвічує проблеми культури усного спілкування. [Культура усного спілкування засвоюється змалечку, з дитячих років. Коріння її в бабусиній казці, в інтонаціях батьківських розповідей, у закла-

деному зв'язку слова з народною етикою, мораллю. Книжна, набута мудрість без опори на народно-розмовні традиції нежиттєва, мертва. Тому так по-сучасному сприймаються сьогодні міркування Сократа про винахідника письма Тевта, який відкрив єгипетському цареві науки й дуже хвалився, що цар тепер володіє засобом для пам'яті та мудрості. Але відповідь єгипетського царя про значення письма була несподівана: «У душі тих, хто вивчив писмена, вони вселять безпам'ятність, тому що їхня пам'ять буде позбавлена вправ: пригадувати почнуть поверхово, зовні, довіряючись письму, за сторонніми знаками, а не зсередини, самі по собі. Отже, ти винайшов засіб не для пам'яті, а для пригадування. Ти даєш учням уявну, а не справжню мудрість. Вони в тебе будуть багато знати з чуток, без навчання, і здаватимуться багатознаючими, залишаючись переважно неуками, людьми важкими для спілкування, вони стануть надумано мудрими замість мудрих» (Платон. Твори: В 3 т. М., 1970. Т. 2. С. 216—217). У цьому міркуванні підкреслюється не тільки значення усної пам'яті народу, зафіксованої в народній творчості, в кодї народної говірки, а й настанова в навчанні на живе спілкування, засвоєння мови не як формальної алгоритмізованої системи, а як живої думки, вираженої особистістю.

Регульовальна функція культури мови полягає, зокрема, в досягненні діалектичної рівноваги усної і писемної мови. Особистість, вихована на глибоких традиціях усного народного мовлення, вибираючи факти писемно-літературної практики, природно трансформує їх у нових звуках усного мовлення. Органічний перехід між цими двома формами літературної мови теж свідчить про високий рівень культури мови. Розглядаючи проблему писемної мови стосовно усної, Л. А. Булаховський наводить думку французького вченого А. Мейє: «Пишеться багато таких слів, які зовсім незвичайні в розмові; говориться багато таких, що їх не наважуються вживати на письмі» (Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства // Вибр. тв.: У 5 т. К., 1980. Т. 1. С. 280). Очевидно, різною мірою це властиво всім літературним мовам, тобто в ідеалі культура мови мала б виробляти рекомендації з урахуванням елементів усної та писемної. Тим часом у культурі української мови переважає орієнтація на писемні тексти, і аргументи в суперечці «Як правильно говорити?» наводяться, звичайно, з огляду на писемну практику. Стилістичні норми усного й писемного мовлення потребують сьогодні додаткового ґрунтовного вивчення. Ми звикли вимірювати освіченість членів суспільства загальною кількістю людей, що мають середню та вищу освіту. А чи замислюємось над тим, як віддзеркалюється в мові людини її освіченість, бо ж мова — це й характер мислення, а отже, й здатність діяти, створювати щось нове. Сьогодні говоримо про біду виховання — насадження стереотипів мислення. Чи ж не йдуть ці стереотипи від надмірного захоплення поверховою культурою писемного мовлення, від орієнтування на гладенький текст, запрограмовані

на всі випадки життя правильно побудовані фрази? Офіційно-ділова, канцелярська фразеологія заповнює живе усне спілкування. Їй може протистояти постійне збагачення індивідуального мовлення невичерпними джерелами народного слова, поповнення його золотими скарбами літературної мови, серед яких чільне місце посідають крилаті вислови — мовні знаки національної, а також світової культури, що прижилися на україномовному літературному ґрунті.

Мову людина пізнає впродовж усього життя й шліфує своє мовлення в постійному протиборстві і взаємодії усних і писемних стилів. Наприклад, спостерігаючи за мовою українських студентів 20-х років, відомий стиліст М. Ф. Сулима послуговувався такими поняттями: *культурний український мовлянин, мовний примітивізм, українсько-мовна культура* (Сулима М. Ф. Мова нашого студентства // Наук. зап. Харків. ін-ту народної освіти. 1928. Т. 3. С. 56). В них відчуваємо перегуки з сучасними проблемами розвитку мовної особистості. М. Ф. Сулима найбільшою вадою виховання вважав факти, коли студент у своїй мовній практиці «животіє на тих досягненнях, що мав змалку», «в тому хуторянському «змалку» альфа й омега української мовної культури». Освіченість, зокрема й мовно-культурна, означає вироблення в кожного постійної потреби удосконалення власної літературної мови, потреби шліфувати, вимову, збагачувати словник, активно використовувати графічну стилістику. Правильність як вихідне поняття культури мови має доповнюватися доцільністю, розширенням загальнокультурних обривів особистості.

Практичне значення культури мови не обмежується збиранням типових помилок усного та писемного мовлення. Спираючись на історію мови, історію літературної мови, теорію художньої мови, лінгвостилістику, теорію перекладу, культура мови завдяки активному використанню методу «слова і речі» вступає у прямиий контакт з духовною культурою народу. Про метод «слова і речі» в українському мовознавстві говорив Л. А. Булаховський у зв'язку з семасіологією, що вивчає не лише історію слів в етимологічному аспекті, а входить «якнайглибше в історію речей, які означаються відповідними словами» (Булаховський Л. А. Знач. праця. С. 102). Застосування цього методу робить культуру мови комплексною наукою, в якій поєднується увага до слова як елемента збереження історії, культурних традицій і як показника нових поворотів думки, нових понятійних категорій.

Метод «слова і речі» фактично знайшов застосування в таких працях, як «Живе слово» (К., 1964) А. Матвієнко, «З біографії слів» (К., 1988) Є. Чак, «Слово про слово» (К., 1986) А. П. Коваль, «Народження і життя фразеологізму» (К., 1988) В. Д. Ужченка.

Культурологічний аспект лінгвістичної дисципліни дає про себе знати при коментуванні, тлумаченні історичних текстів, пам'яток мови. Власне, в широкому розумінні культура мови виявляє й вивчає мовні знаки культури, привертає увагу до них як виразників конкрет-

ної історичної доби, символів національної культури. Зокрема, такими символами багата й мова української народної пісні. Що означає, скажімо, слово *луг* у пісенних рядках:

Лугом іду, коня веду, розвивайся, луже...
Ой не шуми, луже, та зелений байраче...
Ой не шуми, луже, дібровою дуже...

Не розгадавши зв'язку між словами й речами, не зрозуміємо, чому раптом *луг* має *шуміти дібровою*. І тільки історичний словник та мова народної пісні проллють світло на семантику цих слів. Бо ж співається в пісні про *луг* — «ліс на березі, в низині, луки», про діброву, яка може бути не тільки «лісом», а й «луками, пасовиськом, зеленою травою».

На тлі народнопісенного поетичного словника, в якому синонімічний ряд *ліс, гай, діброва, луг, ліщина, байрак, бір* досить розгалужений, по-іншому розкривається й асоціативне поле відомого Шевченкового вислову:

За байраком байрак,
А там степ та могила...

Культура мови передбачає фоніві, мовокраїнознавчі відомості про слова-поняття, крилаті вислови, ті словесні образи класичної літератури, що стали надбанням української національної культури. Досконалі художні вислови, ввійшовши в загальну літературну мову як знаки культури, несуть на собі відбиток індивідуальної творчості.

Згадаймо прості й водночас зворушливо-музикальні рядки: «Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Растваця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка...» Не одне покоління учнів завчає цей класичний уривок напам'ять і потрапляє в полон заворожуючого ритму оповіді, сприймає музику мови (чи не символічно, що повість «Микола Джеря» присвятив І. С. Нечуй-Левицький своєму другові композитору М. В. Лисенкові!). Кожного хоч на мить зачарує музика фрази «Миколи Джері» й ті зорові картини, що вималювані словом. Усе таке звичне, багато разів бачене, але єдино можливі й найправдивіші слова для нього знайшов І. С. Нечуй-Левицький, зробивши «класичний» український пейзаж мовним знаком культури.

А ось приклад з іншого стилю — публіцистичного: «Він був сином... мужика, і став князем в царстві духа. Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим». Ці відомі слова І. Франка про Т. Г. Шевченка ніби викарбувано різцем на моноліті української літературної мови. Можливості лексично-синтаксичного шліфування думки, вигострювання її виявляються в чітких ритмічних блоках Франкового висловлювання, побудованого на принципі

антонімії, протиставлення і водночас на подібності, повторах. Лаконізм і філософська глибина цього монолітного сплаву, створеного І. Франком, надають уривкові значення взірця публіцистичного стилю, що збагачує скарбницю мовних знаків української культури.

Семантичні обшири слова, зокрема художнього, народнопоетичного, народнорозмовного, — справді безмежні. Для їх пізнання важливо знати українську мову в усій сукупності її виявів, уявляти її вповні у системі культурних цінностей. Що це означає? Мова змінюється в просторі й часі. Відмінності в лексиці, фонетиці, синтаксисі на різних часових зрізах, у різних регіонах фактично — ознаки одного живого організму, яким є національна мова. Сьогодні, наприклад, літературною нормою вважається вислів *один одного запитуємо*, або *один в одного запитуємо*, *один одного наздоганяє*, *одна одну перепитує* і под. Тим часом у класичній літературі, в народних піснях маємо інші приклади:

*Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?*

Т. Шевченко

*Ой у полі дві тополі,
Ідна другу та й вихитує.*

Народна пісня

Народну пісню чуємо і в іншому варіанті

*Ой у полі дві тополі,
Одна одну перехитує.*

Легко помічаємо зміни в пристосуванні мовної форми до сучасної літературної норми. Що ж, в устах виконавців, які теж є творцями пісенного варіанту, таке редагування здійснюється повсякчас. Але чи маємо право редагувати Шевченкові рядки, пристосовуючи їх до сучасної літературної норми? Звичайно ж, ні, навіть коли це дозволяє віршовий розмір, рима та ін. Шевченків вислів став уже мовним знаком української національної культури, його треба вміти пояснити, зрозуміти через нього колишню літературну норму, побачити закономірності її зміни. То природна річ — тлумачити мову класики, яка входить у свідомість сучасного читача часом непередбаченими художніми деталями, словесними знаками.

Сьогодні багато говориться й пишеться про виховання особистості, зокрема й мовне. Трагування її не може обійтися без опори на національну мову, на мовні знаки національної культури. Тільки той, хто засвоює мовну культуру в усій її сукупності й багатогранності, здатен стати творцем мовних цінностей і найповніше виразити себе як особистість у будь-якій галузі суспільної діяльності.

Функції мови і мовна культура

● Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури... Мовна культура — це живодайний корінь культури розумової, всього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності.

В. О. Сухомлинський

Серед багатьох визначень мови — і строгих науково-термінологічних, і художньо-образних, емоційних — проступає спільна ідея: нерозривна єдність людини і мови.

Схилилась над колискою мати, і перші звуки колискової пісні, музика рідної мови переливаються в її кровинку. Психологи досліджують, від якого моменту починається спілкування людини з навколишнім світом, коли дитина починає сприймати, розрізняти звуки людської мови. Одне не викликає сумніву: пестливі, ніжні руки матері, її лагідний голос — то вже і є спілкування, що дає імпульс повному розкриттю всіх можливостей людини, закладених у її генетичному коді. Через це спілкування створюється неповторний емоційний світ єднання поколінь, світ, у якому живе рідне слово. Дитина ще не скоро вимовить його, але в дитячу пам'ять уже влилися звуки рідної мови.

«Мова — найважливіший засіб людського спілкування» (Ленін), мова — «безпосередня дійсність думки» (Маркс), мова — «жива схованка людського духу» (Панас Мирний), мова — «коштовний скарб народу» (Франко), мова — «життя духовного основа» (Рильський), «мова — генофонд культури» (Гончар) — цей список афористичних висловів можна продовжувати. Мислителі, письменники в усі часи намагалися розкрити таємниці людської мови, її роль не тільки як засобу спілкування, а й як знаряддя формування і вираження думки, як основу духовності народу, як міцну й надійну опору самосвідомлення особистості, бачення себе в соціальному й культурному контексті, як імпульс до творчого самовираження людини не тільки в національній культурі, а й у світовій цивілізації.

Завжди йдуть у парі мова й думка. Не випадково О. О. Потебня наголошував: «Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона не відображення світогляду, який вже склався, а діяльність, що його складає» (Потебня А. А. Мысль и язык. Х., 1913. С. 141). Навчаючи дитину мови, вчимо її мислити, почувати, сприймати світ у всій різноманітності звуків, барв. Видатні педагоги усвідомлюва-

ли значення рідної мови для виховання дитини. Основоположник вітчизняної народної педагогіки й народної школи в Росії К. Д. Ушинський в умовах царської політики, коли на Україні заборонялися школи рідною мовою навчання, відстоював думку про те, що рідна мова — «органічний витвір народної думки й почуття, в якому виявляються результати духовного життя народу». Добре розумів, який тонкий різець у руках педагога слово, В. О. Сухомлинський. Саме мова зовні непомітно здатна розкрити, збудити талант мислення і талант діяння — праці. Він зазначав, що школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова.

Освіта, наука, мистецтво, театр, побутова культура пов'язані з мовним вихованням. Усі сфери життя суспільного охоплює мова. Поняття матеріальної і духовної культури формуються в національній мові, причому людина виступає не тільки суб'єктом, що створює ці поняття, а й об'єктом, на якому позначається дія мовного мислення, в широкому розумінні — мовної культури. Досліджуючи співвідношення мови і культури, вчені детально зупиняються на функціях, які виконує мова в суспільстві. Обмеження сфер, де використовується національна мова, приводить до знекровлення культури. Адже «мова для культури — те саме, що центральна нервова система для людини» (Лем С. Модель культури // Вопр. филол. 1969. № 8. С. 49). Мову називають акумулятором, інтегратором культури. Її живий складний організм реагує не лише на стан мовної освіти в суспільстві, а й на функціонування таких, здавалося б, формальних чинників, як інформативна реклама, вівіски, оголошення. В них на перший план виступає умовність знаків, їхня застандартизованість, стереотипність. Так само офіційно-діловий, канцелярський стиль послуговується невеликою кількістю синтаксичних штампів, характерним лексичним запасом. А проте цей цілком умовний і не визначальний з погляду структурного багатства стиль виявляється дуже вагомим у сфері суспільного життя мови. Від нього залежить соціальна престижність національної мови, її вихід на інші функції, де домінує творче, індивідуальне начало, здатне підносити культурний рівень членів суспільства. Тут перед психолінгвістикою необмежене поле досліджень, аби віднайти «тайники зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою» (Франко І. Я. Двоязичність і дволичність // Літературно-науковий вісник. Львів, 1905. Кн. 4. С. 232). Справді, велика таїна схована в природі рідного слова, яке здатне викликати відчуття причетності до національної історії, культури, з яким пов'язане найтісніше і почуття патріотизму — любові до своєї Батьківщини.

Бувають такі ситуації, коли навіть звучання рідного слова стає причиною особливого душевного стану, емоційного збудження будь-

якої людини, не кажучи вже про тих, хто наділений емоційно-образним баченням світу. Згадаймо Шевченкову тугу за рідним словом на засланні, де він тяжко страждав, що нема з ким промовить слово, поговорити, привітати словом, нікому сказати добре слово. Слово-спілкування переростало в його мовній свідомості у слово-творчість, виливалося в слова-сльози, невеселі думи. Особливість мови як засобу самовираження творчої особистості полягає в потребі знаходити відгук у суспільстві. Такий зворотний зв'язок — необхідна передумова функціонування мови — основи духовного життя нації. Творчість рідною мовою — це спілкування й зі своїми сучасниками, і з попередніми поколіннями, які створили культурний шар духовності народу.

Шевченко дуже гостро відчував потребу в такому спілкуванні:

Як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..

«Хіба самому написати»

Надзвичайно актуально звучать сьогодні Шевченкові рядки про зв'язок мови з історією народу:

Не одуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тиком.

«Гайдамаки»

Слово матері, слово народної пісні, історія, закодована в думках, піснях, переказах, відображена в історичних пам'ятках, козацьких літописах, — все це було тією основою, на якій формувалася національна самосвідомість поета. Слово в поетичній образній системі Шевченка належить до понять вищої духовної сфери. Через нього пізнаються всі інші ланки духовності.

Мова народної пісні, очевидно, виявилася найміцнішою, найтривкішою ланкою української національної культури щодо її спадкоємності, наступності. З нею відчувають спорідненість насамперед творці національного мистецтва — композитори, художники, не кажучи про майстрів слова. Легенда про полтавську дівчину Марусю Чурай, про її пісні навіяла, наприклад, Ліні Костенко тему віршованого роману «Маруся Чурай», в мові якого так легко й природно поєдналися різночасові шари української лексики та фразеології,

книжні й народнопісенні традиції, своєрідні вияви української національної культури:

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
піснями і невільницьким плачем.

Народна пісня здатна видобути ознаки українськості навіть у тих, хто заховався за шкаралупу «ніякої» культури, за модні металеві роки, рок-опери тощо.

Мові української художньої літератури, мові писемності з її різноманітними стильовими розгалуженнями взагалі важко пробитися до свідомості сучасного українця, зокрема українця денационалізованого, який сприймає українську літературу, культуру як вторинні.

Загальновідома істина: любимо те, що добре знаємо, відчуваємо, в чому кохаємось, що плакаємо. Знання ж більшості про українську літературу, культуру, мову залишаються на все життя тільки на рівні недосконалої шкільної програми, з якої вилучені імена, пов'язані з національною культурою. М. Рильський писав: «Роздумуючи над долею української мови, згадуєш слова Шевченка, сказані ним про історію України...

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України»

(Рильський М. Як парость виноградної лози. К., 1973. С. 151).

Рівність українського слова серед світових мов виборювали видатні культурні діячі, письменники, які добре розуміли, що без мови немає народу.

Духовне життя виявлялося в необхідності створити літературу рідною мовою, спираючись на її народні джерела. «Коли нація досягає самоусвідомлення, у неї виникає потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цю місію здійснює література — художня, публіцистична, наукова, зокрема історико-етнографічна. Якщо література твориться мовою народу — її носія, вона стає національною літературою, що освітлює нації шлях у майбутнє, в коло інших цивілізованих народів. Коли ж література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу» (Русанівський В. М. Світогляд і мова // Мовознавство. 1989. № 2. С. 3).

Творчий геній Т. Шевченка вказав українській мові її майбутнє. Мова великого поета об'єднала всіх українців:

по безсмертному шляху
Ішли хохли, русини, малороси,
Щоб зватись українцями віднині.

І. Драч

І в наукових дослідженнях, і в літературно-писемній практиці утверджувалася ідея розвитку української літературної мови на народній основі. Цьому, зокрема, сприяла діяльність руської трійці — М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, видання альманаху «Русалка Дністрова» (1834 р.). М. Шашкевич писав: «Письменство у кожного народу — це його життя, його спосіб думати, його другий образ; воно повинно заклонутися і вирости на його ж таки ниві, щоб не скидатися на того райського птаха, про якого розповідають, що не має ніг, а через те мусить довіку в повітрі виснути. Письменство — найперша потреба всього народу» (Русалка Дністрова. К., 1972. С. 18).

Надзвичайно актуальні сьогодні думки О. О. Потебні про зв'язок між культурою і мовою народу. Він теоретично обґрунтовує положення про те, що «немає мови й наріччя, які б не були здатні стати знаряддям необмежено різноманітної й глибокої думки» (*Потебня О. Естетика і поезика слова*. К., 1985. С. 7). Отже, потенційно всі мови здатні передавати людську думку. Пізнаючи глибини народної культури, проникаючи в таємниці слов'янського фольклору, слов'янських мов, О. О. Потебня бачив неповторність кожної мови у відображенні дійсності: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю було можливе, воно було б згубним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох почуттів одним, хоч би це було не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди, для народності — інші народності» (*Потебня А. А. Рецензия на сб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» // Эстетика и поэтика*. М., 1976. С. 229). Вчений глибоко замислювався над проблемою денационалізації народів. Він вважав, що люди «добровільно не відмовляються від своєї мови» (*Потебня А. А. Язык и народность // Эстетика и поэтика*. С. 271), а потрапляють у такі суспільно-політичні обставини, які змушують до цього. Згадаймо окремі сторінки з історії української літературної мови. Відомий циркуляр 1863 р. Валуєва категорично стверджував, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Цим указом заборонялося видання книжок українською мовою. За Емським указом 1876 р. заборонялося ввозити із-за кордону будь-які книжки, що видавалися там українською мовою, за винятком документів і пам'яток. Заборонялася українська мова на сцені театрів, нею не дозволялося друкувати тексти в нотних збірниках. Подібні розпорядження були й у 1881 р. І все-таки, незважаючи на ці заборони, українська літературна мова утвердила себе в творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Ю. Федьковича, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, в усій стилістично багатій художній літературі. Літературну мову І. Франко називає «репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість»

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила перед українською мовою, а отже, й національною культурою можливості вільного розвитку. Двадцять років нашого століття — це період відродження української національної культури, активізації мовознавчих досліджень, уваги до функціонування живого українського слова. Тоді народилися слова Ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні» (1919 р.), які набули особливого суспільного змісту в сучасних умовах перебудови, відродження ленінських принципів національно-мовної політики: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас» (Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне збір. тв. Т. 39. С. 313—314).

Проте політика сталінського геноциду, роки волонтаризму й застою перекреслили започатковане в 20-ті роки. Живий мовний організм, у якому за нормального ходу розвитку природно відчувається взаємодія між народно-розмовним і писемним літературним мовленням, зазнав деформації, що особливо виразно проявилось в останні десятиліття. Через порушення принципів ленінської національної політики, незадовільний стан мовного виховання, а отже й виховання національної самосвідомості, патріотичних почуттів, через зниження ролі взагалі гуманітарної освіти виникло явище україномовного нігілізму. Він охопив сфери освіти, культури, науки, поширився в буденній свідомості українців.

Втратився соціальний престиж загальноосвітньої середньої школи з українською мовою навчання. Порушився мовний статус таких шкіл, знизилася мовна культура учнів та вчителів. Нібито демократичне право батьків і учнів обирати школу з відповідною мовою навчання відбивало насправді тенденцію до звуження сфери функціонування української мови в суспільстві. Вона зайняла другорядне місце, а то й зовсім була усунена як мова вузівської освіти. Таке становище не могло не позначитися на загальному культурному рівні вчителя, інженера, митця, науковця.

Українські театри, зокрема й обласні, переходили на статус двомовних із незначною частиною україномовних спектаклів. Справджується тривога М. Рильського: «Двомовність» театру поведе до зниження культури української мови, яка й так стоїть у театрі на

далеко не бажаному рівні» (цит. за: Ільєнко І. Життя духовного основа // Літ. Україна. 1988. № 43). Підміна сценічної мови спричинила втрату професіоналізму акторів, різке зниження культури обох літературних мов, якими по черзі ставляться спектаклі. Очевидно, мова актора як засіб професійної діяльності має шліфуватися в напрямі професійної одномовності. Звичайно, не лише мовна майстерність акторів створює відповідний авторитет театрові. Театральне мистецтво тисячами ниток пов'язане з драматургією, взагалі зі станом словесної творчості, а остання — з освітою, загальною культурою.

Щодо сфери науки, то тут українська мова використовується переважно в гуманітарних галузях. Існують і певні «теоретичні обґрунтування» такої практики: наука, будімо, дедалі більше інтернаціоналізується, і видавати наукові праці українською мовою нерентабельно.

При існуючому протиставленні, зокрема художньої і наукової мовної практики, порушується сама основа духовної єдності нації, знижується її інтелектуальний потенціал. Художньо-образне пізнання дійсності та її наукове пізнання реалізується на основі літературної мови, яка за своїми виражальними можливостями має забезпечувати сучасний рівень і художньої літератури, і науки. В українській культурі маємо, на жаль, такі диспропорції: високого розвитку досяг художній переклад, здатний відтворювати й сучасну зарубіжну літературу, й літературу минулих століть (згадаймо хоч би слова К. Чуковського, звернені до перекладача Гомерових поем Бориса Тена: «...я побачив, яка гнучка, співуча у Вашому перекладі українська мова, ніби створена для цих геніальних гекзаметрів» — У кн.: Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена. К., 1988, С. 18), і водночас на Україні немає україномовних кінорежисерів, які б випускали фільми, мультфільми для дітей. Існує ніби зачароване коло: з одного боку, українською мовою не створюються відповідні культурні цінності через те, що вона і в повсякденному житті, суспільному функціонуванні відсунена на другий план, а з другого — мова втрачає в повсякденному житті соціальний престиж, тому що культурних цінностей українською мовою явно недостатньо. Не варто забувати про одну надзвичайно важливу для виховання сучасної мовної особистості ланку культури — це радіо, телебачення. Престиж української мови в цій сфері залежить і від їхньої загальнокультурної вартості. Отже, мова входить у всі різновиди суспільного буття не як форма, не як зовнішня оболонка, а як живий організм.

Вузько прагматичний, утилітарний підхід до мови як до засобу спілкування, причому не обтяженого ускладненою, здатною до розвитку думкою, заступив останнім часом усі інші функції мови. Її розглядають у зв'язку з соціалізацією особистості, наголошуючи на соціативній функції мови. Роль цієї функції, без сумніву, важлива в умовах формування виробничих колективів, соціумів. Проте маємо

пам'ятати і про зворотний бік соціалізації індивідуумів — невідворотний процес нівелювання особистості, розчинення її в «гвинтиковому» виробництві, де всі людські цінності вимірюються лише запланованою колективною працею, а не життям людини як таким.

І все-таки справжньої духовної культури не може бути без такої важливої функції мови, як самовираження, про яку дуже влучно сказав у статті до газети «Літаратура і мастацтво» (1988, 25 берез.) білоруський письменник В. Биков: «Чи тільки для спілкування служить людству мова? Чи тільки для комунікації? А для того, щоб думати й відчувати? Найповніше і найщиріше?.. Коли давним-давно увечері поверталася з поля жниця, вона співала зовсім не для спілкування з іншими — для себе і для своєї душі. Яка ж має бути мова, щоб висловити душу? Мова як продукт душі і душа — в певному розумінні — як продукт рідної мови? Мабуть, варто замислитись».

Образ рідного слова у мовному вихованні

● Слово — це найтонший різець,
здатний доторкнутися
до найніжнішої рисочки
людського характеру.
Вміти користуватися ним —
велике мистецтво. Словом
можна створити красу душі,
а можна й спотворити її.

В. О. Сухомлинський

Не одне століття українська література являє читачам образ рідного слова. Це, до речі, один із вічних мотивів і світової літератури: бо ж нема народу, байдужого до рідної мови, до своєї землі, тієї, на якій він народився й живе. Батьківська хата, материнська мова, рідна земля — словосполучення, що несуть у собі величезний почуттєвий заряд. І хай кожна доба наділяє художній образ Вітчизни своїми ознаками-атрибутами, мотив рідного слова в тому магнітному полі присутній постійно.

Ідеєю рідноти пройняті такі далекі в часі (бо ж висловив їх білоруський просвітителю Ф. Скорина в XVI ст.), але такі співзвучні людям кінця XX ст. слова: «Понеже від природи звірі, що блукають у пустелі, відають гнізда свої, риби, що по морю плавають і в ріках, чують вири свої, бджоли і їм подібні боронять вуліїв своїх, — так і люди — де зродилися і скормлені суть по бозі, до того краю велику ласку мають» (переклад із старобілоруської Р. Лубківського).

Природне пульсування патріотичного почуття, яке в часи революційних зрушень у суспільстві посилюється, пов'язане із звертанням до таких основ духовності, як мова. Ідея відродження слов'янської духовної культури по-новому зазвучала в 40-х роках XIX ст., у часи діяльності Кирило-Мефодіївського братства, на Україні. Професор словесності у Харківському та Київському університетах А. Л. Метлинський друкує в збірнику «Молодик» вірш «Рідна мова», в якому поняття рідної мови, батька, матері, історичної долі Батьківщини об'єднуються в одне ціле:

Рідна мова, рідна мова!
Мов завмер без тебе я!..
Було щастя, були чвари,
Все те геть собі пішло,
І як сонце із-під хмари,
Рідне слово ізійшло.

То був час, коли гнівний Т. Шевченко у поемі «І мертвим, і живим...» звертався до совісті своїх земляків:

І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дастьбі.. Колись будем
І по-своєму глаголать..

Проти забуття свого мовного та історичного коріння виступав С. І. Воробкевич, письменник, який народився, жив і працював на Буковині, був поборником єдності всього українського народу. Навіть назви поетичних творів «Моя Буковина», «То наші любі, високі Карпати», «Рідний край», «Збудилась Русь», «На красній Україні», «Хто рідну мову й звичаї не любить» передають виразний патріотичний струмінь його творчості. Широко відомі сьгодні рядки з вірша С. Воробкевича «Мово рідна», написаного 1869 року:

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має...
У тій мові ми співали,
В ній казки казали,
У тій мові нам минувшість
Нашу відкривали.

Із Шевченковими рядками:

Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають

перегукуються образи вірша С. Воробкевича:

Хто горнеться до чужого,
Того бог карає;
Свої його цураються,
В хату не пускають...

Мотив рідного слова природно викликає асоціації з символом української нації — творчістю Т. Шевченка. В. І. Самійленко, який народився через три роки після смерті Шевченка (1864 р.), дуже містко й образно розкрив роль національного поета в світовому піднесенні рідного слова. У вірші «Українська мова (Пам'яті Шевченка)» з'явилися рядки, яким судилося стати однією з найкращих, найлаконічніших, найестетичніших виражальних форм провідної ідеї: літературна мова кожної нації — це оброблена, відшліфована майстрами народна мова.

Діамант дорогий на дорозі лежав,—
Тим великим шляхом люд усякий минав,
І ніхто не пізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його.
Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,

І в пилу на шляху діамант він найшов.
Камінець дорогий він одразу пізнав,
І додому приніс, і гарненько, як знав,
Обробив, обточив дивний той камінець,
І уставив його у коштовний вінець.
Сталось диво тоді: камінець засіяв,
І промінням ясним всіх людей здивував,
І палючим огнем кольористо блищить,
І проміння його усім очі сліплять.
Так в пилу на шляху наша мова була...

У самому тексті поезії В. Самійленка не згадується імені Шевченка. Конкретно-чуттєвий, випукло зоровий образ — дорогий діамант — рідна мова дає змогу уявити велич майстра, в руках якого засіяла вона «як алмаз дорогий, як та зоря ясна».

Від індивідуальних словесних образів В. Самійленка простежується рух поетичної думки в тому самому семантичному ключі. Згадаймо Тичининське: «мова — як щирий, як чистий алмаз». А хіба не перегукується з першим рядком вірша В. Самійленка початок поезії Олександра Олесь, написаної 1918 року (Літ. Україна. 1988. № 48):

В землі віки лежала мова
І врешті вибилась на світ.
О мово, ноче колицкова!
Прийми мій радісний привіт.
Навік пройшла пора безславна...
Цвіти і сяй, моя державна...

Ще в часи революційного піднесення 1905 року, коли зросла кількість видань українською мовою, О. Олесь висловив свої почуття захопливими динамічно-дієслівними рядками про рідну мову:

Як довго ждали ми своєї волі слова,
І ось воно співа, бринить.
Бринить, співає наша мова,
Чарує, тішить і п'янить.

Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
Що рідну мову нам зберіг.
Зберіг в таку страшну неgodу,
Коли він сам стоять не міг.

Історична доля української мови як основи духовності нації збуджує поетичну уяву письменників. Вони відчують народне слово буквально на дотик, сприймають його в категоріях загальнолюдських моральних і естетичних цінностей. Звертаючись до народу, І. Франко писав:

...в слові твому іскряться
І сила, й м'якість, дотеп, і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися.

«Мойсей»

Перлиною громадянської поезії М. Рильського є вірш «Рідна мова» (1959 р.), що за змістом, насиченістю ідейними та художніми образами, за ліро-епічним звучанням дорівнюється поемі. Кожна строфа цього твору становить викінчений з погляду семантичної та структурної цілісності образок, а всі разом вибудовують образ рідної мови з минулого до сучасного, з минулого у майбутнє. Сила поетичного ритму і картинних порівнянь, семантичних контрастів і звукової символіки передає притаманний тільки М. Рильському стиль філософських медитацій, епічної розлогості й афористичних узагальнень:

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Весняних пахоші листків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

Імена Пушкіна, Максимовича, Котляревського, Шевченка, Добролюбова, Лесі Українки, Франка, які згадуються у вірші, — це ніби віхи-постаті, якими позначений історичний шлях спільної боротьби українських і російських революціонерів-демократів за соціальне та національне визволення. Слова-образи українського фольклору — історичних дум, пісень — постають перед читачем, коли поет говорить про заборони, яких зазнавала українська мова в царській імперії. М. Рильському підвладні однаковою мірою й поетизми високого звучання (*піт священний, народу-велетня чоло, веселково*), й слова суспільно-політичного словника (*народу боронив права, міжнародні поединки* і под.). З вірша М. Рильського народилися нові радянські фразеологізми, зокрема, мотив дружби народів, такий вагомий у творчій спадщині поета, поповнився новою перифразою:

Мужай, прекрасна наша мова,
Серед прекрасних братніх мов.

Поетичне бачення рідного слова в кожного своє, але з усіх індивідуальних образів вимальовується те спільне, що втілюється в найпоширеніших мовних знаках — епітетах, метафорах, порівняннях. Якби нам запропонували навести приклади епітетів до слова-поняття українська мова, ми, звичайно, згадали б П. Тичину, В. Сосяру, які називали рідну мову *солов'їною, калиною*.

Цілком закономірно, що через свою культуру бачиться виразніше й культура інших народів, що шлях до сердець інших народів пролягає через серце свого народу. Дружба народів — це дружба мов і культур. Ця думка постійно варіюється в українській радянській поезії. Але одна річ, коли ця думка проголошується декларативно, як офіційно-ділові мовні стереотипи, інша — коли вона проходить через чутливі больові точки поетового мислення.

У тяжкий для нашої країни час (1944 р.) був написаний вірш

В. Сосюри «Любіть Україну». Ключовими, семантично пов'язаними словами в ньому виступають поняття *вишнева Україна, мова солов'їна*, глибинний зміст яких розкривається на загальному тлі властивої індивідуальному стилю лексики: з одного боку, це *квітка, пташина, хвилі Дніпра*, а з другого — *електровогні, зойки гудків*. Лейтмотив поезії «Любіть Україну», так само, як і кульмінаційні рядки:

Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Україну!

відображають діалектичний зв'язок національного, патріотичного й інтернаціонального. Як відомо, В. Сосюру за цей вірш було звинувачено в націоналізмі, хоча сьогодні можна легко переконатися, як гостре художнє чуття дало змогу поетові передбачити ті явища національного, зокрема й мовного, нігілізму, які негативно позначилися на духовній культурі радянських народів. Мотив поезії В. Сосюри як естафету любові до рідного краю, мови підхоплює І. Драч. У вірші «Заповіт Сосюри» присутній образ рідної мови, лексично виражений в характерних означеннях-епітетах до поняття слова: *священні, буйні, голосні, точні, мов подих, вишневі*:

Поете мій! Клятвою гордо клянусь
Слова ці знаменом нести до загину,
Слова ці вишневі з запечених уст:
«Любіть Україну! Любіть Україну!»

Ці слова, як пише поет, «звучать на небесній орбіті. Це їх космонавт заплітає в пісні — Душа їх співає в зеніті!». Космічна мелодія рідної мови, зв'язок космонавта зі своїм родоводом — ось що важливе для поета.

У круговерті сучасного неспокоїного життя, інформаційних бумів і стресів раптом слово, те диво калинове, примушує людину завмерти на мить і замислитись: хто ми, чийх батьків діти, що принесли у світ, що дамо своїм нащадкам? Традицію української народної пісні і української поезії передав Дмитро Білоус у самій назві книжки «Диво калинове» (К., 1989), яка розкриває перед дитячим світосприйманням красу й глибину рідної мови, її місце серед братніх слов'янських мов. Філологічним інструментом користується поет, подаючи своєму читачеві ті вічні загадки людського слова, що розкривають мислення, збагачують чуття:

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
Які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові,—
І чорногуз, і бусол, лелека і боцян...

Поета хвилює історичне минуле, в якому утверджувалася українська мова, що її він називає «неопалимою купиною». Навіть для сухих граматичних правил і визначень знаходить Д. Білоус емоційні

СЕМАНТИЧНІ ВІДТІНКИ СЛІВ

У розділі вміщено загальні теоретичні відомості про лексико-семантичні зв'язки слів, тобто про явища синонімії, антонімії, паронімії. Довідкову, основну частину розділу становить конкретний лексичний матеріал, який відібрано з сучасної мовної практики.

Критерій відбору — труднощі слововживання, пов'язані з розрізненням значень слів та їх семантичних відтінків, а також із народженням нових значень слів.

Загальні зауваження

Словниковий склад мови, особливо мови багатофункціональної, яка обслуговує науку, літературу, мистецтво, виробництво, є мовою преси, радіо, телебачення, надзвичайно багатий і різноманітний — він налічує сотні тисяч слів. СУМ — найпоширеніше на сьогодні зібрання лексичних скарбів нашого народу — фіксує їх близько 135 тисяч. Та навіть у такому океані слів мовці порівняно легко й швидко знаходять саме ті, що потрібні їм у даний момент. Поясненням цього можуть бути системні зв'язки лексики, які значно полегшують пошук, бо доводиться відшукувати слово не у всьому словниковому складі, а в рамках невеликої його частини — синонімічного ряду чи лексико-семантичної групи, на яку орієнтується ситуація, логічна зв'язність та асоціативність мислення.

В українській мові, як і в інших, є різні групи слів за значенням. Найбільші з них за обсягом — синоніми, антоніми та пароніми, що виступають водночас і основою найвиразніших стилістичних засобів.

Кожній людині, яка прагне просто, чітко і дохідливо сформулювати думку, слід постійно вчитися розрізняти відтінки в значеннях слів, правильно вживати їх в усній і писемній мові. Свідоме і стилістично точне слововживання — надійний помічник в оволодінні скарбами рідної мови і показник рівня культури.

Одним із цікавих мовних явищ, які безпосередньо пов'язані з багатством і різнобічністю словникового складу, з питаннями культури мови, стилістики, є синонімія. Коли прагнуть досягти бездоганної за формою мови, добирають синоніми; коли потрібно якнайточніше висловити свої думки чи почуття або, навпаки, якось завуалювати, приховати їх — також шукають синоніми. Що ж таке синоніми, звідки вони з'являються, для чого існують?

Синоніми — це слова, що називають те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (іноді тим і тим водночас). Напр.: *горизонт* — *обрій* — *небосхил* — *небокрай* — *крайнебо* — *видноколо*; *міцний* — *сильний* — *дужий*; *говорити* — *казати* — *мовити* — *промовляти* — *бажати* — *базікати* — *теребенити* і под. Головні, визначальні прикмети синонімів: 1) спільність значення, здатність відображати те саме поняття; 2) різниця у значенневих відтінках, емоційному забарвленні, стильовому вживанні й стилістичній маркованості, здатності сполучатися з певними словами в тексті. Ці ознаки синонімів взаємодіють між собою, чим забезпечується надзвичайно велика різноманітність семантичних і стилістичних функцій синонімів у мові.

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди за спільним основним значенням, утіленим у семантиці стрижневого слова, або домінанти ряду. На-

приклад, у синонімічному ряду *іти* — *крокувати* — *прямувати* — *чимчикувати* — *ступати* — *шкандибати* домінантою є найзагальніше дієслово *іти*, оскільки воно вживається у будь-якому стилі мовлення і належить до найпоширеніших із названих синонімів. У словниках синонімів таке основне слово приймається за ресстрове, навколо нього групуються інші члени ряду.

Звичайно, слова в синонімічному ряду не тотожні значенням, інакше деякі з них просто перестали б уживатися як зайві, непотрібні. Кожен синонім має свою історію, свої традиції у вживанні, своє місце і роль. Ось у ряду синонімів *горизонт* — *обрій* — *небосхил* — *небокрай* — *крайнебо* — *видноколо* основним є іменник *горизонт*. Це слово прийшло в українську мову з грецької вже давно, має багато значень. На відміну від інших слів ряду, може вживатися і як науковий термін («висота води в річці або водоймі», «верства або товща гірських порід»), і входить до фразеологічних словосполучень («з'являється на *горизонті*», «зникати [цезати] з *горизонту*»). Синонім *обрій*, найближчий до вказаної домінанти, також загально-вживаний, але не в термінологічному значенні. У ньому більше відчувається тяжіння до поетичного стилю. Всі інші слова з цього синонімічного ряду мають яскраве стилістичне забарвлення, функціонування їх обмежене художнім стилем: «Од заграв тремтять і бліднуть *небокрай*» (В. Сосяра), «Займалось уже на світ, хмари копичились по *крайнебу*» (О. Гончар), «День гаснув. *Небосхил* відпалав червоно-золотим вогнем» (В. Петльований).

Отже, до складу синонімічного ряду можуть входити слова, різні за походженням (питомі українські та іншомовні, літературні та діалектні), за емоційно-експресивним забарвленням, за сферою вживання, проте всі вони об'єднуються спільним основним значенням, передають одне поняття.

Синоніми сучасної української мови поділяються на кілька груп залежно від характеру додаткових значень чи відтінків. Якщо синонімічні слова повністю збігаються за значен-

ням, не мають додаткових відтінків, то їх називають абсолютними синонімами. Таких синонімічних пар небагато в мові. Поступово абсолютні синоніми розходяться або у значенні, або у вживанні, щоб не бути безцільними заміниками один одного. Синоніми, що означають те саме поняття, але відрізняються додатковими значенневими відтінками, називаються понятійними, або словесними, ідеографічними, наприклад: *дивувати* — *приголомшувати* — *потрясати*; *здобуток* — *досягнення* — *завоювання*. Якщо синоніми відрізняються емоційно-експресивним забарвленням, їх називають стилістичними, наприклад: *пити* — *дудлити* — *жуктити*; *обличчя* — *лице* — *лика*. Є ще понятійно-стилістичні, або семантико-стилістичні синоніми, що відрізняються і значенневими відтінками, й емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *поганий* — *гидкий* — *бридкий* — *осоружний*, *торжество* — *тріумф*.

Висока мовна культура людини, точність у вживанні слова пов'язана з глибоким розумінням лексичного значення, вмінням тонко відчувати значеннєві відтінки синонімів і добирати саме те слово, яке найточніше і найпотрібніше в даній момент. «Намагання до точності вислову, — зауважував видатний український мовознавець Л. А. Булаховський, — веде за собою, насамперед, роботу над синонімікою: використовуються наявні слова та вирази, близькі одні до одних за змістом, але з певними відмінностями в значенні або емоційному забарвленні» (Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Мовознавство. К., 1947. Т. 4—5. С. 147).

Синоніміка є одним із найважливіших чинників, що зумовлюють своєрідність стилю письменника. У поетичних творах основоположника нової української літературної мови Тараса Шевченка надзвичайно багата дієслівна синоніміка, яка відбиває властивості народнорозмовної мови. Ось ряд на позначення процесів росту людини (фізичного й духов-

ного). Синоніми групуються навколо дієслів *рости* — *виростати*: «Діти грались, *Росли* собі та *виростали...*», «Отак-то я в Суботіві *Росла, виростала!* Як квіточка», «Ані братика я, Ні сестрички не знала, Меж чужими *зросла, і зросла* — не кохалась!», «І дочечка у їх *росла, Уже чимала піднялась*». До цього синонімічного ряду входять і фразеологізми: «З тобою Єдине добро було — Твоє дитя, поки *росло, В колодочки поки вбивалось*», і слова, що містять емоційно-оцінні елементи: *кохатися, викохатися, цвісти, розцвісти*: «В садах *кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата*», «Я *виросла, викохалась* У білих палатах». Є у поезіях Кобзаря й такі місця, де він зосереджує кілька синонімів і робить їх художньою опорою всього образу: «Марія в наймичках *росла*. Рідня була. Отож небога Уже чимала *піднялась, Росла* собі та *виростала* І на порі Марія стала... Рожевим квітом *розцвіла*».

А ось рядки з роману Юрія Яновського «Вершники»: «Поліські сосни обступили з усіх боків, і *шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і вуркотіли, мов паруси...*» Здається, ми не тільки бачимо цей ліс, а й чуємо все розмаїття звуків у ньому. Автор цілком свідомо добирає близькі за значенням слова, щоб змалювати різноманітні шуми. Він відкриває спільну семантику і в несподіваній сполучуваності слів. Тут маємо справу вже із синонімами текстуальними, тобто з такими, що стають ними тільки у якійсь фразі чи в контексті художнього твору.

Прекрасні зразки мовного чуття і досконалого володіння словом знаходимо у М. Рильського:

«Над нашим домом пролягає траса. Тут на Москву, на Бухарест, на Прагу Шумливі пролітають літаки Вдень і вночі.

— Це *заважає* вам, *турбує* вас, *тривожить, непокоїть*?

— *Турбує?* Ні. *Тривожить?* Анітрохи. А *непокоїть* — що ж!

Неспокій цей я можу сміливо назвати чудесним».

Тільки справжній майстер може так зіставити синоніми, передати за їх допомогою найтонші нюанси думки, по-

чуття. Із синонімів вибудовується градаційний ряд — характерна стилістична фігура, в якій кожне наступне із наизначених слів ніби додає експресії вираженій ознаці.

Наші сучасники, українські письменники 80-х років, продовжують кращі традиції своїх попередників, демонструючи глибину володіння словом, прагнення збагатити рідну мову. Так, у ліричних повістях талановитого українського прозаїка В. Шевчука зустрічаємо ряди синонімів із значенням «без звуку, тихо»: *безголосо, безшумно, безмовно, безгучно, німо, безшелесно*; із значенням «без руху»: *незрушно, нерушко, непорушно, знерухоміло, безрушно*. Дієслівний ряд «дивитися», спрямовувати погляд кудись»: *дивитися, зиркатися, презиратися, роззиратися, зиркати, очі зорять на світ, очі світяться, викруглити очі*; ряд із значенням «говорити»: *проказувати, видувати слова, шепотіти* та ін. В. Шевчук за допомогою синонімів не тільки вдало уникає занадто частих повторів, а й майстерно зіставляє синонімічні слова, підкреслюючи їх відмінності.

«Багатство синонімів — одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці — невід'ємна при-

кмета хорошого стилю, доконечна риза справжнього майстра.

...Синоніми — могутня зброя в руках письменника, оратора, лектора, вчителя, матері, що виховує своїх дітей, майстра, що показує учням, як працювати при верстаті, дипломата, що розмовляє з представниками іншої держави, і т. ін.

Українська мова напрочуд багата на синоніми. Безнадійні педанти викорчовують їх, свідомі митці любовно їх плекають», — писав видатний український поет Максим Рильський (*Рильський М. Т. Передмова до «Матеріалів до синонімічного словника української мови» А. Багмета // Вітчизна. 1959. № 2. С. 1*).

Відшукати найдоречніше, найпотрібніше слово у цілому океані слів — нелегке завдання навіть для людей, що досконало володіють мовою. У таких випадках на допомогу приходять словники синонімів, у яких лексичні скарби мови зібрані й систематизовані, ніби розкладені на полицях. Такі словники дуже потрібні не тільки журналістам чи письменникам, а й учням, студентам, учителям і вихователям, бо допомагають знайти найточніший, найвлучніший вислів, а значить, розвивають і збагачують думку, виховують навички правильного спілкування, підносять мовну культуру.

АНТОНІМИ

Смислові зв'язки слів за контрастом поряд із зв'язками за близькістю чи тотожністю належать до найважливіших, що об'єднують лексичні одиниці в групи. В цьому виявляються природні нахили людського мислення — утворювати асоціації за схожістю чи за контрастом. Цікаво, що мовцям значно легше підібрати при потребі **а н т о н і м и** — слова, протилежні за значенням, ніж **с и н о н і м и** — близькі за значенням. Антоніми відбивають не взагалі будь-які протилежні поняття, а обов'язково співвідносні, об'єднані змістом на основі їх протиставлення: *легкий — важкий* (вага), *далекий —*

близький (віддаль), *підніматися — опускатися* (вертикальний рух), *здоровий — хворий* (стан організму). Найчастіше антоніми утворюють пари. Об'єднуються в антонімічні пари перш за все слова, що мають якісні, кількісні, часові й просторові значення, наприклад: *білий — чорний, веселий — сумний, великий — малий, довгий — короткий, далекий — близький, говорити — мовчати, дружити — ворогувати, горе — радість, любов — ненависть, день — ніч, життя — смерть, добро — зло, правда — кривда, легко — важко*. В українській мові існують антоніми постійні, чи загальномовні, і контекстуальні, що виникають внаслідок переносного вживання слова в особливому значенні, яке не закріплене в мові, а створюється лише в певному текстовому ото-

ченні, наприклад: «У душі моїй — Місця немає туманам, У душі моїй — Сонце червоне буя» (В. Симоненко). Іменники *туман* і *сонце* — неантонімічні в їх прямих словникових значеннях, антонімами вони стають у тексті завдяки тому, що поет використовує переносні значення для створення яскравого художнього образу. Антонімічні зв'язки встановлюються між словами також тоді, коли назва одного з предметів не містить емоційної оцінки, а другого — виразно емоційна: *кінь* — *шкапа* (поганий — старий, слабкий кінь), *хата* — *халуца* (погана — стара, тісна хата), *хата* — *палац* (красива, розкішна споруда). Тут спостерігається цікаве явище — перехід близьких за значенням слів у протилежні за значенням.

Антоніми є одним із найяскравіших засобів мовної виразності. Правильне використання антонімічних протиставлень допомагає чітко розрізнити поняття, уявлення, сприяє точності та ясності вираження думки, дає змогу підкреслити непримиренність зображуваного, посилює афористичність вислову. На протиставленні слів-понять побудовані численні українські прислів'я і приказки, в яких скондована народна мудрість: «Правда та кривда — як вогонь та вода», «Правда кривду переважить», «Порожня бочка гучить, а поваца — мовчить», «Рання пташка росу п'є, а пізня — сльози ллє», «Повний колос до землі гнеться, а пустий угору дереться».

Непервершеним майстром протиставлення, поетом контрастів була славетна Леся Українка. Згадаймо такі типові для її поезії антонімічні пари: *любов* і *ненависть*, *правда* і *зло*, *кривда*, *життя* і *смерть*, *радість*, *щастя* і *горе*, *рай* і *пекло*, *рідний* і *чужий*, *ясний* і *темний*. Багато рядків з творів Лесі Українки стали афоризмами: «Тільки той *ненависті* не знає, Хто цілий вік нікого не *любив*», «Мене *любов* *ненависті* навчила», «Наша *смерть* навчить інших, як треба *жити*».

Поетом контрастів можна назвати і нашого сучасника Д. Павличка. Полярність понять — як одиниць оцінки того чи іншого явища, як засо-

бу створення художнього образу — притаманна його творчості. Перша книжка поета, що вийшла 1953 р. — «*Любов і ненависть*». Збірка 1964 р. — «*Пелюстки і леза*». Ще дві книжки вибраного (1975 та 1983 років) знову були названі так, як і перша — «*Любов і ненависть*». І це, звичайно, не від бідності фантазії автора. Цілком свідомо, настійно він підкреслює вірність своїм принципам, своїй громадянській позиції.

Чимало яскравих віршів Д. Павличка побудовано на зіткненні полярних образів: *правди* і *брехні*, *світла* і *мороку*, *старого* і *нового* світу. Мовні засоби, якими користується поет для вираження протиставлень, досить різноманітні, але найчастіше — постійні, загальномовні (їх ще називають словниковими) антоніми: *чорний* — *червоний*, *чорний* — *білий*, *любов* — *ненависть*, *гідність* — *покура* та текстуальні: *вогонь* (як уособлення гарячого) — *людина* (як уособлення холодного), *сніг* (холод) — *сонце* (тепло), *нива* (родюча) — *пустеля* (безплідна).

Одним із найпопулярніших творів Д. Павличка є вірш «Два кольори», що став народною піснею (музику до нього написав О. Білаш). Вірш побудований на протиставленні двох кольорів — *червоного* і *чорного*, двох символів — *добра* і *зла*, *любові* і *журби*, *радісті* і *туги*:
Два кольори мої, два кольори —
Червоне — то *любов*, а *чорне* — то *журба*.

Живлючим джерелом для поетичного задуму послужили традиції, образи і символи українського фольклору. Здавна *червоне* і *чорне* — не тільки найпоширеніше в українській народній вишивці поєднання кольорів, а й символіка самої суті людського буття — поєднання щастя і горя, радості й туги, та навіть ширше — життя і смерті.

Виразальні можливості антонімів найповніше виявляються у стилістичних засобах, побудованих на контрасті, адже відомо, що контрастні явища чи предмети, поняття сприймаються значно яскравіше, гостріше, ніж неконтрастні. Однією з найпоширеніших стилістичних фігур, ос-

новою якої виступають антоніми, є антитеза — протиставлення протилежних, контрастних за своїм змістом слів або образів. Ось строфа з вірша Л. Забашти, присвяченого А. Малишку, де все тримається на антитезі:

Ти — злиток сонця,
Ти — вогонь і грім,
Ти — тихий дощик, що напоїть душу,
Ти — зрілий муж, якому все під силу,
І ти — дитя, хлоп'я мале і ніжне,
Ти — шлях в степу, легкий і біло-сніжний,
І ти — важкий, буремний океан.

З цих рядків постає перед нами живий, правдивий образ людини, зітканий з контрастів, з поєднання, здавалось би, несумісного, непокєднуваного — протилежного.

Та художні образи не завжди будуються на прямому протиставлен-

ні, зіткненні полярного. Цікавим художнім засобом, що базується на використанні антонімії, є оксиморон — такий стилістичний прийом, коли поєднуються несумісні поняття чи ознаки, що викликають несподівані, а тому особливо яскраві асоціації: *живий труп* (Л. Толстой), *мертві душі* (М. Гоголь), *вільна невольниця* (П. Грабовський), *темне світло, добра отрута, щаслива печаль, залізна ласка* (Д. Павличко).

Отже, антонімія належить до найбагатших виражальних мовних засобів. Способів використання антонімів у художніх творах надзвичайно багато, адже за допомогою контрастів, протиставлень можна повніше розкрити всю складність чи суперечність зображуваного явища, створити відповідну інтонацію, настрій твору, а досить часто, особливо в поезії, й повністю вибудувати яскравий, самобутній образ, зробити його художньою опорою цілого твору.

Пароніми

Однією із семантичних груп української лексики є пароніми — слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням і написанням. Напр.: *абонент* — *абонемент*, *афект* — *ефект*, *линути* — *ринуть*, *мимохідь* — *мимохіть*, *талан* — *галант*.

Мовознавці давно звернули увагу на існування таких близькозвучних слів, на відмінності між ними у значенні та на можливі помилки у їх вживанні. Проте й до цього часу існує чимало розбіжностей у поглядах дослідників і на саме явище паронімії, і на групи, які можна включати до паронімів. При широкому розумінні паронімії до паронімів зараховують усі слова, що мають звукову подібність, не враховуючи морфемного складу слова, — і різнокореневі, і спільнокореневі (*досвід* — *дослід*, *громадський* — *громадяньський*, *верба* — *вербена*, *дерен* — *терен*). Якщо ж розуміють паронімію вужче,

то в паронімічні групи включають тільки спільнокореневі слова, які мають певний змістовий зв'язок (*комунікативний* — *комунікаційний*, *хронікальний* — *хронічний*, *фабрикант* — *фабрикат*, *стівак* — *стівець*). Семантичні зв'язки між паронімами можуть бути різними — синонімічними, антонімічними, іноді це слова з близьким, суміжним значенням або члени однієї тематичної групи. Основну групу паронімів становлять слова, що семантично пов'язані між собою, частково збігаються за морфемним складом, близькі за походженням. Паронімічними відношеннями поєднується пара слів, значно рідше — три або більше.

За характером смислових зв'язків пароніми поділяють на кілька груп: а) пароніми синонімічні (*блукати* — *блудити*, *важкий* — *тяжкий*, *повівь* — *повідь*, *привабливий* — *привабливий*, *капля* — *крапля*); б) пароніми антонімічні (*прогрес* — *регрес*, *еміграція* — *іміграція*, *адресат* — *адресант*, *еволюція* — *революція*, *густо* — *пусто*); в) пароніми, що мають деяку семантичну близькість (*пронесити* — *прикосити*, *пролазити* — *при-*

лазити, вирізкятися — відрізкятися, витрати — затрати); г) тематичні пароніми (абонемент — абонент, апендикс — апендицит, нітрати — нітриги, пам'ятка — пам'ятник).

Пароніми, як і слова інших семантичних груп, використовуються в сучасній українській мові з певною стилістичною метою — переважно для словесної гри та каламбурів або для створення музичності, м'ялозвучності фрази. Отже, пароніми, подібно до синонімів та антонімів, але меншою мірою, звичайно, є важливим стилістичним засобом, що допомагає виразити думку, створити самобутній, яскравий образ: «Шкода, Марино, перебулих літ! Приснилися, проснилися і зникли» (М. Рильський),

«Маріє, мріє, мрієчко моя, моя Марієчко тривожна» (М. Вінграновський).

На використанні явища паронімії базується паронімазія — стилістичний прийом, що полягає у спеціальному зближенні слів, які мають звукову подібність: «Вачиш, Йоно, Померанію? — Де? Йона довірливо зазирає в карту. — Ось вона кругом. — Де фашизм, там йому і помиранія!» (О. Гончар). Сфера застосування паронімазії — мова художньої літератури та публіцистики (з метою створення виразних деталей).

Уміння розрізняти паронімічні слова і правильно вживати їх у мовленні — неодмінний складник культури мови.

Слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність

А

АБОРИГЕН — АВТОХТОН — ТУБІЛЕЦЬ.

Усі ці слова — абсолютні синоніми, тобто вони мають тотожні значення — «корінний житель або уродженець якоїсь країни або місцевості»: «Австралійські аборигени за малюнком на шкірі визначали належність до того чи іншого роду» (з журн.), «Олексій на правах місцевого мешканця не проминув нагоди пояснити все, що знав, і про село, і про його аборигенів» (Д. Бедзик), «Вони (історики) переконливо показали, що слов'яни не тільки були автохтонами в цій території, а й сягають генетичним корінням ще в перше тисячоліття до нашої ери» (з журн.), «Козацький нащадок, тутешній тубілець, свою українську розтягує річ...»

(М. Бажан), «Ніжні пахощі степів... може відчути лише чутливий ніс тубільця» (Ю. Яновський).

Утворився цей синонімічний ряд внаслідок збігу слів різного походження: тубілець — слов'янське, абориген — запозичення з латинської (aborigines — від ab origine — «від початку»), автохтон — з грецької мови, де має значення «місцевий, корінний».

АВТОРИТЕТ — ПРЕСТИЖ.

Ці слова синонімічні, близькі за значенням, але не тотожні. Авторитет (від лат. au(s)toritas — влада) вживається в сучасній українській мові у двох значеннях: 1) загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу): авторитет керівника, авторитет установи, авторитет депутата; 2) той, хто має загальне визнання, вплив (вживається для характеристики людини): «Ви наш найбільший авторитет, ви — гордість нашої клініки» (С. Голованівський). Із словом престиж авторитет синонімізується у першому значенні — можна сказати престиж фабрики і авторитет фабрики, авторитет професії і престиж професії, але в багатьох випадках вони не можуть бути взаємозамінними, бо різниця у семантичній структурі та сполучуваності цих слів існує.

Слово престиж увійшло в українську

мову із французької за посередництвом російської. Французьке слово *prestige* буквально означає «авторитет, повага», а узагальнено — «чарівність, привабливість». Походить від латинського *praestigium* «зачарування, захоплення» та *praesto* — «стояти попереду» (тобто «вирізнятися, виділятися, здаватися важливим, авторитетним»).

У сучасній українській мові слово *престиж* вживається тільки в одному значенні — «авторитет, вплив, який має хто-, що-небудь», наприклад: *престиж заводу, престиж установи, втрачати свій престиж, підтримувати чийсь престиж* та ін.

Похідні утворення від цих іменників більше відрізняються значеннями, ніж самі твірні основи. Так, прикметник *авторитетний* має значення «який користується авторитетом; впливовий, поважний; який заслужує на довіру»: *авторитетна кандидатура, авторитетний учений, авторитетна думка*. Вживається це слово ще й у значенні «який не допускає заперечень; владний»: *авторитетний тон, авторитетний жест*.

Прикметник *престижний* останнім часом набув поширення у живій розмовній мові, функціонуючи як «такий, що свідчить про престиж, авторитет кого-, чого-небудь», або «такий, що служить засобом досягнення престижу» (часто з відтінком іронії чи зневаги), наприклад: *престижний автомобіль, престижні меблі, престижний одяг* і навіть *престижне знайомство, престижні зв'язки*.

Словники, звичайно, не фіксують, але мовна практика засвідчує вживання слова *авторитет* і його похідних переважно у контекстах, що містять позитивну оцінку, а слова *престиж* та його похідних — у нейтральних або негативно- чи зневажливооцінних.

АДРЕС — АДРЕСА.

В усній мові часто сплутують ці два слова. «А ти знаєш його адресу?» — чуємо в побуті, коли йдеться про місце мешкання когось чи розташування установи. А втім, сучасна літературна норма вимагає вдаватися в цьому разі тільки до іменника *адреса*.

У творах І. Нечуя-Левицького, Панааса Мирного та інших письменників того часу зустрічаються обидва слова — *адрес* і *адреса*, у Михайла Коцюбинського — переважно *адреса*. Картотека Інституту мовознавства АН УРСР фіксує такий приклад із журналу за 1930 рік: «Нові правила допускають прийом грошових переказів лише із зазначенням *адресу*». Отже, форма *адрес* (у значенні «місце проживання») була можлива навіть в офіційно-ділових текстах. І не дивно, що іменники *адрес* і *адреса* не розрізнялися за значенням. Напр.: «От записав мій лєнінградський друг мені свій *адрес*» (М. Рильський).

Походженням своїм ці слова сягають спільного кореня — французької мови, а ще глибше — латинської. Але, виникнувши з одного джерела, *адрес* і *адреса* прийшли в українську мову різними шляхами і в різний час. *Адрес* — із французької через російську, *адреса* — з німецької через польську. Якщо слово *адреса* закріпилося як назва місця мешкання людини чи розташування установи, то *адрес* має значення: «урочисте ювілейне привітання». Пор.:

Де ж, скажи, тепер твоя *адреса*?

На яких дорогах і вітрах?

Лише чайка на безкраї плеса,

І чебрець розлукою пропах.

А. Малишко

«З нагоди 50-річчя оперної студії Київської консерваторії ім. П. І. Чайковського її керівникові народному артистові СРСР Д. М. Гнатюкові вручили вітальний *адрес*».

Виникнення нових значень — процес постійний. Суспільна необхідність у називанні нового явища, поняття — рушійна сила розвитку мови. Епоха науково-технічного прогресу стимулювала ще одне значення слова *адреса*. Ось приклад із наукового журналу: «Елементи пам'яті машини розрізняються за номерами, які звичайно називають *адресами елементів*». *Адреса* тут — місцезнаходження інформації в цифровій обчислювальній машині.

Слід звернути увагу на правильність вживання деяких усталених зворотів зі словом *адреса*. Українською мовою

правильно буде сказати, наприклад: *Я проживаю за адресою; Звертайтеся за адресою. Але: Я відправив повідомлення на адресу; Заяви надсилайте на адресу (а не за адресою).*

АМАТОР.

У журналі читаємо: «З ініціативи відомого артиста Давидова було влаштовано прийом для *гуцулів-аматорів*». Чи на місці тут слово *аматор*? Адже ним називають «того, хто займається чимось непрофесійно». Напр.: «Музично обдаровані діти найчастіше народжуються у родинах музикантів-професіоналів та *аматорів*» (з журн.). Звичайно іменник *аматор* сполучається з родовим відмінком іменників, що позначають сферу професійних занять: «Наші попередники, *аматори музики*, дивилися на справу обробки пісень... трохи спрощено» (Ю. Хорунжий). Нерідко слово *аматор* виступає у ролі прикладки до іменників, що називають особу за родом професійних занять. Напр.: «Дедалі більше жителів міст стають *садівниками-аматорами*» (з журн.), «Августинський монах, *ботанік-аматор* Грегор Мендель виявив саму сутність спадковості» (з журн.).

Отже, вираз *гуцулів-аматори* помилковий, оскільки слово *гуцул* означає назву людини за етнічною належністю, а не за родом занять. Рідше трапляється в сучасній мові слово *аматор* як «любитель, той, хто охоче займається чим-небудь». Наприклад, у жартівливому контексті вживає його М. Рильський: «Ми всі були чомусь *аматори халви*». Порівняймо нейтральне стилістичне звучання цього слова в інших поетичних рядках М. Рильського: «*Аматор* пострілять, мисливською порою Щовечора, було, він жде качиних зграй».

АРХІВІСТ — АРХІВАРІУС.

Ці слова близькі за звучанням, утворені від одного кореня, відображали колись те саме поняття, але поступово вони розійшлися значенням, різною виявилася й активність використання їх у мові.

І *архіваріус*, і *архівіст* — це, як правило, люди, що працюють в архіві — установі, де збирають, упорядковують і зберігають документи, писемні па-

м'ятки та ін. Слово *архів* прийшло в українську мову з латинської через німецьку. У свою чергу, латинська запозичила його з грецької. Латинське *archivum* чи *archium* — це «адміністративна установа, відомство», «сховище писемних документів».

У Росії назву посади *архіваріус* було введено за Петра I для найменування чиновника, який завідував архівом. Спеціальної освіти від архіваріуса не вимагалось, основне, щоб це була людина сумлінна, старанна, дуже уважна й акуратна. У сучасній українській мові *архіваріус* — це охоронець архівних матеріалів (в архіві чи якійсь іншій установі) або співробітник, що працює з архівними матеріалами. Отже, архіваріус — це тільки назва посади, а не назва фаху, спеціальності.

Архівіст — фахівець, спеціаліст з архівної справи, знавець архівної справи, який веде в архіві наукову роботу. Напр.: «Опис (пам'ятки) подано в брошурі досвідченого чеського *архівіста*, наукового співробітника Народного музею Франтішка Батьги» (з журн.).

Як свідчить енциклопедичний словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона, спеціальний титул архівіста було вперше введено у Франції в XIX ст., коли там була створена школа, яка готувала фахівців з архівної справи. З одержанням цього звання було пов'язане право займати посаду в національних, історичних, державних архівах, бути інспектором архівів та бібліотек, викладати в архівній школі. Це джерело подає слова *архіваріус* і *архівіст* як рівнозначні, синонімічні — «особа, що завідує архівом».

У сучасній українській мові ці слова не тільки розійшлися значеннями, а й виявляють різну активність у мовленні. Слово *архіваріус* хоч і не має позначки «застаріле» у СУМі, проте вже стало рідковживаним. Як назва посади архівного працівника воно практично не вживається, заступаючись термінологізованим словосполученням «архівно-технічний працівник». *Архівістами* називають тепер не тільки власне фахівців з архівної справи, які здійснюють класифікацію та наукову обробку архівних матеріалів, а й посаду, яку займають ці люди.

БАГАТО — ЧИМАЛО.

Ці слова — синоніми. Перше вживається ширше, в будь-якому тексті — і в стилістично нейтральному, і в урочистому, в публіцистичному виступі, і в звичайній побутовій розмові. Йому синонімічні *немало*, *чимало* та ряд інших слів — експресивних (тобто таких, що увиразнюють якусь оцінку, передають почуття). Це такі, як: *багацько*, *багатенько*, *сила*, *страх*, *до біса*, *до лиха* і под.

Прислівник *чимало* вживається в різних ситуаціях, означаючи поняття кількості, міри, часу, наприклад: «*Чимало літ перевернулось, води чимало утекло*» (Т. Шевченко), «*Не все одразу дається, а потроху та помалу, то зробиш користі чимало*» (присл.), «*Еней... ішов і утомивсь чимало*» (І. Котляревський), «*Чимало я там жив*» (А. Малишко).

Слово *чимало* складається із п'ятальної частки *чи* і прислівника *мало*. Ще в кінці XIX ст. словники подавали його як сполучення: кожна частина писалася окремо. Наприклад, у відомому Російсько-українському словнику Уманця і Спілки (90-ті роки XIX ст.) серед відповідників до російського *много* фігуєється *геть чи мало*. Словарь української мови за ред. Б. Грінченка подає прислівник одним словом — *чимало*. За сучасним правописом воно так і пишеться, передаючи єдине цілісне поняття.

Значення прислівника, очевидно, сформувалося з риторичного ствердженного запитання: *Чи мало було?* — Тобто: «*Хіба мало?*» в значенні «Цілком досить».

Наприклад, у Марка Вовчка: «*О — о жінко! — каже Тиміш, — се в тебе десь огневі сльози! — Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх виплакала!*»

У порівнянні з *багато* прислівник *чимало* має відтінок розмовності. В офіційно-ділових паперах природно вживається слово *багато*, а в усному звіті, виступі на зборах прислівник *чимало* доречно поживить мову доповідача. Отже, *чимало* займає своє місце по-

ряд з іншими словами, і за його допомогою мова урізноманітнюється. Наявність синонімічного ряду дозволяє передавати будь-які відтінки думки, уникати небажаної одноманітності в мовленні. Напр.: «*Маємо чимало* вже матеріалу для збірника, особливо віршів *багато*» (М. Коцюбинський). Тобто ту саму оцінку кількості чого-небудь можна висловити синонімічними формами *багато* і *чимало*.

БОЛІЛЬНИК —
УБОЛІВАЛЬНИК.

Українські слова *болільник*, *уболівальник*, як і російське *болельщик*, порівняно нові. Вони зафіксовані лексикографами повоєнного часу. Утворені ці іменники від дієслів *боліти*, *уболівати*, що мають спільно-слов'янський корінь *-бол-* і виражають спільне значення — «хвилюватися, переживати за кого-, що-небудь». Це вторинне значення дієслів розвинулося на основі початкового, пов'язаного з фізичним відчуттям.

На основі спільного вторинного значення дієслів *боліти*, *уболівати* утворилися похідні іменники *болільник* (позанормативне *болільщик*), *уболівальник* на позначення особи, яка хвилюється, переживає за кого-, що-небудь. Іменник *болільник*, як правило, пов'язаний із «спортивними хвилюваннями», тобто позначає особу, яка переживає за успіх спортивної команди чи спортсмена. В такому розумінні *болільник* трапляється у творах Ю. Яновського, Ю. Смолича, А. Головка, Л. Дмитерка, В. Собка та інших письменників, а також у пресі. О. Донченко вживає вислів *болільник за природу*. Іменник *уболівальник* має таке саме значення, але частіше вживаний у ситуаціях, не пов'язаних із спортом. Його знаходимо в творах А. Головка, М. Томчанина, Ю. Яновського, С. Склярєнка, В. Козаченка, у пресі. Дотепно висловився Остап Вишня: «Ну, а вже кому доля не судила забивати гола самому, тому залишається ще один «вид спорту», доступний кожному, це — «уболівання», «болільництво», «бути болільником».

Лексикографи першим занотували

слово *уболівальник* як відповідник до нового російського просторічного жартівливого утворення *болельщик* — тобто запальний спостерігач спортивних змагань, який «боліє душею» за певного учасника цих змагань (Російсько-український словник. К., 1948).

Болільник уперше подане в двотомному «Польсько-українському словнику» (К., 1958), на додачу до *уболівальника*.

Шеститомний «Українсько-російський словник» (К., 1953—1963) подає обидва іменники, помітивши *болільник* як розмовне слово. Третімий «Російсько-український словник» (К., 1968) зберігає цю характеристику. Як підказують матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, розвиток значень обох слів іде в напрямі закріплення розмовного іменника *болільник* за спортивною сферою, тоді як нейтральне *уболівальник* уживане щодо інших сфер життя. Можливо, це підтримується активізацією самого поняття у зв'язку з дедалі зростаючою роллю спорту в нашому житті: адже *уболівальник*, *болільник* початково позначали саме любителя спортивних змагань, а вже потім — любителя театру і взагалі людину, яка вболіває, боліє за когось, що-небудь. Про переважне вживання цих іменників у «спортивному» значенні свідчать і похідні прикметники: рос. *болельщицкий*, укр. *болільницький*, що трапляються переважно в текстах на спортивні теми. Напр.: «Працюють *болільницькі* зуби, язики, губи, сиплеться лушпиння від насіння, лушпиння пустих, нікчемних слів, хвастоців, бадьоріння, хизування своєю *болільницькою* дотепністю, своїм футбольним *везнанням*» (П. Загребельний). Зауважимо, що потенційно можливе *уболівальницький* не зафіксоване в СУМі і не засвідчене в лексичній картотечі Інституту мовознавства АН УРСР. Тобто форма *болільник* виявляється продуктивною для творення похідних слів.

БРИФІНГ —

ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ.

Останнім часом активно використовується засобами масової інформації слово *брифінг*. «Словник іншомовних слів» (К., 1985) так витлумачує його значення: «коротка нарада представників преси, на якій викладається позиція уряду з певного питання або позиція, узгоджена сторонами, що беруть участь у міжнародних переговорах, конференціях тощо». Це слово порівняно нове в українській мові, воно ввійшло у вжиток наприкінці 70-х — на початку 80-х років. За походженням це слово англійське (*briefing* — інформаційна нарада). У професійній мові англійських льотчиків воно означає «короткий передпольотний інструктаж». Поступово слово *брифінг* вийшло за межі вузькоспеціального вживання, розширило своє значення до «інструктаж», «інструктивна нарада», а потім перейшло до професійної мови журналістів, де стало позначати один з різновидів зустрічі працівників преси з офіційними представниками.

Брифінг — це, як правило, коротка інформація для журналістів, що стосується тієї чи іншої теми, без подальшого обговорення її. У ході такої зустрічі можуть бути поставлені тільки конкретні запитання, що дають змогу уточнити певні деталі поданої інформації.

Сфера функціонування слова *брифінг* дещо обмежена і жанрово, і стилістично. Найчастіше воно з'являється в офіційних газетних повідомленнях, у публікаціях Міністерства закордонних справ, зарубіжних інформаціях, наприклад: *брифінг для радянських та іноземних журналістів у Міністерстві закордонних справ*.

Близьким за значенням і також активно вживаним у мові преси, радіо, телебачення є слово *прес-конференція*. Це також запозичення (але давніше, ніж *брифінг*) з англійської (*press-conference*), яким називають зустріч державних, політичних, громадських, наукових діячів з представниками засобів масової інформації для висвітлення питань, що цікавлять широку громадськість.

у прес-конференції, на відміну від брифінгу, беруть активну участь обидві сторони. Тут не тільки заслуховують інформацію, а ставлять запитання, слухають відповіді, йде обговорення певної теми, з'ясовуються обставини якихось подій.

В

ВИРУВАТИ — НУРТУВАТИ.

Ці синонімічні дієслова вживаються у прямому й переносному значеннях. Про явища природи, стихійні сили, коли йдеться про рух, неспокій, швидкість дії тощо, однаково можна сказати і *вирувати*, і *нуртувати*. *Вирує вода, потік, Дніпро, течія моря, повідь; нуртує* також *вода, море, хвилі, струмочок, старезна криниця*. Можливо, в семантиці дієслова *нуртувати* ледь відчутно проступає значення «б'є джерело», тоді як *вирувати* насамперед вказує на бурливість, швидкість потоків води, повітря, вогню тощо. Пор.: «*Вирували* вітри з дощами, виложили недокошені хліба» (К. Гордієнко), «*В* моїй душі *вирують* бурі і поряд глухо спокійно *спить*» (М. Нагнибіда), «*Все* в душі *нуртує*-клекаче гнівом, непідробним, лютим і непримиреним» (В. Большак).

Про людські пристрасті, боротьбу, неспокій так само кажуть, що вони *вирують*, *нуртують*. Від часто вживаного словосполучення *вирує життя* («*А* життя навколо нас *аж* *вирувало*» — І. Вільде) усталилася у публіцистиці метафора *вир життя*. Пор. також у тому самому значенні використане *нуртувати*: «У середньовічних містах постійно *нуртували* соціальні рухи, майже не вщухали класові виступи експлуатованої сіроми» (з журн.).

Крім семантичної близькості обидва синонімічні дієслова мають подібну звукову будову, що сприяється до їхньої стилістичної функції урізноманітнення художніх і публіцистичних текстів.

ВІДЗНАЧАТИ — ВІДМІЧАТИ.

Дієслова *відзначати* і *відмічати* мають спільне значення «звертати увагу на щось». Обидва слова належать до книжних стилістичних засобів вираження. Причому в офіційних документах звичайно вживається дієслово *відзначати*: «Виконком сільської Ради *відзначає*, що в радгоспі проводиться певна робота» (з газ.). Не буде грубою помилкою і вживання в усному виступі слова *відмічати* з тим самим значенням. У нейтральному мовленні, в розмовному стилі замість книжного слова *відзначати* варто використовувати синоніми *помітити, побачити*. Наприклад, вислови типу *Я помітив, що хлопець схвилюваний! Ми бачили, що відра неповні*, варто вживати замість підкреслено книжних *Я відзначив, що хлопець схвилюваний; Ми відзначили, що відра неповні*.

ВІДНОСИНИ — ВЗАЄМИНИ — СТОСУНКИ — ВІДНОШЕННЯ — СТАВЛЕННЯ.

Слова *відносили*, *взаємини*, *стосунки*, *ставлення* деякими значеннями об'єднуються в один синонімічний ряд, проте кожне з них має свою семантику й відрізняється від інших лексичною сполучуваністю.

На означення стосунків, взаємин між членами якогось колективу, громади, між суспільними групами, класами, суспільно-економічними та політичними об'єднаннями використовуються слова *відносили*, *стосунки* та *взаємини*: *відносили між батьками, взаємини між дітьми, приятельські стосунки*. Вживання в цьому розумінні слова *відношення* є неправомірним, оскільки воно виражає взаємозв'язки тільки між предметами, явищами тощо.

У багатьох словосполученнях різних галузей науки переважно суспільного, економічного та політичного характеру вживається слово-термін *відносили*: *виробничі відносили, економічні відносили, класові відносили* (політичні, суспільні), *міжнародні* (дипломатичні) *відносили, соціалістичні відносили, торговельні* (ринкові, товарні, кредитні) *відносили*.

Слово *стосунки* широко використо-

ується на означення зв'язків, кон- тактів взагалі, наприклад: *стосунки з республіканськими художніми органі- заціями*.

Слово ставлення вживається у тих ви- падках, коли йдеться про вияви пев- них почуттів до кого-небудь, напри- клад: *ставлення до брата, ставлення до товариства книголюбів, ставлення до життя, до праці та ін.* У мові масової інформації часто зустрічає- ться книжно-канцелярський штамп *ставлення з боку*. Словосполука з бо- ку є зайвою, наприклад, у такому реченні: «*Перебудова вимагає уваж- ного ставлення з боку керівників до воїнів-інтернаціоналістів*» (з газ.), де ту саму думку можна передати сло- восполученням *ставлення керівників до...*

Слово *відношення* передає зміст по- няття «стосунок причетність до кого-, чого-небудь; зв'язок із ким або чим»: «*Він мав відношення до цього випуску, тобто був причетний до цьо- го випуску. Російський зворот имею- щий отношение к кому-, чому-либо перекладається на українську мову так: який (що стосується кого-, чого- небудь або до когось, до чогось; який (що) має відношення до кого, чого- небудь, стосовний чогось)*.

Порушення лексичної і стилістичної норми є прийменникові звороти *по відношенню до... у відношенні до...* замість яких треба користуватися прийменниками *щодо, відносно, сто- совно*.

У термінологічному значенні слово *відношення* виступає в математиці, лінгвістиці, наприклад: *арифметичне відношення, граматичні (синтаксич- ні) відношення та ін.*

У науково-діловому стилі слово *від- ношення* вживається як «діловий лист, якого надсилають до установи або офіційної особи», наприклад: «— *Може, тобі якесь відношення на- писати? — співчутливо спитав Сагай- дак*» (В. Кучер). Проте в цьому зна- ченні природніше вдатися до терміна *лист*: «*Може, тобі якийсь лист на- писати?*»

ВІРНО — ПРАВИЛЬНО.

У сучасній мовно-літературній прак- тиці невиправдано поширюються сло- ва *вірно, вірний*, які витісняють *пра-*

вильно, правильний (та в деяких ви- падках *слухно, слухний, надійно, надійний та ін.*). Кажуть: *вірно пояснив, вірно зауважив, вірний засіб*, а не *правильно пояснив, слухно зауважив, надійний засіб*. А тим часом, коли йдеться про певну оцінку чого-не- будь, українською мовою природно сказати *правильно, правильний, а вір- но, вірний* — там, де мовиться про відданість, стійкість. Напр.: «*Люблю, як ширу, вірну дружину, Як безта- ланну свою Україну*» (Т. Шевчен- ко), «*Гнат вірний революційній прав- ді і невірний слюзам ворога*» (Г. Тю- тюнник). Звідси й прислівник *вірно*: «*Я не знаю, чи ти мене вірно лю- биш, чи з мене смієшся?*» (І. Нечуй- Левицький), «*Вісім років вірно чека- ла його Надійка*» (О. Гончар).

Прикметник *вірний* має ще багато інших значень і відтінків: «очевид- ний, неминучий», «надійний» та ін. Напр.: «*Як вірна поміч, зі мною поруч Ідеш ти завжди на війні*» (О. Гон- чар). *Вірно* вживається і в значенні «напевно», щоправда, таке вжи- вання — застаріле: «*Тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку?*» (Г. Квіт- ка-Основаєнко); «*надійно*»: «[Ан- тонію:] *Я тільки те кажу, що пам'ять каже, вона ж усе те вірно говорила, що ви колись творили й говорили*» (Леся Українка). *Вірний*, як і *пра- вильний*, має значення «правдивий, точний», «істинний». Таке вживання засвідчене у М. Рильського, О. Гон- чара, М. Стельмаха, А. Головка, Григорія Тютюнника, О. Донченка, наприклад: *вірна відповідь, вірний ді- агноз, вірний шлях — правильна від- повідь, правильний діагноз, правиль- ний шлях*.

Слова *правильний, правильно* подає «Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського та С. Недільско- го, а в Словарі української мови за ред. Б. Грінченка є тільки *вірний*. Наступні словники фіксують обидві пари. Отже, пам'ятаймо, що *вірний, вірно та правильний, правильно* — синоніми в значенні «правдивий, точ- ний», «істинний», не варто зловжи- вати якимсь одним із них. Тим більше тому, що в сучасній практиці основне значення *вірний* — насамперед «від-

даний, який не зраджує»: *вірний друг, вірна любов* і под. «*Без вірного друга велика туга*», — каже народне прислів'я. Звернімо увагу: *вірний друг* — це істинний друг, такий, яким повинен бути друг, тобто... *правильний друг*. Отож слова *вірний* і *правильний* тісно переплітаються своїми відтінками, пов'язані між собою.

Не варто забувати й інші синоніми: *слухний, правдивий, певний, справедливий* — *слухно, правдиво, певно, справедливо* тощо. Відповідь, наприклад, може бути і *правильна*, і *вірна*, а ще й *слухна, справедлива*; відповідь дає *хто правильно, вірно, слухно, справедливо*. І в кожному випадку маємо якийсь новий відтінок.

ВОДІЙ — ШОФЕР.

Досить часто ці слова вживаються як рівнозначні і взаємозамінні. Можна сказати *водій таксі* і *шофер таксі*, *водій автомашини* і *шофер автомашини*. Ось приклад з художнього тексту, де вдало використано обидва синоніми: «Бригадир, зрадівши, сказав, що залишає Ельку стерегти машину, а сам з *водієм*, в компанії з іншими *шоферами*... одразу подалися кудись у бік міста» (О. Гончар). Але все ж таки різниця у значенні і вживанні цих слів існує.

Водій — це загальна офіційна назва людини, що керує транспортними засобами чи якимись рухомими машинами, механізмами, агрегатами. За своїм походженням це досить давнє слово: «людина, що вказує шлях кому-небудь», тобто «той, хто веде кудись». СУМ виділяє два значення у слова *водій*: перше — «той, хто водить машину, керує нею; шофер»; і друге, що тепер тлумачиться і сприймається як переносне (хоч насправді було колись первісним значенням слова), — «той, хто вказує шлях кому-небудь; керманіч».

Отже, основне значення слова *водій* в сучасній українській мові — «людина, що пройшла спеціальну підготовку і керує автомобілем, автобусом, троллейбусом, трамваем і т. п.», наприклад: «*Водій* пригальмував мотоцикла» (О. Гончар), «*Водії* самосквідів почали сигналізувати» (О. Гончар), «Сіла (Тамара) в трамвай, але здається, що *водій* надто повільно їде»

(А. Хижняк). Вживається і в складній назві професії: *механік-водій* (трактора, танка). Активно фігурує в офіційно-діловій мові, в різних службових документах — інструкціях, офіційних оголошеннях, посвідченнях на право водіння автотранспорту та ін.

На відміну від слова *водія*, що має узагальненіше, ширше значення, синонімічне йому *шофер* має вужче значення — «водій автомобіля». Водія мотоцикла, трамвая, комбайна чи якогось іншого рухомого механізму шофером, звичайно, не називають.

Слово *шофер* — досить недавнє запозичення з французької мови (початок ХХ століття, коли з'явилися і почали поширюватися автомобілі). Звідси — і постійний наголос у слові: *шофёр, шофёра, шофёром* і т. д. Першим значенням цього слова було «коچهгар», і вживалось воно як назва робітника залізниці — не механіка чи машиніста паровоза, який керував ним, а того, хто забезпечував сам рух, рушійну силу. Пізніше ця назва була перенесена й на ту людину, котра і керувала автомобілем, і забезпечувала подачу пального, здатність рухатися.

Отже, в сучасній українській мові *шофер* — це назва тільки водія автомобіля, при тому — водія-професіонала, тобто назва людини за професією. Людину, яка водить тільки власний автомобіль, шофером не називають, оскільки вона не професійний автомобіліст. Коли застосовують назву *шофер* до непрофесійного водія, вдаються до словоскладання: *шофер-любитель*.

Таким чином, слова *водій* і *шофер*, хоч і синонімічні, близькі за значенням, але не тотожні, не скрізь можуть бути взаємозамінними.

Г

ГАЛУЗЬ — СФЕРА — ДІЛЯНКА.

Ці слова об'єднують спільне значення — «певна сукупність фактів, явищ, занять, що складають якусь окрему сто-

рону людської діяльності, людських інтересів», наприклад: «Нема такої галузі культурного й громадського життя, де не сходились би в одному могутньому русі кращі представники російського і українського народів» (М. Рильський), «У наш динамічний час нема такої сфери людської діяльності, яка найтісніше не зв'язана з наукою» (з журн.), «На жаль, в ділянці збирання і вивчення робітничого фольклору у нас зроблено ще мало» (М. Рильський).

З таким самим значенням вживаються у сучасній українській мові слова *царина*, *лан*, *нива* (як переносні): «Жодна *царина* духовної культури, мислення не відбиває в такій мірі історії народу, як література» (з газ.), «Гуртом же, *українці*, до *лани* освіти, Щоб вихід пошвидше знайти» (П. Грабовський), «За п'ятдесят років творчої праці на *ниві* театрального мистецтва... мені довелося створити численну галерею різноманітних сценічних образів» (А. Бучма).

Звичайно, помітна різниця у сполучуваності та стилістичних можливостях слів, що входять до першої та другої частини цього синонімічного ряду: *галузь*, *сфера*, *ділянка* — слова стилістично нейтральні, а *царина*, *лан*, *нива* мають виразне стилістичне забарвлення, надають висловлюванню урочистості, піднесеності або навпаки — служать засобом іронії.

Досить часто із значенням, що властиве словам названого синонімічного ряду, помилково вживають слово *область* (очевидно, під впливом значення російського слова): «Масмо ріст в усіх *областях* господарства» (з газ.), «Піднесення виробництва в *області* промисловості» (з газ.). Такого значення іменник *область* в українській мові не має.

ГАРБУЗ — КАБАЧОК.

Гарбузом називаємо городню сланку рослину з великими круглими або овальними плодами і самі ці плоди. У житті й побуті українського народу плоди цієї рослини здавна відігравали неабияку роль. Вони йшли на харч і людям, і худобі. СУМ подає цілий ряд похідних утворень: *гарбузенья*, *гарбузеньятко*, *гарбузець*, *гарбузик*, *гарбу-*

зище, *гарбузяка*, *гарбузиння*, діалектне *гарбузці* («гарбузове насіння»), прикметники *гарбузовий*, *гарбузичий* (діалектне), *гарбузоподібний*, *уживачне* в побуті розмовне дієслово *гарбузувати*, тобто «відмовляти женихові». Це дієслово постало з народного звичаю підносити гарбуза на знак відмови тому, хто сватається, — *давати* (підносити) [печеного] *гарбуза*. Напр.: «Я сказала тоді батькові, що буду доти *гарбузувати*, доки не виїду за Мисана. І *піднесла* хлопцям *пшів* *гарбузів*, а за Мисана таки виїшла» (М. Стельмах), «Орина вже кілька років женихам *гарбузує!* Хочете, щоб і мені *піднесли печеного чи сирого гарбуза?*» (М. Стельмах). *Гарбуз* (рос. *тыква*) — назва літературна, нормативна, властива всім стилям мови: «Плід *гарбуза* — цінний дієтичний продукт харчування» (з журн.), «Улана зривала на городі *гарбузи*, плутаючись в довгому огудинні, зносила на купу» (Г. Тютюнник).

Слово *кабак* у тому самому значенні, що й *гарбуз*, уживається у розмовно-діалектному мовленні, використовується і в художніх творах, часом у публіцистиці, зокрема в нарисах. Воно доречне в мові літературного твору, коли вказує на ту місцевість, де ця назва побутує. Напр.: «На возах купами рябіли *кавуни... кабаки*» (С. Добровольський), «Іван Кошельник завертає з дороги на витку стежку, що біжить через городи. Переступаємо важкі, як торпеди, *кабаки*, що порозлягалися на стежині» (з газ.).

Словники фіксують і прикметник *кабачковий*. Від *кабак* утворилася літературна назва одного з видів гарбуза — *кабачок* (частіше у множині — *кабачки*): «*Гарбуз* звичайний, або твердокорий, — один з найбільш скоростиглих і багатоплідних видів (до цього виду належать також *кабачки* й *патисони*)» (з журн.), «Поживні і смакові якості *кабачків*, їх корисність для організму людини відомі давно» (з газ.). Звідси прикметник *кабачковий* (*кабачкова ікра*).

Обидва слова — *гарбуз* і *кабак* — давно відомі в українській мові, зокрема в наддніпрянських говорах. Ще в І. Котляревського Возний каже: «На-

галка многим женихам *піднесла печеного кабака*». Зафіксовані ці іменники і дожовтневими, і сучасними словниками. Дехто вважає, що слово *кабак* не потрібне в мові і його не слід уживати. Очевидно, ця думка помилкова: і *гарбуз*, і *кабак* належать до активної лексики, хоч не варто забувати про їхню стилістичну різницю й неоднакову відповідність кожного з них сучасній літературній нормі.

ГОСПІТАЛЬ — ШПИТАЛЬ.

Слова-синоніми, обидва походять від латинського *hospitium*, але запозичені українською мовою через різні мови-посередники. Перше — через голандську та російську, друге — через німецьку та польську, де втратило початкове *ho-*. У сучасній українській мові *госпіталь* вживається на позначення лікарні для військових і є загальноприйнятим. Напр.: «Коли його [Орлюка] перевезли в тиловий *госпіталь*, він був уже без пульсу» (О. Довженко). Або: «Коли ж у 1733 році були відкриті ще дві медичні школи при сухопутних *госпіталь*ях у Петербурзі — питання набору учнів для медичних шкіл ще більше загострилося» (з газ.).

Шпиталь — того ж значення, що й *госпіталь*, — має вужчу сферу вживання: його не зустрічаємо в офіційно-діловому мовленні, в масовій інформації. Художній стиль користуються цією назвою: Напр.: «Вилітають потяги у далі і зникають за мостами десь. Ти сьогодні вийшов із *шпиталю*, під дощем і снігом цілий день» (В. Сосюра), «1770 року в Києві відкрито справжній медичний заклад — військовий *шпиталь* на тисячу ліжок» (з журн.).

Застарілим на сьогодні є вживання слова *шпиталь* у значенні «лікарня», що трапляється в українській класичній літературі. В розмовній практиці представників південно-західних говірок так само можна почути слово *шпиталь* як найменування лікарні.

ГРУЗОВИК — ВАНТАЖКА — ВАНТАЖІВКА.

Словники пропонують до російського *грузовик* такі відповідники: *вантажний автомобіль*, *грузовик*, *вагозов*,

наприклад: Російсько-український словник: У 3 т. К., 1968.

У словенному побутовому спілкуванні звичайно вдаються до запозиченого з російської мови *грузовик* (здрібніло-пестливе — *грузовичок*). Поширене це слово і в мові художньої літератури (І. Микитенко, Ю. Яновський, В. Сосюра, А. Малишко, А. Головка, О. Гончар, В. Кучер, Л. Первомайський, І. Багмут та ін.), наприклад: «*Грузовик* навантажили, і дроворуби посідали відпочинуті» (О. Донченко), «*Грузовики* гудуть весь час — везуть пшеницю й жито» (Н. Забіла).

В інформативних замітках кореспондентів газет, у нарисах також широко використовується слово *грузовик*: «В Яготинський район буде послано автоколону для вивезення цукрових буряків. Двадцять п'ять *грузовиків* поведуть кращі шофери» (з газ.).

У науково-технічній, спеціальній літературі, в діловому папері, офіційному зведенні тощо переважає словосполучення *вантажний автомобіль*. Його знаходимо і в мові преси, в художніх творах: «Збудувати автомобільний завод на 60 тис. *вантажних автомобілів* на рік» (з газ.), «Битим шляхом без утаву все мчали *вантажні автомобілі*» (В. Кучер). У мові художньої літератури вживані й інші варіанти цієї назви: *вантажна автомашинна*, *вантажна машина*, наприклад: «Ліза... закінчила курси, одержала *вантажну автомашину* і вже два роки працювала в заводській автоколоні» (М. Руденко), «На вулицях мало людей, тільки *вантажні машини* мчать до греблі й шлюзу» (О. Довженко). Часом ціле словосполучення замінюють самим лише субстантивованим прикметником *вантажна* (пор. подібне утворення *легкова*), наприклад: «— Тобі *легкова* запрясто, а *вантажною* як? Скільки кілометрів навкруг виходить отого гака?» (І. Цюпа).

Слово *вагозов* (або *ваговіз*) уживане в авторській мові художніх творів, у спеціальній літературі, в пресі (особливо в поєднанні з словом *причіп*): «*Вагозов* спинився. Порожні бочки в кузові накопилися одна на одну з оглушливим громом» (В. Собко).

У пресі та в художніх творах останнім часом поширилися також слова *вантажка* та *вантажівка*. Це розмовні відповідники російської назви *грузовик*. Словники української мови їх не подають, проте вони мають право на побутування в сучасному українському мовленні: словотвірна будова цих слів відповідає граматичній системі української мови, її нормам.

ГУМАННИЙ — ГУМАНІСТИЧНИЙ — ГУМАНІТАРНИЙ.

Ці три слова ведуть своє походження від кореня латинського *humanus* — «людяний, людський».

Прикметник *гуманний* найчастіше вживається для характеристики особи людяної у своїх діях, вчинках, ставленні до інших. Він, як правило, сполучається зі словами *люди*, *людина*, родовими назвами особи: *гуманні люди*, *гуманний приятель*, *гуманний командир*. Широко вживаними в українській літературній мові є вислови, в яких прикметник *гуманний* поєднується з абстрактними поняттями, передаючи зміст «пронятий турботою про благо людини»: *гуманне завдання*, *гуманна мета*, *гуманний напрям науково-технічної революції*, *гуманне суспільство*.

Зі словом *гуманний* значеннєво споріднений прикметник *гуманістичний*. Обидва вони пов'язані з поняттям людини, турботи про її благо, поваги до її гідності. Але словом *гуманістичний* не можна характеризувати внутрішні якості людини. Неправильні вислови типу *гуманістичний вчинок людини*, *гуманістичний керівник*, де має бути означення *гуманний*.

Слово *гуманістичний* частіше, ніж *гуманний*, характеризує суспільно-політичну, ідеологічну сферу людської діяльності, масштабні соціальні явища. Звичайно воно сполучається з іменниками *ідеал*, *ідея*, *зміст*, *пафос*, *характер*, *місія*, *діяльність*, *спосіб життя*.

Про літературу загалом можна сказати, що вона *гуманна*, але про конкретний художній твір звичайно кажуть, що він *гуманістичний*. Усталеними й поширеними є вислови: *гуманістичний характер (пафос) лі-*

тератури, гуманістичний, революціонізуючий фінал поеми, гуманістичні ідеї книги, гуманістична сила творів письменника.

Гуманітарний — пов'язаний з суспільними науками, що досліджують проблеми розвитку людського суспільства. До гуманітарних наук належить філософія, історія, політична економія, філологія, право, мистецтвознавство, етнографія.

У XIX ст. значення цього слова не закріпилося за певною формою, тому у М. Драгоманова зустрічаємо вислів: *спеціаліст гуманних наук*. У сучасній літературній мові для характеристики певної сфери науки, освіти вживається тільки слово *гуманітарний*. І тому не можна сказати *викладання гуманістичних дисциплін*, а тільки *гуманітарних дисциплін*.

Д

ДАХ — СТЕЛЯ.

Навряд чи хто сплутає ці дві різні реалії: *стеля* ж бо в хаті, приміщенні, вона висока або низька, гладенька чи не дуже, а *дах*, звичайно,— зовні. Це покрівля, верхня частина будівлі. Він буває залізний, череп'яний, із шиферу, дерев'яний. Хата, в якій живуть люди, має *дах* і *стелю*. То — коли йдеться про пряме значення цих слів. Але відомі ще й фразеологізми, усталені вислови, переносно вживані слова. Скажімо, замість інформативної сухої фрази «Він має житло» чуємо емоційне «Він має *дах* над головою». Або зміст думки «Жити в одному приміщенні, в одній хаті» передається також фразеологізмом «Жити під одним *дахом*». Опинитися під *дахом* — опинитися, заховатися в приміщенні, в хаті. Тобто *дах* замінює в багатьох емоційно-експресивних висловах поняття *домівки*, *житла*, *взагалі будівлі*, наприклад: «З-під цього *даху* понеслася дзвінка пісня».

Проте в газеті натрапляємо й на таке: «Під *стелю* саме цього будинку зібрано факти про минуле й сьогодні міста». Мовна традиція суперечить подібному слововживанню. Бо ж

іменник *стеля* має своє коло усталених висловів, свою характерну сполучуваність із прикметниками, дієсловами. Згадаймо Т. Шевченка: «(Найкращий парубок Микита) .. Плечима *стелю* підпирає». Або ще: «Донат Озерний — голова мало не до *стелі*, тонкий, худий, плескато підборіддя, вузькі плечі — сів коло нас і поклав перед собою неймовірно довгі руки» (Є. Гуцало).

Для того, хто відчуває тонкощі українського вислову, глибше розкривається також словосполучення *дивитися в стелю*, наприклад: «Данько примовк, задумливо *дивлячись* кудись у *стелю*» (О. Гончар). Звичайно, йдеться не тільки про пряме називання ситуації, а й про передачу відповідного душевного стану людини, її відстороненість, зосередженість, а то й байдужість. На жаль, усі ці відтінки не завжди передає словник. Жива мова куди багатша. І в ній, до речі, окремі сфери вживання двох іменників — *дах* і *стеля*. Тому в згаданій вище фразі з газетної інформації неприродно звучить слово *стеля*, бо для цієї ситуації усталеним є інший варіант: «*Під дахом* саме цього будинку (або: «*Саме під цим дахом*») зібрано факти про минуле й сьогодення міста».

ДЕФЕКТ — НЕДОЛІК.

Дефект — слово іншомовного походження (від лат. defectus — *недолік*), позначає якусь ваду, хибу, *недолік*, пошкодження. Воно широко використовується для позначення різних фізичних вад тіла людського організму. Напр.: *дефекти на обличчі*, *дефекти носа*, *дефект вимови*, *приховані генетичні дефекти*, *дефекти міжшлункової перегородки*. Слово *дефект* звичайно позначає такі хиби, які можна побачити або фізично відчути на конкретному предметі. «Ультразвуковий дефектоскоп безпомилково виявляє найменші *дефекти*» (з журн.), «Голова колгоспу ніяково відвів очі від розбитої шибки, ніби щойно побачив цей *дефект у клубі*» (з журн.). Усталені вислови *дефект розуму*, *дефект психіки*.

У сучасній українській мові активно функціонують прикметники, утворені від слова *дефект*: *дефектний*, *дефек-*

тивний. *Дефектний* вживається тоді, коли йдеться про ушкодження предмету, зіпсовану деталь, машину та ін. Напр.: «*Дефектні* огірки утворюються внаслідок неповного запліднення» (з газ.). Зі словом *дефект* не слід плутати прикметник *дефективний* — «який має психічні та фізичні вади, ненормальний»: «У його характері було щось *дефективне*, ненормальне» (з журн.).

Слово *недолік* може вживатись як синонім до слова *дефект*. Пор.: *недолік мови* — *дефект мови*. Але семантика слова *недолік* ширша. Воно позначає недогляди, упущення, помилки у якій-небудь справі, роботі, діяльності окремої людини або організації. Вислів офіційно-ділового спілкування: *Усунути недоліки в роботі*. Щодо людини, її характеру, вдачі перевагу треба надавати синонімам *вада*, *гандж*.

Отже, слово *дефект* позначає переважно відчутні, видимі *недоліки* конкретних предметів. Причому, коли йдеться про конкретний предмет, то для характеристики його зіпсованості, пошкодження вживається слово *дефект*, а *недолік* вказує на негативну ознаку, якість чого-небудь. Напр.: *дефекти агрегату*.

Зважаючи на книжність слова *дефект*, слід пам'ятати і про синонімічний вислів *недолік*. Основна сфера функціонування слова *дефект* — спеціальна література, наукова термінологія.

ДИЛЕМА — ПРОБЛЕМА — ЗАВДАННЯ.

Дилема — слово грецького походження, воно означає необхідність вибору між двома можливостями, звичайно небажаними або важко здійсненними, наприклад: «Війна і мир — ця *дилема* загострилася в наш час, наприкінці ХХ ст.» (з журн.). Помилковим є вислів *дві дилеми*, бо *ди-* вказує на наявність тільки двох можливостей однієї дії.

Часом слово це сплутують з іменником *проблема*. Ось такий, скажімо, неправильний вислів: «Переді мною стояла *дилема*: де дістати гроші?» Звичайно, тут доречніше сказати *стояла проблема*. *Проблема* — це теоретичне або практичне питання, що по-

требує розв'язання. Саме проблемами називають складні питання у галузі міжнародних відносин, економіки, науки. Напр.: *корінні проблеми сучасної епохи, розв'язувати складні проблеми соціально-економічного розвитку країни. Отже, проблема вказує на необхідність її розв'язання, дилема — на вибір між двома можливостями. Ці смислові нюанси слід враховувати у висловах типу розв'язувати складну проблему життя — життя поставило дилему, проблема війни і миру і дилема війни і миру. Завдання — це запланована для виконання робота, справа, доручення: «У новому фільмі «Арсевал» я значно звузив рамки своїх чисто кінематографічних завдань» (О. Довженко). Отже, дилема і проблема вказують на необхідність розв'язання проблеми, зокрема, шляхом вибору між двома можливостями, а завдання стосується виконання окремого обсягу роботи.*

ДИПЛОМАНТ —

ДИПЛОМАТ — ДИПЛОМНИК.

Ці слова, запозичені з французької мови (*diplôme* — «аркуш, документ складений удвоє»), мають різні тлумачення. *Дипломантом* називають людину, яка працює над дипломним проектом, дипломною роботою. *Дипломантом* називають також особу, відзначену дипломом за видатні успіхи в якій-небудь галузі, переможця конкурсу.

Слово *дипломник* споріднене з *дипломантом* за значенням; воно теж називає особу, яка працює над дипломною роботою. Це так звані абсолютні синоніми. Можливо, з часом кожне з них закріпиться у відповідній сфері, скажімо, *дипломант конкурсу*, але *дипломник з університету*.

А от *дипломат* у своєму змісті нічого спільного не має з попередніми двома словами. *Дипломати* — службові особи, які мають урядові повноваження для зносин з іноземними державами: «Починалась війна, і польські *дипломати* знову зверталися до Трансильванії, до Риму... до Австрії по допомогу» (О. Гльченко). *Дипломатом* називають також людину, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими.

Із сучасного мовного побуту відоме також слово *дипломат* як назва портфеля, невеликого чемодана, валізки. Цього слова не знайдемо в сучасних словниках, а втім ніхто й не сплутає дві омонімічні назви — *дипломат* — особа і *дипломат* — річ.

ДІАГНОЗ.

Це слово грецького походження: «діа» означає «прозорий», а «гнозис» — «знання», буквально «прозоре знання» — тобто ясне уявлення про стан речей. У медицині діагнозом називається короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання на підставі всебічного дослідження хворого. Правильно поставлений діагноз — запорука успішного лікування. Характерна сполучуваність слова: *ставити, визначати діагноз на ..., встановлення, уточнення діагнозу, помилитися в діагнозі, замовчування діагнозу, поспішити з діагнозом*.

Останнім часом це слово розширює коло вживання в переносному значенні: «на підставі певних даних робити висновок про щось». Напр.: «Сьогодні ми лише придивляємось, намагаємось поставити *перші діагнози* і зорієнтуватися у перспективах. Зважте, крім усього, наш відділ прикладного мистецтва утворився близько шести років тому» (з журн.), «*Педагогічний діагноз* уроку виводиться з певного інформаційного матеріалу, і вже на етапі діагностування чітко вимальовується картина ефективності уроку» (з газ.), «Нові *методи діагностики* й прогнозування навчально-виховної роботи» (з газ.).

Отже, не тільки діагноз, а й похідні слова *діагностика, діагностування* вживаються в переносному значенні, поповнюючи розряд книжних метафор.

ДІСТАВАТИСЯ — ПОГРАПЛЯТИ.

Неправильно вжито дієслово *діставатися* в такому значенні: «Диски з українськими програмами стають філофонічною рідкістю, не *діставшись* ще до прилавків магазинів» (з газ.). Характеризуючи цим словом неживий предмет, автор хотів образно висло-

вити свою думку, застосовуючи до дисків ознаки живої істоти. Але образність не досягла у цьому випадку бажаного естетичного ефекту. Натомість треба було б сказати: «диски стають рідкістю, навіть не потрапивши на прилавки магазинів».

Дієслово *діставатися* (*дістатися*) у значенні «добиратися до певного місця, до певного часу», вживається насамперед стосовно істот, людей: *дістатися до хати, дістались до дому*.

ДІТИ — НЕМОВЛЯТА.

Діти — це маленькі дівчата і хлопчики. Дане слово емоційно нейтральне, широковживане і в усному, і в писемному мовленні. Напр.: «Книга призначена для дітей дошкільного віку» (з газ.), «Як під сонцем цвітуть квіти, так живуть радянські діти» (присл.).

У розмовному стилі використовуються синонімічні назви *дітвора, дітлахи, дітлашина*: *виспала на вулицю дітвора, дітлахи весело щецбетали на подвір'ї, дітлашина вже купалась у ставку*. Останнім часом слово *дітлахи* помітно витіснило решту слів цього синонімічного ряду. Його часто можна зустріти в газетних, журнальних публікаціях, рясніє воно на сторінках художніх творів. Чи правомірна в нейтральному газетному тексті фраза: «Разом з лікарем завідувача дбає про оздоровлення, загартування дітлахів»? У слові *дітлахи* є ледь помітний емоційний відтінок зневажливості, і тому його бажано уникати в писемному мовленні (стилістично доречнішими були б вислови *діти, малеча, малюта, пестлива звукова форма розмовного слова малюки*).

Варто розрізняти смислові відтінки слів *дитина, маля, немовля*. *Малюк* можна назвати і зовсім маленьку дитину, і молодшого школяра: «*Малюк спало солодким сном*», «*Малюк, старшокласники працювали на суботнику*» (з газ.). *Немовля* називають тільки грудну дитину, дитину, яка не вміє говорити. Існують пестливі форми цього слова — *немовлятко, немовляточко*.

ДОБИВАТИСЯ — ДОСЯГАТИ.

Ці слова мають багато спільного, бо вживаються на позначення досягнен-

ня певного результату, певної мети. Слово *досягти* має широку сферу застосування в українській літературній мові, що зумовлюється широтою його значення «діставати, одержувати бажане». Воно активно сполучається з абстрактними словами, найменуваннями різноманітних понять: *національна культура досягла розвитку, світова торгівля досягла величезного розвитку та ін.*

Слово *досягти* характеризує також діяльність окремої особи (осіб): *автори картини досягли поставленої мети, автор досягнув значної майстерності*.

Дієслово *добитися* має вужчу сферу застосування, значення його конкретніше, пов'язане з досягненням конкретних результатів. Це слово характеризує переважно діяльність людини у визначеній сфері: *добитися прав, волі, добитись високого врожаю картоплі, добитися слова від когось, педагог добився певної успішності своїх учнів, добитися дострокового завершення будівництва*. Якщо слово *досягти* сполучається зі словом *мета* (*досягти мети*), то *добиватися* звичайно сполучається з конкретним найменуванням мети. Пор.: *досягти мети, але добитися підвищення продуктивності праці*. Незважаючи на вказану відмінність, часто ці слова можна вживати як взаємозамінні.

Отже, дієслово *добиватися* доречне тоді, коли йдеться про певний результат чиеїсь діяльності. Це слово у тексті підкреслює думку про необхідність дійового вирішення якоїсь проблеми. Напр.: «Кожна людина повинна знати тисячолітню історію і культуру своїх предків, їх мову. Як цього добитися? Образно кажучи, треба «занурити» людину в національне середовище, яке має стати для неї природним» (з журн.).

ДОСИТЬ — ДУЖЕ.

Прислівник *досить* часто вживається недоречно, як скажімо, в такому вислові: «Не всі господарі приватних будинків подбали про належну підготовку опалювальних печей. І це обходиться для них *досить* недешево» (з газ.). Ознака *досить*, сполучаючись із прикметниками, прислівника-

ми, має вказувати на високий ступінь, велику міру або велику кількість чого-небудь: *досить огрядний чоловік; досить міцно стис руку; досить далеко відійшов від гурту*. Ось чому в наведеному реченні природно звучав би вислів *обходитися досить дорого*, бо йдеться про високий ступінь впливу ознаки. До того ж слово *досить* влас- тиво насамперед книжній мові, а в розмовному або публіцистичному стилі його бажано уникати. Стилі- стично незграбна, наприклад, ось така реклама прального порошка «Лотос»: «Ним легко прати навіть *досить забруднені речі*». По-перше, слово *досить* вимагає біля себе прик- метника *брудний*, а по-друге, у цьому випадку краще було б сказати «дуже забруднені (брудні) речі». І реклама тоді б звучала переконливіше.

ДУМА — МИСЛЬ — ДУМКА — РОЗДУМИ.

Слова *дума*, *мисль*, *роздуми* пов'язані з різними виявами мислительної діяльності людини.

В усному та писемному мовленні поширеною є форма множини слова *дума* — *думи*. *Думи* — це те саме, що й *роздуми*, але в його змісті міститься ще й оцінка: *думи*, як правило, викликають негативні емоції. Узвичаєними до слова *думи* є епітети *важкі, гіркі, невтішні, безрадісні, чорні, сумні, невідрадні*. Напр.: «*Чорні думи облягли хмарами горде чоло*» (І. Нечуй-Левицький), «*І клятих дум мене бевтежить рій*» (М. Зеров). У художній літературі поширилися прикладкові словосполучення типу *дума-журба*, *дума-турбота*. Значно рідше слово *дума* — «продукт, процес мислення» — несе в собі позитивний емоційний заряд. Як от у вірші А. Кримського:

І тобі любити треба
Зорю-дівчину прекрасну,
Хоч би й мав ти славний розум
І як сонце, *думу ясну*.

Іменник *думи* належить до традиційного поетичного словника, де виступає з прикладами *спогади-думи*, *думи-мрії*. Це слово активно вживається як з прикметниками присвійного значення, так і з родовим приналеж-

ності: *удовині думи, дівочі думи, думи дитячі, дума козацька, думи хлібороба; думи вільного народу; думи, сподівання, інтереси і потреби людей*.

До слова *дума* близький за значенням іменник *мисль*. Сполучуваність його вказує і на негативну, і на позитивну оцінку. *Мислі* можуть бути *чорними, важкими, темними*. Можна також сказати *добра людська мисль, благородні мислі*. І все-таки слово *мисль*, на відміну від *дума*, конкретніше; воно виражає більш-менш визначену мислительну діяльність, характеризує духовне життя, дії конкретної людини.

У сучасній літературній мові синоніми *мисль* і *думка* розрізняються стилістично, функціонально: у художньому й публіцистичному, а також у розмовному стилі вони використовуються паралельно, причому *мисль* несе в собі заряд високого експресивного або зниженого розмовного стилю. Тим часом у науковому, офіційно-діловому мовленні термінологічного звучання набув іменник *думка*. Пор.: *філософська думка, наукова думка; творча мисль народу, образи купчилися в його мислях, він добрі мислі при собі має*. Напр.: «Нам треба творити мистецтво, що несло б у собі високу, *передову мисль*» (О. Довженко), «До вершин *передової мислі* свого часу Шевченко піднісся, підтримуваний і підбадьорюваний підтримуваними російськими людьми» (з газ.). В останніх із наведених прикладах *мисль* позначає систему переконань, поглядів, тобто виступає в значенні «світогляд».

В українській літературній мові вживаються такі фразеологізми з іменником *мисль*: *літати мислю* — «думати»; «*мріяти про що-небудь*»; *мати на мислі* — «думати про кого-, що-небудь». Напр.: «*Думаю, що навряд чи я скінчу коли хоч половицу того, що маю на мислі*» (Леся Українка). Значення фразеологізмів переконливо доводять, що слово *мисль* пов'язане з конкретно-практичною діяльністю людини.

Слово *роздум(и)* теж характеризує мислительну діяльність людини, але передає воно насамперед процес думання, міркування конкретної особи

Зі словом *роздуми* звичайно пов'язується уявлення про думки, глибокі міркування над складними, болючими питаннями. Напр.: «Він, викинувши з голови всі ті *роздуми*, які мучили його, швидко закрокував до своєї хати» (Г. Тютюнник).

Оскільки сам процес розмірковування окреслений у часі, узвичаєними є такі вислови: *не мати часу для роздумів*, *хвилина роздумів*, *довгі роздуми*. Процес роздумування супроводжує різноманітні дії людини, характеризує її стан, вдачу, схильність заглиблюватись у власні думки: *згодився без роздумів*, *стояти в роздумі*, *людина схильна до роздумів*.

Слово *роздум(и)* вживається з применниками *про*, *над*: *мучитися роздумами про добро і зло*, *в роздумі над своєю долею*.

Позначаючи інтелектуально-аналітичну, мислительну діяльність людини, *роздуми* найчастіше стосуються прочитаного, побаченого, наприклад: «Картини, виставки, створені в 20—40-х роках, складні, неоднозначні, вимагають вдумливого підходу і *роздумів*» (з газ.).

Роздумом називається твір або частина твору, в якій автор висловлює свої думки, переживання, почуття. В українській літературній мові набули поширення прикладкові словосполучення *фільм-роздум*, *стаття-роздум*, *монолог-роздум*.

Отже, слова *дума*, *мисль*, *думка*, *роздуми* об'єднує те, що вони характеризують процес роздумування над складними, іноді болочими проблемами. Найбільшим ступенем абстрактності позначене слово *дума*. *Мисль*, *роздуми* теж узагальнено виражають процес думання, але активніше застосовуються в сучасній мові для характеристики мислительної діяльності окремої особи.

Якщо іменники *дума*, *мисль*, *роздум* властиві здебільшого художньому, публіцистичному стилям, то в науковому термінологізувався іменник *думка*.

ЕКОНОМІЧНИЙ — ЕКОНОМНИЙ.

Слово *економічний* вживається стосовно поняття, пов'язаних з економікою — суспільно-виробничими відносинами, господарською і фінансовою діяльністю: *економічні системи*, *економічна стратегія партії*, *економічний потенціал СРСР*, *економічний прогрес*, *економічний район*, *економічне життя* та ін. Напр.: «За його [Вавилова] ініціативою почали створювати нові *економічні* й приємні для ока джерела світла» (з журн.).

Слово *економний* співвідноситься зі словами *економія*, *економити* і тому має інше значення — «який бережливо, ощадливо витрачає що-небудь», сприяє економії: *економні рухи*, *економне витрачання природних запасів*, *письменник економний у словах*.

Ж

ЖІНКА — ДРУЖИНА — СУПРУГА.

Слово *жінка* належить до широко-вживаних у сучасній українській літературній мові. *Жінкою* називають будь-яку особу жіночої статі, дорослу людину, на відміну від маленької дівчинки, а також заміжню особу. Напр.: «Хай живе, хай уславляється радянська *жінка* — *жінка* вільна, *жінка* — творець, *жінка* — мати» (О. Вишня), «— Галю, будь мені *жінкою* та й поїдьмо ізо мною, — каже Козак» (Марко Вовчок). Синонімом до іменника *жінка* є слово *дружина* — «заміжня особа стосовно до свого чоловіка». Остання назва звична в офіційно-ділових мовних ситуаціях. Напр.: «До Радянського Союзу з офіційним візитом прибув король Йорданії з *дружиною*» (з газ.). Одружену жінку стосовно свого чоловіка зрідка називають *супругою*.

Це слово вийшло з активного користування і вживається переважно в історичних творах, прислів'ях, приказках. Напр.: «Так, беремо ми в юності *супругу*, Проте її не знаємо тоді. І лиш в тривогах, втратах і біді На схилку днів пізнаємо в ній друга» (І. Кочерга), «Нема кращого друга, як вірна *супруга*» (присл.). Слово *супруга* є нормативним у російській мові, де воно позначене відтінком книжності, офіційності. У розмовно-побутовому стилі ним не варто захоплюватись. До речі, етимологічно воно пов'язане з поняттям *супруги* — «спряжка волів двох або кількох хазяїн». У Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: «То гляди, так якраз і є, був у нового хазяїна свій плуг, а то вже у *супруги* йде, а дальш, дальш, вже й піший». Так, Словарь української мови за ред. Б. Грінченка фіксує слово *супруга* у значенні *супруги*: «Волів *супруга* добра», у цьому ж значенні слово *супруга* збереглося у діалектах. Отже, етимологія слова *супруга* надає йому прихованого негативного відтінку «підневільний зв'язок». На українському мовному ґрунті цей смисловий нюанс стає особливо відчутним.

Отже, літературно-нормативними, стилістично доречними в усіх мовних ситуаціях виступають синоніми *жінка*, *дружина*.

3

ЗАГАЛЬНИЙ — СПІЛЬНИЙ.

В одній ліричній пісні співають: «Щастя — це *загальні* мрії золоті». А пісня ж про кохання. То хіба називаємо мрії закоханих *загальними*? Ні, вони *спільні*, бо належать двом, що взаємно володіють ними, плачуть їх разом.

Загальний і *спільний* синонімічні в значенні «такий, що охоплює всіх, стосується всіх»: *загальна* (*спільна*) *розмова*, *загальне* (*спільне*) *засідання*, *діло*. Але тільки: *загальні збори*, *загальна військова повинність* (поширюється на всіх), *загальне право обирати і бути обраним*, *спільні*

мрії, *спільні турботи*, *спільне прагнення жити в злагоді й мирі*.

ЗАДУМ — ЗАДУМКА.

Слово *задум* широко вживається у сучасній літературній мові в значенні «ідея художнього, музичного, публіцистичного твору».

Задумом називають також вагомий, грандіозний план, дії, намір окремої людини або колективу. «Багато цікавих *задумів* здійснюють члени нашого колективу» (з газ.), «З *задумами*, з планами, з надіями Вийшли ми в дороги життєві» (П. Дорошко).

Найчастіше іменник *задум* сполучається з дієсловами *здійснювати*, *виконувати*, *втілювати*. З ним можливе і прикладкове утворення *задум-зобов'язання*.

Залежно від лексичної сполучуваності іменник *задум* набуває негативного емоційного змісту, коли йдеться про конкретні агресивні або воєнні дії: *розгадати* *задум*, *зірвати* *задум*.

Іменник *задумка* значно рідше вживається в сучасній літературній мові. Як синонім до слова *задум* він властивий розмовно-побутовому стилю, вносить у нього елемент невимуженості. Напр.: «Є в мене *задумка*, — мовить Ганна Василівна. — Почула я по радіо про загибель першого космонавта, — і довго відтоді не знаю спокою. В моїй уяві давно виткало рушник про смерть та безсмертя людське» (з газ.).

ЗАКАЛЯТИСЯ — ГАРТУВАТИСЯ.

Далеко не завжди слова, однозвучні з російськими, мають те саме значення і в українській мові. Іноді на це не звертають належної уваги не лише в розмові чи виступі, а й у видавничій практиці. Так, наприклад, лишиться непоміченими неправильно вжиті слова *калять* та *закалитися* в таких текстах: «Вони [папуаси] *калять* стріли і остроги, з якими полюють на рибу» (Л. Тендок), «Коли добре *закалитися*, то ніякі строки не страшні, — сміючись відповідав він» (С. Чорнобривець). На їх місці треба було б поставити відповідно *гартують* та *загартовуються*.

Дієслова *калити*, *закалитися* відсутні

в сучасній українській літературній мові. У «Лексиконі словенороському» П. Беринди є *каленіє*, що перекладається як «тынкованье», тобто обмазування глиною, накладання тинку. «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського фіксує ці слова, але в Російсько-українському словнику Уманця і Спілки та в Словарі української мови за ред. Б. Грінченка, у російсько-українських словниках 1937 та 1948 рр. їх немає. Співзвучні *каляти*, *калятися*, *закаляти*, *закалятися* мають в українській мові зовсім інше значення. *Каляти*, *закаляти* — бруднити, забруднити що-небудь: «Іона знає нарядитися та з ким-небудь поцюкотити, а він — часом і коло печі свої руки *каляє*, горшки соваючи» (Панас Мирний), «Не беріть брезентових нош, знову *закаляете* кров'ю» (Ю. Смолич).

Калятися, *закалятися* — бруднитися, забруднитися: «Довгим дужим рукам [Йосипа] прийдеться не ціпом орудувати, не коло плуга *калятися*, а перекидати, як іграшку, важку рушницю» (Панас Мирний), «— Куди ти його ще цілуєш? Таке брудне порося... Де ти *закалявся*, горенько моє?» (І. Муратов). Звідси й переносне: *каляти* — укривати ганьбою, неславою кого-, що-небудь: «Ледачого... не займай — і сам себе не *каляй*» (П. Гулак-Артемівський). П. Білецький-Носенко подав у словнику форми *кально* — «грязно; тинисто»; *кальний* — «гязний, нечистий. Тинистий». Словарь за ред. Б. Грінченка фіксує чимале гніздо слів (літературних і діалектних) споріднених з *каляти* — «бруднити»: *калкий*, *калко*, *калний*, *кальний*, *кално*, *кально* й навіть *кальність*. Те ж маємо і в інших словниках.

Старий інтелігент, працівник окружної газети Степан Демидович так каже своєму молодому колезі журналістові Марату Крицевому: «— А ось тут ви пишете: «*Закаляти* волю». Так не можна... *Закаляти* чоботи в болоті — це буває. Бачите, в російській мові це слово має зовсім інший зміст. Саме його ви, певно, і мали на увазі» (С. Журахович). Той інший «зміст» в українській мові передають

слова *гартувати*, *загартовуватися* та інші з коренем *гарт*.

Стріля, залізо, сталь *гартують*, тобто раптовим охолодженням розжареного металу надають металевим виробам особливої твердості, міцності: «Залізо *загартовували* і в старовину» (з журн.), «Якщо виготовлені із сталі рейки і колеса *загартовувати*, то вони матимуть значно довший строк служби» (з журн.), «— Добрі, сину, ножі будуть На Святее діло. Ходім з нами у Лисянку Ножі *гартувати*» (Т. Шевченко).

Переносно *гартувати*, *загартовувати*, *загартувати* означає — виховувати моральну і фізичну стійкість, витривалість, уміння переборювати труднощі, знегоди. Цікаво зазначити, що Білецький-Носенко, вміщуючи в словнику *гартованний*, *гартованье*, *гартувати* у прямому значенні, вказує, що слово походить від німецького *hart* — міцний. Ужиті стосовно людини в сполученні зі словами *воля*, *серце*, *душа*, *гартувати*, *загартовувати*, *загартувати* передають відтінок — «робити кого-небудь морально стійким»: «Ми повинні *гартувати* свою волю — воювати будемо до того часу, поки переможемо фашизм» (Ю. Збанацький). *Гартувати*, *загартовувати* *організм* — «зміцнювати здоров'я тренуванням»; *загартовувати* *рослину* — «робити рослини стійкими до несприятливих умов шляхом поступового привчання до холоду, посухи і т. ін.»: «Якщо рослину привчати до холоду, що збільшується поступово, так би мовити, *загартовувати* її, то вона може перенести низькі температури» (з газ.).

Зворотні дієслова *гартуватися*, *загартовуватися* означають зміцнюватися взагалі, ставати монолітним, стійким. Звідси *гартування*, *гартувальний*, *гартований*, *гартувальня*, *гартівник* та ін. Напр.: «Буду зброю лаштувати — *меч-гартованець* кувати» (Н. Забіла); «— І *шаблі-гартованці* дзвенять під руками» (А. Малишко).

Форми на *-ся* (*гартуватися*, *загартовуватися*, *загартуватися*) означають ту саму дію, що й форми без *-ся*, але звернену на суб'єкт: «Як ото заліза шмат дочервона розігріти, а

тоді холодною водою облили — *гартується*» (А. Головка).

ЗАКІНЧИТИ — ЗАВЕРШИТИ.

Дієслово *закінчити* називає кінець різноманітних дій, видів роботи, діяльності, відрізка життя, навчання людини тощо. Напр.: «Тільки друга нічна зміна сторожі *закінчувала* свою варту» (С. Скляренко), «Хочу *закінчити* ще хоч одно оповідання» (М. Коцюбинський). Фразеологізм *закінчити життя (вік)* означає «померти».

Аналогічне смислове наповнення має дієслово *завершити* — «довести виконання, здійснення чого-небудь до остаточного кінця». Отже, це слово означає абсолютний кінець справи, дії: «Досліді *завершилися* створенням радіоприймача» (з газ.).

Дієслову *завершити* надаємо перевагу тоді, коли треба відтворити схвальний, урочистий тон оповіді: «Літак падав, *завершивши* героїчним подвигом свій переможний бій» (Ю. Яновський). Це дієслово вживається для називання успішного закінчення дій, справ: *достроково завершили річковий план, будівництво*.

Порівняно зі словом *закінчувати*, *завершувати* має більш абстрактне значення. Так, *завершити навчання, освіту, курс*, але *закінчити школу, інститут*.

ЗАОРГАНІЗОВАНІСТЬ.

Це слово не нове в українській мові. Але сфера його вживання досі була обмежена офіційно-канцелярським побутом. Тому загальномовні словники не подають цього іменника. Та останнім часом явище заорганізованості набуло значнішого, ніж досі, поширення, про нього заговорили всі. Через засоби масової комунікації — пресу, радіо, телебачення — відома назва поширилася в публіцистичному, побутовому мовленні.

Що ж таке *заорганізованість*? Це надмірна, дріб'язкова опіка: комусь не довіряють діяти, не впевнені в чий-небудь силах і наперед заготовляють сценарій поведінки.

Заорганізованість — це спущені «зверху» інструкції, плани, розробки, які зрештою сковують ініціативу, заважають по-своєму підійти до ви-

конання певної роботи. Наприклад, наявність типового навчального плану, хоч і допомагає якоюсь мірою організувати навчання, але водночас дає змогу недбайливому викладачеві не думати над поліпшенням викладання, пасивно йти за визначеними пунктами, не враховуючи специфіки конкретного колективу, з яким доводиться мати справу.

Те саме й щодо учнів: звикнувши діяти за наперед заданими схемами, вони не розвивають творчого підходу до проведення певного заходу, до вирішення якогось питання. Така надмірна *заорганізованість* привчає їх до пасивності, утриманства. Людина, яка звикла діяти тільки за усталеним, заздалегідь заготовленим сценарієм, розгубиться при зміні обстановки, буде безпорадною, не здатною зорієнтуватися відповідно до ситуації, що склалася на даний момент.

У громадській роботі *заорганізованість* породжує одноманітність, нудьгу, казенщину. Заорганізований захід не проводять, а відбувають. Поки існує в житті негативне явище, виконує свою функцію в мові й слово *заорганізованість*.

ЗАРОБИТИСЯ — ЗАПРАЦЮВАТИСЯ.

«— Ти був учора на новорічному вечорі?

— Та ні. Так *заробився*... *запрацювався*, що й не зчувся, як день минув».

Це розмова двох освічених людей, працівників однієї установи. Співрозмовник сам, очевидно, відчув комізм ситуації, яку створила калька: *за-роботать-ся — за-робити-ся* (*роботать — робити*). Справді, дуже небезпечно калькувати, здавалося б, зовсім однакові слова споріднених мов. Адже розмовні російські *зарабатываются, зарабататься* означають — працювати дуже довго або багато; стомлюватися від роботи: «[Жадов:] Ах, как я устал! *Заработался* совсем, отдохну себе не знаю» (О. Островський). А українські *зароблятися, заробитися* мають іншу семантику. *Зароблятися* — зворотна форма дієслова *заробляти*, основне значення якого — одержувати за роботу, при-

дбавати роботою: «— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату» (С. Васильченко).

Утворена від заробляти форма *зароблятися* використовується в пасивних конструкціях для передавання дії, що відбувається над предметом (об'єктом): «Ще ж то грошей треба [ізви]; своїх нема: що зароблялося на господарстві, оддавала батькові» (Г. Квітка-Основ'яненко). «Час немов стер... всі подробиці побутової різниці, залишивши тільки те спільне, те людське, головне, що заробляється довгим трудом» (О. Довженко).

Форма доконаного виду *заробитися* — розмовний синонім до *забруднитися* — уживається в активних конструкціях: «Заробивсь, як чорт» (М. Номіс). *Заробитися* використовується і в пасивних конструкціях: «Семен казав... треба купити коненята... Може б, там заробилося який гріш хурманкою» (М. Коцюбинський).

Значення, яке нас цікавить у російських *зарабатываются, заработаться*, відповідно передається українськими *запрацьовуватися, запрацюватися*: «Він інакше житиме, ніж його батько. Не буде так *запрацьовуватися* на смерть» (А. Крушельницький), «Воно вже й додому час, *запрацювалися* ми сьогодні з Максимом» (І. Цюпа).

ЗАПОВІДЬ.

У своєму первинному значенні це слово виражає релігійний зміст — «біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру», наприклад: *святі заповіді, заповідь господня*.

Поступово значення слова *заповідь* розширилося, воно почало стосуватись не тільки людської моралі, а й різноманітних сфер практично-виробничої, суспільної діяльності людей. У сучасній літературній мові воно набуло іншого змісту — «суворе правило поведінки, неухильний обов'язок», наприклад: *заповідь людської доброти, заповідь виховання, батькова заповідь*.

Основна сфера застосування цього слова — публіцистичний і художній стилі: воно вносить у текст відтінки

урочистості, піднесеності. Однак саме високе звучання висловів із іменником *заповідь* стає джерелом народження протилежного емоційного ефекту, коли високий зміст слова контрастує з суворою дійсністю, з приниженням людської гідності.

У стилі масової інформації висока експресія слова *заповідь* утворюється в розширенні його сполучуваності: *перша заповідь у насінництві, перша заповідь великого реалістичного мистецтва, перша заповідь життя — посади дерева і под.*

У результаті активного функціонування слово *заповідь* розвинуло також значення «зобов'язання».

ЗАСЛУХАТИ — ПРОСЛУХАТИ — ВИСЛУХАТИ.

Слово *заслухати* вживається стосовно офіційних повідомлень, доповідей на зборах, засіданнях, конференціях: *парторганізація регулярно заслуховує звіти комуністів, окружна конференція заслуховує і затверджує звіти окружного комітету, заслухано вирок*.

Прослухати означає «слухати що-небудь з початку до кінця»: *прослухали коротку інформацію наукового працівника, прослухали лекції, прослухали оповідку, оголошення*. Отже, *заслухати* чи *прослухати* інформацію, звіт? Обидва вислови правомірні, але передають різні відтінки змісту. Загальніше в офіційних ситуаціях звучать словосполучення з дієсловом *заслухати*, наприклад: *планується заслухати...* Дієслово *прослухати* стосується здебільшого ситуації завершеності дії.

Дієслово *вислухати* має інші тенденції сполучуваності. Використовується воно переважно для характеристики конкретного акту розмови, спілкування, побутової бесіди, наприклад: *вислухати співрозмовника, вислухати скарги, вимоги*.

ЗАХОРОНИТИ — ПОХОРОНИТИ.

У діалектному мовленні *захоронити* означає «сховатися»: «Ліс тебе *захоронить*» (А. Турчинська). *Захоронюк, похоронка* — це «схованка»: «Йому раптом захотілося вискочити з свого

захоронку» (з журн.). Часом слово *захоронити* неправильно вживають замість дієслів, що мають значення «поховати, закопавши в землю померлого»: *поховати, похоронити*. Про нормативність саме цих висловів свідчить і літературно-художня практика: «Серце холоне, як подумаю, що може Мене похоронять На чужині — і ці думи Зо мною сховають» (Т. Шевченко).

ЗАЧИТАТИ — ПРОЧИТАТИ.

Зачитати указ чи прочитати указ, зачитати телеграму чи прочитати телеграму? У наведених сполученнях дієслова *зачитати* й *прочитати* синонімічні, тобто виступають як рівноцінні, взаємозамінні. Але різні префікси вносять і певні відтінки. Пор.: «Леся рівним голосом *прочитала* текст» (О. Гончар), «Член Військової ради *зачитав* указ» (В. Кучер). У практиці спостерігається тенденція використовувати дієслово *зачитати* в тих випадках, коли йдеться про повідомлення вголос якоїсь короткої інформації (*зачитати заяву, резолюцію* тощо) в офіційних умовах зборів, засідання. Відтінки значення двох префіксальних дієслів виражаються, коли йдеться про теперішній час, наприклад: *голова зборів зачитує резолюцію*. Теоретично можлива й така фраза: *голова зборів прочитує резолюцію*, тобто голова зборів сам знайомиться з резолюцією, перечитує її від початку до кінця. Але звичайно побутує варіант: *голова зборів читає резолюцію*. У такій мовній формі втрачається відтінок передбаченої завершеності, одномоментності дії, спрямованості її на слухачів. Отже, коли йдеться про офіційне повідомлення вголос, інформування слухачів щодо змісту офіційних паперів, здебільшого коротких, перевага надається дієслову *зачитати*: *зачитати указ, зачитати телеграму*. З іменниками *договор, лекція* усталилася інша сполучуваність: *прочитати доповідь, прочитати лекцію*.

ЗВИЧАЙ — ЗВИЧКА.

Слова *звичай* і *звичка* багатозначні. Вони близькі звучанням і за суттю певною мірою переплітаються. *Звичай* — це загальноприйнятий поря-

док, традиційно прийняті правила громадської поведінки, що побутують у якогось народу чи суспільної групи, колективу. Напр.: «— Розкажіть мені за Петербург, — які там люди, *звичай*... — спитала Олеся» (І. Нечуй-Левицький). Це побут і культура нації, народу: «І мови, і *звичай* в них [Русі і Болгарії] були майже однакові» (С. Склярєнко). Саме в такому значенні слово дедалі більше термінологізується, вживаючись, як правило, у множинній формі: «Історію людства, його духовної культури важко уявити без *звичайів* та обрядів» (з журн.).

Звичаєм називають давній, традиційно усталений порядок святкування, відзначення пам'ятних і урочистих подій, дат: «*Звичай* прикрашати ялинки — дуже старий, народився він у Німеччині» (з журн.). Святкуючи, відзначаючи якусь подію, люди виконують певні обряди за існуючими *звичаями*. Тому ми кажемо про додержання *звичайів*, а не про їхнє виконання. Та є випадки, коли *звичай* і обряд не розрізняються. Напр.: «Наречена, виконуючи *звичай*, не танцювала, не жартувала, сиділа мовчки і навіть намагалася не сміятись» (З. Тулуб), «Буваючи в Москві, усім нам рідній, Виконую я завжди дорогий для мене *звичай*. Іду неспішно я на Красну площу» (М. Рильський). Розмовне *сповнити* *звичай* у І. Нечуя-Левицького, наприклад, розширює значення слова *звичай*: «Рибалки... ввійшли у світлицю, щоб *сповнити* *звичай* вхідчин».

Людина, що живе в якомусь середовищі, дотримується в своїй поведінці певних правил, обов'язкових для цього середовища. Вона вихована в *звичаях* свого оточення. Якщо хто-небудь змінює це оточення, він мусить звикати до інших *звичайів*, інших правил поведінки, обов'язкових для нового середовища: «Шкода йому [Петрові] рідного батька й матері, що зросли в інших установах, *вихохалися* на інших *звичаях*...» (Панас Мирний), «Щира мусульманка... вихована у давніх *звичаях* та заборонах, вона не могла вибачити чоловікові гяурських примх» (М. Коцюбинський).

Прислів'я каже недвозначно: «Що край, то й *звичай*» або: «Нема краю без *звичаю*». І з своїм звичаєм до когось не йдуть, а мусять підкорятися новому, тамтешньому: «Я, заразившись тутешніми *звичаями*, послав Вам різдвяний подарунок» (М. Коцюбинський).

І самі правила гідної поведінки, характерні для якогось середовища, називаємо теж *звичаями*. Про людину кажуть, що вона *вихована в добрих чи поганих звичаях*, залежно від того, які правила поведінки вона вивчила і сприйняла, якими *звичаями* керується у своїх вчинках, у житті.

Але існують не самі лише загальноприйняті правила громадської поведінки. Кожній людині властива своя манера діяти, поводитися. Кожен має *свій звичай*, або *свої звички*: «— А ти, невістко, що робила,— пита свекор.— Нічого не робила,— одвітала Палажка,— і *звичаю* того не маю, щоб робить» (О. Стороженко);

«[О р е с т]: Підлітком я мав *звичай*... бігати на пожегі і там орудувати укупі з пожежниками» (Леся Українка). У таких випадках іменник *звичай* має тільки форму однини. Сучасною мовою ми б висловились інакше: «і *звички* тієї не маю»; «мав *звичку* бігати».

Ввічливість, пристойність, чемність у поведінці й манерах людини також називають *звичаям*: «Катря іде поперед, не слуха, тільки вклонилася Іваненкові, маючи *звичай*» (Марко Вовчок). Це значення теж не має множинної форми. Воно поширене у мові класиків, а в сучасних авторів подекуди трапляється переважно в стилізованій оповіді. Із цим змістом пов'язаний розмовний вислів *звичайна людина*, тобто ввічлива, чемна, вихована людина: «Настя те й діло розкаже, який він [Василь] *звичайний*, який собою красивий» (Г. Квітка-Основ'яненко), «— *Звичайний* дядько, нічого сказати. Пішов — і не попрощався! — сказала Христя» (Панас Мирний). У сучасній літературній мові в такому значенні вживаються інші словосполучення, наприклад: «який він *ввічливий* (чемний, вихований)». Коли ми зараз кажемо *звичайна людина*, то маємо на увазі не ввічливу (чемну, виховану)

людину, а насамперед те, що вона нічим не виділяється серед інших.

Стале словосполучення *навчати* (вчити) *звичаю* — це «виховувати ввічливим, пристойним»: «Малих діток доглядала [Україна], *Звичаю навчала*» (Т. Шевченко).

Іменник *звичай*, як правило, має наголос на першому складі, рідше, здебільшого в римованому тексті, наголошується другий склад. Напр.: «Чи діточок непевних *звичаю* не вчила?»; «Як оступлять тебе, доле, Діточки-дівчата й защебечуть по своєму *Доброму звичку*» (Т. Шевченко).

Звичка (діалекте *звичайка*) — це насамперед властивий кожній людині певний спосіб дії, манера поведінки, схильність до чого-небудь, що склалася протягом якогось часу і стала постійними для неї: «Довголітня самотність виробила в Клавди *звичку* розмовляти сама з собою» (Ірина Вільде), «Нечуйвігер має *звичку* до схід сонця вставати» (О. Гончар).

Звичка характеризує вдачу людини, її характер: «Одна *звичка* в ледарів усіх: робить чужими боками, а лежать на своїх» (присл.), «Змалку мав завзяту *звичку* комсомолец Кожедуб» (І. Нехода), «[А е ц і й П а н с а]: Руфін таку *звичку* здавна має, що в нього жарт одягнений, мов правда» (Леся Українка).

Іноді *звичкою* називають і традиційні правила громадського життя, що стосуються цілого колективу. Уміння, навик, набуті тривалим досвідом, також називають *звичкою*: «Без *звички* і сорочку не випереш» (присл.).

Зрідка *звичка* — це звикання до чого-небудь: «До всього треба *звички*, — знову почувся згори голос танкіста, — до тютюну, до бомб'южки, до танкової атаки» (Л. Первомайський).

Отже, окремі значення слів *звичай* і *звичка* зближуються, проте вони не тотожні. *Звичка* стосується в основному однієї людини, індивіда. Про *звичку* йдеться тоді, коли мають на увазі поведінку або вдачу однієї особи, її індивідуальні риси.

Якщо ж йдеться про певну (більшу чи меншу) групу людей, колектив, об'єднаний спільними умовами життя, спільною працею, тоді можна говорити про *звичаї* цього колективу.

Звичай можуть мати народ, плем'я, представника релігійних груп, послідовники різних учень тощо. Обидва слова входять до складу сталих сполучень: *для звичаю* — заради ввічливості, пристойності: «Як доньки я справляв весілля, — *для звичаю* покликано й його [суддо]» (М. Рильський); *мати за звичай* — мати звичку: «Він *має за звичай* ходити на роботу пішки»; у *звичаї в кого* — хтось має звичку що-небудь робити: «У них в гімназії — і хлопці плачуть, се у них *в звичаї*» (Леся Українка); *своїм звичаєм* — як звичайно, як завжди: «Леся своїм *звичаєм* украв від жінки трохи ячменю і ніс до корчми» (В. Стефаник), «Він... сів за стіл і почав *своїм звичаєм* голосно читати» (І. Нечуй-Левицький); *за (своєю) звичкою* (або *по звичці*) — як завжди, як звик (хто-небудь): «Рахім спочатку, *за звичкою*, почав їсти пальцями» (З. Туплуб), «Тихін *по звичці* сам у цеберку налагодив поросяті й поніс» (А. Головка); *входить (увійти) в звичку* — ставати повсякденним, звичним: «Бить ворога — вміє! Це *входить у звичку*» (І. Нехода), «Тут [на Донбасі] це з далеких революційних років *увійшли в звичку*, в традицію братерський союз робітників і трудящих селян» (з журн.); *узяти собі (за) звичку* — додержувати певного способу дії, поведінки: «Узяли собі [люди] таку *звичку*, що кличуть мене до кожної справи» (Леся Мартович), «Погану ти, сину, *звичку взяв собі* — дурити матір» (А. Головка). Для літературної мови характерне поєднання іменника *звичка* з прийменником *за*, що відбито в СУМі. Переважна більшість письменників користується саме цією сполукою: «Я запашних безсмертників нарвав і їх привіз *за звичкою* додому» (Д. Луценко), «— Бабо, — гукав було *за звичкою* старий» (Ю. Яновський). Словосполучення *за звичкою* може поширюватись прикметниками, видозмінюючи свій зміст. Так, *за старою звичкою* означає «як давно заведено, за давньою традицією»: «*За старою звичкою* всякий, хто побачить перших ластівок, вмивався холодною водою, щоб бути свіжим,

як ластівка, і щоб на обличчі не проявилось ластовиння» (М. Томчаний); *за військовою (цивільною, шкільною і т. ін.) звичкою* передає зміст «як заведено у військових, цивільних, у школі тощо»: «Дорош, *зачувши своє прізвище, за військовою звичкою* схопився» (Г. Тютюнник). У цьому ряду цікаве безприйменникове вживання орудного відмінка від іменника *звичай* у М. Коцюбинського: «Круг вогню, підобгавши східним *звичаєм* ноги, сидять бородаті хаджі». Тут східним *звичаєм* означає *за східною звичкою*, тобто, як заведено на Сході, у східних народів.

На місці вислово *за своєю звичкою* може стояти й інший — *за своїм звичаєм*: «Вівчарі й пастухи спокійно спали, *за своїм звичаєм* простягнувши ноги до ватри» (А. Турчинська). У дореволюційній мовній практиці переважала конструкція з прийменником *по*: «Старший брат стоїть і втопив очі в землю *по своєму звичаю*» (Марко Вовчок). Порівняймо аналогічну конструкцію: «Латин *по царському звичаю* Енею дари одрядив» (І. Котляревський).

ЗМІСТ — ЗНАЧЕННЯ — СМИСЛ.

Названий ряд синонімів об'єднує поняття «внутрішня основа, особливість, сутність чого-небудь». Найбільш поширеним щодо цього і стилістично нейтральним є слово *зміст*: *зміст життя, зміст поведінки, зміст повідомлення, зміст поняття*. Як термін уживається словосполучення *зміст і форма* (у мистецтві). Терміном виступає також іменник *значення*: *значення слова, значення терміна, лексичне значення, граматичне значення слова*.

Слово *смысл* у розумінні внутрішньої основи, суті чого-небудь використовується рідко й фактично належить до розмовної форми. Отже, замість таких сполук, як *смысл слова, смысл творчості* треба вживати *значення слова, але зміст речення, зміст творчості*.

Поняття «розумна основа, мета, призначення чого-небудь» так само передається словом *зміст*: *зміст буття*. Отже, *зміст*, з одного боку, це «те, про

що йде мова, розповідається; те, що описується, зображається» (зміст оповідання, зміст картини), а з другого — це найважливіша ідея, основа, сутність чогось.

Слово *смысл* часто використовується неправомірно у значенні «розум», «глузд», наприклад: *тверезий смысл, здоровий смысл*. Нормативними в цьому разі є тільки словосполучення *тверезий розум, здоровий глузд*.

Замість поширених ненормативних висловів у *смыслі того, в якому смислі, є смысл, немає смислу* треба вживати: *у розумінні того, в якому розумінні, щодо того, є рація, є сенс, немає рації, немає сенсу*.

ЗНАМЕНИТИСТЬ — АВТОРИТЕТ.

Обидва слова називають і певну якість і особу, що є носієм цієї власності.

Знаменитість — це широка популярність, славнозвісність. Так характеризують переважно людей із світу мистецтва, літератури: «Він охоче відвідував концерти *знаменитостей*, що прибували на гастролі» (з газ.). Слово *знаменитість* має метонімічну суть — позначає активно діючу особу: «*Знаменитість поїхала (приїхала)*» (з газ.), «*Знайомитись, радитись із знаменитістю*» (з газ.).

Авторитет (походить від латинського слова *auctoritas* — влада) означає в сучасній мові «достоїнство, сила». Про авторитет говорять, маючи на увазі вплив, поважність особи, організації, колективу, теорії тощо. *Авторитет* — слово ширшого застосування, ніж *знаменитість*. Воно властиве офіційному, діловому, науковому стилям: *міжнародний авторитет Радянського Союзу, авторитет ідей*. Усталені вислови з іменником *авторитет*: *посилатися, спиратися на авторитет, схилитися перед авторитетом, авторитет села, заводу і под.*

ІНІЦІАТИВА — ПРОПОЗИЦІЯ — ЗВЕРНЕННЯ.

Слово *ініціатива* походить від латинського *initium* — початок. Вживається воно у значенні «почин, активна, провідна роль у діях, заповзятливість». Ініціаторами звичайно називають людей, що роблять перший крок у якій-небудь справі, керують нею. Це слово книжне, переважає в офіційно-діловому, публіцистичному стилях. Пор.: *Робітники проявили активність, творчу ініціативу, Рада розгорнає ініціативу, особиста ініціатива трудівника*. У літературній мові фразеологізувались такі вислови, як *за ініціативою, взяти до своїх рук ініціативу*.

Пропозиція — це те, що пропонується, вноситься на обговорення, порада, вказівка. Це слово не обов'язково виражає почин справи, хоча й не виключає цього, наприклад: *виступив з пропозицією, раціоналізаторська пропозиція*.

Іменник *звернення* стосується здебільшого офіційного, інформативного повідомлення. Порівняно зі словами *ініціатива, пропозиція*, він має ширше значення; його семантика передбачає сполучуваність зі словами *ініціатива і пропозиція*. Порівняймо синонімічні вислови: *виступили з ініціативою, пропозицією, звернулися з ініціативою, пропозицією, звернення з ініціативою, пропозицією*.

ІНТЕРВ'Ю — БЕСІДА.

Синонімами можуть бути слова, що мають різне походження і близькі, але не зовсім однакові значення. Так сталося і з англійським словом *interview*, що вживається тепер як інтернаціональний термін. В українській мові його відповідниками є слова *бесіда, розмова*. Чим же відрізняються слова *інтерв'ю* та *бесіда*, що дає підстави для активного їх вживання у мові?

Інтерв'ю, за словниковим тлумаченням, це «призначена для опубліку-

вання в пресі, передачі по радіо, телебаченню розмова журналіста з політичним, громадським або яким-небудь іншим діячем і т. ін.» Тобто слово це має вужче тлумачення, ніж *бесіда*. Назву *інтерв'ю* має також газетна стаття або передача по радіо, телебаченню, що містить виклад такої розмови, наприклад: *по телебаченню передавали інтерв'ю з відомим політичним діячем, у газеті було опубліковане інтерв'ю письменника*. У цьому випадку слово *інтерв'ю* можна замінити словами *бесіда, розмова*.

На відміну від *інтерв'ю* слово *бесіда* має в українській мові набагато ширший зміст. Крім загальнонових значень «обмін думками з ким-небудь» та «доповідь, повідомлення на яку-небудь тему з наступним обміном думками», є ще значення розмови та діалектні. У *бесіді* можуть брати участь не обов'язково двоє людей, часто це кілька осіб, причому їхня *бесіда* передбачає активний, переважно рівноправний обмін висловлюваннями кожного з учасників.

Інтерв'ю — це, як правило, розмова двох співбесідників. Основне завдання одного з них (журналіста) — запитувати про щось, а другого (того, хто дає інтерв'ю) — відповідати.

Отже, слово *інтерв'ю* є частковим відповідником слів *бесіда, розмова*. Це професійний термін у мові працівників засобів масової інформації — газетярів, радіо- й тележурналістів. Активне вживання в спеціальному значенні сприяло також розширенню сфери функціонування слова, воно стало загальноновживаним. З'явилися нові слова, утворені від *інтерв'ю*: *інтерв'ювати* — «брати в кого-небудь інтерв'ю», *інтерв'юєр* — «журналіст, який інтерв'ює кого-небудь». Це приклади спеціальної, професійної лексики.

Як і більшість слів-синонімів, *інтерв'ю* та *бесіда* відрізняються своєю сполучуваністю. Нормативним є словосполучення *брати інтерв'ю у кого-небудь, давати інтерв'ю (журналістові, газеті)*. У таких контекстах доречно тільки слово *інтерв'ю*. А втім, цілком прийнятними й рівноправними є вислови *бесіда з письменником, розмова з письменником та інтерв'ю з*

письменником. Із словами *бесіда* і *розмова* вживаються вислови *бесіда за круглим столом* і *розмова за круглим столом*.

К

КНИГА І КНИЖКА.

Переплетені в одне ціле друковані або рукописні аркуші з певним текстом — *книжка*. Звичайно таких аркушів буває не менше п'яти. *Книжка* — це й окремо виданий або призначений для видання чималий обсягом твір, і одна з частин великого твору (здебільшого роману), а також окремий номер товстого журналу. Наприклад: «Троянське плем'я все засіло Коло *книжок*, що аж потіло, і полатинськом гуло» (І. Котляревський), «Писар почав пишно з усіх боків розглядати *книжку*. — «Географія», — читав він заголовок» (Б. Грінченко). Слово *книжка* універсальне: його можна вживати і щодо невеликих обсягом видань, і щодо більших, і гумористичних, і серйозних змістом, і строго інформативних, і насичених високим пафосом публіцистичних. Воно нейтральне, не має додаткових стилістичних відтінків і придатне в усіх випадках, у різних сферах, за різних обставин мовлення, тобто в усіх стилях і для всіх стилів. Не слід боятися применшити вагу солідного тому, назвавши його *книжкою*. Але останнім часом іменник *книжка* чомусь почали обминати, вживаючи тільки *книга*. Іноді доходить до смішного: невеличку збірочку автора-початківця випускають у світ з видавничим девізом «Перша *книга* прозаїка». А чому не «Перша *книжка* прозаїка»? Такий девіз був би придатний для будь-якого першого друкованого твору кожного автора, не викликав би зайвих емоцій.

Слово *книга* звучить з певним відтінком урочистості, піднесеності. Напр.: «*Книга* вчить, як на світі жить» (присл.), «*Книги* — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивні перли виносить» (І. Франко), «Злата Пра-

га» — третя книга Олесь Гончара «Пропорнощі» (з журн.).

В офіційних назвах, наприклад у найменуванні закладу, що займається поширенням друкованих видань через пошту, — магазин «Книга — поштою» або відділ «Книга — поштою» при спеціалізованому книжковому магазині усталенося слово *книга*. Від нього утворено й назву книжкового магазину — *книгарня*. Напр.: «Просвіта» наша хоче мати ширші завдання, ніж галицька, і, крім видавництва *книжок* для народу, хоче мати свою бібліотеку, *книгарню*, музей і всяку всячину» (Леся Українка).

В офіційно-діловому і побутовому мовленні *книгою* називають зшиті в одну оправу аркуші паперу з відповідними записами: *бухгалтерська книга, касова книга, книга обліку товарів, книга скарг і пропозицій, книга відгуків (вражень), домова книга* і т. п. Але й слово *книжка* входить до цілого ряду термінологічних висловів, це, зокрема, назва певного документа «у вигляді зшитих до купи аркушів з якимось текстом і місцем для офіційних відміток». У такому розумінні іменник *книжка*, як правило, має при собі означення: *грудова книжка, оцядна книжка, залікова книжка, телефонна книжка* тощо. Звідси й загальноживане *записна книжка*, куди занотовують щось для кращого запам'ятання: думки, враження від почутого, побаченого, прочитаного, адреси й телефони тощо. *Записні книжки* (або *записники*) відомих письменників містять чимало спостережень над життям, мовою та ін. У них знайдемо й цікаві слова, влучні народні вислови, цілі історії, що дають початок майбутнім творам.

Отже, *книжка* і *книга* в окремих значеннях синонімічні, але різняться усталеною сполучуваністю з певними словами. Варто пам'ятати, що для друкованого видання літературного твору основною загальною назвою є *книжка*.

КОМПЛЕКС — ТЕХНІКА — АГРОТЕХНІКА.

Нове життя села, новий технічний рівень сільськогосподарської праці

вимагає нових назв. Прикладом може бути виникнення поняття *агропромислового комплексу*. А в зв'язку з цим у мові з'являються нові словосполучення: *агропромисловий комплекс, зерноочисний комплекс, на тваринницькому комплексі, молоді тривівники комплексу, комплекс на 1600 корів* і відповідні прикметники — *комплексне обслуговування, комплексна бригада, комплексно-економічний розвиток*.

Семантика слова *комплекс* (сільськогосподарський комплекс) виявляє новий технічний рівень, нові масштаби виробництва, усі ланки якого взаємопов'язані. Саме таке розуміння слова *комплекс* маємо в словосполученнях типу *корсунський комплекс*. Напр.: «Я був по-справжньому вражений технологічним процесом на *відгодівельному комплексі*» (з газ.).

Показовим є збільшення в мові словосполучень зі словом *техніка*, наприклад: *зерноочисна техніка*. Те саме стосується словосполучень з іменником *агрегат* («з'єднання кількох машин для виконання однієї роботи»): *сушлильний агрегат, пересувний агрегат, електрозварювальний агрегат*. Виникає і особлива дієслівна сполучуваність, зумовлена потребою називати різновиди польових робіт: *водити агрегати*, порівняймо *водити трактори, водити комбайни*. *Агрегати* також виконують певну дію, діють: «Більшість *агрегатів* стануть діяти у дві зміни» (з газ.).

До нових технічних понять віднесено вислови типу: *універсальні механізовані установки, сільські будівельні комбінаги, збирально-транспортний конвейер, агротехнічна інтеграція, комплексний економічний і соціальний розвиток* та ін.

У мові масової інформації поряд із новими соціально-економічними термінами (*інтенсифікація, прискорення*) вживається й нова спеціальна технічна лексика: *агротехнічні заходи, хімізація, кормозаготівля, вологазбиральне поливання*. В сучасних умовах надзвичайно розширилася сполучуваність іменника *інтенсифікація*: «За останній час чимало зроблено для розвитку та *інтенсифікації* землеробства» (з газ.).

Життя спеціалізованого великого господарства індустріального типу спонукає до пошуків нових засобів мовного вираження. Закріплюються такі словосполучення, як *зернове виробництво, система заготівель, реалізація продукції* і под.

У семантиці та вживанні нових назв типу *комплекс, агротехніка, агромістечко, агровиробництво* відбивається широкомасштабність мислення сучасного трудівника села, сфера його діяльності, причому вони органічно входять і в побутову мову. Напр.: «На місці закинутого в степу села з маленькими під соломою хатами виросло селище, точніше агромістечко, оточене парком і садом понад 200 га» (з журн.).

КОМФОРТАБЕЛЬНИЙ — КОМФОРТНИЙ.

Ці слова дуже близькі і за формою, і за значенням, походять від одного слова — *комфорт*, але утворені за допомогою різних суфіксів (такі слова називають граматичними, або морфологічними синонімами). Синонімічність їх засвідчує і СУМ. Частіше вживається прикметник *комфортабельний*, тобто вигідний, зручний. Рідше вживаний прикметник *комфортний*, який фактично характеризується в словнику як *комфортабельний*.

В українську мову слово *комфорт*, від якого утворено ці прикметники, потрапило досить складним шляхом: за посередництвом російської мови з англійської (англ. comfort — утіха, підтримка), куди воно було запозичене зі старофранцузької (confort — підкріплення).

Незважаючи на близькість цих спільнокореневих синонімів, між ними існують і певні відмінності (адже синоніми не є простими заміниками один одного). Чи не найчіткіше відтінки у значеннях синонімів виявляються в їх сполучуваності. Досить часто зустрічається, наприклад, словосполучення *комфортні умови, комфортний відпочинок, комфортне середовище*, але *комфортабельна квартира, комфортабельний літак (автобус), комфортабельні меблі*.

Отже, прикметник *комфортабельний* — це переважно зовнішній ком-

форт, побутові зручності (від нього утворено й іменник *комфортабельність* на позначення якості), наприклад: «Стоїть новий господар на порозі *комфортабельного* дому» (О. Льченко), «*Комфортабельний* автобус мчить із південного берега Криму на північ» (Є. Кравченко).

Прикметник *комфортний* має тісний зв'язок зі словами *комфорт, комфортність*, які можуть вживатися не тільки для характеристики якихось побутових зручностей, зовнішніх умов, а й навіть внутрішнього стану людини (*психологічний комфорт, душевний комфорт*), наприклад: «Створення безпечних і *комфортних* умов праці шахтарів уже на даному етапі розвитку вугільної промисловості зв'язане з вирішенням ряду складних проблем» (з журн.).

КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ — КОМУНІКАТИВНИЙ — КОМУНІКАЦІЙНИЙ.

Слово *комуникабельний* належить до найновіших запозичень. Воно навіть не ввійшло до реєстру СУМу, проте досить швидко поширюється в українській мові, активно функціонує у засобах масової інформації та художній літературі. Прикметник *комуникабельний* служить переважно для характеристики людини, з якою легко спілкуватися, мати ділові стосунки, яка легко встановлює контакти і зв'язки. Останнім часом спостерігається тенденція перенесення цієї ознаки і на характеристику часу, епохи: «У *комуникабельному* ХХ віці ми стикаємося з ситуацією, коли люди гостро відчувають недостатність спілкування» (з газ.).

Іменник *комуникабельність*, відповідно, означає «здатність до комунікації, спілкування». Близьким до нього є власне українське *товариськість*:

«Ользі Яківні [Кусенко, народній артистці СРСР] з її темпераментом душевності, *комуникабельності* завжди найближчими були образи сучасниць» (з газ.).

Очевидно, легкому засвоєнню слова і швидкому його поширенню сприяло те, що в українській мові існували й інші запозичення, які також мають цей латинський корінь (communication —

з'єдную). Так, *комунікація* вживається у двох варіантах — «шляхи сполучення, лінії зв'язку і т. ін.» та «спілкування, зв'язок» (для передачі певної інформації): «Ріки були зручними *комунікаціями*, що сприяло розвиткові торговельних зв'язків», «Слово — важлива одиниця мовної *комунікації*» (з підручників).

Прикметник *комунікаційний* має значення «який стосується комунікації — шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку тощо»: «У дальньому кінці цеху — круті металеві сходи. Нагорі містки... звідки стежать за конденсаторами, *комунікаційними трубами*» (М. Шовкопляс). А прикметник *комунікативний* — «який стосується комунікації як спілкування, інформації»: «*Комунікативна* функція мовлення» (з підручника).

КОПІТКІЙ — КРОПІТКІЙ.

Роботу, що вимагає багато часу, зусиль, називають звичайно *копіткою*, наприклад: *копітка робота*, *копітке дослідження*, *копіткі розшуки*. Людина, що витрачає на свої дії багато часу, зусиль (повільна, некваплива), також — *копітка*. Того, хто взагалі повільно робить щось, називають *марудним*, *копітким*. *Копіткий* — це й стараний, клопітливий. Напр.: «*Копітка* молодниця Ганна: усе вона доведеться там: то се, то те робе (робить)», «Галька *копітка* жінка: не докличешся її обідати» (Д. Яворницький). *Копіткий* споріднене з *копатися*, тобто «поратися»; займатися клопітною роботою; робити повільно». СУМ супроводить слово *копіткий* позначкою «розмовне». Воно поширене в мові художньої літератури — у творах М. Рильського, О. Донченка, Я. Гримайла, А. Шияна, М. Упеника, нерідко вживане в пресі — у нарисах, замітках тощо.

Кропіткий має ті самі значення, що й *копіткий*, за винятком «повільний у роботі, в рухах»: *кропітка* праця (робота, діяльність, професія, справа), *кропітке* живчення обстановки і умов, *кропіткі* у труді агрономи та ін. Походження прикметника *кропіткий* не з'ясоване. Вважають, що воно пов'язане зі словами *клопіт*, *клопоти(ся)* (пор. буквесполучення *кр- / кл-*, напр.: *крик* — *клич*, *кричати* —

кликати). СУМ фіксує слово *кропіткий* як рідковживане, хоч воно, а також споріднені *кропітливий*, *кропіткий*, *кропітно* часті в мові письменників І. Ле, Ю. Смолича, О. Донченка, М. Нагнибиди, Ю. Збанацького, М. Упеника, А. Шияна, О. Іваненко та ін. Отже, *копіткий* і *кропіткий* та споріднені з ними слова рівноправні у спільному для них значенні.

КУЛІСИ — ЛАШТУНКИ.

Театральні слова-терміни *куліси* і *лаштунки* мають багато спільного. Словом *куліса* називають плоскі бічні декорації на театральній сцені. *Куліса* — це частина м'якої (підвісної) декорації. Буває звичайно тричотири пари куліс. Вони виготовляються з цупкого ворсистого матеріалу, найкраще з так званої тарної тканини, яка легко фарбується. Куліси підвішуються паралельно до переднього краю сцени, так званої рампи, закриваючи від глядача закулісний простір. Ось приклади вживання цього слова в художній літературі: «Бачу — з-за *куліс* дві... дівчини ведуть під руки згорблену стару жінку» (М. Рильський), «З-за *куліс* на сцену вийшов невеличкий чоловічок» (І. Вільде).

Здебільшого вживають форму множини *куліси*.

У тому самому значенні — «бічні театральні декорації» — застосовується й слово *лаштунки*, наприклад: «На сцену з-за *лаштунок*... вийшов Семен Барабаш з гармонією» (Л. Смілянський). *Кулісами* і *лаштунками* називають також і частину театральної сцени, розташованої за декораціями. Отже, по суті *куліси* і *лаштунки* — це те саме.

Крім того, словом *лаштунки* іноді називають театральну сцену взагалі. Очевидно, саме так розрізняв ці два слова М. Бажан у рядках: «Прийшли, розмотуючи мокрі шарфи з ший, Перукарі, музики, лицедії, Крикливий люд *лаштуноків* і *куліс*».

Вислови за *кулісами*, за *лаштунками* означають «за сценою» або переносно — «в театральному, акторському середовищі», «приховано, в неофіційній обстановці». Напр.: «Нехай би він був останнім у редакції, або хоч зовсім був без професії, та за *куліса-*

Життя спеціалізованого великого господарства індустріального типу спонукає до пошуків нових засобів мовного вираження. Закріплюються такі словосполучення, як *зернове виробництво, система заготівель, реалізація продукції* і под.

У семантиці та вживанні нових назв типу *комплекс, агротехніка, агромістечко, агровиробництво* відбивається широкомасштабність мислення сучасного трудівника села, сфера його діяльності, причому вони органічно входять і в побутову мову. Напр.: «На місці закинутого в степу села з маленькими під соломою хатами виросло селище, точніше агромістечко, оточене парком і садом понад 200 га» (з журн.).

КОМФОРТАБЕЛЬНИЙ — КОМФОРТНИЙ.

Ці слова дуже близькі і за формою, і за значенням, походять від одного слова — *комфорт*, але утворені за допомогою різних суфіксів (такі слова називають граматичними, або морфологічними синонімами). Синонімічність їх засвідчує і СУМ. Частіше вживається прикметник *комфортабельний*, тобто вигідний, зручний. Рідше вживаний прикметник *комфортний*, який фактично характеризується в словнику як *комфортабельний*.

В українську мову слово *комфорт*, від якого утворено ці прикметники, потрапило досить складним шляхом: за посередництвом російської мови з англійської (англ. *comfort* — утіха, підтримка), куди воно було запозичене зі старофранцузької (*confort* — підкріплення).

Незважаючи на близькість цих спільнокоренових синонімів, між ними існують і певні відмінності (адже синоніми не є простими заміниками один одного). Чи не найчіткіше відмінки у значеннях синонімів виявляються в їх сполучуваності. Досить часто зустрічається, наприклад, словосполучення *комфортні умови, комфортний відпочинок, комфортне середовище*, але *комфортабельна квартира, комфортабельний літак (автобус), комфортабельні меблі*.

Отже, прикметник *комфортабельний* — це переважно зовнішній ком-

форт, побутові зручності (від нього утворено й іменник *комфортабельність* на позначення якості), наприклад: «Стоїть новий господар на порозі *комфортабельного* дому» (О. Ільченко), «*Комфортабельний* автобус мчить із південного берега Криму на північ» (Є. Кравченко).

Прикметник *комфортний* має тісний зв'язок зі словами *комфорт, комфортність*, які можуть вживатися не тільки для характеристики якихось побутових зручностей, зовнішніх умов, а й навіть внутрішнього стану людини (*психологічний комфорт, душевний комфорт*), наприклад: «Створення безпечних і *комфортних* умов праці шахтарів уже на даному етапі розвитку вугільної промисловості зв'язане з вирішенням ряду складних проблем» (з журн.).

КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ — КОМУНІКАТИВНИЙ — КОМУНІКАЦІЙНИЙ.

Слово *комуникабельний* належить до найновіших запозичень. Воно навіть не ввійшло до реестру СУМу, проте досить швидко поширюється в українській мові, активно функціонує у засобах масової інформації та художній літературі. Прикметник *комуникабельний* служить переважно для характеристики людини, з якою легко спілкуватися, мати ділові стосунки, яка легко встановлює контакти і зв'язки. Останнім часом спостерігається тенденція перенесення цієї ознаки і на характеристику часу, епохи: «У *комуникабельному* ХХ віці ми стикаємося з ситуацією, коли люди гостро відчувають недостатність спілкування» (з газ.).

Іменник *комуникабельність*, відповідно, означає «здатність до комунікації, спілкування». Близьким до нього є власне українське *товариськість*: «Ользі Яківні [Кусенко, народній артистці СРСР] з її темпераментом душевності, *комуникабельності* завжди найближчими були образи сучасниць» (з газ.).

Очевидно, легкому засвоєнню слова і швидкому його поширенню сприяло те, що в українській мові існували й інші запозичення, які також мають цей латинський корінь (*компілісо* —

з'єдную). Так, *комунікація* вживається у двох варіантах — «шляхи сполучення, лінії зв'язку і т. ін.» та «спілкування, зв'язок» (для передачі певної інформації): «Ріки були зручними *комунікаціями*, що сприяло розвиткові торговельних зв'язків», «Слово — важлива одиниця мовної *комунікації*» (з підручників).

Прикметник *комунікаційний* має значення «який стосується комунікації — шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку тощо»: «У дальньому кінці цеху — круті металеві сходи. Нагорі містки... звідки стежать за конденсаторами, *комунікаційними трубами*» (М. Шовкопляс). А прикметник *комунікативний* — «який стосується комунікації як спілкування, інформації»: «*Комунікативна* функція мовлення» (з підручника).

КОПІТКІЙ — КРОПІТКІЙ.

Роботу, що вимагає багато часу, зусиль, називають звичайно *копіткою*, наприклад: *копітка* робота, *копітке* дослідження, *копіткі* розшуки. Людина, що витрачає на свої дії багато часу, зусиль (повільна, некваплива), також — *копітка*. Того, хто взагалі повільно робить щось, називають *марудним*, *копітким*. *Копіткий* — це й старанний, клопітливий. Напр.: «*Копітка* молодиця Ганна: усе вона довбється там: то се, то те робе (робить)», «Галька *копітка* жінка: не докличешся її обідати» (Д. Яворницький). *Копіткий* споріднене з *копатися*, тобто «поратися; займатися клопітною роботою; робити повільно». СУМ супроводить слово *копіткий* позначкою «розмовне». Воно поширене в мові художньої літератури — у творах М. Рильського, О. Донченка, Я. Гримайла, А. Шияна, М. Упеніка, нерідко вживане в пресі — у нарисах, замітках тощо.

Кропіткий має ті самі значення, що й *копіткий*, за винятком «повільний у роботі, в руках»: *кропітка* праця (робота, діяльність, професія, справа), *кропітке* вивчення обстановки і умов, *кропіткі* у труді агрономи та ін. Походження прикметника *кропіткий* не з'ясоване. Вважають, що воно пов'язане зі словами *клопіт*, *клопоти(ся)* (пор. буквособолучення *кр- / кл-*, напр.: *крик* — *клич*, *кричати* —

кликати). СУМ фіксує слово *кропіткий* як рідковживане, хоч воно, а також споріднені *кропітливий*, *кропіткий*, *кропітно* часті в мові письменників І. Ле, Ю. Смолича, О. Донченка, М. Нагнибіди, Ю. Збанацького, М. Упеніка, А. Шияна, О. Іваненко та ін. Отже, *копіткий* і *кропіткий* та споріднені з ними слова рівноправні у спільному для них значенні.

КУЛІСИ — ЛАШТУНКИ.

Театральні слова-терміни *куліси* і *лаштунки* мають багато спільного. Словом *куліса* називають плоскі бічні декорації на театральній сцені. *Куліса* — це частина м'якої (підвісної) декорації. Буває звичайно тричотири пари *куліс*. Вони виготовляються з цупкого ворсистого матеріалу, найкраще з так званої тарної тканини, яка легко фарбується. *Куліси* підвішуються паралельно до переднього краю сцени, так званої рампи, закриваючи від глядача закулісний простір. Ось приклади вживання цього слова в художній літературі: «Бачу — з-за *куліс* дві... дівчини ведуть під руки згорблену стару жінку» (М. Рильський), «З-за *куліс* на сцену вийшов невеличкий чоловічок» (І. Вільде).

Здебільшого вживають форму множини *куліси*.

У тому самому значенні — «бічні театральні декорації» — застосовується й слово *лаштунки*, наприклад: «На сцену з-за *лаштуноків*... вийшов Семен Барабаш з гармонією» (Л. Смілянський). *Кулісами* і *лаштунками* називають також і частину театральної сцени, розташованої за декораціями. Отже, по суті *куліси* і *лаштунки* — це те саме.

Крім того, словом *лаштунки* іноді називають театральну сцену взагалі. Очевидно, саме так розрізняв ці два слова М. Бажан у рядках: «Прийшли, розмотуючи мокрі шарфи з ший, Перукарі, музики, лицедії, Крикливий люд *лаштуноків* і *куліс*».

Вислови за *кулісами*, за *лаштунками* означають «за сценою» або переносно — «в театральному, акторському середовищі», «приховано, в неофіційній обстановці». Напр.: «Нехай би він був останнім у редакції, або хоч зовсім був без професії, та за *куліса-*

ми в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним», «Вся оця заколота, певне, перейде собі за *лаштунками*, а на сцені її не буде й видно» (Леся Українка).

Вислів за *лаштунки* вживається в прямому («за сцену») і переносному розумінні: «на менш значне, другорядніше місце». Обидві назви — *куліси* і *лаштунки* — рівноцінні щодо змісту. Слово *куліси* — іншомовне за походженням (фр. *soullisse*), належить до інтернаціональних термінів і сприймається як стилістично нейтральне. *Лаштунки* — слов'янського походження. Згадаймо вживане в розмовних ситуаціях дієслово *лаштувати*. На тлі нейтрального *куліси* назва *лаштунки* набула стилістичного забарвлення небуденності, вишуканості.

Л

ЛІСНИК — ЛІСІВНИК — ЛІСНИЧИЙ — ЛІСОВИК.

Усі ці слова близькі за звучанням, бо мають спільний корінь, але відрізняються суфіксами, за допомогою яких утворюються різні значення.

Лісник — це людина, що охороняє ліс, а також виконує ще деякі види робіт (переважно садіння дерев та догляд за ними). Напр.: «Вона ходила в ліс, де стояли готові зруби... розпитувала про ціни в *лісників*» (М. Коцюбинський), «Та ось зазеленів гай, *лісники* поспішають садити деревця» (з журн.).

Лісівник — фахівець із вирощування лісів. Напр.: «*Лісівник*, висаджуючи молоді дерева, повинен передбачати, як вони будуть розвиватися» (з журн.), «Левко був *лісівник* завзятий. Із підкерсонського села» (М. Рильський).

Лісничий — службовець лісництва або завідуючий лісництвом. Напр.: «Розмова з старшим *лісничим* мене трохи заспокоїла» (М. Чабанівський), «Морфологію, анатомію рослини я буду вивчати і не забуду жодної назви, бо я хочу бути *лісничим*» (А. Шиян). *Лісничий* — це людина, що має спеціальну середню або вищу

освіту. Отже, це і назва фаху, спеціальності, і назва посади.

Лісовик — слово найбагатше за значеннями. Лісовиками називають людей, які живуть у лісі або займаються лісовими промислами, полюванням. Досить часто це люди, що і живуть у лісі, й займаються лісовими промислами: «Давним давно жили древлани — *лісовики* і смолокури — У цих лісах, у хащах тьмяних» (В. Мордань), «Коли заради примхи Євпраксії затримувався обоз у лісових непрохідях, то йшли привітати княжну або просто подивитися на неї вулгарі, смологони, *лісовики*» (П. Загребельний).

Лісовиком можуть називати і того, хто працює в лісівництві. Знову ж таки, ці люди і живуть переважно в лісі чи поблизу нього: «Щоб вітер не витриз зубами молоді насадження, *лісовики* виставили біля них захисні щити, сплетені з лози та очерету» (І. Волошин). А в роки війни *лісовиками* називали партизанів, загони яких розміщували свої базові табори в лісах: «Третій рік з сідла не сходить, до безсоння звук. І страшний для окупантів грізний *лісовик*» (М. Шеремет).

Має слово *лісовик* і ще одне значення: це назва міфологічної істоти, яка, за уявленням багатьох народів, у тому числі й українців, жила в лісі, була охоронцем його скарбів (рослин, тварин, лісових джерел): «Ні разу не трапилося [Олексі] відчутти на собі чортові пазурі, відьомське шахрайство, підступ чи *лісовика*, чи домовика, чи водяника» (Г. Хоткевич), «Очі світилися таким тихим, таким мрійним світлом, неначе воли... бачили *лісовиків* з зеленими бородами та зеленооких русалок ясної місячної ночі» (І. Нечуй-Левицький).

Отже, практично всі варіанти розгляданого слова використовуються для називання людей чи інших живих або персоналізованих істот за місцем їхнього постійного чи тимчасового мешкання.

ЛОКАТОР.

Сьогодні, мабуть, не знайдеться людини, яка б не знала слова *локатор*. «Словник іншомовних слів» (К., 1985) дає таке його тлумачення: «лока-

гор — пристрій, яким визначають місце, де перебувають літак, судно чи інший об'єкт, за допомогою відбитих від них або випромінюваних ними звукових чи електромагнітних хвиль». З таким значенням це слово вживається і в спеціальній, науковій, і в художній літературі, в газетно-журнальних статтях і нарисах. Напр.: «Радіостанція, *локатор*, приймач — пристрій, в яких радіохвилі народжуються, підсилюються або перетворюються в інші сигнали» (з журн.), «Відомо вам, що звичайні наші дрофи та дикі гуси на екрані *локаторів* зображення дають?» (О. Гончар).

У деяких тварин є спеціальні органи, що діють, як *локатори*. За їх допомогою тварини орієнтуються в просторі: «У кажанів є ультразвукові *локатори*, тобто кажани здатні сприймати високочастотні ультразвукові сигнали» (з журн.), «Чому так добре почувають себе в повітрі сліпі летючі миші? Виявилось, мають власні ультразвукові *локатори*» (з журн.), «*Локатор* дельфіна відповідає за схемою аналогічним приладам, якими користується людина» (з газ.).

Іменники *локатор* та *локація* вперше було введено у тритомний Російсько-український словник АН УРСР 1968 р. із поміткою *слец.*, тобто спеціальний термін. Підставою для введення цього слова до реєстру загальнономовного словника було поширення його не тільки в спеціальній літературі, а й у розмовному вживанні та художніх творах.

СУМ фіксує, крім назви пристрою *локатор*, ще й назву особи, що його обслуговує, — *локаторник*, а також споріднені *локація*, *локаційний*, уживані переважно в спеціальній, науковій, науково-популярній літературі або в нарисах (*локація* — з'ясування місцезнаходження тіла за допомогою *локатора*; *локаційний* — досовний до *локації*). Напр.: «Праця сталевара мені дуже нагадує працю ракетників-*локаторників*, які беруть ціль за різними параметрами» (з журн.), «На аеродромі трудяться *локаторники*» (з газ.), а також *ультразвукова локація*, *метод лазерної локації*, *локаційні дослідження*, *локаційні органи*.

Колись в українській літературній мові слово *локатор* було відоме ще й як назва особи, що наймає квартиру (сучасне літературне *квартиронаймач*). З таким значенням воно увійшло з польської мови (пор. пол. *lokator* < *lokal* квартира; в польську — з французької, пор. фр. *locataire*). Наприклад, Леся Українка писала з Ялти у вересні 1897 р. до своєї матері: «На кожній вулиці в кожному будинку є багато хаток окремих для *локаторів*» — тут же люди «сезоном живуть».

Споріднене *локація* (від лат. *locatio* — розміщення, розподіл) уживає І. Франко як «місце в класі, що його займає учень відповідно до своїх успіхів у навчанні»: «Се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіми учениками своєї класу визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми... і — першою *локацією*», «При кінці першого курсу, на превелике диво цілого класу і своє власне, одержав першу *локацію*».

Усі ці слова об'єднують спільний латинський корінь *лок-* (лат. *locus* «місце»; *loco* «уміщую»; пор. ще: *localis* «місцевий» — звідси прикметник *локальний*; дієслово *локалізувати* з фр. *localiser* < лат. *localis*; іменник *локалізація* — від. фр. *localisation*).

ЛЮБИЙ — ЛЮВИМИЙ — УЛЮБЛЕНИЙ.

«*Любий* учень середньої школи відповість на це запитання», — таку фразу зі словом *любий* часто можна почути навіть серед учителів. Тим часом за лексичними нормами української літературної мови треба замість слова *любий* уживати в подібних випадках займенник *будь-який*. Отже: «*Будь-який* костюм йому до лиця», «З *будь-якою* справою вони впрацюються».

Українська мова має омонімічний прикметник *любий* з наголосом на першому складі, і означає це слово «милий», «дорогий», «приємний», «коханий», наприклад: «Ні, *любий*, я тобі не дорікаю» (Леся Українка), «*Любого* гостя весною частують медком, а восени молочком» (народна творчість), «Я пізнаю тебе, тебе я знаю, Мій *любий*, рідний, стоголосий краю!» (М. Рильський).

Прикметник *любий* має широке поле сполучуваності зі словами *брат, сестра, доня, син, родина, дитина, обличчя, мрія, словечко*. Характерні його синтаксичні зв'язки, наприклад: *любий серцю, любий товаришеві, любий для матері, любий до болю*.

У мовній практиці трапляються вислови з дієприкметником *любимий*, який містить у своєму значенні відтінок пасивності, наприклад: «Мою першу, *любиму* й досі, вчительку звали Олена Северинівна» (С. Олійник), «*Любима* нею з дитинства акація...» (О. Гончар). Значення пасивності як протиставлення активному станові особливо виразно проступає в зіставлених формах, наприклад: «Зараз для мене щастя — любити вас і бути *любимим*» (І. Кочерга).

Орудний відмінок підкреслює пасивність і тому сполучення типу *любимий* кимось підтримує це слововживання, хоча саме ця дієприкметникова форма не продуктивна в українській мові, певною мірою суперечить її граматичній системі. Відчуття системної невідповідності привело до поширення іншої дієприкметникової форми з тим самим значенням — *улюблений*. Напр.: «Коли вітер, бувало, схопиться, зубами стрічки тримаю, щоб *улюблену* мою безкозирку вітром не здуло» (О. Гончар). З погляду сучасної лексичної й граматичної норми перевагу треба віддавати слововживанням *улюблена справа* (а не *любима справа*), *улюблена книжка*, *улюблений твір*, *улюблений письменник*, *улюблені сестри*, *улюблений киянами парк* тощо.

М

МАТЕРИЗНА — РІДНИЗНА.

У сучасній мовній практиці ці два іменники використовуються як синоніми, що мають спільне значення, об'єднане в поняттях «рідна земля, Батьківщина, рідна мова, звичаї, національна культура». Слово *материзна* зафіксоване в СУМІ з одним тільки змістом: «спадщина, що залишилася від матері». Саме ця суть роз-

кривається в прикладах з української класичної літератури: «На такій батьківщині та з такою *материзною* можна було й добре на світі прожити, та, на жаль, обібрали опікуном до сироти дядька Кузьму» (Л. Яновська).

Сучасне слововживання відходить від такого конкретного значення, підкреслюючи в слові зв'язок із корінням, родоводом, ширше — з духовною культурою народу. Порівняймо, як вживається *материзна* у художньому образному контексті, а також у сучасному публіцистичному стилі: «Не такий я, — спокійно відмовив Ярослав, — Що ж до князівської влади, то завжди повинен бути той, хто вчить розуміти речі найвищі і *материзну*, правду, честь» (П. Загребельний), «У знаменитому «Треносі» («Плачі» 1610 р.) Мелетій Смотрицький рішуче стає на захист українського народу, його звичаїв і вірувань, гнівно таврує тих, хто відступився від *материзни*...», «Благословен хто день за днем, Чи на коні, чи під конем, До матері і *материзни* Палахкотить святим вогнем» (О. Підсуха).

Очевидно, за моделлю слова *материзна* утворено й іменник *ріднизна*, якого не знайдемо в СУМІ. Але його семантичне наповнення і стилістичне забарвлення виокремлюється в ряду синонімічних висловів, допомагає виразніше подати в мовній картині світу відчуття рідної землі. Напр.: «Не належала [Спраксія] до невизначеного племені втікачів з невизначеністю їхніх мандрів. Знала, куди втікати. Додому! До *ріднизни!*» (П. Загребельний), «І в повісті естонця М. Трата «Танець навколо парового котла» людину теж не залишає відчуття зв'язку з *ріднизною*» (В. Фашенко).

Увага до минулого, осмислення своєї історії викликали нові слова-поняття, граматична будова і семантика яких не суперечать системі української літературної мови.

МЕМОРІАЛЬНИЙ — ПАМ'ЯТНИЙ.

Слова *меморіальний* і *пам'ятний* — синоніми. Вони мають не тільки спільне значення, а й відтінки, за якими розрізняються, різну активність у

функціонуванні, не завжди однакову сполучуваність.

Меморіальний — слово іншомовного походження (memorialis у латинській означало «пам'ятний»). У сучасній українській мові вживається зі значенням «той, що служить для увічнення пам'яті якої-небудь особи або важливої події», наприклад: *меморіальний знак, меморіальна дошка, меморіальний напис, меморіальний комплекс*.

Часто вживається словосполучення *меморіальний музей*. Меморіальним можна називати тільки той музей, котрий і особливостями своєї колекції, і своїм розташуванням пов'язаний зі збереженням пам'яті про якусь видатну людину чи знаменну подію. Це музеї-квартири письменників, художників, акторів та інших відомих діячів, музеї бойової та трудової слави, розташовані, як правило, в тих місцях, де пам'ятні події відбувались (*меморіальні музеї у Волгограді, Бресті, в одеських і керченських катакомбах*).

Пам'ятний — прикметник, що має значно ширший спектр значень, ніж синонімічне йому тільки в одному із них слово *меморіальний*. Одне з основних тлумачень — «який добре зберігся в пам'яті, довго пам'ятається»: «Ох, і ловилися ж прокляті коропа В те літо *пам'ятне*» (М. Рильський).

Це також «такий, про якого пам'ятають»: «Я... хочу бути такою ж, як і ти: Не чуть знайомої ходи, Не трепетать від *пам'ятного* стуку, Прожогом не летіти до дверей» (Л. Забашта). Синонімами до цього значення є слова *знайомий, відомий*.

Слово *пам'ятний* має ще й значення «дорогий як пам'ять про кого-, що-небудь»: «Воно [ім'я] між *пам'ятних* листків Зоставить слід незрозумілий» (М. Зеров, переклад із О. Пушкіна).

Уживається *пам'ятний* також для позначення такого, якого не можна забути, синонімізуючись зі словом *незабутній*: «Від далекого догова опришків ледве доносяться звуки пісні. Все про нього, все про славною, вічно *пам'ятного* героя Гуцульщини Олексу Довбуша» (Г. Хоткевич).

Синонімічним слову *меморіальний* є значення «той, що служить для запам'ятовування, для зберігання в пам'яті кого-, чого-небудь або для нагадування про когось, щось»: «У Києві встановлено понад сто пам'ятників, *пам'ятних* плит і стел, *меморіальних* дощок та *пам'ятних* знаків» (з журн.).

Н

НАВІДАТИСЯ — ВІДВІДАТИ — ПРОВІДАТИ — ПРИЙТИ.

«Запрошуємо Вас *навідатися* в кіоск подарунків та сувенірів», — читаємо в рекламі одного з готелів. Мимоволі згадуються синонімічні вирази з дієсловом *відвідати* або й без нього: «Запрошуємо Вас до кіоску подарунків та сувенірів».

Чому не сприймається в цьому випадку дієслово *навідатися*? Можливо, впливає поширений стереотип — *відвідати виставку, відвідати музей, магазин, відвідати товариша?*

Навідатися — «прийти до когось, провідати когось», те саме значення передається й дієсловом *навідати*, причому воно вимагає після себе іменника в родовому відмінку (*навідати сестру, матір, батька*), а *навідатися* сполучається з родовим прийменниковим (до кого, чого), але може вживатися й без додатка або із знахідним прийменниковим (*навідатися в поле*), наприклад: «*Михайло* [батькові]: А через те я повинен зараз все покинути, бо у мене є молода, і треба її *навідати*» (І. Тобілевич), «Заглянули у моє прошеніє і звеліли мені, щоб я через тиждень *навідався*. Прийшов я через тиждень, от знов велено прийти через тиждень» (О. Стороженко), «І вже [дучи, він [Пасюга] подумав: а таки *навідається*, чому б не *навідатися*, коли запрошено його» (Є. Гуцало).

Навідатися звичайно вживається в оповідній, невимушеній обстановці, в неофіційному стилі: «До кого це він удосвіта *навідався*?» (Є. Гуцало). Можна *навідатися*, тобто «прийти» і до когось, до чогось, кудись: *навідатися до млина, до телят, у млин*.

Обиццям *навідатись*, тобто «обиццям прийти», а в певному контексті цей вислів означає «виявити турботу, співучасть, допомогти, поцікавитись обстановкою».

У стилістично нейтральному, інформативному тексті, яким, до речі, є й згадана реклама, перевагу треба віддати дієслову *відвідати*. Це не означає, що *відвідати* належить тільки сфері книжного, офіційного мовлення, наприклад: «Місто відвідав космонавт Павло Попович» (з газ.).

Отже, *відвідати онуку, товариша, або відвідати музеї, виставку, кіоск, шевченківські місця* — стилістично нейтральні, літературно нормативні вирази. Поширеності дієслова *відвідати* сприяють і його словотвірні можливості, зокрема, співвідносний з ним іменник *відвідани*. Синонімічні дієслова *навідатися, провідати* вносять у спілкування відтінок інтимності, невимушеності, розмовності.

НАВКОЛИШНІЙ — ОТОЧУЮЧИЙ, ОТОЧЕННЯ — СЕРЕДОВИЩЕ.

Про середовище, яке нас оточує, говорять *оточуюче середовище* або *навколишнє середовище*. Можна сказати *оточуючий світ* і *навколишній світ*. Словосполучення *навколишнє оточення*, яке іноді трапляється, помилкове. Значення слів *оточуючий* і *навколишній* дуже близькі, проте є випадки, коли їх слід розрізняти. Зокрема, *навколишній* має ширшу сполучуваність. Наприклад, *навколишні люди, села, будинки, звуки, навколишня дійсність*. У формі середнього роду, поєднуючись із займенником *все*, слово *навколишнє* вживається як іменник: «І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і *все навколишнє* здавалось прекрасним» (О. Довженко). Цей іменник стосується всього, крім людей.

Дієприкметник *оточуючий* у множині також може використовуватись як іменник. У таких випадках він стосується тільки людей. Напр.: «*Оточуючі* царя бачили, що його втручання ще більше утруднює і без того важке становище» (П. Качура). Синонімом до слова *оточуючі* може виступати спільнокореневий іменник *оточення*.

Напр.: «Володар дум російської революційно-демократичної інтелігенції М. Чернишевський та його оточення зустріли Шевченка як сподіваного й бажаного однодумця» (з газ.).

НАГОЛОСИТИ — ПІДКРЕСЛИТИ.

«Доповідач *наголосив* — це зрозуміло: доповідач посилив голос або підвищив тон, вимовляючи певне слово або кілька слів. Але часто в газетах читаємо: доповідач *підкреслив* — і це незрозуміло: адже *підкреслити* можна лише на письмі», — так міркують деякі мовці.

Чи це справді так?

Що таке — *підкреслити*? Це означає «виділити, вирізнити щось серед чого-небудь». Насамперед ідеться про написане: щоб виділити якусь його частину, проводять під нею риску. Тоді читає одразу звертає увагу на це місце в тексті.

А в усному мовленні? У розмові, бесіді, лекції, щоб привернути увагу до певного поняття, деякі слова вимовляють гучніше, вищим тоном, змінюючи інтонацію. Цим самим виділяють, вирізняють відповідне слово або вираз серед інших, тобто *підкреслюють*. І слухач реагує на ці зміни, зосереджує увагу саме на тому, що виділене голосом, інтонацією.

Отже, підкресленням ризику на письмі й наголошення в усному мовленні — способи виділення окремих слів, словосполучень, окремих речень.

Як бачимо, спільне значення «виділяти що-небудь» мають обидва дієслова — *підкреслювати* й *наголошувати*. Це зафіксовано і в СУМі. У ньому знаходимо *підкреслювати* — «наголошувати на чому-небудь, виділяючи його як значніше, важливіше за інше (звичайно у викладі)». Отже, доповідач може не лише *наголошувати*, а й *підкреслювати* сказане ним, виділяючи його з-поміж того, що вже було чи далі буде сказано. Дієслова *підкреслювати* і *наголошувати* вживаються не тільки в конкретному значенні «виділяти інтонацією», «підкреслювати олівцем що-небудь». Вони стосуються й формулювання головної, важливої думки, зосередження уваги на якійсь проблемі. Сполу-

чаючись зі словами *думка, проблема, завдання* тощо, ці дієслова набувають переносного значення. Крім того, *підкреслюють* не тільки написане чи вимовлене. Можна *підкреслювати* й зовнішній вигляд когось або чогось, ставлення до когось або чогось та ін. Напр.: «Блідість обличчя *підкреслювала* гарячий блиск його очей» (з журн.), «Темряву ночі *підкреслював* вогонь розкладеного багаття» (з журн.). У подібних реченнях часом природніше звучать слова-синоніми *відтілюють, показують, виявляють* і под.

НЕОРДИНАРНИЙ — ОРИГІНАЛЬНИЙ.

Слово *неординарний* — книжне, своїм значенням воно вказує на те, що якийсь факт, подія, явище виділяється з ряду інших своєю незвичайністю, непересічністю: «*Неординарні* прикмети року», «Літературні сценарії О. Довженка — *неординарний* факт літературного процесу», «Сприятли вихованню людей *неординарних, цікавих*» (з газ.).

Близький за значенням до нього прикметник *оригінальний*, тобто — «незвичайний, своєрідний, самобутній». *Оригінальний* більш поширене слово в сучасній літературній мові, і хоч воно теж іншомовного походження, проте не має такого виразно книжного звучання як прикметник *неординарний*. Сполучуваність його з іменниками надзвичайно різноманітна, наприклад: *оригінальна людина, оригінальний національний митець, оригінальний добір художніх засобів, оригінальна вистава, оригінальне оформлення*. Оригінальними називають також речі, створені самостійно, без наслідування відомих зразків. У такому розумінні слово *неординарний* вживати не можна. Напр.: «Усі з запропонованих журі роботи мають бути цілком *оригінальними*, тобто такими, що досі не були опубліковані й ніде не виконувалися» (з газ.).

НОВАТОР.

Новим змістом наповнилося слово *новатор*. Воно увійшло з латинської мови в західноєвропейські, а з них — у слов'янські (пор. лат. *novator*, фр.

поватеур, чес. *novator*, пол. *nowator*, рос. *новатор*, але нім. *der Neuerer*, скальковане з лат. *neu- новий*) у значенні «той, хто вводить нові порядки, звичаї; хто не додержується старовини». Наприклад, на початку ХХ ст. «Карманний словарь іностранных слов», укладений Н. Я. Гавкіним, пояснював *новатор* російським *нововодитель*, а *новаторство* витлумачував як «нововведення, расходящиеся с существующим складом общественной жизни»; *новация* — «обновление, реформа»; *новаторский* — «прил. от новатор».

У такому значенні слово *новатор* уживають і українські письменники: «Франко явився *новатором* у галицькій літературі» (М. Коцюбинський), «Не руші — кричала Руїна. — Я частина старої Русі, нашої святої матері, а хто матір забуває, того бог карає!» Се про вас, огідні *новатори*, сказано» (І. Франко).

Слово *новатор* уживалося на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., свідченням чого є тогочасне листування. Наприклад, Леся Українка писала до матері в 1906 р.: «Троянді» (драма «Блакитна троянда». — Авт.) особливо не ведеться... може б, хто її й поставив, якби вона була доступніша, все ж, може, вона не гірша від многих «новинок», як не в Києві, то, може б, десь у Баку (там якісь «новатори» є!) абощо поставили» (Леся Українка).

У наш час це слово наповнилося новим змістом. *Новатор* — ініціатор — творець не просто нового, а прогресивного (у наведених вище цитаті з М. Коцюбинського уже є цей відтінок). СУМ тлумачить *новатор* як назву особи, що «вносить і здійснює нові, прогресивні ідеї, принципи в будь-якій галузі діяльності». Напр.: «І професіональні поети, навіть такі *новатори*, як Маяковський та Тичина, широко черпають із джерел традицій» (М. Рильський).

Образне вживання слова збагачує його семантику різними відтінками. Позитивний змістом іменник *новатор*, залежно від контексту, набуває іронічного забарвлення, при цьому іронія може мати як позитивно-жартівливий, так і різко негативний харак-

тер. Пор.: «Можє, хоч ти запросиш до кїна, будеш *новатором*?» (О. Гончар), «Навесні приїдуть порадики з області: камкою годуйте! Сїчїть, здобрїйте і годуйте. А то спите тут, не вишукуете...— Та худоба ж камки не їсть!— здивувався син.— Отож такий *новатор*» (О. Гончар).

Слово *новатор* може стосуватися й особи жіночої статі, зокрема в офіційно-діловому та публіцистичному стилях. У художніх творах і в усному неофіційному мовленні щодо осіб жіночої статі прийнятна ще форма *новаторка*, наприклад: «Із Москви *новаторка* — от хто вмїє такти!» (П. Тичина).

Новатором може бути і колектив: «Коли група буде *новатором* на дільниці, доможеться перевершення квартальних накреслень і зрештою виконає свою частку п'ятирічного плану на заводі не за п'ять років, а за чотири...» (Ю. Яновський).

Існують і споріднені спільнокореневі назви — *новаторський* (прикметник до *новатор* і *новаторство*): *новаторська пропозиція*, *новаторські шукання*; *новаторство* (усе нове, прогресивне, що запроваджується в будь-якій галузі людської діяльності; діяльність новатора). Напр.: «Традиції Жовтня — це *традиції новаторства*, колективізму і діловитості» (з газ.), «Вдар словом так, щоб аж дзвенїло міддю! Чи мо' *новаторство* не на часі?» (П. Тичина), «Тичина весь з нами сьогодні, молодий і своєрїдно *новаторський* у своїх творчих задумах і устремліннях» (А. Малишко).

Новація — в юриспруденції — «припинення зобов'язання за згодою сторїн через заміну його новим»; у загальному вжитку — «нововведення»: «Промісячений рев... сприймається як особиста *новація* перекладача» (з журн.), «Дояром Петро Бабанюк став у п'ятнадцять років. Яка ж то була *новація* на той час!» (з журн.).

О

ОВОЧИ — ГОРОДИНА — ЯРИНА.

«Чого там [у саду] тільки немає! — зітхнувши промовив Василь... — Мати розказує... що не тільки райські яблука, а й агрус, порічки, виноград, — отакими кетягами так і висить! А груш тих, а ягід усяких, а яблук! ...А що, якби тобі, Грицьку, узяв та й видав усе оте дворіще? Що б ти робив?»

...— Я б тоді паном діло зажив... Усе б у садку і сидів та *овоч* їв» (Панас Мирний).

Що це — помилка? Говорять про яблука, груші, виноград, агрус, а потім усе це називають одним словом *овочі*! Адже ми сьогодні знаємо, що *овочі* ростуть не в садку, а на городі, в полі, і, звичайно, не на деревах, а в землі або як трави. А ще їх називають *городиною*, *яриною*.

Овоч (частіше множинна форма *овочі*) — запозичення зі старослов'янської мови, в якій воно мало значення «те, що росте» (*Шанский Н. Н., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971).

З давніх-давен в українській мові слово *овоц* (*овоч*) та інші його фонетичні різновиди вживалися на позначення різних плодів — городніх, садових, польових. Це відображено і в мовній практиці письменників, і в словниках. Так, у Словарі української мови за ред. Б. Грінченка *овоц* фіксується як відповідник російського слова *плод*, а похідний прикметник *овочевий* — відповідник слова *фруктовый*. Російсько-український словник Уманця і Спілки подає *овоц* як третій український відповідник до російського *фрукт*, а російське *плод* перекладає двома формами — *овоч* і *овоц* (другий і третій відповідники). В українсько-німецькому словнику Є. Желехівського та С. Недільського форми *овоч* і *овоц* розрізняються: *овоч* — «плід», «фрукт взагалі», а *овоц* — збірне.

СУМ визначає *овоц* як застаріле; сучасна літературна норма — *овоч*.

Називають цим словом плоди городніх (рідше польових) рослин та зелень, що використовується як їжа; тобто *городину*. Вживається воно переважно у формі множини і відповідає російському нормативному *овоци* та розмовному *овоц*: «Мати йде... в городню бригаду вирощувати *овочі*» (О. Кошиленко). Рідше вживається іменник *овочі* як назва плодів садових (часом лісових) дерев та кущів, фруктів, садовини (перекладається російськими *плод*, *фрукт*): «Чи має плем'я їсти *овоц* з мого саду?» (І. Нечуй-Левицький), «Цвіт весняний — літній *овоч* На дереві життя давав» (М. Рильський).

Отже, основне значення слова — плоди городніх рослин. Воно широковживане й загальновідоме. *Овоч* — це те, що дає літо на додачу до хліба: цибуля, капуста, морква, буряк з ботвиною, картопля, огірки, помідори, ріпа, кавуни, редиска, баклажани, гарбузи, дні тощо.

Для щоденної потреби господарі здавна вирощували *овочі* на присадібних ділянках — *городах*. Звідси ще такі назви того, що тут виростало: *городина*, *огородина*, *городовина*. Напр.: «Одна половина города зеленіла *городиною*, друга половина була засіяна житом» (І. Нечуй-Левицький), «Жваво торгують колоспні ятки з *городиною*. Кавуни рябі й черні, червоні помідори, сині баклажани, пізні кабачки» (Ю. Яновський), «Я повертаю в зелений ряд *огородини* (на базарі)... В гарячому повітрі залахло кропом, петрушкою. Ряди зелені — наче зелений город» (І. Нечуй-Левицький). Зелень, що йшла на приправу до страв, — це *зілля*: «Христя уже кришила *зілля* на страву» (Панас Мирний), «Ось Андрійко-Неумійко Юшку з риби став варити: Вкинув *зілля*, Рибу з сіллю, А води... забув налити» (Г. Бойко). Сьогодні в побуті *овочі* (*городина*) — те, що росте на городі (рідше в полі), відрізняють від *фруктів* (*садовини*), того, що росте на деревах, кущах у саду (рідше у лісі). Порівняймо сучасні вивіски на магазинах: *овочі* — **ФРУКТИ** або **ОВОЧЕВИЙ** магазин, **ФРУКТОВІ** (**ОВОЧЕВІ**) соки. Запозичене *фрукт*, широковживане в усіх

стилях сучасної української мови, належить до активного запасу лексики. Літературні *городина*, *садовина* — нейтральні слова, але на фоні загальнішого *овочі* сприймаються як побутові, з відтінком розмовності. Всі три іменники наявні в різних стилях літературної української мови. Використання конкретніших, вужчих значенням *городина*, *садовина* допомагає уникнути повторів, урізноманітити оповідь. Саме таку роль вони виконують, наприклад, у газетних нарисах: «Хай буде надворі пізня сльотава осінь, зимові снігові, а в теплиці завжди літо, щедра на свіжу *городину*» (з газ.).

У діалектах побутує й *городовина*.

У художніх творах трапляється ще одна назва — *ярина*. Цей іменник утворений від кореня *яр-*. У спільнослов'янській мові було слово *яръ* (від індоєвропейської основи * *iēg-* — «рік, весна»). Початкове значення *яръ* — «весняний, теплий, гарячий» (*ярка* — «віця, що народилася цієї весни», *яровий хліб* — «хліб, посіяний весною», *ярий* — «весняний»): «В полонинах трави *ярі* сходять» (Леся Українка). Суфікс *-ин(а)* має значення збірності. Отже, *ярина* — «те, що народилося, з'явилося весною» — весняна зелень, свіжі парості. До речі, одне із розгалужень початкового змісту спільнослов'янського *яръ* — «іскристий, ясний», звідки, наприклад, російське *яркий* — адже свіжі весняні парості іскряться, виграють на сонці життєвими соками.

Ярило — давній слов'янський бог родючості. Згадаймо із роману П. Загребельного «Левине серце»: «В самому селі це місце ніколи не називалося *яром*, а мало назву промовистішу і трохи навіть похмуру: провалля. Бо «*яр*» — це *ярина* природи, це її примха, вибрик. Це, власне, гра природи, а відомо ж, що гра може бути тільки весела, принаймні так усі вважають».

Слово *ярина* засвідчується ще в «Синонімі словеноросійській» — пам'ятці староукраїнської мови (XVII ст.). Воно увійшло також до «Словника української мови» П. Білецького-Носенка, де подане з двома наго-

лосами: *ярина* (*яриня*) і тлумаченням: «Всякіе летніе хлеба, которые сеются и поспевают летом, как-то: пшеница ярая, гречиха, ячмень, просо, овес и проч.»

Б. Грінченко *ярину* фіксує у значеннях «яровий хліб», «ярові посіви», «ярове поле». У Є. Желехівського та С. Недільського *ярина* пов'язується не тільки з хлібами, це ще й «овочі, зелень», «поле для ярового хліба», «поле для овочів, зелені».

Дальший розвиток ішов у напрямі розрізнення сфери вживання кожного із указаних значень. *Ярина* як «хліб, посіяний цієї весни» — загальновідомий термін сільського господарства. Порівняймо спільнокореневі *яровий* (посів), *яровина*, *яровизація*, *яровизувати*, *яровизований*. *Ярина* ж як «овочі, зелень» залишилося в діалектах. Сучасні словники подають іменник *ярина* з поміткою обл. або діал. У дореволюційних письменників *ярина* в значенні «овочі, зелень» уживалося в художніх творах як звичайна нейтральна назва. Це слово трапляється в представників різних діалектів: «За парканом був огорог, засаджений *яриною*» (І. Франко), «— А *ярина*?.. Яка ж *ярина*?.. Ах, правда, у мене ж есть артишоки!» (Олена Пчілка), «За обідом... дають завжди три потрави і якусь *ярину*» (Леся Українка). У сучасних текстах воно сприймається як нейтральне, коли змальовується побут місцевості, розмовна стихія, в якій це слово звичне в такому значенні, наприклад: «Дівчина поле *ярину*» (Д. Павличко), «В городах найшов Андрійко часник, редьку, петрушку, цибулю і насмакав досить *ярини*, з якої думав зварити юшку» (Ю. Опільський). У наукових, офіційно-ділових текстах поширені нейтральні нормативні назви *овочі*, *фрукти*: «Збільшується виробництво заморожених *овочів* та *фруктів*» (з газ.), «*Овочі* — дуже цінні продукти харчування, що доповнюють хліб і жири; вони містять вітаміни, без яких не може існувати людина» (з журн.).

ОЖЕЛЕДЬ — ОЖЕЛЕДИЦЯ.

Часто доводиться читати в газеті або чути по радіо: «Завтра буде мокрий

сніг, туман, *ожеледь*, на дорогах *ожеlediця*».

Що ж то за *ожеледь* і що за *ожеlediця*?

СУМ тлумачить обидва слова як нейтральні, рівнозначні: *ожеледь* «тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.», наприклад: «В садках гірським кришталем блищала *ожеледь*, бурульки іскрилися і мінилися діамантами» (З. Тулуб).

Ожеlediця «те саме, що *ожеледь*», наприклад: «Вона... немов і не помічала ні вітру, ні снігу, ні слизької *ожеlediці*» (Л. Яновська).

У діалектах української мови з цим значенням уживаються ще й інші слова: *ожеледа*, *ожелизь*, наприклад: «Мороз мов хоче з'їсти, *Ожеледа* під ногами» (І. Франко).

Крижані бурульки на деревах називають *ожелестом*; лід, що замерз на гілках, — *ожеледцем*. Не покриті снігом кригу в діалектах називають ще *голошоком*, наприклад: «Обмерзли *голошоком* окопи» (М. Старицький), «На Дніпрі *голошкі*: волами не проїдеш» (Словарь за ред. Б. Грінченка).

Звідси звороти: *голошоком* узяти — придавити морозом не покриту снігом землю («Голошоком як візьме, то померзне картопля в землі» — Словарь за ред. Б. Грінченка); *голошоком* узягися — покритися льодом («Земля взялася *голошоком*» — там же).

Тритомний російсько-український словник (1968 р.), як і Словарь за ред. Б. Грінченка, подає ще й *голоморозь*, *голоморозиця*, *голоморозь*, які, крім конкретно-предметного значення «тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.», вказують і стан погоди, коли стоїть мороз, а снігу немає («Голоморозь шкодить озимині» — Словарь за ред. Б. Грінченка).

Синоптики користуються термінами *ожеледь* і *ожеlediця*. У їхній професійній мові ці слова означають різні атмосферні явища. В одному випадку замерзають переохолоджені краплі дрібного дощу або мряки при слабкому морозі. Деревя, будинки, земля вкриваються з навітряного боку шаром криги. Це атмосферне явище синоптики кваліфікують як

ожеледь. У другому випадку замерзає вода на охолодженій поверхні землі, коли після дощу або відлиги вдарить мороз. Дороги вкриваються шаром льоду. Таке атмосферне явище у синоптиків — *ожеледиця*.

І ожеледь, і ожеледиця завдають багато прикростей населенню, шкодять господарству. *Ожеледиця* на дорогах заважає рухові транспорту. Тому-то в зведеннях погоди пізньої осені, ранньої холодної весни або взимку після відлиги і наступного похолодання синоптики часто попереджають: «Вранці місцями слабка *ожеледь*, на дорогах *ожеледиця*».

Ожеледиця звичайно спостерігається тоді, коли є умови для *ожеледі*, обидва явища відбуваються одночасно і розрізняються тільки спеціалістами, а в загальному вжитку використовують як синоніми без особливої стилістичної різниці.

ОПЕРАТОР.

Від латинського *operator* «виконавець» походить слово *оператор*, відоме як назва кваліфікованого робітника, який відповідає за виконання певного виробничого процесу: «*Оператори*, що творчо мислять, — головна ланка у великій автоматизованій системі управління» (з журн.), «З'явилися нові професії і спеціальності — наладчиків... апаратників, *операторів*» (з газ.).

Жінку-фахівця також називають *оператором*: «На Калитянській фабриці працюватиме не просто свинарка, а *свинарка-оператор*, якій будуть підвладні найскладніші механізми управління технологічним процесом» (з журн.).

У російській мові трапляється розмовна форма *операторша* (в усному мовленні), на зразок *кассирша*, *билетерша*. В українській же звідка можна почути теж розмовне *операторка*.

Оператор — це також пристрій, машина: «Роботою агрегатів керує автоматичний *оператор*» (М. Матійко). Є ще *оператор кіно* — фахівець, який знімає фільми, *оператор телестудії* — який здійснює телепередачі: «Цей *оператор* приїхав недавно з Америки, де кілька років жив і вчився, і його

можна було послати знімати акул у морі, не турбуючись за добрі результати» (Ю. Яновський). Це загальновідомі і загальнозживані значення іменника *оператор* у сучасній українській мові. Похідні від нього — *операторна* (кімната, приміщення для операторів), *операторський* (*операторський пульт*, *операторська робота*, *операторське мистецтво*). Робітника, який виконує певну технологічно однорідну частину виробничого процесу, звідка називають ще *операціоністом* (від спорідненого *операція*). Зустрічається в літературі слово *оператор* і в значенні «лікар-хірург»: «Оце трапилось бачити свого берлінського *оператора*, він згоджується мене різати, так що тижнів через три я вже буду лежати на операційному столі» (Леся Українка), «Всі *оператори* біля столу раптом голосно заговорили» (Ю. Смолич). Однак таке значення застаріле для сучасної мови, хоч його використовують іноді в художній літературі: «Ось на узбіччю, оперезавшись білим фартухом, розташовується *оператор* з своїми струментами, розкладає їх на рядні, посланому на землі. Він має рятувати поранені... інжектори» (М. Коцюбинський), а також у спеціальній та науково-популярній: «Навіть у Києві урядовими лікарями були лише лікарі медичної управи: інспектор, *оператор* і акушер» (з журн.).

У цьому варіанті замість *оператор* у сучасній українській мові більш уживане слово *хірург*.

ОСОБИСТИЙ — ОСОБОВИЙ.

Часто, зокрема в усному мовленні, плутають слова *особистий* і *особовий*. *Особистий* — це індивідуальний, такий, що стосується окремої особи, належний особі: *особиста власність*, *особиста недоторканість*, *особиста думка*, *особистий почин*, *особисте життя*, *особиста* (тобто *приватна*) *справа*. Слово *особовий* — такий, що стосується особи взагалі, багатьох осіб: *особовий склад*, *особова справа* (у відділі кадрів) та ін. Крім того, прикметник *особовий* уживається як граматичний термін: *особове дієслово*, *особовий займенник* тощо.

ОФІЦІЙНИЙ — ОФІЦІАЛЬНИЙ.

У сучасній мовній практиці поширені паралельні вислови: *офіційний папір* і *офіціальний папір*, *офіційне повідомлення* й *офіціальне повідомлення*, *офіційний опонент* і *офіціальний опонент* тощо.

Існування паралельних українських варіантів типу *офіційний* і *офіціальний* пояснюється різними шляхами втворення цих прикметників. Одні з них запозичувалися з інших мов як прикметники і зберегли первісний суфікс (*офіціальний*, *ініціальний*, *територіальний*, *церемоніальний*, *екзистенціальний*, *регіональний*), інші утворювалися від іменників іншомовного походження на ґрунті словотворчих засобів української мови: *офіційний*, *ситуаційний*, *компенсаційний*, *експедиційний*, *класифікаційний* тощо.

Якщо паралельні прикметникові форми не розрізняються за значенням, то перевагу слід надавати поширенішій і словотвірно закономірній формі прикметника. Тому треба писати й казати *офіційне повідомлення*, *офіційний прийом*, *офіційне звернення*, *офіційний візит*, *офіційний опонент*, *офіційний представник*, *офіційна зустріч*, *офіційна рецензія*, *офіційні папери*, а також *емоційне забарвлення слова*, *емоційна промова*, *емоційний вплив*, *емоційний світ людини* та ін.

П

ПІДХОДИТИ — ВІДПОВІДАТИ.

Газета пише: «І хоч пісні у виконанні співака звучать привабливо, до ампула ансамблю і його ідейно-тематичного спрямування *не підходять*». Можна, звичайно, сказати в розмовному стилі, що *пісні не підходять ансамблю*, тобто не узгоджуються з його спрямуванням. *Підходити* до чогось означає «бути придатним», наприклад: *ключ підходить до замка*,

оповідання підходить до збірника і под. Але в поєднанні зі словом *ампула* цей вислів викликає стильовий дисонанс. Адже *ампула* — це певна відповідність, тому природніше було б сказати так: *пісні не відповідають ампула ансамблю*.

ПОВІНЬ — ПОВІДЬ.

В українській мові є обидва слова: *повінь* і *повідь*. А ще є *повіддя*, *наводок*, *водопілля* та ін. Їхні значення синонімічні, але не всі слова однаково поширені в різних місцевостях. Словники літературної української мови подають як основну форму *повінь*. Від цієї назви утворений прикметник *повеневий* (*повеневі бригади*); від *наводок* — *наводковий*. Від іменника *повідь* відносний прикметник не утворюється.

ПОГАННИЙ — ДУРНИЙ.

В одному з часописів читаємо: «Якщо б ми були чотириногими, то «Королівське товариство захисту тварин» давно завдало б декому чосу за *дурне поводження* з нами».

Насамперед помічаємо неправильно вжитий сполучник *якщо* в складному реченні, де за змістом (ідеться про припущення) треба скористатися сполучниками *якби*, *коли б*, що разом із дієсловом передають значення бажаної, гаданої умови або такої, що суперечить дійсності.

Друге, на чому спіткнулися, — вислів *дурне поводження*. Чи можна так сказати по-українському?

Слово *поводження* має такі значення: 1) манера триматися, поведінка: «Петро відразу ж помітив якусь-то непевність у *поводженні* Степана» (І. Ле); 2) вияв ставлення до когонебудь: «Повернувся він наляканий, сердитий і відразу ж написав наказ про звільнення Щербицької з роботи за брутальне *поводження* з абонентом» (С. Журахович). Це значення має ще відтінок — спосіб чи характер застосування чого-небудь, користування чимсь: «Борис схилився перед артистичним зухвальством свого друга в його *поводженні* з технікою» (О. Гончар); 3) діалектне — успіх: «Бажаю вам *поводження* у вашій

симпатичній праці» (М. Коцюбинський).

Нас цікавить друге значення. Мовна практика дає низку прикметників, які характеризують ставлення до когось: *лагідне, ввічливе, делікатне, грубе, згідне* поведіння. Чи може бути серед них прикметник *дурний*? Щоб це встановити, проаналізуємо його семантику.

Перше значення слова *дурний* та його відтінки стосуються тільки людини, її розуму — розумово обмежений, тупий, нерозумний; протилежне розумний: «*Дурний, як чобіт*» (М. Номис). У ролі іменника: «Що з *дурного* візьмеш?» (М. Стельмах).

Розмовні відтінки першого значення — а) некмітливий, нездогадливий, непередбачливий: «А ще ж убиратися, а ще ж відчиняти вікно, лізти... А вікно на защіпці, буде торхтіти, як гармата. Треба було приготувати все за дна, *дурна, дурна...*» (Г. Хоткевич); б) нетямущий, недосвідчений, наївний (переважно про молодих людей і молодих істот): «А молодша невістка *дурна* ще» (Г. Квітка-Основ'яненко); в) лайливе: «— *Дурна ти* — з побілілими очима захрипів він до Наталки.— Це ж раз буває! Біжи мерщій, кричи, *стребуй!*» (О. Гончар). Сюди ж належать установлені вислови, стійкі сполучення типу *дурна голова, дурний розум, дурне серце*, вживані як евфемізми для передачі розумової обмеженості, тупості, некмітливості, непередбачливості, а також фразеологізми: з *дурного розуму* (не тямлячи добре чого-небудь через недосвідченість), *нема дурних* (коли хтось хоче підкреслити, що він не такий наївний, некмітливий, непередбачливий, як про нього думають) тощо.

Друге значення — позбавлений розумного змісту; беззмістовний: «З того часу до молодіці уже не лізли з *дурними* розпитами» (М. Стельмах). Тут прикметник може виступати в ролі іменника: «Годі про *дурне*» (Панас Мирний). Цим відтінком передається вираження чиеїсь досади, незадоволення, несхвального, негативного ставлення до чого-небудь: «Посміялась чужа доля з Перекотиполя... Не жалкуй на твою долю, А на *дурму*

волю» (Л. Глібов). Є ще стійке словосполучення *дурна надія* (та, що не збувається): «Не довелося Челядкам довше спати, *Дурна надія* — вийшло гірш: Хазяйка ремствує, Щоб часу не втерять, Будить їх стала ще раніш» (Л. Глібов) та фразеологізм *дурні гроші* (ті, що дістаються даром).

Третє значення: який має негативний зміст, містить у собі осуд: «Знаєте і те, що коли про чоловіка пройде *дурної слави* хоч крапелька, то вже і через цілий вік її не збудеш» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Отже, друге і третє значення слова *дурний* стосуються продуктів діяльності людського мислення, розуму, а відтінки другого — рис характеру людини. Як бачимо, в жодному випадку прикметник *дурний* не може поднатися з іменником *поводження*. Адже йдеться про недобре, погане, не таке, як треба, ставлення, відсутність турботи, уваги до когось. Тому правильно говорити *погане (недобре чи з відтінком розмовності — кепське) поведіння*, і тому згаданий вислів треба було відредагувати так: «Якби ми були чотириногими, то «Королівське товариство захисту тварин» давно завдало б декому часу за *погане (недобре, кепське) поведіння* з нами».

ПОКУПКА — КУПІВЛЯ.

Звернімо увагу на такий вислів у рекламі: «Оформити замовлення можна безпосередньо при *покупці*. Але ж покупка — це те, що куплено, тобто куплена річ, наприклад: *принести покупку, складені покупки*. Авторі реклами мали сказати, що замовлення оформляється не при наявності купленої речі, а під час процесу *купівлі*. Тому згаданий вислів треба було б відредагувати так: «Оформити замовлення можна безпосередньо при *купівлі* товару (або купуючи товар)».

ПОЛОЖЕННЯ — СТАНОВИЩЕ — СТАН.

У мовній практиці не завжди розрізняють терміни *положення, становище, стан*. Замість «міжнародного становища» можемо почути «міжна-

родне положення», замість «матеріальний стан» — «матеріальне положення». Тим часом кожне з названих слів має свою окрему семантику, свою сполучуваність з іншими. *Положення* означає розташування у просторі (*горизонтальне положення*), певне теоретичне твердження чи думку (основні *положення* «Маніфесту Комуністичної партії»), зведення законів, правил (*Положення про вибори до Верховної Ради СРСР*). *Становище* — це події, обставини, ситуації (*становище* на Близькому Сході). Слово *стан* має вужчий зміст, ніж *положення* і *становище*. Це найчастіше — сукупність певних явищ, процесів (фізичний *стан* рідини, *стан* здоров'я, психічний *стан* людини, *стан* справ і под.).

ПОПЕРЕДНІЙ — ПЕРЕДЧАСНИЙ.

У приміщенні одного автовокзалу красувалася табличка, на якій великими літерами було виведено: «Каса *передчасного* продажу квитків». Звичайно, мало бути *попереднього* продажу квитків.

Основна семантика слова *передчасний* — «який відбувається, відбувся, з'явився, настав раніше, якого не чекали». Так, скажімо, *передчасне* відправлення автобуса означає, що автобус відправили раніше встановленого розкладом часу. Пор. ще: «Сніг *передчасний* розтав» (М. Рильський). «Нас не зігне старість *передчасна*» (Л. Дмитерко), а також споріднені значення спільнокоренових *завчасний* (*завчасні* зморшки) та *дочасний* (*дочасна* смерть).

Передчасно продажу квитків ніхто не рекламує, бо цього не буває. Існує практика *попереднього* продажу квитків, тобто продажу, організованого заздалегідь у касах вокзалів, у театральних касах тощо. Тобто одне із значень слова *попередній* — «який проводиться, здійснюється, встановлюється заздалегідь, наперед». Основне значення слова *попередній* — «який був, стався раніше; який передус чому-небудь»: «Ще голова дзвеніла від *попереднього* вибуху, ще зрущена земля сипалася в окоп, а повітря вже знов гойдалося, завивало, пруж...

вило, втискаючи тебе в землю» (О. Гончар). У цьому значенні є відтінок — «який безпосередньо передував нинішньому, який був безпосередньо перед чим-небудь»: «Гальванеску, що дуже натомився за день та *попередню* безсонну ніч, заявив, що... ляже спати» (Ю. Смолич). Друге значення — «такий, як і раніше»: «Дальші томи... вишліть на *попередню* адресу» (М. Коцюбинський). У формі середнього роду це слово може виступати і як іменник — «те, що було раніше, що належить до минулого»: «Одна тільки хвиля одділяла минуле від того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що *попереднє* раптом впало у прірву» (М. Коцюбинський).

ПРИВОДИТИ — ПРИЗВОДИТИ.

Дієслова *приводити*, *привести* та *приводити*, *привести* засвідчені в писемно-літературній практиці від І. П. Котляревського аж до наших днів. Їх фіксують різні українські словники — і одномовні і двомовні. Ці пари слів близькі звучанням, різні за значенням, але в одному вони збігаються, а саме: коли називають причину чого-небудь, наприклад: «Риба та зайці *приведуть* у старці» (присл.), «Оповідали [люди] ... деталі події, що *привела* до зміни старого попа на нового» (Г. Хоткевич), «Не побожне божевілля, і не мрії, і не дурість, — заздрість тільки й самолюбство до гризні людей *приводить*» (Леся Українка), «Як досвід є, то й діло легко йде, Брак досвіду ж до лиха *приведе*» (М. Бажан).

Мовна практика засвідчує перевагу дієслів *приводити*, *привести* у випадках, коли йдеться про небажані, негативні наслідки. Ті самі дієслова мають ще відтінок значення — «доводити до певного стану»: «І голодом її морив, і в льох запирав, і посеред зими в ополонці купав, і бив, і нівечив!.. Таки *привів* її до того, що втекла» (М. Кропивницький), «Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпака, злидин, *привели* до біди та й поховались» (М. Коцюбинський).

Приводити, привести широко вживані у значенні «спонукати кого-небудь до чогось»: «Дивуюсь, дочко, що тебе *приводить* поводитися так, мов ти зроста невідьмицею десь у гінекею» (Леся Українка), «Вийняв той козак ріжка, бере понюшку, а сам думає, як би йому *привести* смерть, щоб вона понюхала!» (народна казка). *Приводити*, як правило, — спонукати кого-небудь до чогось негарного, недоброго; підбурювати»: «Сам затіє що-небудь, *приведе* Опанаса що-небудь зробити (украсти, розбити, поламати) й сам разом з ним зробить яку шкоду, а після вивернеться, сухим з води вийде й усе на Опанаса зверне» (Гр. Григоренко).

Із позитивним змістом дієслова *приводити, привести* виступають у фразеологізмах, сталих висловах.

Так, у позитивному значенні скористався ним А. Головка: «Поралася з тістом довго. Тихін галушки був собі замісив. *Привела* їх до діла». Цікаве діалектне вживання цього слова маємо в оповіданні Гр. Григоренка «Хівря язиката»: «Хівря ніколи не думала, що Наталця знає, що в скрині гроші, а тут на тобі — якось, мабуть, угледіла й *привела* матір!» Тут *привела* означає «підвела».

ПРИЩЕПЛОВАТИ — ПРИВВІВАТИ.

До рідкоживаних у сучасній мові належить дієслово *прививати*, що означає «присукувати», «з'єднувати нитки, зсукуючи одна одну». Частіше трапляються спільнокореневі утворення: *вити* (нитки, гніздо), *сповивати* (дитину), *завивати* (волосся), *розвиток*, *розвинений* і под.

Коли йдеться про медикаментозні щеплення або про виведення нових сортів рослин, використовують дієслово *прищеплювати*: *прищеплювати вісню, кір; прищеплювати гілку до яблуні, груші*. У назві дії *прищеплювати* розвинулося також переносне значення «виховувати»: *прищеплюють* різні навички, почуття, риси характеру.

Під впливом російського «прививать» дехто помилково користується в українській мові висловами типу «прививати» навички гігієни, «прививати»

яблуню. Це порушення сучасної української лексичної норми. Російські вислови «прививать любовь к труду», «прививать чувство гордости за свою Родину», «прививать хороший вкус» і подібні по-українськи звучать: *прищеплювати любов до праці, прищеплювати почуття гордості за свою Батьківщину, прищеплювати гарний смак*.

ПРОНИЗЛИВИЙ — ПРОНИКЛИВИЙ.

Прикметник *пронизливий* вживається для характеристики природних явищ, що викликають неприємні фізичні відчуття: *пронизливими, проймаючими* бувають сніг, холод, вітер.

Цей епітет характеризує різкі звуки: *пронизливий* голос, гудок, крик, свист.

Гострим, *пронизливим* може бути біль, відчуття самотності. У переносному розумінні це слово характеризує пильні, *проникливі* очі, погляд людини. *Пронизливий* і *проникливий* — синоніми на позначення погляду, *очей* людини. Але епітет *проникливий* зовсім не вживається для характеристики фізичних відчуттів, основна сфера його функціонування — це характеристика розумової, мислительної, духовно-емоційної діяльності людини. *Проникливо* називають людину, яка глибоко розуміє суть чого-небудь, правильно оцінює щось, розбирається в чомусь. Пор.: *проникливий психолог, проникливий розум, проникливий вислів, прониклива легенда, музика*, тобто все, що викликає глибокі почуття, емоційний настрій.

Сценічна атмосфера театру може бути тільки *проникливою*, і поетична тема звучить, безумовно, *проникливо*, а не *пронизливо*.

ПРОФЕСІОНАЛЬНИЙ — ПРОФЕСІЙНИЙ.

Обидва слова мають спільний латинський корінь *профес-* (спеціальність, заняття), проте їх співвідносять з різними словами: *професіональний* — професіонал, *професійний* — професія за допомогою суфікса *-н-*. *професіональний* шляхом усічення основи дає *професіонал*.

Обидва прикметники мають те саме значення. Вони вказують на відношення до професії, зв'язок із професією. Напр.: *професійна (професіональна) підготовка (розмова), професійний (професіональний) театр, професійні (професіональні) інтереси (знання) та ін.* Але існує різниця щодо їх сполучуваності з іншими словами. *Професійний* має ширше коло зв'язків, *професіональний* частіше вживається тоді, коли треба підкреслити значення «такий, що стосується професіоналів, не любителів; фаховий». Напр.: *професіональний актор* — актор, який образ своїм фахом театральну справу (на противагу акторам-любителям, якими можуть бути люди різних професій і без професій); *професіональний революціонер* — людина, що займається революційними справами як фаховими. У сполученні з іменниками *хвороба, захворювання, травма* і подібними перевагає прикметник *професійний*, тобто «хвороба, пов'язана з професією». У термінологізованій сполуці *професійна спілка* взаємозаміна прикметників не допускається.

ПРОЦЕНТ —

ВІДСОТОК.

Ці слова-синоніми вживаються як у спеціальній літературі, де вони виступають термінами, так і в загальномовній практиці. Науковий стиль надає перевагу слову іншомовного походження *процент* (з латинської, італійської мов через німецьку це слово прийшло у XVIII ст. у східнослов'янські мови). *Відсоток* — це калькований вислів з латинізованого фінансового терміна, що буквально означає «за сто», «наріст від ста», а звідси й «від соток». *Процент* і *відсоток* вживалися як паралельні терміни в західноукраїнській пресі XIX ст. Так само паралельно використовуються вони в сучасному публіцистичному стилі, в художній літературі, в розмовній практиці. Пор.: «Закінчивши жнива, підрахували — й вийшло, що дід Євмен виробив кругло на 142 *проценти* й опинився на першому місці» (О. Вишня). «Це середняцьке село [Кленове] з великим *відсотком* незаможників» (І. Микитенко), «Най-

більший *відсоток* міжнаціональних шлюбів припадає на російське та українське населення» (з журн.).

Р

РАДА І ПОРАДА — синоніми.

Вони мають значення «допомога добрим словом». Напр.: «— Та коли вже мене вшанували, то моя *рада*: не гаяти, товариші, часу!» (О. Довженко), «Старого чоловіка для *поради* держи» (присл.). Уживаються *рада* і *порада* також у значенні спільне обговорення якихось питань: треба зібратися на раду; товариші зійшлися на раду.

Іменники *рада* й *порада* виступають у більшості випадків як взаємозамінні. Наприклад, у поетичному контексті Т. Шевченка ці синоніми підсилюють один одного: «Не похвали собі, громадо! — Без неї може обійдусь.— А *ради* жду собі, *поради!* Та мабуть в яму перейду із москалів, а не діждусь». За фольклорним зразком утворено емоційний вислів *рада-порада*, що має тавтологічний зміст: відмінну форму двох слів, поєднаних в одне ціле, використано із стилістичною метою.

Зрідка як синоніми взаємозамінуються вони у фразеологізованих словосполученнях *немає ради (поради), дати раду (пораду)*. Усталене словосполучення *дати раду комусь, чомусь*, як правило, вживається з іменником *рада* і має значення «справлятися», «упоратися з чимось, допомогти комусь».

Заміна іменника *рада* синонімічним висловом не допускається в термінологічних словосполученнях типу *Вчена рада, Рада міністрів* та под.

РЕКЛАМА —

АФІША.

Ці слова близькі за змістом, вживаються для позначення подібних понять, але не тотожні.

Слово *реклама* вживається і з абстрактним, і з конкретним, предметним значенням. *Реклама* — це процес

популяризації товарів, видовищ, послуг для привернення уваги покупців, споживачів, глядачів або поширення відомостей про когось чи щось для створення популярності: «Без реклами, без вербування клієнтів... він завойовував собі ґрунт у місті» (І. Франко).

Крім того, *реклама* — це плакат, об'ява чи якесь зображення, що використовується як засіб привертання уваги покупців, споживачів, глядачів та ін.: «Не дзвонять трамваї, не мерехтять барвисті *реклами*, не співають авто...» (О. Гончар).

Саме в цьому значенні *реклама* сусидить зі словом *афіша*, яке має тільки предметне значення — «оформлене певним чином оголошення про концерт, виставу, лекцію і т. ін., що виходить на видному місці»: «Шагайда... зупиняється перед рекламною вітриною, де колись висіли *афіші* всіх одеських театрів» (В. Кучер).

І *реклама*, і *афіша* — іншомовного походження: *реклама* — від латинського *geslato* — «голосно кричати, вигукувати» (щоб привернути увагу до чогось); *афіша* — від французького *afficher* — прибивати до стінки, розголошувати.

Похідні утворення від цих слів відрізняються сполучуваністю: *рекламна вітрина, рекламний щит, але афішна тумба, афішна дошка*.

Мають, крім подібності, й суттєві відмінності дієслова *рекламувати* та *афішувати*. *Рекламувати* (у переносному значенні) — «поширювати відомості про кого-, що-небудь, надмірно розхвалювати когось, щось для створення популярності»: «Стільця для трибуни дав йому власник крамниці, щиро повіривши, ніби Куделя хоче рекламувати його першосортний крам» (І. Кулик). *Афішувати* — «виставляти що-небудь напоказ; привертати загальну увагу до чого-небудь»: «Таки, мабуть, я сів у каложу! Не варто було *афішувати* свою затію... Галка журив себе і водночас заспокоював» (П. Автомонов).

РЕКЛАМА —

РЕКЛАМАЦІЯ.

Що в них спільного? Чим вони розрізняються? Досить цікава доля у цих

близькозвучних, але зовсім різних за значенням слів.

Зауважимо, що ці слова — приклад того, як можуть розійтись у своїх значеннях лексеми, що походять від одного кореня. І *реклама*, і *рекламація* утворені від латинського дієслова *geslato*, але від різних його значень.

Іменник *реклама* — від «голосно кричати, вигукувати». Його буквальный смисл — «вигук торговців» (які закликають купити якийсь товар). В українську мову ввійшло за посередництвом французької та німецької. Макс Фасмер, автор «Етимологічного словаря русского языка», зауважує, що первісний зміст слова *реклама* пов'язаний з голосним підзиванням сокола ловчим під час соколиного полювання. Отже, ядро значення цього слова — активне привертання уваги до чогось.

СУМ виділяє два значення сучасного слова *реклама*: перше — «популяризація товарів, видовищ, послуг і т. ін. з метою привернути увагу покупців, споживачів, глядачів, замовників і т. ін.» Напр.: *торговельна реклама, театральна реклама*. Відтінком цього основного значення дається «поширення відомостей про кого-, що-небудь для створення популярності: зробити кому-небудь *рекламу* (у такому контексті зважається переважно з відтінком зневажливості)». Друге значення — «плакат, об'ява і т. ін., що використовуються як засіб привертання уваги покупців, споживачів, замовників і т. ін.» Напр.: *неонова реклама, газетна реклама*.

Слово *рекламація* походить від іншого значення латинського дієслова *geslato*: «кричати проти, голосно заперечувати, криком виражати обурення». Латинське *geslatatio* — «голосне заперечення, засудження» — й поклало початок сучасному *рекламація* — «претензія, протест проти недоброякісної продукції». Іменник *рекламація* має вужчу сферу функціонування — переважно торговельно-виробничі відносини. СУМ наголошує на цій його властивості: спец. (спеціальне). Зафіксовано тут також два значення: перше — «скарга, претензія, незадоволення чимось», друге — «заява про виявлені недоліки у при-

дбаній продукції й вимога відшкодувати збитки». Напр.: *надіслати рекламацию на недоброякісну продукцію, одержати рекламацию на виготовлені деталі*.

Слова *реклама* і *рекламация* мають і різні словотворчі можливості. Іменник *реклама* входить до досить численної групи однокореневих утворень з близькими значеннями: *рекламувати* — «популяризувати що-небудь, повідомляти про щось засобами реклами» та «поширювати відомості про кого-, що-небудь, надмірно розхвалювати когось, щось для створення популярності»; *рекламування, рекламний* — *реklamний плакат, рекламний щит; рекламист, рекламістка* — «той, хто складає і оформляє реклами або той, хто розхвалює, рекламує себе, свою роботу» та ін.

У іменника *рекламация* словотворчі зв'язки вужчі: СУМ фіксує тільки одне слово — *рекламацийний*, що також вживається переважно як термін, наприклад, *рекламацийний лист, рекламацийні дефекти*.

РИНОК — БАЗАР — ЯРМАРОК.

Одна з груп синонімів української мови — так звані абсолютні синоніми, або лексичні паралелізми чи дублети типу (*пілот* — *льотчик, голма* — *голінка, процент* — *відсоток, термометр* — *градусник* тощо). З'являються такі слова внаслідок взаємодії літературної мови та діалектів або як результат взаємодії з іншими мовами. Загальновідомо, що існування абсолютно однакових слів можливе лише протягом обмеженого періоду. З часом такі лексичні дублети диференціюються, розходяться або за семантикою, або за стилістичними властивостями, або за вживанням, оскільки існування синонімів спирається не тільки на тотожність значень, а насамперед на відтінки розрізнення, виділення різних властивостей певного поняття.

Лексичними дублетами вважаються в українській мові слова «базар» і «ринок», які дуже часто функціонують як рівноцінні, називаючи «місце роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів» (СУМ):

«В неділю, в місто на базар Жінки возили свій товар» (І. Нехода), «Переходячи базаром, що на нім було кілька рундуків із красним крамом та позаторішньою сухою таранею, ми побачили фабриканта» (О. Досвітній), «Спершу побували на центральнім ринку, з картоплею спродались без заганяня» (О. Гончар).

Обидва ці іменники іншомовного походження. Прийшли вони в українську мову з різних мов і в різні часи. Як свідчать етимологічні словники М. Фасмера та О. Преображенського, *базар* є набагато ранішим запозиченням, ніж *ринок*. «Матеріали для словаря древнерусского языка» І. Срезневського фіксують *базарь, бозарь* з 1499 р.

Джерелом запозичення є тюркські мови, в які воно потрапило з перської.

Слово *ринок* — пізніше запозичення з німецької (буквальний переклад — круг, коло, площа) через посередництво польської, де так називають міську площу й місце торгу.

Перші українські словники («Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди) не фіксують жодного з цих слів. Рукописний словник невідомого автора другої половини XVII ст. «Синоніма славеноросска» наводить *рынокъ* з тлумаченням «купилище, торжище», але не вміщує слова *базар*. «Лексиконъ латинский» Є. Славинецького і «Лексиконъ словено-латинский» Є. Славинецького та А. Корещького-Сатановського (XVII ст.) також подають у своєму реєстрі *рынокъ*, відповідно витлумачуючи його як «торжище, судилище, купилище»; «кругъ». Словники XIX — початку XX ст. (наприклад, словник П. Білецького-Носенка, Словарь за ред. Б. Грінченка) наводять і *базар*, і *ринок* як рівнозначні та рівноправні. СУМ показує сучасну семантичну будову обох слів, що істотно розвинулась і змінилася, відбиває диференційні процеси, що відбуваються в їх семантиці. *Базар* — це й торгівля (переважно приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто в певні дні тижня) на площі або в спеціально збудованому приміщенні, наприклад: «Все це вез-

лоса на базар, — кому... збути, що потрібно — купити» (Панас Мирний), це також місце, де відбувається торгівля, або час торгівлі, наприклад: «Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим» (М. Коцюбинський), «У базар то й чоловіка попадеш, бо в базар людей найбільше» (Марко Вовчок). Вживають це слово, коли хочуть емоційно передати зміст поняття «дуже багато чогось», «шум, галас», наприклад: «Базар люду наслідюлось Та й панства не трохи» (Т. Шевченко).

Організовану торгівлю спеціальними товарами в певні сезони або в періоди найбільшого попиту на них також називають спеціальними базарами: шкільний базар, книжковий базар, овочевий базар. Термінологічного відтінку набув і вислів *пташиний базар* — місце на морському березі, де оселяються величезною масою птахи, наприклад: «Ці скупчення птахів (на прибережних скелях) за шум і галас, який вони зчиняють, дістали назву «пташиний базар» (з журн.). Як бачимо, на основі одного із значень слова *базар* (шум, галас, що обов'язково супроводжують торгівлю на базарі, скупчення великої маси людей) розвинулось і виділилось переносне, а також утворилося стале словосполучення. Саме слово набуло помітного розмовного характеру.

По-іншому склалася доля іменника *ринок*, семантика якого досить широко представлена в СУМі. Це місце роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів; *ринок збуту* — місце, де збувають, продають що-небудь; сфера товарного обміну (у масштабах світового господарства, країни або окремих її районів), наприклад: «Дорошенко сповіщає, що є «шанс» на добрий «куш», під маркою інтендантства продавши сіно на чорному ринку, і запитував, на скільки вагонів можна розраховувати» (А. Головка), «Дизельні локомотиви Ворошиловградського заводу мають великий попит на світовому ринку». Отже, слово *ринок* у процесі історичного розвитку набуло другого — термінологічного значення і вживається як термін економіки та політекономії.

У першому ж значенні воно частіше вживане як офіційно-ділове, на відміну від розмовного *базар*. Наприклад, офіційні назви в Києві: *Бессарабський колгоспний ринок*, *Лук'янівський колгоспний ринок*, *Володимирський колгоспний ринок* та ін. Рідше почуємо *ринок* у балаччій жителів Лівобережжя, більш узвичаєне воно на Правобережній Україні. Аналіз слів, похідних від *базар* та *ринок*, також показує й стилістичну диференціацію цих іменників, і виділення того чи іншого відтінку. До речі, всі похідні від *базар* подаються у СУМі з ремаркою розм. (крім іменника *базарище* та прикметника *базарний*): *базарувальник*, *базарувальниця*, *базарування*, *базарувати* (*базарювати*), *базаруватися* (*базарюватися*), *базарянин*.

Від іменника *ринок* утворена тільки зменшено-пестлива назва *риночок* та прикметник *ринковий*. Порівняймо його вживання у текстах, де це слово вказує на місце, призначення або певні економічні зв'язки: «Два... поккої просторі, але через гамір *ринковий* і склеповий мешкання для мене зовсім не відповідне» (У. Кравченко), «Ратушна площа, як центр середньовічного Талліна, спочатку правила за *ринкову площу*» (з журн.).

На відміну від російської мови, де розглядувані слова мають майже аналогічну семантичну будову, український прикметник *ринковий* не має значення «грубий, вульгарний; низькосортний». В українській таке значення виставляє тільки прикметникові *базарний*. Це ще раз свідчить, що при функціонуванні абсолютних синонімів відбуваються постійні зміни їхніх значень, емоційного забарвлення, уточнення сфер вживання, тобто перетворення на звичайні синоніми.

Згадаймо також традицію проведення національного свята *Сороцького ярмарку* на Полтавщині.

Таким чином, синоніми *базар* і *ринок* мають спільне основне значення, але вони не тотожні, бо розходяться в похідних значеннях, що виникли в процесі історичного розвитку мови. До згаданих синонімів близькі також слова *торг*, *торгівля*, *торговище*, *ярмарок*, хоча всі вони більше відрізня

ються від іменників *базар* і *ринок* значенням і вживанням. Так, іменник *торг*, найближчий за суттю, має про- те ширшу семантику. На перший план за активністю виходить у ньому дія — «торгувати» і «торгуватися»: «Не тільки для такого обмінного *торгу* була вигідна тухольська дорога» (І. Франко), «Вже закінчено *торг* за порося, продавець із покупцем за- їдають кавуном гелдель» (Ю. Янов- ський). У розумінні «ринок», «базар» вся назва сприймається як застаріла: «Щодень вивозили на *торг* цілі мішки раків, що так швидко раки стали зо- всім ні по чому» (І. Франко). Має це слово ще й значення «аукціон» (щоправда, теж застаріле): «Він з *торгів* законно купляв ділянку і... ви- рубував навколо стільки дерев, що не вмістились би і в п'яти ділянках» (М. Стельмах).

Слово *торговиця*, крім того, що на- зиває місце, де відбувається торгівля, має й загальніше значення — «купів- ля і продаж товарів» (теж застаріле, вини майже забуте).

Іменник *торговище* також рідко ви- ступає в значенні «ринок, базар».

Слово *ярмарок*, запозичене з німець- кої мови, має вужче значення — це *торг*, який влаштовується регулярно у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів: «На заході понад лісом шумує *ярмарок*, осінній, роковий — з волами, з коза- ками, з краму усякого горами» (С. Ва- сільченко).

Останнім часом поширилася прак- тика організованої торгівлі — *осін- ніх, весняних ярмарків*. Про них по- відомляють засоби масової інформа- ції. На жаль, в оголошеннях нерід- ко звучить помилкова форма родо- вого відмінка множини — *осінніх ярмарок* (замість правильного: *осін- ніх ярмарків*). Ця помилка трапля- ється через сплутування російської назви жіночого роду *ярмарка* та укра- їнського іменника чоловічого роду *яр- марок*, які по-різному відмінюються.

РІДКИЙ — РІДКІСНИЙ.

Ніхто, очевидно, не помічався, коли треба вибрати одне із цих слів, щоб передати зміст понять *рідке скло*, *рідке тісто*, *рідка каша*, *рідкий си-*

тець, *рідке полотно*, *рідкий гребінець*, *рідкий тин*, *рідкі зуби*, *рідкий ліс*, *смуга рідкого світла*, *рідка прохоло- да*, *рідкий сутінок*, *рідкі кулеметні вистуки*, *рідкі вибухи*, *рідке схлипу- вання*. Справді, скрізь, де йдеться про негусту масу, нещільну тканину, про невелизько розташовані один за од- ним предмети тощо, без будь-якого сумніву вживаємо прикметник *рід- кий*. Це підтверджують приклади з художньої літератури: «*Рідке болото чвиркало... до самих колін*» (О. Гон- чар), «*Хліб уродився рідкий та без- силний*» (М. Коцюбинський), «*Рідкий туман піднявся*» (Л. Смілянський). Але такої певності вже немає, коли натрапляємо на слово *рідкий* у таких контекстах: «*Рожева чайка — рідкий і жаданий птах Півночі*» (М. Трубла- їні), «*Який він смутний... ту рідку хвилину, як посидить дома*» (Марко Вовчок). Адже *рідкий* тут означає «такий, що трапляється нечасто», тоб- то рідкісний. Отже, в тому самому значенні вживаються прикметники *рідкий* і *рідкісний*: *рідка (рідкісна) квітка*, *рідкий (рідкісний) випадок*. До речі, *рідкісний* передає більший вияв ознаки: *рідкісна книжка* — це така, що нечасто трапляється, можли- во, в кількох примірниках. Пор.: «*Зоопарк... є зручним місцем для спо- стережень над рідкісними тваринами*» (з журн.), «*Жителі спостерігали рідкісне явище природи — водяні смерчі на морі*» (з газ.).

Але *рідкісний* це й «незвичайний», наприклад: «*Небо незвичайної рідкіс- ної синяви*» (О. Гончар), «*Ти, парубче, видати, рідкісної породи*» (Ю. Зба- нацький). Не можна сказати: «*В рід- кісній отарі немає чорної вівці*» — адже йдеться не про незвичайну ота- ру і не про таку, яка зустрічається нечасто, а про те, що в будь-якій отарі *рідко* коли буває без чорної (тобто поданої) вівці. Неправильно побудо- вана й така фраза: «*В Узбекистані дощі дуже рідкісні*». Тут треба вжи- ти іншу конструкцію: «*В Узбекистані дощі — дуже рідке (рідкісне) яви- ще*».

РІЧИЩЕ — РУСЛО.

Слова, що виступають синонімами і в прямому, і в переносному розуміннях.

Українській літературній мові вони відомі здавна. Порівняймо вживання цих слів у значенні «заглиблення в ґрунті, по якому текла або тече вода»: «Шевченко ішов навпростець, вгадуючи річище Орі» (З. Тулуб), «Дішпро затопив усі протоки й старі русла» (Ю. Яновський). Так само це й «напряг, шлях розвитку»: «Отже, зовсім не нова думка, що Пушкін і Шевченко ішли в одному річищі» (М. Рильський). «Цей молодіжний театр перебуває сьогодні в руслі творчих шукань» (з газ.). Показово, що в мові того самого письменника трапляються й *річище*, й *русло*. Порівняймо: у Ю. Смолича — «З глибокого річища гірського потоку пахне водою», «Потік линув із швидкістю водоспаду, але русло було без каміння», або в О. Гончара — «Слова замполіта скерували думки Хаєцького в зовсім несподіване річище», «По новому руслу потекло відтепер Данькове життя».

Отже, слова *річище* й *русло* рівноправні в сучасній літературній мові, наприклад: колись тут було *річище*; повинню грає в *руслі*.

РОБОТ.

В епоху науково-технічної революції виникають нові галузі науки, види виробництва, технологічні процеси, машини, механізми, пристрої, отже, з'являються і нові назви. При цьому терміни утворюються з відомих елементів за діючими моделями або шляхом переосмислення, перенесення вже існуючих назв, запозичення термінів з інших галузей науки, людської діяльності.

Наприклад, у новій галузі науки і техніки — космічній — уживаються відомі вже терміни з уточненням *космічний* (*корабель, екіпаж, пілот, експеримент*), *космічна* (*наука, техніка, станція, ракета*), *космічне* (*дослідження, спостереження*) і под.

Активне впровадження у промислове виробництво «розумних машин» викликало появу нового словотвірного гнізда на чолі з іменником *робот*. Саме слово *робот* з'явилося, як відомо, в творі чеського письменника Карела Чапека ще в 1920 р. У п'єсі „R.U.R.“ *роботи* — механічні люди.

Сьогодні вже є *промислові роботи* і серед них *автоматичні роботи, модульні роботи, роботи-інтелектуали*, які можуть приймати самостійні рішення. Існує навіть *робот-музикант*. З'явився термін *парк роботи*.

Здійснюється *роботизація промисловості*, наприклад, розробляються *плани роботизації зварювального виробництва*. На Україні діє *Київський територіальний центр роботизації* при Інституті автоматки. Відкриваються *роботизовані комплекси, дільниці, цехи*. В Ленінграді є *Інститут робототехніки і технічної кібернетики*. *Спеціалісти з робототехніки* впроваджують її в промисловість. *Промислова робототехніка* займає важливе місце в народному господарстві країни. Ми вже можемо говорити про *історію робототехніки*.

Сучасний етап розвитку робототехніки свідчить про її економічну ефективність. Проводяться *семінари і конференції з робототехніки*. Розглядаються питання синтезу систем керування *робототехнічними комплексами*, проектування і дослідження їх, застосування *робототехнічних комплексів*. У зв'язку з усім цим говорять про *робототехнічну революцію*.

Наведені дані взяті з газетних повідомлень. Як видно, словотвірне гніздо *робота* розрослося й дедалі поповнюється новотворами, кількість слововосполучень невинно збільшується. Активність виявляє іншомовний суфікс *-ація*, продуктивний при утворенні назв виробничих процесів здебільшого від іншомовних таїрних основ, наприклад: *вулканізація, машинізація, автоматизація*, аналогічно — *роботизація*.

Підтверджується й загальномова продуктивність способу творення складних слів від іменникових основ за допомогою сполучного звука (о): *робот-о-техніка*.

Таким чином, у безпосередньому зв'язку з невинним прогресом науки і виробництва кількісно розростається словотвірне гніздо іменника *робот*. Поширення нового терміна дає змогу журналістам дотепно обіграти його, наприклад у словосполученні *роббта для рббота*.

РОКОВИНИ — ЮВІЛЕЙ.

Значення слів *роковини* і *ювілей* збігаються не повністю. Іменник *роковини* виражає загальніше поняття, що включає в себе й поняття *ювілей*. За даними словників, *роковини* — «це календарна дата, день, коли закінчується ще один рік від початку якої-небудь події»: 175-ті роковини з дня народження Тараса Шевченка, урочисте святкування сорокових роковин Великої Перемоги.

Відтінок цього значення — «закінчення повного року від початку якої-небудь події», зокрема, й «день народження, іменини», а також і день смерті (останнє в словниках спеціально не виділяється): «Сьогодні «урочистий» день моїх *роковин*. Сьогодні я скінчила 31 рік» (Леся Українка). У тому ж значенні ще вживається й *річниця*: 70-та *річниця* Великої Жовтневої соціалістичної революції, *річниця* з дня народження дочки.

Ювілей — від латинського *jubileus* — «ювілейний рік». Це рік, що припадає раз на півстоліття. Тому ювілеєм називали торжество, святкування на-самперед з приводу п'ятдесятиліття, століття, тисячоліття якоїсь дати. Тепер ювілей обчислюють не обов'язково п'ятдесятиліттям, але звичайно в круглих і переважно великих числах (про ювілей у 15 чи 20 років кажуть, як правило, жартома).

Іменник *ювілей* у сучасній українській мові означає вшанування відомої особи, яка досягла певного віку або строку своєї громадської, наукової, артистичної, викладацької чи іншої діяльності. Це також торжество, урочистість з приводу річниці якоїсь важливої суспільної події, існування установи, міста, наприклад: 1500-літній *ювілей* міста-героя Києва, 100-літній *ювілей* з дня виходу у світ «Маніфесту Комуністичної партії». Замість *ювілей* у цих випадках можна вжити *роковини* або *річниця*: Відзначати 1500-літні *роковини* міста-героя Києва, 100-літня *річниця* «Маніфесту Комуністичної партії», *річниця* з дня народження та ін.

Отже, *роковини* і *ювілей* — це річниця певних дат. Замість *ювілей* завжди можна сказати *роковини*, *річниця*,

але зворотна заміна можлива тільки за умови дати, обчислюваної звичайно у 50 або більше (в круглих числах) років. Так само не практикується заміна *роковини*, *річниця* на *ювілей* у випадку відзначення сумної події.

С

СУПРОГИВ — СУПРОТИ — СПРОТИВ.

В одній сучасній книжці читаємо: «Скільки такого на нашій сучасній естраді, що по-справжньому обурює, викликає *супротив*».

Чи на місці тут слово *супротив*? З народно-розмовного увійшли в обіг прислівник і прийменник *супроти* і діалектне *супротив*. Є ці варіантні форми в Словарі за ред. Б. Грінченка і в СУМі. Напр.: «*Супротив* його ніхто не встоїть» (з газ.), «На боковій стіні, *супротив* дверей, у півтині висів великий образ» (І. Франко), «Восени Оксен *супроти* волі батька одружився на ній і забрав Олену до Троянівки» (Г. Тютюнник).

До речі, варіантна форма *супроти* порізнному наголошується в лексикографічних джерелах — наголос поставлено на другому й третьому складах, проте «Орфоепічний словник» М. І. Погрібного рекомендує наголос *супроти* — на першому складі.

Супроти і *супротив* мають те саме значення, що й прислівник, прийменник *проти*. Але ж у наведених вище фразі вжито не прийменник і не прислівник, а іменник *супротив*, якого не знайдемо в словниках.

Очевидно, форму цю використано помилково, і відповідний вислів має звучати *викликати спротив*, де вживається іменник *спротив* — закономірне утворення від дієслова *спротивити* в значенні «викликати неприйняття, обурення». У мовній практиці фразеологізований зворот *викликати спротив* досить поширений, але словники чомусь його оминули.

Отже, *викликати спротив*, а не *супротив*.

СЬОГОДЕННЯ І ВІКОПОМНИЙ

Часто запитують: «Де і коли з'явилися слова *сьогодення* і *вікопомний*, уподобані газетярами і журналістами, але яких немає в живій мові? Чи зустрічаються вони в класиці і в яких письменників?»

Усі слова, якими більш чи менш активно користуються люди, входять до лексичного, або словникового, складу мови. Характерною його особливістю є безперервний розвиток. Швидкі темпи розвитку української мови в післяжовтневий період позначились передусім на її словниковому складі. Як свідчать словники і лексична картотека Інституту мовознавства АН УРСР, слова *сьогодення* і *вікопомний* поширилися в українській мові саме в радянський час, хоч були відомі ще в ХІХ ст.

В українській мові, як і в багатьох інших, є розмовні і книжні слова. Книжні властиві писемній літературній формі. До книжної лексики належать слова, що відбивають різні абстрактні поняття (*доблесть*), урочисто забарвлені (*достойний, корифей*), більшість слів старослов'янського походження (*глава, мрак*), історизми (*дідизна, драгоман*), етнографічні діалектизми (*аул, караван*), ішмововні (*містер, релікт, тоталітарний*), виробнича термінологія, а також термінологія наукова, технічна, суспільно-політична, офіційно-ділова (*діловод, ізотоп, недоторканість* і т. д.). Окрему групу в складі книжної лексики становлять поетичні слова: *вігровілля, легіт, небокрай*, названі так за їх переважне вживання у поезії. До цієї групи належать також *вікопомний* і *сьогодення*.

Найраніше слово *вікопомний* фіксує Словарь за ред. Б. Грінченка як «незабутній, достопамятний». А до його реєстру, як відомо, ввійшли в основному слова, що існували в українській мові до 70-х років ХІХ ст. Це слово зустрічається у творах М. Старицького, М. Бажана, Ю. Яновського, Л. Дмитерка, М. Вінграновського, Л. Забашти, Л. Первомайського, І. Цюпи, П. Воронька та ін. Активно вживав його М. Рильський:

В дні *вікопомного* повстання
Проти розбещених панів
Зросло народів двох братання,
Одної матері синів.

Використовується *вікопомний* і перекладачами, наприклад, Б. Теном при перекладі «Одісеї» Гомера:

Потім, коли і померлий згорів,
і уся його зброя,
Пагорб насипали ми і поставили
стовп *вікопомний*.

У середині нашого століття слово *вікопомний* заповонило публіцистику, де активно вживається й тепер, надаючи текстові урочистого забарвлення, піднесеного тону: «Торжествує Москва, торжествує країна у цей *вікопомний день*...» (з газ.).

Слова *сьогодення* немає в Словарі за ред. Б. Грінченка. Лексична картотека Інституту мовознавства АН УРСР засвідчує його у творах М. Стельмаха, наприклад: «Отак і сходяться пісня і життя, присмерк давнини і *сьогодення*», а також Ю. Збанацького, Д. Луценка, В. Козаченка. Прикметник *сьогоденний*, на відміну від спільнокореневого іменника, знаходимо у творах П. Куліша: «Усяке гуторить і побивається тільки про власне *сьогоденне* діло». У М. Рильського також часто натрапляємо на цей прикметник: «Слухай, дивись, учись, Будь *сьогоденним*».

І в сучасній публіцистиці значного поширення набув цей іменник, про що свідчать матеріали, надруковані у республіканських газетах: «Розмаїте і багате наше *сьогодення*» (з газ.).

В українській мові простежується виразна тенденція до зближення норм усної і писемної мови. Відповідно до цієї тенденції слова *вікопомний* і *сьогодення* все частіше можна почути в офіційних виступах. Не виключено, що з цієї обмеженої сфери функціонування вони перейдуть і до сфери побутового мовлення, дещо втративши свою патетичність. Проте це лише гіпотеза.

Входженню слів *вікопомний* і *сьогодення* у розмовний стиль перешкоджає не лише піднесеність, патетичність, притаманні їх семантиці, а й наявність нейтральних синонімів: *не-*

забутній, сучасність. Однак і в буденному житті є місце для патетики і піднесення, тож і в усній розмові можливі слова *вікопаний* і *сьогодня*. Вживання їх залежить від освіченості та культурного рівня мовців, від їх суб'єктивного смаку. Слід тільки дбати про стилістичну відповідність згаданих слів мовній ситуації.

Т

ТАКТОВНИЙ — ТАКТИЧНИЙ.

Ці слова мають спільний корінь, близькі звучанням, але різні за значенням.

Тактовою називають людину, яка володіє почуттям міри, такту (прикметник *тактовний* утворений від іменника *такт* — «почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ дійсності»: «Опинився він [хлопчик] у колективі людей вимогливих, але й справедливих, доброзичливих, *тактовних*» (О. Гончар).

Прикметник *тактичний* утворений від іменника *тактика* у значенні «сукупність прийомів, методів або способів, що використовуються у політиці, спорті, на війні для досягнення мети або здійснення певної бойової операції»: «Відступ міг диктуватися і *тактичними* міркуваннями» (І. Ле), «Хмельницький уміло використовував різноманітні *тактичні* прийоми, залежно від співвідношення сил і конкретної обстановки» (з підручника). Найчастіше вживається у словосполученнях *тактичне мистецтво*, *тактична боротьба*, *тактична схема*, *тактична перевага*, *тактичний маневр*, *тактичний прорахунок* та ін.

Очевидно, помилки у вживанні цих слів якоюсь мірою спричиняються міжмовною омонімією: російське *тактичний* відповідає українському слову *тактовний*, а українське *тактичний* — російському *тактический*.

ТАЛАН — ТАЛАНТ.

Це пароніми, близькі за звучанням і різні за значенням. Не тільки в усній мові, а й на письмі часом тра-

пляється помилкове слововживання. Наприклад, у листах М. Коцюбинського читаємо: «Щоб писати, треба попереду учитись, учитись і учитись. Та й цього не доволі... Треба мати *талан*». І все-таки в значенні «видатні природні здібності» лексична норма вимагає вживати саме *талант*. Напр.: «Годі він [Франко] розгорнув би перед ними все багатство своєї душі, всю красу свого *таланту*» (М. Коцюбинський).

Талан означає «доля, життєвий шлях, щастя». Таке його вживання іде з фольклору, згадаймо, наприклад: «Ой світе мій ясний, світе прекрасний, Який мій *талан* нещасний» (нар. пісня). Такий зміст у нього вкладав і Т. Шевченко, наприклад: «Нащо мені вродо, Коли нема долі, нема *талану*». Звідси й такі відомі поняття, як *поталанити*, тобто «пощастити», *безталанний* — «нещасливий». Отже, сучасна українська мова розрізняє слова-поняття *талан* і *талант*.

ТРУДИТИСЯ — ПРАЦЮВАТИ.

Слово *трудитися* має вужчу сферу застосування, ніж синонімічне йому *працювати*. *Трудитися* вживається тільки стосовно діяльності людей. Це слово характеризує наполегливу, старанну працю, яка вимагає багато розумових, фізичних зусиль. Введене у текст, воно створює відтінок піднесеного стилю: *трудитися в ім'я науки, миру, на благо Батьківщини, трудитися на совість, трудитися над задачею, трудитися до зорі*.

Стилістично нейтральне слово *працювати* характеризує роботу як затрату фізичної і розумової енергії на створення матеріальних, духовних цінностей. Воно доречне, коли йдеться про час, місце роботи, знаряддя праці (*працювати на дванадцятій, працювати на кіностудії, працювати на руднику, працювати акварельними фарбами*), про перебування особи на роботі, службі (*працювати інженером на підприємстві*).

Слово *працювати* вживається з численними приєдниками, які надають йому тонких значеннєвих відтінків: *працювати для кого, чого, задля*

кого, на кого — віддавати свою працю на благо інших; працювати для народу, працювати на колектив. Працювати, на відміну від трудитися, характеризує не тільки людську роботу як діяльність, а й роботу окремих частин тіла, органів людини: працювати чим — «інтенсивно рухати руками, ногами, плечима при плаві, бігові — працювати руками, ногами; працює печінка, шлунок. Ним позначають роботу машин, механізмів: верстат працює справно, замок вже не працює.

ТУРБУВАТИ — ТРИВОЖИТИ — НЕПОКОЇТИ.

Це логічні, або ідеографічні синоніми, які відтінюють у кожній новій назві певні ознаки того самого поняття. Вони різняться тим, що відбивають якусь нову рису того самого явища, не охоплену іншими синонімами цього ж ряду. Основна функція ідеографічних синонімів — уточнювати характеристику поняття, показувати міру виявлення ознаки, аластивості чи характер дії. Саме в цьому класі синонімів найяскравіше виявляється одна з головних ознак синонімічних слів — наявність відтінків чи відмінностей при спільному предметно-пояснюваному ядрі. Досить часто різниця чи відмінності значень логічних синонімів буває ледь відчутною і майже невлучною, сформулювати, виділити її дуже складно, хоч кожен із мовців знає, точніше, відчуває, коли треба вжити одне з кількох синонімічних слів.

Звичайно семантичні відтінки виявляються при зіставленні кількох слів-синонімів. Досить часто вживаються близькі за змістом дієслова турбувати — тривожити — непокоїти, що мають основну спільну суть «викликати почуття неспокою, тривоги, хвилювання». Ось, наприклад, найзагальніший зміст дієслова непокоїти: а) порушувати чийсь спокій, завдавати турботи, клопоту, турбувати: «Шановні Добродії редактори! Простіть, що непокою Вас моїм листом» (М. Драгоманов). «Вона була дуже заклопотана... що зосміливилася непокоїти Мотчуків у такій незвичайній порі» (Л. Мартович); б) викликати хвилю-

вання, тривоги, побоювання; приводити у стан неспокою, занепокоєння, хвилювання: «Виховательку така упокореність аж непокоїть: чи не надломилось щось внутрішньо у ньому, чи не перестарались бува у спільному педагогічному натискові на його дитячу волю та психіку» (О. Гончар); в) завдавати фізичного болю; турбувати: «Від тієї ночі носить Рубанюк у тілі кулю, яка часто непокоїть» (І. Цюпа).

Семантичну структуру дієслова турбувати становлять такі його значення: а) викликати неспокій, хвилювання; непокоїти: «Найбільше турбує мене в Кульбаці оця різка дисгармонія його душевного ладу, раптові спалахи, крайня невірноваженість» (О. Гончар), «Думки ці не заспокоїли його [Макара Івановича]. Щось іще турбувало його, залазило до серця, зазірало під шкіру комашнею» (М. Коцюбинський); б) порушувати чийсь спокій: «— Ніте, Маріє, ми її [Христю] спершу розчешемо, — турбує Марина» (Панас Мирний); в) виводити що-небудь із стану спокою: «Вечірній вітер турбував стареньку грушу» (Леся Українка).

Дієслово тривожити має найбільш розгалужену семантику й виражає вищий порівняно зі словами турбувати і непокоїти ступінь неспокою чи тривоги (воно входить своїми значеннями і до іншого синонімічного ряду: тривожити — хвилювати — бенкетити): а) викликати, вселяти тривогу, побоювання, хвилювання: «Мить пожадана прийшла: довершено труд многоденний! Що ж то за сум, не збагну, потай тривожить мене» (М. Зеров, переклад з О. Пушкіна), «Найбільш тривожило матір, що [Данько] часто задумується» (О. Гончар); б) порушувати спокій, спокійний або звичний стан когось, чого-небудь; завдавати клопоту; турбувати: «Летять ключами журавлі, ключами, Мандрівним співом ніч тривожать сонну» (М. Рильський); в) позбавляти спокою; примушувати нервувати; дратувати: «Він вже хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак, коли ж гляне — іде супроти його од хати середнього віку чоловік» (П. Куліш); г) торкаю-

чи, дотикаючись, увіходячи кудись, порушувати цілісність чого-небудь; рухати (у першому значенні); ворухити: «Юхим на тракторі, що дужчого нема, Одвічну цілину *тривожить* і лама» (М. Годованець).

Отже, спільним в усіх трьох дієсловах є «порушувати чийсь спокій», проте «порушувати спокій» можна по-різному — від приємного неспокою, радісного хвилювання до тривоги, дражливості: «Гасниця, що спершу приємно *непокоїла* її {Олену}, згодом почала невимовно *тяжіти*» (І. Вільде), «Тиша в операційній вже *непокоїла* не тільки Сахно. Черговий персонал ... теж *нервувався*» (Ю. Смолич).

У мовній практиці часом обмежуються лише одним якимось синонімом, наприклад, чуємо вислови «Мене хвилює здоров'я дітей», «Нас хвилює проблема кадрів». А тим часом для відтворення змісту цього поняття існує цілий синонімічний ряд, про виражальні можливості якого не варто забувати.

У

УДОБРЮВАТИ — УДОБРЯТИ.

У Словарі за ред. Б. Грінченка зовсім немає дієслова *удобрювати*. Тут фіксується тільки *удобрят*, що має значення *задобрювати* (*задобрят*), тобто здобувати чийсь прихильність різними подарунками або послугами. Однак це слово не стало загально-вживаним, і пізніше словники відповідниками до російського *задабривать* давали українські *задобрювати*, *загоджувати*.

У Словарі за ред. Б. Грінченка на позначення процесу внесення поживних речовин у ґрунт знаходимо дієслова *добрити*, *видобрити*, а також вужчі, конкретніші *угноювати*, *угноїти*, що відповідають російським *навозить*, *унавожувать*, *унавозить*; *удобрять* (*удобрить*) *навозом*.

Добрити — давнє слово. «Історичний словник українського язика» за ред.

Є. Тимченко завідує ще в джерелах XVII ст. *добрити*, але як «признавати, звати добрим, хвалити» і *добритися* — «піддобрюватися, примилятися». У Словарі за ред. Б. Грінченка виділено три значення *добрити*: 1) «задабривать», 2) «хвалити»; 3) «удобрять». Інші лексикографи не занотовують цього слова.

«Практичний словник сільськогосподарської термінології» П. Сабалдира (К., 1931), не даючи *добрити* (тобто «вносити добрива»), пропонував інші спільнокореневі префіксовані дієслова: *здобрювати*, *здобрити*, а проект «Словника сільськогосподарської термінології» (К., 1933) — *піддобрювати*, *піддобрят*, *здобрювати*, *здобрят*, *видобрювати*, *видобрят*. Але всі вони залишилися в словникових джерелах, а в загальному мовному вжитку поширилося дієслово цього кореня з префіксом у-: *удобрювати*. «Російсько-український словник» 1937 р., а за ним і всі українські одно- і двомовні словники фіксують цю форму як літературну норму.

Причиною того, що дієслово *добрити* лишилося невідомим у значенні «вносити добрива» для переважної більшості мовців, очевидно, стала його дуже багата семантика. Крім того, це звуковий та графічний омонім до дієслова доконаного виду від *брити* (*голити*): *добрити* — тобто «закінчити брити, завершити бриття».

Коли для поліпшення родючості полів на Україні почали ширше вживати не тільки органічні речовини, а й мінеральні, з'явилася сама назва *добриво*. Утворилася вона від *добрити* за допомогою суфікса *-ив(о)* на позначення речовини, маси. Паралельно поширилася й нова, суфіксально-префіксальна форма на *-юва-* (аналогічна до інших дієслів цього продуктивного типу), в якій префікс у- обмежував і уточнював значення, показуючи напрям дії. Певно, в цьому процесі відіграв свою роль вплив російської форми з префіксом у-: *удобрять*, а також давні *угноювати*, *угноїти*. Мовна свідомість відштовхувалася від небажаного омоніма, й тому форма *удобрят* не стала повсюдною.

У деяких художніх творах можна

зустріти іноді *удобрят* в розумінні «вносити добрива в землю», наприклад: «Хто землю *удобряє*, тому й земля повертає» (присл.). Дехто використовує слово *удобрят* в усній мові. Це порушення сучасної літературної норми. В практиці усталювалося вживання дієслівної пари *удобрювати, удобрити* (на позначення процесу внесення добрив у ґрунт), а також *угноювати, угноїти* (вносити гній у ґрунт): «*Удобрити* землю масно, вродить вона рясно» (присл.) тощо. Цю практику послідовно відображають словники.

УЯВА — УЯВЛЕННЯ.

Обидва слова-поняття стосуються сфери ідеального, сфери людського мислення, творення образів, ширше — внутрішнього світу людини, певною мірою — її психічного стану. Але кожний з іменників має характерну тільки для нього сполучуваність. Так, *уява* як синонім до слова *фантазія* найчастіше виступає в таких зворотах: *уява малює, в уяві постає* (оживає), *уява працює, робота уяви, викликати в уяві*. Напр.:

Так, так! Це не уяви витвір хорий...
Тебе я бачив, престарий соборе,
І з понадсенських споглядав узбіч
Середньовічну фантастичну ніч.

М. Рильський

Уявити — це викликати в уяві образ, активізувати свою фантазію, відновити щось бачене, чути, згадати. Такими різними мовними засобами — і лексично, й семантично — передається той самий зміст. Той, хто дбає про слово, намагається в найзвичайшому знайти щось своє, неповторне. Читаємо, наприклад, у книжці В. Скуратівського «Посвіт» такі рядки: «Готуючись до поїздки, я намагався *уявно відновити в пам'яті* етнографічні джерела, пригадати особисті бувальці, пов'язані з піччю» і не можемо оминати цікавого мовного звороту *уявно відновити в пам'яті*, де прислівник *уявно* перегукується з прикметником *уявний*, дієсловом *уявити* та іменником *уява*.

А втім, чи на місці слово *уява* в деяких інших контекстах: «Книга дає

уяву про життя і творчість літераторів нашої багатонаціональної держави» (з журн.), «Зелений Оленець справді *не мав уяви* про Сіроманців і Пломистих Блискавок» (Р. Федорів). В обох випадках йдеться про знання, пізнання, тому тут треба було скористатися зворотами *давати уявлення, не мати (мати) уявлення*, зміст яких передається синонімами *давати знання, знати*, або при запереченні *не знати, допомогти зрозуміти, пізнати*.

Правильним є слововживання в таких, наприклад, контекстах: «Їхні *уявлення* про мову застарілі» (з газ.), «Не мають жодного *уявлення* про філологію» (з газ.), «Я хочу показати, яка то нелегка справа дати іншомовним читачам, читачам інших країн, *уявлення* про художній твір, написаний на певному місцевому матеріалі» (М. Рильський).

Ф

ФОРУМ — ЗБОРИ.

Форум — слово за походженням латинське (*forum*) і в перекладі означає «площа, двір». *Форумом* у містах Стародавнього Риму називалась площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги, здійснювався суд. У сучасній літературній мові поширилось переносне значення цього слова — «широкі представницькі збори». Синонімічними до нього є слова з'їзд, конференція, конгрес. Напр.: *міжнародний форум молоді, форум кінематографістів*. Це слово доцільно вживати для позначення зборів світового, міжнародного, всесоюзного масштабу. Скажімо, Міжнародний з'їзд славістів можна назвати *форумом дослідників слов'янських мов, літератур, фольклору, історії та культури*. І в такій назві віддзеркалиться високий публіцистичний стиль інформації.

Слово *збори* звичайно вживається стосовно зібрання членів певного колективу, організації з метою обговорення якихось питань чи проведен-

ня заходів. Це слово входить у численні стійкі словосполучення: *відкрити, закрити збори, урочисті збори, установчі збори* — представницька інституція, що створюється спеціально для вироблення програми діяльності якоїсь організації; *писати протокол зборів, обирати голову, президенту зборів, скликати колгоспні збори, регулярно відвідувати комсомольські збори.*

Х

ХЛІБОРОБ — СЕЛЯНИН — ТРУДІВНИК СЕЛА — СІЛЬЧАНИН.

Слова, як відомо, називають предметами, поняття реального життя. Давно помічено, що коли якісь поняття існують у мові того чи іншого народу дуже давно, то навколо них з'являється низка назв-синонімів. Для того щоб пояснити рухливість лексики, заміну одних слів іншими, потрібно звернутися до історії назв, тобто до історії народу, його побуту, культури, соціальних умов життя, впливів науково-технічного прогресу. Це допоможе зрозуміти, які позамовні чинники викликають народження нових слів, оновлення історизмів, появу іношомовних запозичень.

У сучасній українській мові є ряд синонімів на означення людини, що займається обробитком землі, працює на землі, в сільському господарстві: *хлібороб, землероб, рільник*; з давніх — *ратай, плугатар, орач.*

Етимологія слова *хлібороб* цілком прозора (той, хто робить хліб). Цю назву засвідчує українська літературна мова дожовтневого періоду й сучасна: «Кругом поле зеленіло, *хлібороба* веселило» (Л. Глібов). *Хлібороб* — це основний відповідник до російських *земледелец, землепашец, хлебопашец* у сучасних словниках. Уживані в російській мові *хлебороб, хлеборобство* є запозиченнями з української. Найближчий за значенням до слова *хлібороб* іменник *землероб*, що є синонімом і до *рільник*.

Давнє українське слово *рільник* пов'язане з іменником *рілля*. Крім семантичної спільності зі словами *хлібороб, землероб*, воно має відмінне значення: фахівець в галузі рільництва, сільськогосподарського виробництва. Напр.: «Благословенна праця *рільника*, Що оре цілину в ясній надії» (М. Рильський). Високий урочистий зміст вкладається в таке слово, як *ратай*, що також синонімічне іменникові *хлібороб*. У художній літературі з відтінком іронії використовується й слово *гречкосій*: «І знову шкуру дерете з братів незрячих, *гречкосіів*» (Т. Шевченко).

Узагальненим поняттям до всіх цих назв можна вважати слово *селянин* — людина, яка працює біля землі, займається хліборобством, землеробством, рільництвом.

Поряд зі словами *хлібороб, землероб, рільник, селянин* журналісти, газетяри вдаються до синонімічних словосполучень типу *сільський трудівник, рядові полів, колгоспник, робітники сільського господарства, трудівники села, трудівники полів* та ін. Залежно від мети (в розмовно-побутовій чи в офіційно-діловій мові або в науковій статті) вживається те чи інше слово або словосполучення.

Якщо раніше праця землероба, хлібороба охоплювала всі процеси, пов'язані з виробництвом хліба, то тепер механізація праці викликала і спеціалізацію тих, хто працює на землі. Хлібороб стає трактористом, комбайнером, механізатором. У сучасному офіційно-діловому стилі, а також у розмовному мовленні, в мові масової інформації зустрічаємо багато нових назв: *ланковий механізованої ланки, бригадир тракторної бригади, оператор машинного доїння*. А коли треба передати узагальнене поняття про всі ці галузі сучасного сільськогосподарського виробництва, користуються узагальненим *трудівник села*, наприклад: «Високоякісна праця кожного *трудівника села* можлива лише тоді, коли людина володіє майстерністю, знаннями з агротехніки, зоотехніки, економіки» (з журн.). Мовна практика поповнилася ще одним новотвором, щодо написання

якого виникають сумніви: *сільчани* чи *сельчани*? Потреба в такому слові-понятті виникла у зв'язку з появою категорії сільських жителів, які не належать до соціального стану селян. Хоча словники й не подають відповідного поняття, є тенденція усталити форму *сільчани*, очевидно, за аналогією до *односельчани*, а втім, і *односільчани* — цілком правомірне утворення. Обидві названі форми рекомендує «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука (К., 1989).

Ч

ЧЕРЕДА — СТАДО.

На позначення групи тварин одного виду, зокрема свійських, в українській мові є спеціальні назви. Їх досить докладний список можна знайти в Російсько-українському словнику М. Уманця і А. Спілки під словом *стадо*: *табун (коней)*, *косяк (кобил з жеребцем)*, *отара, ватага (овець)*, *череда, черідка (корів, переважно дійних)*, група свиней — *стадо, череда, черідка*, птиці — *згряя, табун* та ін. Напр.: «*Табун коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів*» (Панас Мирний).

Словарь за ред. Б. Грінченка фіксує іменник *стадо* лише як відповідник російському «табун лошадей»; *табун* — «табун» (йдеться про коней), «стая, стадо» (йдеться про птицю, рибу); *отара* — «большое стадо овец»; *ватага* — «стадо мелкого скота»; *косяк* — «небольшой табун лошадей». Слово *згряя*, за цим джерелом, стосується тільки людей — «толпа, скопище, шайка».

Отже, перелічені назви були відомі в другій половині XIX ст. у різних місцевостях України, але не завжди позначали те саме поняття. Лише наприкінці XIX ст. в основному окреслилося їх сучасне вживання. А втім, і сьогодні виникають суперечки про ту чи іншу назву. Дехто сумнівається в правильності вислову *стадо корів*:

треба, мовляв, уживати тільки *череда корів*. Справді, основне значення іменника *череда* стосується насамперед великої рогатої худоби. Із таким змістом наводить цей іменник СУМ. Коли йдеться про велику рогату худобу, про її випасання, вживають іменник *череда*, щодо овець — *отара*, щодо коней — *табун*: «На степах та в горах люди... пасли незліченні *череди товару та отари овець*» (І. Нечуй-Левицький), «У Пампі та інших районах Аргентини випасаються *череди корів, отари овець, табун коней*» (І. Дмитерко), «Пастухи гнали з степових маєтків *отари овець, череди волів та робочих верблюдів*» (О. Гончар).

Іменник *череда* стосується й інших свійських тварин. У словнику Уманця і Спілки це відображено перекладом і тлумаченням словосполучення *общественное стадо*: «(воли, корови, телята, часом і коні, і вівці) — череда». Про це свідчать і численні приклади з художніх творів: «Греблю йшла *череда* і, здіймаючи куряву, *ревла та мекала*» (М. Коцюбинський), «— Василю! Вставай-бо та жени *вівці до череди!*» (І. Нечуй-Левицький), «Прийшли з *череди вівці*» (А. Головка).

У мові класичної української літератури трапляються й інші словосполучення, наприклад: *гусяча череда* (М. Коцюбинський), *череда свиней* (Д. Мордовець), «Тоді це буде, як *свині з череди йтимуть*» (М. Номіс). Тобто іменник *череда* стосується не тільки корів. Порівняно з ним іменник *стадо* має ширшу (у деяких моментах близьку і спільну) семантику. Основне значення іменника *стадо* — «група тварин (перев. одного виду, віку і т. ін.), об'єднаних з певною господарською метою (для утримання, нагулу, відгодівлі тощо)»: «Надумалось воно [Ягня] все *стадо насмішати*» (Л. Глібов), «Він [Петро Скирда] гвав у тил колгоспну худобу, бомба влучила в *стадо* і разом з биками прибила й гуртоправа» (П. Панч), *стада коней* (І. Нечуй-Левицький), *стада качок* (І. Франко), *гусяче стадо* (М. Коцюбинський).

У художніх творах знаходимо й такі словосполучення: *стадо слонів*

(І. Франко), *стадо тюленів* («Одісея», переклад Б. Тена) тобто слово *стадо* позначає велику групу будь-яких тварин, птахів, риб тощо, які тримаються разом (зафіксоване в СУМі як відтінок основного значення). Цей відтінок (як і основне значення) передається й словом *череда*, наприклад: «Поважно пліла ціла череда невеличких кленів»* (І. Франко).

Отже, іменники *череда* й *стадо* дуже близькі за значенням; у розмовній мові і в творах художньої літератури вони часто виступають як синоніми. Напр.: «Ласкаво голубить свою дитину корова. Вона чекає, поки сонце... обітріє... і річку в балці, і стадо корів» (Г. Хоткевич), «Попелясте стадо розгулює на березі Псла, скубе траву... Скот тяжко диха, чмиха — проти вітру пасе череду пастух» (К. Гордієнко). За давньою традицією української мови, перевагу в таких випадках має назва *череда*.

Одне із значень слова *стадо* — загальне поголів'я сільськогосподарських тварин того самого виду (СУМ). І коли йдеться саме про поголів'я корів, тобто про загальну кількість голів у господарстві колгоспу, радгоспу, району, кажуть про *стадо корів*, а не про *череду корів*. Напр.: «Що нам треба зробити, щоб поправити становище?... негайно поповнити стадо діючих корів» (І. Рябокляч), «Колгоспи і радгоспи... рік у рік збільшують поголів'я корів і працюють над поліпшенням молочного стада» (з журн.). Те саме й щодо поголів'я інших свійських тварин одного виду: *стадо свиней*, *стадо курей*, *стадо кролів* та ін. Слово *стадо* в такому вживанні — це вже термін.

* Клень — діалектна назва риби голівня.

Ш

ШАР — ВЕРСТВА — ПЛАСТ.

Коли говоримо про якусь однорідну масу, речовину, що покриває будь-яку поверхню або міститься між чим-не-

будь, вживаємо іменник *шар*: *шар соломки*, *шар глини*, *шар яблук*.

Це слово широко вживається в різних галузях науки, техніки, народного господарства. Словосполучення з ним набули термінологічного звучання, наприклад: *верхні шари атмосфери*, *шар фільтрувальний*, *глибина орного шару*, *річний шар деревини* та багато інших.

Відоме й переносне значення цього слова, як назви певної групи населення: «— Я думаю, з якого ви шару населення? — парубок хотів сказати «класу», але передумав, знайшов інший вислів своєї думки» (В. Гжицький).

Словосполучення *суспільні шари*, *шари населення* порівняно з висловом *суспільні верстви*, *верстви населення* вважаються розмовними.

Близьким до слова *шар* є похідне від нього *прошарок*, яке вживають і в прямому (назва тонкого шару чого-небудь, що міститься в чомусь, між чимось), наприклад: *теплоізоляційний прошарок*, і в переносному значеннях (назва певної суспільної групи): *дрібнобуржуазний прошарок*. Прошарком може бути група людей, яка входить як складова частина до іншого колективу.

У сучасній літературній мові в значенні «горизонтально розміщена маса чого-небудь» поряд із *шар* використовується слово *верства*. Воно виступає і як геологічний термін на позначення осадових гірських порід, форм їх залягання, наприклад: *поверхнева верства*, *водоносна верства*, *фільтруюча верства* та ін.

Ширше, ніж *шар*, слово *верства* використовується в переносному значенні як назва суспільного класу, соціальної групи: *верстви населення*, *верстви робітників* і *студентства*.

Слово *пласт*, хоч і близьке семантично до лексем *шар* та *верства*, має певні відтінки. Його здебільшого вживають на позначення цільної однорідної маси, обмеженої більш-менш паралельними площинами. Найчастіше це слово можна зустріти в термінологічних сполуках стосовно гірництва: *залізорудний пласт*, *сільняний пласт*.

Іноді доводиться чути помилковий

вслів — пласт землі — про землю, яку перевертає плуг під час орання. Звичайно, в цьому разі йдеться про скибу (скиби) землі. На позначення чого-небудь м'якого, пухкого, подрібненого, а також газів, рідини тощо усталилося вживання слів *шар* і *верства*. Ними називають також цільну, тверду, плоску масу, причому помітна тенденція вживати *шар*, *шари*, *пласт*, *пласти* в прямому, а *верства*, *верстви* в переносному значеннях. Отже, близькі слова *шар*, *верства*, *пласт* виявляють специфіку щодо сполучуваності з іншими словами. Різняться вони й стилістичними сферами вживання.

ШЛЯХ — ДОРОГА — ПУТЬ.

Синонімічні в своїй основній суті слова *дорога*, *шлях* — позначають «смугу землі, по якій їздять і ходять». *Дорогу*, *шлях* прокладають у потрібному напрямку, їх будують (насипають, підвишують, щоб було зручно і людям, і транспорту пересуватися). Так виникають *підвісні дороги* (*шляхи*), *канатні*, *трамвайні*, *тролейбусні* та ін.

Смуга для пересування, взагалі сполучення може бути також у водному та повітряному просторі — тоді йдеться про *водні* або *повітряні* (*морські*, *річкові*) *дороги* (*шляхи*).

Спеціалісти з будівництва та експлуатації доріг (*шляхів*) називаються *дорожники* (*шляховики*). *Дорожні* (*шляхові*) *бригади* з *дорожніми* (*шляховими*) *майстрами* та *робітниками* ведуть *дорожні* (*шляхові*) *будівництво*, *дорожньобудівні* (*шляхобудівні*) *роботи* — комплекс робіт на спорудженні автомобільних доріг (*шляхів*). Вони здійснюють *дорожньо-ремонтні роботи*. Саме таке словосполучення побутує в мовленні, хоча паралельно вживається вираз *ремонт шляхів*.

Чому *автодорожній інститут*, але *Міншляхбуд*?

У власних назвах користуються прийнятими умовними найменуваннями, не допускаючи синонімії (*Держшляхбуд*, *автодорожній інститут*). Прийняті також звичайні для нас усталені словосполучення: *дорожні знаки* (а не *шляхові*), *вулично-шляхова*

мережа міст (а не вулично-дорожня). Є *шляхопровід*, але немає *дорогопровід*.

Поняття *напрямку руху*, маршруту передається в основному словом *дорога*, хоч цілком правомірним є вживання слова *шлях*: «*Шлях у місто мені вже знайомий був, нічого було питати дорожній*» (Панас Мирний).

Російські вислови *дорога домою*, *обратный путь*, *на обратном пути*, *(не) по пути*, *половина дороги* (*пути*), *щасливого пути* по-українському звучать відповідно так: *дорога додому*, *дорога назад* (а не — *зворотна дорога*), *по дорозі назад*, *повертаючись назад* (а не — *на зворотній дорозі*), *(не) по дорозі*, *(не) по путі*; *половина дороги* (*шляху*), *щасливої дороги* або просто: *щасливо*.

Переносне тлумачення «напряму діяльності, розвитку» треба передавати словом *шлях*. Його вживають переважно з означенням або з іменником у родовому відмінку, перед яким стоїть прийменник *до*, наприклад: *життєвий шлях до щастя*, *шлях до миру*.

Як синонімічні назви відтінюються ці іменники в поетичній мові: «*Спільна дорога у всіх дівчат, та окремий у кожної шлях*» (М. Рильський).

Літературна норма рекомендує уникати конструкцій з прийменником типу *по шляху технічного прогресу*. Ліпше сказати й написати: *шляхом технічного прогресу*.

ШТАНИ — БРЮКИ.

У книжці К. Басенка «Життя прожити» є така фраза: «Гимефій сидів, загорнувшись у полатані на колінах штани... У ночвах одкисали його костюмні брюки». Торговельна реклама звичайно інформує, що в продажу є чоловічі чи жіночі *брюки*. У творах деяких сучасних письменників, наприклад, у О. Гончара, взагалі слово «брюки» не вживається, а в усіх випадках — «штани». Як же правильно?

Слово *штани* в українській мові — давне. Його засвідчують українські прислів'я, приказки, пісні: «Один усе закладався та й без *штанів* зостався», «Невісточка сорочку полатає, а зяя *штани* здерє», «Дожилися: *штани* одні, а сорочок ще менше».

Загальновідомими є фразеологізми *прогирати штани, залишатися в одних штанах (штанях)*. Слово *штани* неодмінно вживається в описах українського чоловічого національного одягу:

«Тисячами збивалися вони [чумаки] весною біля бориславської переправи зі своїми рипучими мажарами, в подолняних *штанях* та сорочках» (О. Гончар). Слово *штани* широко побутує в сучасній українській художній літературі. Переважає думка, що воно тюркського походження.

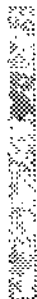
Дехто пов'язує слово *штани* з італійським *сугана* або зближує його зі словом *стегно*. Одна річ — етимологія, походження назви, а інша — пояснення, що ця назва означає. Так, скажімо, СУМ подає таке тлумачення: «*Штани* — одяг (переважно чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги».

Час вносить корективи в будь-які тлумачення, бо в процесі суспільного розвитку виникають нові поняття (або розширюються вже існуючі), а основне завдання мови — виражати ці поняття. Нові слова з'являються з настигнаною потреби щось назвати. Одяг змінюється за фасоном, способом виготовлення (фабричний чи домашній), за призначенням. Це впливає й на семантику слів, які виступають назвами одягу. Виникають нові найменування, наприклад: *шаровари, рейтузи, панталони, галіфе, брюки* тощо. У цьому ряду можна відзначити й спільне поняття, що об'єднує їх як різновид одягу. В текстильній

промисловості, наприклад, на етикетках і ярликах, переважила назва *брюки*. І тому тепер часто це слово тлумачиться як один із видів *штанів*. Чи справді це так? І як бути в цьому разі з сучасними *гехасами, джінсами, бананами* тощо? Це вид *штанів* чи *брюк*?

Слово *брюки* в етимологічних словниках кваліфікується як запозичення XVIII ст. з голландської мови, де воно означало «широкі матроські штани з парусини». Пов'язують його також із назвою міста Брюгге, яке спеціалізувалося на виготовленні цього виду одягу. В українську мову слово *брюки*, напевне, потрапило через російську. Безумовно, торгіаля і, відповідно, реклама сприяли поширенню слова *брюки*. Воно прийшло в українську мову як позначення промислового виробу, тоді як слово *штани* початково пов'язується з побутовим виготовленням одягу. Отже, сказати, що *брюки* — це вид *штанів*, було б занадто категорично. Це швидше синонім до слова *штани*, який має певну сферу вживання.

Слова *штани* і *брюки* мають свої шляхи в українській мові, ці шляхи в одних точках перетинаються, в інших — ідуть поряд, ще в інших розходяться. Зокрема, назва нижнього (спіднього) одягу пов'язується лише зі словом *штани* і тут аж ніяк недоречно *брюки*. У деяких давніх словниках знаходимо такі тлумачення: «сподні» — «нижні штани». *Брюки* — це назва тільки верхнього одягу. Отже, кожна із назв має свою сферу застосування.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Цей розділ містить довідковий матеріал з таких питань: правопис аббревіатур, складних слів, назв марок, сортів, видів виробів; керовані форми іменників при синонімічних словах, варіантні форми керування при слові; узгодження складних слів та аббревіатур з іншими словами в роді, числі, відмінку; вживання лапок при словах у переносному значенні. Подано також складні випадки перекладу з російської мови на українську.

Загальні зауваження

Літературно правильні в цілому слова, вирази, якими користуємося, не завжди забезпечують нормативність нашого мовлення. Щоб порозумітися, мало знати окремі слова, треба вміти поєднувати їх, правильно відтворювати сказане на письмі. У дотриманні літературних норм є чимало труднощів, які нерідко призводять до помилок. Останні особливо помітні в мові засобів масової інформації, а також в усному мовленні. Існує два типи норми: однозначна (напр.: *опанувати мову*, але *освоїти родовище*; *оплатити проїзд*, але *платити за проїзд*; *два поверхи*, але *п'ять поверхів*; *велика різниця*, а не *дві великі різниці* тощо) і варіантна норма (напр.: *бути в жеку* і *бути в ЖЕК*; *тримоторний* і *трьохмоторний*; *два великі яблука* і *два великих яблука*; *імунітет*, *стійкість проти хвороб* і *до хвороб* тощо).

Керуючись принципом «Як правильно?», ми дотримуємось, по суті, однозначної норми, яка обов'язкова для мови взагалі, власне, для всіх її стилів. Проте є ще норми, котрих ми дотримуємось, керуючись принципом «Як краще?». Це різновид варіантної норми, коли вибір одного з синонімічних засобів залежить від стилю, куди він залучається, або від стилістичної настанови мовлення. Пор.: *нейтральне стати птахом* і *поетичне обернутись птахом*; *нейтральне нагородити* і *книжне, урочисте удостоїти*; *нейтральне півтора дня* і *розмовне півтора дні*.

Обидва типи норми враховують і при перекладі на українську мову. Так, російською мовою кажемо *мероприятіє*, українською тільки *захід*, *значимий* перекладається як *значущий*, *совпадать* — *збігатись*. Перекладаючи вираз *точно такой же*, враховують стиль, де він ужитий. Наприклад, поряд із більш нейтральними виразами *такий (отакий) самий*, *достоту такой* в розмовному мовленні кажуть *такий самісінький*.

Норма — явище динамічне. Цей факт відбивають характеристики: *вживається частіше, рідше*; *нове* (напр.: *нові прикметники на адресу, з метою, з боку*).

Отже, норма потребує постійної пильної уваги кожного мовця.

Тим часом у сучасній довідковій літературі не завжди можна знайти готову відповідь на складні випадки правопису, а особливо чіткі рекомендації щодо синтаксичної сполучуваності слів, їх доречності в тому чи іншому стилі. Даний розділ і покликаний допомогти читачеві з'ясувати деякі правописні моменти, зорієнтуватись у сучасних тенденціях мовної норми переважно в публіцистичному, офіційно-діловому стилях, в усному мовленні.

Авторитет, повага, популярність, шана, успіх серед читачів — авторитет, повага, популярність, шана, успіх у колективі. Характерні для публіцистичного стилю слова *авторитет, повага, популярність, шана, успіх* поєднуються з досить обмеженим колом дієслів, зокрема такими, як *мати, користуватись, здобути, домогтись, завоювати*. Названі іменники керують родовим відмінком з прийменником *серед* або з прийменником *в(у)*, на вибір яких впливає значення залежних слів. Так, при використанні іменників — назв окремих осіб перевага надається прийменниково-відмінковій формі *серед* + родовий відмінок. Напр.: «Тільки в цьому випадку керівник матиме *авторитет серед підлеглих*» (з газ.), «Газета швидко здобула *популярність серед робітників*» (з газ.), «Виставка користувалась великим *успіхом серед парижан*» (з газ.).

Коли поширення *авторитету, поваги, популярності, шани, успіху* мислиться як певна сфера, як сукупність осіб, то вживають прийменниково-відмінкову форму *в(у)* + місцевий відмінок. Напр.: «*Їх авторитет в організації* був незаперечний» (Ю. Смолич), «Молодий бригадир користується великою *повагою в цеху*» (з газ.). Назви окремих осіб рідше оформляються місцевим відмінком з прийменником *в(у)*. Напр.: «*У відвідувачів* виставки особливою *популярністю* користуються роботи юних митців» (з журн.).

Адресувати братові — адресувати на брата. Загальноживане дієслово *адресувати* увійшло в широкий обіг порівняно недавно — з кінця XIX ст., виявивши при цьому синтаксичну властивість керувати аж двома синонімічними словоформами, а саме: давальний відмінок або *на* + знахідний відмінок.

Керовані іменники називають тих осіб, до яких безпосередньо спрямована дія, причому прийменник підсилює це значення. Пор.: «Надумавши звернутись в роту з якимось посланням і пригадуючи, кому б його *адресувати*, зупинялись завжди на Васі» (А. Головка). Можна помітити тенденцію використовувати при слові *адресувати* у переносному значенні переважно давальний відмінок. Напр.: «Свою скаргу він *адресував* зараз більше *Вірунці*» (О. Гончар).

Керування *на* + знахідний відмінок підкреслює місце спрямування дії. Напр.: «Як писав жінці останнього разу, то наказував, щоб *адресувала на завод*» (І. Муратов). При використанні у прийменниково-відмінковій формі з прийменником *на* іменників — назв осіб значення місця поєднується із значенням адресата дії, причому мається на увазі, що таких адресатів більше, ніж названо у словоформі. Це надає висловленню дещо розмовного відтінку. Напр.: «З госпіталю, *адресуючи на старшину*, писав Євген Черниця» (О. Гончар). Лист був призначений не лише старшині, а й його друзям. Можливий ще один відтінок у цьому керуванні — це опосередкований адресат. У такому випадку безпосередній адресат називається у формі *для* + родовий відмінок, тобто з відтінком призначення. Напр.: *Адресував лист на старшину для Іваненка*. Фамільярне забарвлення при цьому досить відчутне.

Алергія до ліків — **алергія на ліки** — **алергія від ліків**. Як медичний термін, що означає певну властивість людського організму, це слово виникло порівняно недавно (1906 р.), але широко вживається в усіх стилях. Усталилися й певні синтаксичні зв'язки цього іменника. Він керує синонімічними прийменниково-відмінковими формами *до* + родовий відмінок і *на* + знахідний відмінок. Однакові значення передають вислови типу: *У нього алергія до цих ліків* і *У нього алергія на ці ліки*; *алергія до запахів квітів* і *алергія на запахи квітів*. Можна відзначити, що переважає словосполучення *алергія до* + родовий відмінок.

У розмовній мові, наголошуючи на причині алергії, часто вживають вислів *алергія від* + родовий відмінок. Напр.: *алергія від ліків, від тополиного пуху, від квітів*. Випадки переносного вживання слова *алергія* з будь-яким керуванням завжди мають жартівливе забарвлення. Напр.: *У мене вже алергія від (до) цукерок (на цукерки)*.

Аналогія з відомими подіями — **аналогія до відомих подій** — **аналогія між відомими подіями**. Слово *аналогія*, хоча й має відтінок книжності, проте трапляється в різних стилях, зокрема в усно-розмовному. Синтаксична сполучуваність слова іншомовного походження розвинулася під впливом синтаксичних зв'язків питомих українських слів близького значення. Найуживаніше керування при слові *аналогія* — прийменниково-відмінкова форма *з* + давальний відмінок — подібне до керування при словах *зіставлення, порівняння*. Напр.: «Повільне обертання Венери становить особливий інтерес для її дослідження, оскільки тут напрошується *аналогія з невивченою ще на Землі тропічною циркуляцією*» (з журн.).

Рідше іменник *аналогія* сполучається з прийменниково-відмінковою формою *до* + родовий відмінок. Тут відчувається вплив керування при слові *подібність*. Напр.: «Відомий знавець Мутер гадав, що всі сюжети, крім замовлених, виникли у Рембранта як *аналогія до його інтимних переживань*» (з журн.), *аналогія до відомого факту, аналогія до тяжкої недуги*. У мовній практиці

усталився вираз за аналогією до + родовий відмінок: за аналогією до дієслів, за аналогією до відомого процесу.

При використанні складного утворення між + орудний відмінок і орудний відмінок називаються обидва зіставлювані предмети (в разі збігу опорного іменника другий раз він звичайно не повторюється, випускається, але легко доміслюється на підставі контексту). Це істотно відрізняє словосполучення аналогія між + орудний відмінок і орудний відмінок від синонімічних з ним словосполучень. Напр.: «Навіть псевдокласичні автори творили часом живі типи та сцени, коли їм траплялось знаходити справді близькі аналогії між якимись подіями давніх часів і подіями сучасного їм, авторам, життя» (Леся Українка), «Є певна тематична аналогія між романом Вадима Собка та повістю Михайла Чабанівського «Кам'яне небо» (з газ.). Поєднання слова аналогія з конструкцією між + орудний відмінок і безприйменниковий орудний відмінок трапляється досить часто.

Багатий, насичений фактами — багатий на факти. Прикметники багатий, насичений зближує значення «який містить чогось у достатку», причому в слові насичений мається на увазі максимальна кількість якоїсь речовини. Обидва слова керують безприйменниковим орудним відмінком. Напр.: «Села цього району багаті народними піснями, казками, легендами» (з журн.). «Цікава, насичена фактами біографія художника» (з журн.).

При слові багатий вживається також прийменниково-відмінкове керування на + знахідний відмінок, синонімічне з безприйменниковим. Напр.: «Цьогорічний весняний сезон багатий на спортивні події» (з газ.). Вибираючи форму керування, перевагу звичайно віддають прийменниково-відмінковій формі, але не слід забувати й синонімічний орудний відмінок при слові багатий.

Більший від брата — більший за брата — більший, ніж брат — більший, як брат. При прикметниках вищого ступеня порівняння вживають різні синонімічні засоби, коли йдеться про зіставлення, порівняння. Наприклад, можна поєднати прикметник із знахідним відмінком іменника та прийменником від: «Стояв юнак, сивіший від туману» (Б. Олійник), «— Не моя Дездемона, а скільки ж літ тій двоюрідній сестрі, що молодша від вас на цілу п'ятирічку» (Б. Харчук). Керування прийменниково-відмінковою формою з прийменником від найуживаніше в сучасному мовленні. Менш поширене, причому переважно в усному мовленні, керування за + знахідний відмінок іменників. Напр.: «Мозок цієї тварі, як ви щойно висловились, у півтора рази більший за людський» (В. Дрозд), «Михайло втік із табору, я ж не зважився — завжди був боязкіший за нього» (Р. Іванчук). Без якихось стилістичних обмежень використовують вираз із сполучником ніж. Напр.: «Те, що між нами діялося, було ще незбагненніше, ніж усе інше» (А. Тютюнник), «Туман і вулиця були вогкі, холодні, але все-таки тепліші, ніж той клубок, що давив мені груди» (В. Винниченко). Вираз із сполучником як трапляється дещо рідше. Напр.: «Цього року ми зібрали врожай трохи більший, як торік» (з газ.).

Останнім часом у науковому, офіційно-діловому стилях, у мові преси поширився порівняно новий синонімічний засіб. Це прийменниково-відмінкова форма *порівняно* з + орудний відмінок з виразним книжним відтінком. Напр.: «Витрати алмазів можуть бути у 5—10 разів меншими *порівняно* з витратами кубічного бору» (з журн.), «У цьому році витрати на соціальне забезпечення трудівників господарства дещо більші *порівняно* з минулим роком» (з газ.).

Більшість студентів прийшла — більшість (два, десять, сто) студентів прийшли — більшість (два, десять, сто) студентів прийшло. Всі три варіанти присудків відповідають сучасним нормам української літературної мови. Форма однини у присудку відбиває тенденцію до формально-граматичного узгодження його з групою підмета, де у складі є слова типу *більшість, меншість, решта, частина, ряд, група, безліч, багато, мало* і под.

Форма однини присудка рекомендована, якщо а) він передує групі підмета. Напр.: «На стінах висіло багато гравюр» (В. Винниченко); б) підметом є іменник з кількісним значенням без залежних слів. Напр.: «І вклав трьох напасників з маху, А *решта* втекла зі страху» (Шіллер, перекл. М. Лукаша); в) у склад підмета включені іменники на позначення абстрактних понять. Напр.: «*Решта* спогадів вислизає з пам'яті».

Форма однини обов'язкова, якщо при іменнику з кількісним значенням є узгоджене означення. Напр.: «Переважна *більшість* дітей вже обстежена» (з газ.).

Присудок у множині свідчить про смислове узгодження його з підметом, коли враховується реальна множинність предметів, виражена словами з кількісним значенням.

Форма множини присудка рекомендована, якщо а) підмет або присудок становлять однорідні члени речення. Напр.: «І вже не один, а безліч жайворонків оспівують небо над молодим Ярьськом» (О. Гончар), «Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коні за хвості й вигукували, як і двісті літ тому» (М. Хвильовий); б) підмет і присудок відділені другорядними членами речення. Напр.: «Багато очей, сумних і зляканих, нетерпляче дивились на нього» (А. Головка), «Частина, озброєні «холодною зброєю»... лишилися при ньому тут же, під клунею» (його ж), «У 1945—1946 роках *більшість* лемків (приблизно 70 відсотків) переїхали з Польщі на Україну» (з газ.); в) підмет передує присудку. Напр.: «Так багато вчителів вчили нас ходити в ногу, Та хтось завжди заважав єфрейторам Навчати людство ходити в ногу» (І. Драч).

Ті самі закономірності щодо форми присудка (однина чи множина) спостерігаються й при використанні у підметі кількісних числівників. Варто додати лише таке: якщо у складі підмета вживаються числівники до десяти, то присудок частіше має форму множини. Напр.: «Один, два, три, чотири... Чотири дроги. А гудуть, наче їх сто або тища ціла» (Гр. Тютюнник), «Два скіфи шикють золоту сорочку. Два скіфи з чаші золотой п'ють» (Л. Кос-

тенко). Натомість, коли використовують числівники на позначення великої кількості, а також іменники *сто, тисяча, мільйон, мільярд* переважає присудок у формі однини. Напр.: «*Сто тисяч серць тремтіло*» (М. Голубець), «*Чотириста вісімдесят високобрових гурійців Пішло на війну, а повернулось вісімдесят*» (І. Драч), «*Але незабаром чагарі порідшали, попереду в глибокому видолинку замаячило десятків зо два хаток*» (Гр. Тютюнник).

Брати інтерв'ю у вченого — інтерв'ювати вченого. Питомий для стилю масової інформації вираз *брати (взяти) інтерв'ю* керує прийменниково-відмінковою формою *в(у) +* родовий відмінок. Напр.: «— Мені хотілось би,— почав я,— *взяти у вас інтерв'ю*» (М. Трублаїні). Або ще: *брати інтерв'ю у голови колгоспу, брати інтерв'ю в учителя*.

Поширене в сучасній мовній практиці й дієслово *інтерв'ювати*. Воно вимагає після себе родового відмінка. Напр.: *інтерв'ювати вченого, інтерв'ювати космонавтів, інтерв'ювати депутатів*. Як бачимо, за синтаксичними зв'язками це слово близьке до дієслова *опитувати*: *опитувати учнів*. Варто зауважити, що родовий відмінок іменників при дієслові *інтерв'ювати* може означати також того, кому дають інтерв'ю. Напр.: «*Якби мене не було — варто б мене видумати!*» — *Інтерв'ювала вона губатих журналістів*» (І. Драч).

Будинок на вулиці Леніна — будинок по вулиці Леніна. У мовній практиці останніх десятиріч, особливо в пресі, дуже поширилися вирази типу *будинок по вулиці Франка, мешкати по бульвару Давидова, музей розташований по Червоноармійській вулиці*. Такі вирази правильні, проте не варто забувати й про синонімічний засіб, а саме: знахідний відмінок слів *вулиця, бульвар, проспект* з прийменником *на*. Напр.: *мешкати на вулиці Сагайдачного, будинок на проспекті Науки, музей розташований на вулиці Кірова*.

Велика різниця. В усному мовленні, а часом і в пресі трапляються вирази типу «*Інститут чи університет — це дві великі різниці*». Слово *різниця* вжите тут у значенні «несхожість у чомусь». Поєднувати його з кількісними числівниками не варто.

Для іменника *різниця* характерні означення-прикметники, у тому числі прийменник *великий*. Напр.: «*Між варіантами пісні, записаними на Поділлі та Волині, немає великої різниці*» (з журн.) Пор. ще: «*І хоч глибока різниця в поглядах та переконаннях поставила його з Оленчуком у різні табори, він і зараз не почував ні неприязні, ні ворожості до людей цього, Оленчукового, складу*» (О. Гончар). Можна припустити, що позанормативний вираз *дві великі різниці* виник під впливом таких виразів, як: *та лише різниця, жодної різниці*. Напр.: «*Надії відцвітали, мов сади, з тією лише різницею, що сади на той рік знову закрасуються цвітом, а надії все більше заїдає тля нестатків*» (М. Стельмах), «*У тім порту, де вони сідали, вони вперше познайомилися, і жодної різниці між ними не було*» (Ю. Яновський).

Отже, правильне висловлювання: «*Інститут чи університет — це велика різниця*».

Верховодити, панувати над ватагою — **верховодити, розпоряджатися ватагою**. Дієслова *верховодити, панувати, розпоряджатися* досить близькі в значенні «мати владу над ким-, чим-небудь». Перше з них — *верховодити* — має два варіанти керування: безприменниковий орудний відмінок та орудний відмінок з применником *над*. Безприменникова форма трапляється частіше. Напр.: «*Всім верховодив Максим Кривоніс*» (П. Панч), «*Мала характер і завжди верховодила ними*» (В. Земляк). Форма *над* + орудний відмінок менш уживана: «*Над ними верховодить старий*» (П. Качура), «*Кажуть, над вами тепер жінки верховодять*» (О. Гуреїв). Для дієслова *панувати* названа применниково-відмінкова форма єдино можлива: «*Не панувать катам над нами*» (В. Сосюра), «*Адже моряк панував тільки над водною стихією, а літак панував над водами, землями і самим повітрям*» (Ю. Смолич). Дієслово *розпоряджатися* поєднується лише з орудним відмінком іменників. Напр.: «*Навчитися врешті ощадливо розпоряджатися ресурсами — одне з головних наших завдань*» (з газ.). Усталена сполучуваність: *розпоряджатися добром, кіньми*.

Викли́кати, спричиняти невдоволення. Слово *спричиняти* відрізняється від свого синоніма *викликати* тим, що пов'язане з негативними наслідками. Отже, кажуть *вікликати* або *спричинити хворобу, спалах епідемії, невдоволення, протест, спротив*, але тільки *вікликати овації, захоплення, почуття гордості, роздуми, сміх, радість*. Як видно з прикладів, розглядувані дієслова поєднуються з безприменниковим орудним відмінком. *Спричиняти* зрідка трапляється також у сполученні з родовим відмінком іменників та применником *до*. У сучасній мові така сполучуваність сприймається як порушення літературної норми. Пор.: «*Це свідчить про низьку компетентність кадрів на місцях, що й спричиняє невдоволення*» (з журн.) і ненормативний вислів: «*Це спричинило до ідеологічних помилок*» (з газ.).

Виставка-продаж — музей-садиба — місто-герой. Як узгодити в роді прикметник, займенник або дієслово минулого часу із своєрідними складними словами, утворюваними двома іменниками різного роду? Вживаючи слова типу *планета-гігант, довідка-рахунок, школа-інтернат, поема-спогад, конкурс-вікторина*, слід мати на увазі, що на першому місці звичайно стоїть іменник, значення якого мислиться дещо ширше, загальніше порівняно із значенням другого компонента. Другий компонент слова — це іменник уточнюючого значення. Він нагадує прикладку. Провідне за значенням слово нерідко поєднується з різними іменниками. Пор.: *опера-балет, опера-водевіль, виставка-огляд, виставка-продаж, виставка-ярмарок, музей-квартира, музей-садиба, школа-інтернат, школа-магазин, школа-комплекс*. Рід узгоджуваних слів (прикметника, займенника, дієслова минулого часу) визначає іменник ширшого, загальнішого значення. Напр.: «*Цікаву виставку-продаж кулінарних виробів, рибних напівфабрикатів, кондитерських виробів проведено цими днями в ресторані «Зустріч»* (з газ.), «*У павільйоні «Оранжерея» ВПДНГ УРСР відкрилася*

виставка-огляд «Осінні квіти — хризантеми» (з газ.), «Це місто-колонія, засноване в V столітті до нашої ери» (з газ.), «Затишний музей-садиба приваблює багатьох відвідувачів» (з газ.), «У Дарниці відкрилась нова «школа-магазин» (з газ.), «Наш торт-морозиво буде Вам до смаку» (з газ.), «Мурманськ — найбільше в світі місто-порт» (з газ.), «Темне плаття-костюм було їй до лиця» (з газ.), «У Прибалтиці досить активно розвивається нова форма панорамного роману-епопеї» (з газ.), «Табличка-покажчик швидко зорієнтувала відвідувачів парку» (з газ.), «Народний театр-студія має своїх прихильників» (з газ.), «На адресу Кустицьких надійшов лист-подяка» (з газ.).

Зрідка провідне за значенням слово у складному найменуванні стоїть на другому місці. Напр.: «Недавно в селі Березняках відкрився кімната-музей образотворчого мистецтва» (з газ.). Можна помітити, що деякі іменники, передуючи провідному за значенням слову, мають тенденцію не відмінюватись. Напр.: «У новий автомат-закусочній можна швидко поїсти» (з газ.), «В останній «Роман-газеті» є продовження цієї повісті» (з газ.), «На уроці діти працюють із текст-картою» (з газ.).

Вітер три метри за секунду — вітер три метри на секунду.

У зведеннях метеослужби доводиться чути такі вислови. Мова масової інформації «тиражувала» другий вислів. Щодня лунає по радіо: *вітер східний, п'ять метрів на секунду; вітер західний, п'ять метрів на секунду* і под. Те саме читач бачить на сторінках республіканських газет. Чи правильний такий зворот? Ні, неправильний. Треба вживати *метрів за секунду*. Чому? Давайте поміркуюємо.

У зведенні про погоду повідомляється, з якою швидкістю дме вітер, тобто скільки метрів він пролітає протягом секунди. Для значення «відрізок часу, протягом якого що-небудь відбувається» українська літературна мова має зворот із прийменником *за*.

Зворот з прийменником *на* вживається в фізиці: *П'ять кілограмів на один сантиметр*, тобто на кожен сантиметр поверхні, площі припадає вага в п'ять кілограмів. Очевидно, під впливом таких словосполучень з фізико-технічних текстів зворот перейшов і в зведення синоптиків.

Таким чином, слід казати: *вітер східний, три метри за секунду*.

Властивий, притаманний, характерний для творчості — притаманний, властивий творчості. На формах іменників, залежних від синонімічних слів *характерний, притаманний, властивий*, позначилася тенденція до вироблення спільного керування, а саме: всі названі слова поєднуються з родовим відмінком іменників та прийменником *для*. Проте варто підкреслити, що для прикметника *характерний* назване керування — єдино можлива форма. Напр.: «Байка, як жанр, гумор і сатира, як стиль, — найбільш *характерні для творчості* Дем'яна Бедного» (М. Рильський), «В його, Івановій, грі завжди є елемент ризику польоту, *характерного для творчих натур*» (В. Дрозд).

Поєднання слів *властивий* і *притаманний* з прийменниково-відмінковою формою трапляється рідко. Напр.: «На обличчі її не було розкобленості, воно мало той вираз збудженої розбищацької веселості, *властивої для жінки, що знає собі ціну*» (Г. Тютюнник), «Скрізь нам впадали у вічі *притаманні для цієї країни* працьовитість, скромність та високий ступінь організованості» (П. Козлянюк). Зазначене керування при словах *властивий, притаманний* прийняття переважно для усного мовлення і художнього стилю. В інших випадках варто уникати форми з прийменником *для*, віддаючи перевагу безприйменниковому давальному відмінку. Звичайно прикметники *властивий* і *притаманний* керують давальним відмінком. Напр.: «*Нам від народження притаманний* піетизм до безсмертних геніїв» (П. Загребельний), «В кімнаті затишок і ошатність, *властиві жіночій оселі*» (І. Кочерга).

Говорити (писати) українською мовою — говорити по-українському — говорити по-українськи. Щоб сказати, якою мовою спілкуються, в українській мові є кілька синонімічних засобів. Найуживанішим і прийнятним для всіх стилів, отже, нейтральним, є безприйменниковий орудний відмінок іменника *мова*. Напр.: *говорити рідною мовою, говорити чеською мовою*. Співвідносні прислівники на зразок *по-українському, по-чеському, по-японському* типові для публіцистичного та усно-розмовного стилів. Нарешті, третій синонімічний засіб — прислівник на *-ськи, -цьки* — ознака розмовного стилю: *говорити по-українськи, по-російськи, по-німецьки*.

Два (п'ять) стиглих яблука — два (три) стиглі яблука; останні десять років — останніх десять років. Сполуки кількісних числівників з родовим відмінком іменника нерідко поширюються прикметником або займенником. При числівниках *п'ять* і більше ці означення завжди вживаються у родовому відмінку множини, тобто узгоджуються з іменником, формально підпорядкованим числівнику. Напр.: «Електронний співрозмовник поки що розуміє всього *200 усних команд*» (з журн.), «До складу уряду ввійшло *п'ять нових секретарів*» (з журн.). Під впливом сполук із числівниками *п'ять* і більше ще в староукраїнській мові іменники з числівниками *два, три, чотири* використовували в формі родового відмінка множини. Широко вживається ця форма й в сучасній українській літературній мові. Напр.: «Цього літа відкриваються ще *два студентських табори*» (з газ.), «Збитошний вітер у піке зайшов, гайнув — і збив *три круглих помідори*» (І. Драч), «Іван із Шубертівною мінялися біля офіцера *цілих чотири доби*» (Р. Іваничук). Означенням у сполуках з числівниками *два, три, чотири* властива ще одна форма. Це називний-знахідний відмінки множини, традиція вживання яких також сягає періоду староукраїнської мови. Називний-знахідний множини — не менш типова форма прикметника і займенника для згадуваних сполук у сучасній українській літературній мові. Напр.: «Ректор виділив *дві суміжні аудиторії* під картинну галерею» (Є. Гуцало), «*Останні четверо*

міліціонерів пахтіли цигарками» (М. Хвильовий), *«Іван знав у своєму житті три жорстокі поразки»* (В. Дрозд), *«В груди Ладкові рішуче вперлися дві маленькі теплі долоні»* (Гр. Тютюнник).

Ще в дожовтневий період письменники нерідко користувались обома формами прикметників і займенників. Порівняймо у М. Коцюбинського: *«Дійові особи: ...Три білих вічарки. Зозуля. Жайворонки»* і *«Замість кави — п'ю какао, дві великі чашки щоранку»*.

Тривалий час обидві синонімічні форми означень (родовий відмінок та називний-знахідний відмінки множини прикметників і займенників) у сполуках з числівниками *два, три, чотири* співіснували як дублети, не відрізняючись ні значенням, ні стильовими чи стилістичними відтінками. У сучасній українській мові помітна тенденція до стильового розмежування паралельно вживаних форм, а саме: називний — знахідний відмінки множини прикметників і займенників поступово закріплюються за науковим та офіційно-діловим стилями. Це, треба думати, своєрідний прояв загальноомовної тенденції до ослаблення синтаксичних зв'язків у реченні. Форма називного — знахідного відмінків більш пристосована до функції називання, ніж родовий відмінок. Напр.: *«Внесено необхідні доповнення й уточнення у дві діючі угоди з проблем зварювання»* (з журн.), *«Вчений опублікував 300 праць, серед них 3 індивідуальні монографії»* (з журн.), *«Тільки за останні чотири роки прийнято сім кодифікованих законів»* (з журн.).

Під вплив згадуваної тенденції потрапляють означення навіть при числівниках *п'ять* і більше, найчастіше це слова *перший* або *останній*. Напр.: *«За останні сорок років нагромаджено багатий фактичний матеріал»* (з журн.), *«Перші 250 тонн яблук і груш перевезли у холодильній камері з азотним середовищем»* (з журн.).

Два (три, чотири) випускники школи — п'ять випускників школи — 563 випускники школи. При числівниках *два, три, чотири* (у тому числі складених, що включають один із названих числівників) іменники вживаються у формі називного відмінка множини. Напр.: *«У Гнідинській восьмирічній школі Бориспільського району працюють 32 гуртки за інтересами»* (з газ.), *«Чотири місяці стали для них справжнім випробуванням»* (з газ.), *«Всього до технікуму вступило 563 випускники пкїл»* (з газ.), *«— Я три рази від німця тікав»* (І. Драч), *«І ти в повітрі бачиш два отвори пробиті: з одного час струмує, а в інший натікає»* (П. Мовчан).

Для підприємства. У сучасній українській літературній мові помітно активізувався прийменник *для*, з допомогою якого передається відтінок призначення, мети. Вислови з прийменником *для* та родовим відмінком іменника витісняють інші синтаксичні синоніми. Пор.: *«Партизани відчували, що фашисти готують для них якусь страшну пастку»* (з газ.) і *готують їм пастку*; *«Нові*

холодильні установки *постачають* холод для легкої та хімічної промисловості» (з журн.) і *постачають* промисловості холод; «*Корисна для організму* мікрофлора напою — дріжджі й молочні бактерії» (з журн.) і *корисна* організмові.

Форма з прийменником для іноді безпідставно заступає інші форми. Напр.: вислів *дати імпульс для перебудови* вживається замість синонімічного вислову *дати імпульс перебудові*. Або: *відкрилася конференція для упорядкування правопису* замість *конференція з питань упорядкування правопису*.

Привертають увагу випадки, коли з допомогою форми для + родовий відмінок іменників розрізняється значення опорних слів. Так, слово *ключ* у прямому значенні сполучається звичайно з формою *від* + родовий відмінок іменника. Напр.: «Завтра можна не з'являтися на роботу, хіба що розраховатись і віддати *ключ від* Петрової квартири» (В. Дрозд). У переносному значенні при слові *ключ* намітилась тенденція вживати форму *для* + родовий відмінок іменників: «Треба знайти *ключ для* керування життєвими процесами» (з журн.).

Додати до вищесказаного — додати до щойно сказаного.

Обидва вислови можливі й розрізняються залежно від писемного чи усного мовлення. На письмі вживається слово *вищесказаний*, а в усному мовленні — *щойно сказаний*. Та це й зрозуміло, адже написане слово розташовується вище того, що буде написане далі, або нижче того, що вже написано раніш. А в усному мовленні виголошені слова фіксуються нами як такі, що прозвучали одне за одним у певний відрізок часу: одні раніше, інші — слідом, одразу за ними чи згодом.

Слова *вищесказаний*, *нижческазаний* стали офіційно-діловими термінами, складові їх частини пишемо разом. А *щойно сказаний* — вільне словосполучення, його складові частини пишуться окремо одна від одної.

Можуть окремо писатися й слова *вище сказаний* і *нижче сказаний*, коли вони виступають як звичайні вільні словосполучення у неофіційному вживанні. Тоді може відбуватися й інверсія, тобто зміна порядку їх складових частин: *сказаний вище, сказаний нижче*.

Дотичний до проблем. Прикметник *дотичний* спершу вживався як математичний термін і лише згодом набув переносного значення. Це сприяло тому, що слово розширило сполучуваність, проникаючи в різні стилі (хоча за ним міцно закріпився відтінок книжності). І в прямому, і в переносному розумінні прикметник сполучається з родовим відмінком іменників та прийменником *до*. Пор.: *дотичний до кола, дотичний до поверхні, дотичний до лінії*; «Чи в словах його було й *до мене щось дотичне?*» (П. Тичина), «Я індіанка — мешкаю в резервації. Трохи *дотична до старої цивілізації* Племені пуебло, що в штаті Арізона» (І. Драч). То ж не варто порушувати усталені синтаксичні зв'язки прикметника, як це часом трапляється. Напр.: «Ранні вірші Самійленка мають також немало *дотичного з творами та літературними інтересами* Александрова» (з журн.) треба: не-

мало дотичного до творів та літературних інтересів *Александрова*. Очевидно, форма з орудним відмінком потрапила в текст за аналогією до словосполучення *маги спільне* з + орудний відмінок іменників.

Думки про зустріч — враження від зустрічі. Іменники *думка* і *враження* близькі в значенні «уявлення, що складається внаслідок знайомства, зіткнення з ким-, чим-небудь». Кожне із слів має відмінності в керованій формі, а саме: *думка* (часто у множині) сполучається з іменниками у знахідному відмінку з прийменником *про*: «— *Комбат про тебе* хорошої *думки*» (О. Гончар), «— *Поділіться, будь ласка, своїми думками про цю виставу*» (з газ.). При слові *враження* вживається форма родового відмінка з прийменником *від*: «Інше *враження* створюється *від галерей* на стовпчиках» (з журн.), «— *Яке Ваше враження від цього фільму?*» (з газ.). Але: «*Про вчителя* у дітей створилося гарне *враження*». Керування *про* + знахідний відмінок характерне при використанні іменників — назв істот (осіб). Напр. *враження про лектора, про дітей*.

З боку адміністрації. Прийменник *з боку* належить до новоутворень сучасної мови. Вживається він здебільшого в стилі масово-політичної інформації, хоча поступово розширює сферу свого функціонування не лише в писемних стилях, а й в усному (розмовно-побутовому). Разом з родовим відмінком іменників прийменник *з боку* означає діяча й виступає синонімом до безприйменникового родового відмінка. Обидві синонімічні форми сполучаються з іменниками на позначення дії. Пор.: «*Робітникам-новаторам* потрібна більша підтримка *з боку інженерів*» (з газ.) і *підтримка інженерів*; «*Партія* розраховує на допомогу *з боку наших учених*» (з газ.) і *допомога вчених*.

Синонімічні вислови допомагають урізноманітнювати виклад. Крім того, прийменниково-відмінкова форма має певні переваги порівняно з безприйменниковим родовим відмінком іменників. Зокрема, вона дає змогу уникнути двозначності. Пор.: «*Підтримка з боку трудящих* мала вирішальне значення» (з газ.) і *підтримка трудящих* (з родовим відмінком було б не ясно: чи трудящі самі підтримують когось, чи хтось підтримує трудящих). Завдяки відносній самостійності у передачі значення формою *з боку* + родовий відмінок іменника можна варіювати порядок слів у реченні. Так, названа форма нерідко відокремлена іншими словами від іменника, якого стосується. Напр.: «*З перших же днів ми відчули велику турботу про нас з боку обкому партії*» (з газ.). Трапляється, що прийменниково-відмінкова форма передує слову, від якого залежить, як-от: «*Дуже потрібне з боку вчителя* постійне уважне *спостереження* за учнем» (з газ.).

Проте іноді формою *з боку* + родовий відмінок іменників зловживають на шкоду і змістові, й стилю викладу, як-от: «*Певні зміни* виникають *з боку підшлункової залози*» (з журн.). Правильно: «*Певні зміни* виникають у *підшлунковій залозі*».

З дня народження — від дня народження. Обидві форми прямирі, хоча розрізняються стилістично, а саме: родовий відмі-

нок слова *день* і прийменник з сприймаються більш нейтрально. Напр.: «У цьому році минає 180 років з *дня народження* Джузеппе Гарібальді» (з журн.). А коли йдеться не про день народження, а про день заснування, день визволення, день перемоги і под.? Так само переважає прийменник *з*. Напр.: «Навесні виповнюється 25 років з *дня відкриття* в Кисловодську меморіального музею нашого земляка Миколи Ярошенка» (з журн.), «200-річчя з *дня заснування* Дніпропетровська стало святом не тільки для трудящих республіки, а й для всієї нашої країни» (з газ.). Родовий відмінок іменника *день* і прийменник *від* трапляється рідше, ніж синонімічне утворення, і має відтінок урочистості. Напр.: «За рішенням ЮНЕСКО цього року вся світова громадськість відзначила 100-річчя *від дня народження* великого радянського вченого Миколи Івановича Вавилова» (з газ.).

З метою ліквідувати загрозу. Сучасні документи, газетні статті буквально рясніють прийменниково-відмінковою формою іменників з новим прийменником *з метою*. Напр.: «*З метою надання* громадянам можливості краще забезпечити себе на випадок стихійного лиха введено добровільне страхування» (з газ.), «Космос, як і атом, може працювати на благо миру і творення, але може використовуватись і *з метою знищення* всього живого на Землі» (з газ.).

Значення прийменника *з метою* і орудного відмінка іменників синонімічне до усталеної в українській мові форми з прийменником *для* + родовий відмінок, а також до підрядної частини мети у складнопідрядному реченні. Не варто відмовлятися від цих синонімічних засобів. Напр.: «Щоб вивчити аудиторію, проведено відповідні соціальні дослідження». Прийменник *з метою* надає висловлюванню сухого канцелярського стилю: «*З метою вивчення* аудиторії проведено відповідні соціальні дослідження» (з газ.), «Учасники засідання висловилися за негайний початок серйозних переговорів *з метою ліквідувати* загрозу світової ядерної війни» (з газ.).

З допомогою — за допомогою, з ініціативи — за ініціативою, з участю — за участю. Останнім часом книжні стилі послуговуються тільки виразами з прийменником *за* там, де цілком звичними були синонімічні вислови з прийменником *з*. Напр.: «В області *за допомогою* підприємств-шефів у колгоспах і радгоспах споруджено кілька дитсадків, школа, медпункт» (з газ.), «*За ініціативою* молоді в місті відкрився туристичний клуб» (з газ.), «Адміністрація *за участю* представників й інших організацій повинна вчасно і правильно проводити розслідування» (з газ.). Здається, немає підстав нехтувати синтаксичні синоніми з прийменником *з*, тим більше, що їх також засвідчує мовна практика. Пор.: «*З допомогою* двигуна вантажного корабля проведено дві корекції» (з газ.), «Два місяці тривала операція «Комсомольська бібліотека», розпочата *з ініціативи* комсомольців обласного центру» (з газ.), «Хімізм *з участю* озону вивчений недостатньо» (з журн.).

За редакцією — під редакцією. Книжки виходять у світ з участю редакторів. Їхня участь у підготовці книжок відзначається на першій сторінці, де читаємо: *редактор* (хто), *редакція* когось, *за редакцією* когось, *під редакцією* когось. Все це синонімічні засоби, що мають повне право на життя в мові.

У розповідях про видання звичайно вживають слова *виходити*, *видавати*, *підготувати*, що сполучаються з виразами *за редакцією* (частіше) або *під редакцією* (рідше). Пор.: «Журнал «Вітчизна» почав виходити *за редакцією* В. Бобинського у Львові наприкінці 1927 року» (з журн.) і «Твори Шевченка грузинською мовою видавались *під редакцією* С. Чіковані» (з журн.).

За цього — при цьому, при тому, притому, притім; за умов — в умовах. Останнім часом у газетних текстах спостерігаємо доречне й недоречне вживання іменникових зворотів із прийменником *за*, що заступають синонімічні вислови з прийменником *при*. Інакше кажучи, деякі газети чомусь уникають слововживань типу *при бажанні*, *при однакових даних* і подібних, що містять у своєму значенні відтінок умови (коли є бажання, якщо маємо однакові дані) і замінюють їх синонімічними зворотами: *за бажання*, *за однакових даних*.

Там, де й справді йдеться про значення умови, де це знаходить вираження в самому лексичному наповненні конструкції, скажімо, *за сприятливих умов*, прийменниковий зворот із *за* правомірний, нормативно виправданий, стилістично доцільний. Але в газеті раз у раз натрапляємо на фрази типу: «*За розумнішого розміщення* різних організацій... можна знайти чимало приміщень для кафе», «*Робота театру на випадкових, непристосованих майданчиках за некультурного, невихованого й іронічно роздратованого контингенту* працівників «фронту худсамодіяльності» деформує мистецтво», «*За позитивного розв'язання* цього питання ми надамо ентузіастам організаційну допомогу», «Сьогодні для того, щоб прибрати в місті сніг, що випав, скажімо, *за атмосферних опадів* в чотири сантиметри, колективові «Київупршляху» з його арсеналом технічних засобів потрібно буде три з половиною години», «*Радимо викреслювати* прізвища не олівцем, який легко витирається, а... ручкою. *За цього* варто врахувати, що не можна перекреслювати прізвища кандидатів хрест навхрест» і под. Такі й подібні приклади засвідчують штучне впровадження прийменника *за* в усі контексти, де можна й треба використовувати синонімічні прийменники *при* і *у(в)*, де варто звертатися й до іншої синтаксичної конструкції з підрядними реченнями, що передають різноманітні відтінки обставинних, об'єктних відношень. Хіба є потреба виживати із синонімічних засобів сучасної української мови прийменникові звороти з *при*, якими широко послуговувалися класики, наприклад: «[Орест:] *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії* нілкий ризк не страшний!» (Леся Українка), «*При глибокому снігу й при колючому морозі* послано гінців у всі краї» (І. Ле), «*В ті дні, при співах лебединих*, В повитих тайною долинах, Край вод прозорчастих мені З'явилася Муза навесні» (М. Рильський).

Звороти з прийменником *при* відповідають синтаксичній будові української мови, є системними явищами, а без них синтаксис уодноманітністю, збіднюється. Спробуймо збагнути зміст такої розповіді: «Я на зимову вудку з човна витягнув з річки судака вагою 9 кілограмів. Як бачите, і за досить бідного рибальського оснащення можна не уникнути вдачі» (з газ.). Не кажучи вже про неправильно вжите слово *вдача* (пор.: у дівчини *гарна, весела вдача*), про штучність звороту *можна не уникнути вдачі*, звернімося до конструкції з прийменником *за*: чому не сказати «навіть з бідним рибальським оснащенням», «коли в тебе бідне рибальське оснащення», «при бідному рибальському оснащенні»? Але чомусь з усіх можливих варіантів вибрано штучну, громіздку конструкцію, а від цього програє й інформативний, і емоційний зміст газетного тексту. Отож, не забуваймо про синонімічний прийменник *при*, який на місці у зворотах: *при тому зауважимо, при тому варто врахувати й под.*

Забезпечувати, постачати ферму кормами — постачати фермі корми. Значення слів *постачати, забезпечувати* зближаються, коли йдеться про доставку чогось потрібного, причому в слові *забезпечувати* підкреслюється, що потрібне постачається в достатній кількості. Дієслова *постачати, забезпечувати* можуть одночасно керувати двома несинонімічними відмінковими формами іменників. Одна з форм означає адресата дії, друга — предмет дії. При дієслові *постачати* адресат дії виражається або давальним відмінком (частіше) або родовим відмінком (рідше), предмет дії передається відповідно знахідним відмінком або орудним відмінком. Важливо не плутати кожну з синонімічних між собою пар керування. Пор.: «Люди — мале й старе — естафетою постачали солдатам воду» (І. Вільде), «Щоб успішно вирощувати овочі без ґрунту, треба весь час постачати рослинам живильний розчин» (з газ.). «Радянський Союз постачав вакциною Індію, Афганістан, Іран, Бірму та інші країни» (з газ.), «Ферма наша постачала сусідній госпіталь молоком та маслом» (О. Гончар).

Дієслово *забезпечувати* керує лише однією парою відмінкових форм іменників того самого значення, що й керовані форми при слові *постачати*: «Комунальна служба забезпечує колгоспників паливом, проводить газифікацію квартир» (з газ.), «Для агітпунктів треба виділити найкращі приміщення і забезпечити їх необхідною літературою» (з газ.).

Заввишки 300 метрів — заввишки у 300 метрів, довжиною 5 міліметрів — довжиною у 5 міліметрів. Можна сказати *заввишки 300 метрів і заввишки у 300 метрів, завдовжки 10 міліметрів і завдовжки у 10 міліметрів, шириною 50 метрів і шириною у 50 метрів, глибиною 25 сантиметрів і глибиною у 25 сантиметрів*. Варіювання безприйменникового знахідного відмінка з прийменниково-відмінковою формою *в(у) +* знахідний відмінок, до речі, більш книжною, спостерігається лише при прислівниках типу *завглибки, завширшки, завтовшки* при орудному відмінку іменників типу *вага, місткість, діаметр*. У тих ви-

падках, коли орудний відмінок іменників або прислівники на позначення виміру не вживаються, варто уникати прийменниково-відмінкової форми, віддаючи перевагу безприйменниковому знахідному відмінку. Напр.: «Відстань 1800 кілометрів повітряний гігант подолав за дві з половиною години» (з газ.), «Застосування продукції нового заводу дасть народному господарству річний економічний ефект 28 млн. карбованців» (з газ.).

У книжних стилях на позначення величини вживають ще вирази у *розмірі*, у *сумі*, у *кількості*. Напр.: «Нововведення забезпечить економічний ефект у сумі 600 000 карбованців на рік» (з газ.), «Артисти у кількості вісім чоловік змушені були повернутися додому» (з журн.), «Сталеві монополії одержали від держави за останні роки безплатні дотації в розмірі 30 млрд. франків» (з газ.).

Завдячувати своїми успіхами талантові. В одній розповіді про знаменитий на Україні парк «Софіївку» читаємо: «Свою досконалість «Софіївка» завдячує тому, що в ній уміло використано природний ландшафт».

Дієслово *завдячувати* у значенні «бути зобов'язаним кому-небудь за щось, мати що-небудь завдяки комусь» вимагає поєднання з орудним відмінком іменників для позначення предмета вдячності і з давальним відмінком іменників для позначення адресата дії. Отже, замість знахідного відмінка слід вживати орудний відмінок іменників. Напр.: «Своєю досконалістю «Софіївка» завдячує *вмілому використанню природного ландшафту*». Або ще: «Своїм становленням різні галузі сучасної техніки *завдячують досягненням фізичної науки*» (з газ.), «О. М. Горькому я *завдячую тим, що він підтримував мене своїм підбадьорливим словом ще на самому початку моєї творчої діяльності*» (П. Тичина).

Займати посаду — обіймати посаду — заступати на вахту.

Трапляється, що слово *заступати* вживається неточно. Ось приклад: «Посаду народного секретаря *заступив* М. О. Скрипник». Із словом *посада* звичайно поєднуються слова *посідати*, *займати*, *обіймати*. Напр.: «Він *посів* значну та високу посаду» (О. Ільченко), «Кардаша *запитували*, чи не згодиться він *зайняти посаду* старшого наукового працівника відділу позахисного лісонасадження» (С. Журахович), «У Малині *постійно мешкала* родина старшого брата — Сергія Миколайовича Миклухи, — що *обіймав посаду* мирового судді» (з журн.).

Синонімічне до згадуваних дієслів слово *заступати* сполучається з іменниками типу *зміна*, *робота*, *вахта* тощо, причому керовані іменники мають форму знахідного відмінка з прийменником *на*, як-от: «Після обіду Петро *поспішав на роботу*, де йому треба було *заступити на зміну*» (П. Загребельний), «Я спочатку й не догадався, чому це мені, як тільки *заступаю на роботу*, хочеться співати» (В. Речмедін).

Занедужати, (за)хворіти, слабувати, страждати на нирки — страждати, (за)хворіти нирками — страждати від нирок. Слова *слабувати*, *страждати*, *(за)хворіти* можуть

вживатися як синоніми в значенні «мати якусь недугу». Нейтральним у сучасному мовленні є лише слово (за)хворіти. Його звичайно сполучають із знахідним відмінком іменників — назв хвороб, рідше — назв уражених органів та прийменником *на*. Напр.: «Коли я був уже аспірантом, захворів на грип...» (Ю. Щербак), *хворіти на ангіну, на запалення легенів*. Вирази типу *хворіти на легені, на ноги, на серце* мають розмовний відтінок. Такий само відтінок мають і вирази із словом *занедужати*. Напр.: «Наша співачка занедужала на серце» (Б. Лепкий), *занедужати на ноги, на легені*.

У слові *страждати* помітна деяка експресія, тому в суто науковому стилі воно не зовсім доречне. При слові *страждати* можливі три синонімічні форми іменників, причому це, як правило, назви стійких, тривалих хвороб або уражених ними частин тіла. Найбільшу активність виявляє прийменниково-відмінкова форма *від* + родовий відмінок іменників. Напр.: «Проте тварини не страждають ні *від атеросклерозу*, ні *від каменів у нирках*» (з журн.), *страждати від діабету, від астми, від нефриту, страждати від професійних хвороб*. Досить поширене керування *на* + знахідний відмінок, як-от: *страждати на нирки, на серце, на легені* (у цій формі переважають іменники — назви уражених частин тіла). У безприйменниковому орудному відмінку із словом *страждати* сполучуються лише деякі іменники, зокрема *хвороби, захворювання* з означеннями. Напр.: «*Серцевими хворобами страждають люди будь-якого віку*» (з журн.), *страждати професійними захворюваннями, страждати простудними захворюваннями*.

Дієслово *слабувати* розмовне, застаріле. В усному мовленні його звичайно сполучають з прийменниково-відмінковою формою *на* + знахідний відмінок іменників-назв уражених частин тіла або іменників-назв неприємних відчуттів. Напр.: *слабувати на очі, на груди, на голову*. В історичній художній прозі слово *слабувати* вживається для стилізації мови. Напр.: «Сам [князь] часто *слабував на серце та на кольки в животі*» (П. Загребельний).

Заходи щодо поліпшення — заходи до поліпшення — заходи для поліпшення — заходи поліпшення. Значення загального відношення при слові *заходи* передають звичайно такі форми, як *щодо* + родовий відмінок, *до* + родовий відмінок, *по* + місцевий відмінок, безприйменниковий родовий відмінок та форма *для* + + родовий відмінок іменників. Форми з прийменниками *щодо* та *до* належать до найуживаніших у сучасній українській літературній мові: «На атомних електростанціях реалізовано додаткові *заходи щодо поліпшення їх безпеки*» (з газ.), «Керівництво заводу вжило *заходи до поліпшення* соціально-побутових умов робітників» (з газ.). Прийменниково-відмінкова форма *по* + місцевий відмінок сприймається як стилістична помилка, наприклад: «Партія намітила корінні *заходи по перебудові* народної освіти» (з газ.). Безприйменникова форма родового відмінка трапляється рідко. Через свою багатозначність ця форма менш

виразна й прозора: «Вжито відповідних заходів *реагування* на недоліки в роботі» (з газ.). Керування з прийменником *для* має відтінок призначення: «Намічено конкретні *заходи для наведення* порядку в квартирному обліку» (з газ.).

Отже, при слові *заходи* склався досить розгалужений ряд варіантного керування. То чи ж варто поповнювати його новими прийменниково-відмінковими формами з прийменником *на*, типу *заходи на виконання постанови*? Це типова канцелярська конструкція.

Зацікавленість в удосконаленні — зацікавленість роботою — інтерес до культурної спадщини. Кажуть *зацікавленість* у зростанні, в удосконаленні, у розвитку, у збільшенні, у перетворенні. Для прийменниково-відмінкової форми іменників *в(у) + місцевий відмінок* характерне використання іменників на позначення однієї дії. Прийменниково-відмінкова форма легко перетворюється у співвідносно за значенням підрядну частину речення. Пор.: «Визволення трудящих від експлуатації, перетворення їх праці в працю на благо свого суспільства, на самих себе створює матеріальну *зацікавленість* працівників у розвитку виробництва» (з газ.) і *зацікавленість* у тому, щоб розвивалось виробництво.

З орудним відмінком іменників слово *зацікавленість* сполучається обмежено. Здебільшого у цій формі трапляються іменники, не пов'язані змістом з конкретною дією, хоча не виключене вживання й таких. Напр.: «Простодушна хлопцева *зацікавленість справою*, видно, сподобалась Баклагову» (О. Гончар), «Люди прийшли до заводського клубу після трудової зміни, усіх їх привела сюди глибока *зацікавленість* дальшою долею нашої літератури та мистецтва» (з газ.); *зацікавленість роботою*, *зацікавленість історією*, *минулим*.

Іменник *інтерес* керує однією формою — *до + родовий відмінок*. Напр.: «Кучер не виявив великого *інтересу до свого пасажира*» (В. Вільний), «У післявоєнний період, коли в Польщі була встановлена народна влада, *інтерес до української культури* значно зріс» (з газ.). Пор. також вислови: *інтерес до історії*, *інтерес до архітектури*.

Зважати на обставини — враховувати обставини — рахуватися з обставинами. Вирази синонімічні, коли передають значення «брати щось до уваги». Кожне слово зберігає свої особливості у сполучуваності з залежними іменниками. Так, дієслово *зважати* звичайно поєднують із знахідним відмінком та прийменником *на*: «Він, здається, зовсім *на те не зважав*» (Є. Гуцало); *зважати на обов'язки*, *зважати на погоду*, *зважати на хворобу*. При слові *враховувати* усталився безприйменниковий знахідний відмінок. Напр.: «Виховання дає позитивні наслідки там, де молодь шанують, а не командують нею, де їй уміло допомагають, *враховуючи її вікові особливості*» (з журн.); *враховувати погляди*, *враховувати пізній час*, *враховувати попередній досвід*. Нарешті, *рахуватися* вживається з орудним відмінком іменників та прийменником *з*: *рахуватися з трудно-*

щами постачання, рахуватися з непрофесійною підготовкою аматорів, рахуватися з віком (людини).

Згідно з рішенням — відповідно до рішення. Для передачі значення відповідності синтаксичними засобами в сучасній українській літературній мові є дві нормативні приєменниково-відмінкових форми *згідно з* + орудний відмінок іменників, *відповідно до* + родовий відмінок іменників. Напр.: «Пам'яткам повинен надаватися статус *згідно з законами СРСР*» (з журн.), «*Відповідно до завдань* досліджувалися гідрологічна і гідрохімічна структура вод» (з журн.).

Форми іменників з приєменниками *згідно з* та *відповідно до* мають виразний відтінок книжності. Вони характерні для офіційно-ділового, наукового стилів, також для мови преси.

Буває, що приєменник *згідно* помилково сполучають з давальним або родовим відмінком іменників: *згідно повір'ю*, *згідно планів*. Такі утворення — наслідок впливу граматичної системи російської мови: *согласно поверью*, *согласно планам*. Не бажані контамінації типу *відповідно з планами* і *згідно до планів*. Не відповідає сучасній літературній нормі також форма іменників з приєменником у відповідності з (калька з російської мови в *соответствии с*).

Зглянутися, змилоствитися, змилоститися, змилуватися над дітьми і зглянутися на дітей. Дієслова *зглянутися*, *змилоствитися*, *змилуватися* синонімічні у значенні «виявляти співчуття, чуйність, ласку до когось». Сміслова близькість сприяла розвитку спільного керування. Це форма *над* + орудний відмінок. Для слів *змилоствитися* (*змилоститися*), *змилуватися* назване керування єдино можливе. Напр.: «Це вона, Марта, підбила жінок піти до Стадницького вблагати його *змилуватися над дітьми*» (М. Стельмах), «Земля *змилоствилась над нами*, послала-таки погіддя» (М. Олійник). Пор. сполучуваність: *змилуватися* (*змилоствитися*, *змилоститися*) *над старістю, над людьми, над безталанням*.

При слові *зглянутися*, крім керування *над* + орудний відмінок, можлива ще форма *на* + знахідний відмінок, причому саме вона найпоширеніша. Напр.: «Саливон, що знав її чоловіка, *зглянувся на вдову* і взяв її на плоти за куховарку» (Н. Рибак). Усталені сполучення: *зглянутися на старість, зглянутися на бідність, зглянутися на хворобу, зглянутися на матір*.

Згоджуватися, погоджуватися, приставати на пропозицію — підтримувати пропозицію. Дієслова *згоджуватися*, *погоджувати*, *приставати, підтримувати* об'єднує значення «визнавати щось правильним, доречним». Синонімічність сприяла розвитку у словах *згоджуватися, погоджуватися, приставати* однакової синтаксичної сполучуваності, зокрема вони керують знахідним відмінком іменників з приєменником *на*. Напр.: «Я *згодився на її пропозицію*» (Вал. Шевчук), «*Погодився ще на один візитний костюм, на тридцять два томи лікарської енциклопедії, на апарат «Рентгена», на лампу «Солюкс»* (І. Вільде), «*Подруги пристали на ту пропозицію*» (М. Трублаїні).

Дієслова *згоджуватися, погоджуватися* стилістично нейтральні, отже, можуть вживатися в різних стилях. Слово *пристати* позначене експресією розмовності, отже, використання його повинно відповідним чином мотивуватись. Щоправда, відтінку розмовності можуть набувати словосполучення й з нейтральними дієсловами, якщо останні керують конкретними іменниками. Пор.: *погодився на костюм і нейтральний вираз погодився пошити костюм*. До речі, дієслову *приставати* не властиве поєднання з іменниками — назвами конкретних предметів.

Слово *підтримувати* поширене переважно в мові преси. Відрізняється від синонімічних дієслів синтаксичною сполучуваністю (керує безприйменниковим знахідним відмінком) і певною мірою лексичною. Наприклад, говоримо *підтримувати революційний рух, ініціативу, рішення, підтримувати ідею, пропозицію, добрі починання*.

Порівняймо жартівливо-іронічне вживання слова: «В шостому класі учні по-своєму *підтримали* пророкування вчителів і дружно прозвали Захара «академіком» (Іван Ле).

«Здоров'я» — *морж — пташине молоко*. У писемній практиці науково-популярного стилю, в мові преси незвично вжиті слова часто беруться в лапки. Напр.: «Одного дня підводники виявили судно, «озброєне» науковими приладами» (з журн.) — зрозуміло, що тут ідеться про оснащення науковими приладами. Або ще: «Здоров'я Чорного моря викликає глибоке занепокоєння і в спеціалістів і в громадськості» (з газ.) — слово *здоров'я* образно означає санітарний стан моря. Треба сказати, що чим виразніший контекст, тим прозоріший зміст оказіонально вжитого слова, а отже, тим менша потреба в лапках.

Лапки зайві, якщо переносне вживання слова поширилось, стало зрозумілим без контексту. Напр.: «Лише два господарства на весь район виробляють більш-менш *чисті* продукти» (з газ.) — ідеться про ступінь забруднення продуктів радіонуклідами. «Зрушення в свідомості людей помітні на різних *поверхах* суспільства» (з газ.) — зрозуміло, що слово *поверхи* означає різні верстви суспільства. Лапки також непотрібні, коли незвичне слововживання супроводжують вирази *так званій, так би мовити*. Напр.: «Цей поет зі своїм, *так би мовити, кодом*» (з газ.), «Були випадки, коли *так звані активісти* колективізації ловили людей і примушували записуватись у СОЗи» (з газ.).

У сучасному мовному обігу є чимало слів і виразів, переносне значення яких зрозуміле широкому загалу, а подекуди навіть зафіксоване словниками, проте на письмі їх за звичкою одягають у лапки. Напр.: *епіцентр, клімат, географія, операція, прописка, новосел, ветеран, ватерлінія, фарватер, морж, блискавка, вікно, заєць, вузькі місця, круглий стіл, чорний хід, чорний ринок, візитна картка, зелена вулиця, пташине молоко, морські ворота, білі плями, розстріляне відродження*. Їх треба писати без лапок, так само як і фразеологізми власне українського походження або запозичені з інших мов типу: *сушити голову, про чорний день, заламувати ціну, у хвості, танцювати під дудку, гордіїв вузол, не в своїй тарілці, яблуко розбрату* тощо.

Зіставляти, порівнювати з минулим — порівнювати до минулого. Синонімічність слів *зіставляти* й *порівнювати* сприяла закріпленню у них однакової сполучуваності. Так, названі дієслова звичайно керують приєменниково-відмінковою формою з + орудний відмінок. Напр.: «По суті справи грип сьогодні можна *порівняти* хіба що з легеневою чумою середніх віків» (Ю. Щербак), «Необхідно *порівнювати* й *зіставляти* факт не з ідеєю, а з іншими фактами» (з журн.), *зіставляти* (*порівнювати*) з дійсністю, з теорією, з практикою, *зіставляти* карти синоптичні з картами *рослинності*.

Колись слово *порівнювати* поєднувалось переважно з родовим відмінком іменників та приєменником *до*. Про це свідчать твори Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Переважало таке керування в мові 20—30-х років ХХ ст. Наприклад, у Ю. Яновського читаємо: «Дубка можна *порівняти до* шхуни». Для сучасної мовної практики керування з приєменником *до* не характерне.

Зняти з посади — усунути від роботи. В одній газеті було написано: «Його звільнили від посади керуючого трестом». Чи правильно це? Якщо слово *звільняти* (*звільнити*) вживається у значенні «позбавляти професійної діяльності», то доречним буде родовий відмінок з приєменником *з*. Напр.: «Ви *звільнені з посади* інспектора» (О. Довженко), «За грубість з абонентом її слід було навіть *звільнити з роботи*» (С. Журахович). Коли йдеться про якийсь рід занять взагалі, то використовується родовий відмінок іменника з приєменником *від*: «Другого ж ранку Зейнаб сказала, що її *звільнено від* будь-якої роботи» (З. Тулуб). Синонімами слів *звільняти* (*звільнити*) у першому значенні виступають слова *знімати* (*зняти*), яким також властиве керування родового відмінка з приєменником *з*: «Його *знімуть з цієї посади*» (Г. Тютюнник), «Невдовзі Петренка *зняли з роботи*» (з газ.). Для слів *усувати* (*усунути*), синонімічних до вищеназваних дієслів, характерне керування родовим відмінком іменника *робота* з приєменником *від*: «Їх дуже скоро за минулі гріхи *усунули від роботи*» (І. Вільде).

Зрікатися ідеалів — відмовлятися, відступатися від ідеалів. Вживані як синоніми, слова *зрікатися*, *відступатися*, *відмовлятися* мають певні відмінності щодо форми керованих ними іменників. Так, дієслово *зрікатися* сполучається з родовим відмінком. Напр.: «[Ж у р а]: А чи можна вірити людині, яка так скоро і... пробачте, так безсердечно *зреклася* іншої дівчини» (І. Кочерга), «Заради інтересів народу ліричний герой його поезії готовий *зректися* особистого щастя» (з підручника). Слова *відступатися*, *відмовлятися* поєднуються з приєменником *від* (*од*) та родовим відмінком іменників. Напр.: «Останнім часом хлопець трохи при-смирнів, *від думки* про втечу вже, здається, *відмовивсь*» (О. Гончар), «Але яка ж це слава, як вони в такій біді *од брата відступились*» (Л. Костенко).

Зробити(ся), обертати(ся), перекидати(ся), стати птахом — обертати(ся), перекидати(ся), перетворюва-

ти(ся) на птаха — перетворювати(ся) у птаха. У різних стилях мови трапляється стилістично нейтральне слово *перетворювати(ся)*. Синонімічні форми керування при цьому слові різняться частотою вживання, зокрема прийменниково-відмінкова форма *на+знахідний* відмінок іменників найпоширеніша. Напр.: «Бо древній грек, хоч віку й молодого, а знав, що світ складається із див, що кожен є собою ненадовго,— все хтось когось на щось *перетворив*» (Л. Костенко), «Поверхом нижче цівки рідини поступово *перетворюються* на міцні різноколірні *нитки*» (з газ.). Рідше використовують знахідний відмінок з прийменником *в(у)*. Напр.: «Ще за хвилину патріарх побачив, як хутко єпископ *перетворюється* у *карлика*» (Вал. Шевчук), «Один з учасників першої спроби *перетворити* шестифтористий уран у метал Василь Семенович Ємельянов» (з журн.).

Крім слова *перетворювати(ся)*, значення «набирати нового вигляду» можуть мати також дієслова *ставати, зробити(ся), обернути(ся), перекинути(ся)*. Перше з названих слів найбільш нейтральне і керує лише однією формою — безприйменниковим орудним відмінком іменників. Напр.: «*Став* ліс *парканом*» (П. Мовчан), «*Стали* [хижі коні] *миршавою ордою* — *перекотиполем*» (І. Драч), *став* *птахом, горою, став* *привидом*. Подібна синтаксична сполучуваність спостерігається й у слова *зробитися*, до речі, більш експресивного, ніж синонім *ставати*. Напр.: «Відтак *зробився* той гречин *балáдою*» (Л. Костенко), *зробився* *мишею, вітром*. Найбільшою експресією позначені слова *обертати(ся), перекидати(ся)*. Ці слова характерні здебільшого для усного мовлення, поетичних розповідей, особливо фольклорних (казки, анекдоти, легенди та ін.).

Слова *обертатися, перекидатися* керують трьома синонімічними формами, зокрема тими, що й *перетворювати(ся)*. Напр.: «Пригадаєш собі, як ми *стрінулися* на початку війни? Незалежні люди *перекинулися* нараз у *військовий мундир*» (М. Яцків), *перекидатися* *на птаха, на звіра, на вовкулаку; обертати(ся) на птаха, на звіра, на вовкулаку*, «Але ваші ніжні очі *Обертають* ночі в день, *Обертають* в казку ночі, Сльози в струмені пісень» (О. Олесь), «Я божественний цілитель, Скальпель брав у вмілі руки, Та не відав інструмента, Що вздоровлює, підносить людську душу, *обертає* Плоть слабу в могутне тіло!» (Д. Павличко). Третя форма, з якою сполучаються названі слова, безприйменниковий орудний відмінок іменників. Напр.: *обернутися (перекинутися)* *звіром, птахом, вовкулакою*. Безприйменникове керування найтипівіше для слова *перекидати(ся)*, із словом *обертати(ся)* трапляється рідко.

Імунітет, стійкість до хвороб — імунітет, стійкість проти хвороб. Кажемо *сорт стійкий проти морозів і сорт стійкий до морозів*. Таке саме керування властиве іменникові *стійкість: стійкість проти морозів, стійкість до морозів*. Синонім до слова *стійкість* — іменник іншомовного походження *імунітет*. Обидва слова керують прийменниково-відмінковими формами *проти + родовий відмінок* або *до + родовий відмінок*. Пор.: «У майбутньому рослини матимуть біологічний *імунітет проти хвороб*»

(з журн.), «Перші праці вченого присвячені імунітету рослин, стійкості їх проти грибових захворювань» (з журн.), «У їжаків є імунітет до зміїної отрути» (з газ.), «Корпуси дирижаблів виготовлятимуться з міцних матеріалів, які виявляють стійкість до атмосферних впливів» (з журн.). У сучасній мовній практиці помітна перевага надається керуванню з прийменником *проти*, особливо при слові *імунітет*.

Їх обов'язки — **їхні обов'язки**. Останнім часом родовий відмінок іменників уживається частіше, ніж присвійні прикметники, займенники, напр.: «Класовод пояснює їх обов'язки» (з газ.), «Подарунок мамі сподобався їй найбільше» (з газ.). Пор.: «Класовод пояснює їхні обов'язки», «Мамин подарунок сподобався їй найбільше». Витіснення питомо українського засобу вираження присвійності пояснюється загальним процесом окниження мов. Родовий відмінок іменників як більш книжний засіб варто вживати в офіційно-діловому, науковому стилях, для інших стилів прийнятніший співвідносний присвійний прикметник (займенник).

Їжте на здоров'я! Як зрозуміти вираз «*Куштуйте на здоров'я!*», який часом трапляється і в усній мові, і в мові преси. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їдати або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вище вираз означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, але ніяк не з'їсти її. Щоб запросити спожити страву, в українській літературній мові усталився вираз: «*Їжте на здоров'я!*»

Календар за який рік — **календар на який рік** — **календар якого року**. Слово *календар* для позначення року (часу дії календаря) може сполучатися з рядом відмінкових форм іменників. Так, коли йдеться про минулий рік, звичайно вживають знахідний відмінок у поєднанні з прийменником *за*: *календар за 1987 рік*. Таке саме значення передає й родовий відмінок. Пор.: *календар 1987 року*.

Для позначення дії календаря майбутнього року вживають знахідний відмінок з прийменником *на*: *календар на 1990 рік*. Якщо йдеться про поточний рік, уживаються всі три форми.

Контроль, спостереження за роботою — **контроль, спостереження над роботою**. Слова *контроль* і *спостереження* зустрічаються переважно в офіційно-діловому, публіцистичному та науковому стилях. Їх зближує такий відтінок у значенні, як «пильнування за кимось, чимось». Певно, тому названі слова мають однакову синтаксичну сполучуваність: синонімічні між собою прийменниково-відмінкові форми *за* + орудний відмінок і *над* + орудний відмінок. Напр.: «На підприємстві діє економічний контроль за дотриманням графіків» (з газ.), «Спостереження за плавкою ведуть прилади» (з газ.), *нагляд за процесом, за дітьми*.

Останнім часом більшого поширення набуває орудний відмінок з прийменником *над*. Напр.: «На нараді говорилось про можли-

вості дальшого розвитку контролю над озброєнням» (з газ.); «Щохвилиний контроль над собою» (В. Дрозд).

Легковажити, нехтувати почуття — нехтувати, легковажити почуттям — зневажати слабкодухість — ігнорувати друзів. Слова *нехтувати, легковажити, зневажати, ігнорувати* в синонімічних значеннях мають одну спільну керовану форму іменників. Це безприйменниковий знахідний відмінок іменників. Напр.: «*Нас нехтуєш, а молодого хазяїна слухаєш*» (А. Шиян), «*Всі ці речі князь умів, коли треба, легковажити*» (Вал. Шевчук), «*Платон зневажав себе за слабкість*» (М. Зарудний), «— *Молоді ігнорують нашу газету*» (І. Вільде). Крім того, дієслова *нехтувати, легковажити, вживаючись* у розумінні «виявляти презирство, неповагу до кого-, чого-небудь», керують також орудним відмінком іменників. Напр.: «*Мені дуже не до вподоби, коли жінка починає нехтувати своїми друзями*» (Ю. Яновський), «*Може, не слід легковажити Гордієвими примхами*» (Ю. Бездзик).

Варіантні форми іменників при дієсловах *нехтувати, легковажити* поки що не мають у мові якихось істотних відмінностей, хоча можна помітити тенденцію до активнішого вживання орудного відмінка при слові *нехтувати* і знахідного відмінка при слові *легковажити*.

Ліки, засоби проти грипу — ліки, засоби від грипу, щеплення, вакцина проти грипу. Слово *ліки* і книжне словосполучення *лікувальні засоби* або *засоби хімічні, біологічні* керують двома синонімічними прийменниково-відмінковими формами *проти* + родовий відмінок і *від* + родовий відмінок. Перша з цих форм усталилась при іменниках *ліки* та *засоби* за аналогією до дієслова *боротися*. Напр.: «*Існує безліч рецептів, хімічних та біологічних засобів проти тарганів*» (з газ.), «*Мед, віск, молочко та клей, або, як його називають, прополіс,— чудові ліки проти багатьох хвороб*» (з журн.). Форма з прийменником *від* усталилась при іменниках за аналогією до дієслів типу *вилікуватись, врятуватись*, порівняймо: *вилікуватись від нежитю*. Таке саме керування властиве іменникам *щеплення, вакцина: щеплення проти поліомієліту, вакцина проти грипу*. Словосполучення з прийменником *від* мають розмовний відтінок.

Монумент, пам'ятник поетові — пам'ятник, монумент поета. Для позначення особи чи осіб, на чю честь споруджено пам'ятник або монумент, в українській мові звичайно вживають давальний відмінок іменників. Напр.: «*У світі споруджено 400 пам'ятників Шевченкові*» (з газ.), «*Монумент вождю споруджено 1945 року*» (з газ.). Можливе поєднання слів *пам'ятник, монумент* також із родовим відмінком. Напр.: «*У місті чимало пам'ятників діячів культури, науки, політичних діячів*» (з газ.). «*Монумент героїв височить на горі*» (з газ.). Словосполучення з родовим відмінком іноді набувають двозначності, як-от: «*Ми говорили про пам'ятник комсомольців*» — пам'ятник, який спорудили комсомольці чи пам'ятник, який збудований на честь комсомоль-

ців? Щоб уникнути двозначності, треба скористатися давальним відмінком: *пам'ятник комсомольцям*.

«Москвич» — фіат. Назви іноземних марок автомобілів і літаків пишуться здебільшого без лапок і з малої літери: *автомашини форт, фіат, мерседес*, літаки *мессеріміт, фантом* і под. Однак слова своєї або близькоспорідненої російської мови, виступаючи в символічному значенні, потребують окремого виділення, що досягається вживанням лапок. Оскільки символічними назвами стають здебільшого власні імена, то в них зберігається велика літера: *автомашини «Волга», «Жигулі», літаки «Україна», «Антей»*.

Що ж до назв марок машин, які походять від слів із загальним значенням, то вони теж частіше пишуться з великої літери (*«Москвич», «Нива», «Запорожець», «Чайка»*), хоч можуть писатися і з малої літери і без лапок *москвич, запорожець, чайка* у художніх текстах, при передачі розмовного стилю.

На адресу комітету. Новоутворений прийменник *на адресу* — активно вживається в стилі масової інформації. Значення адресації, властиве цьому прийменнику, передається більш прозоро, ніж безприйменниковим давальним відмінком. Пор.: *«Виступаючі зробили ряд зауважень на адресу профкому та правління колгоспу»* (з газ.) і *зробили зауваження профкомові та правлінню*; *«Напередодні свята завод відправив на адресу гірників Кузбасу нові установки»* (з газ.) і *відправив гірникам*. Вказівка на адресата дії настільки актуальна, що в окремих випадках розвиваються синонімічні відношення з іншими безприйменниковими та прийменниково-відмінковою формами. Напр.: з родовим відмінком, з формами *щодо* + родовий відмінок, *про* + знахідний відмінок, *на* + знахідний відмінок. Пор.: *«Критика на адресу виконкому визнана правильною»* (з газ.) і *критика виконкому*; *«Винесена окрема ухвала на адресу госпторгу»* (з газ.) і *ухвала щодо госпторгу*; *«Скільки гарячих слів захисту сказав Франко на адресу пригноблених»* (з газ.) і *сказав про пригноблених*; *«Від трудівників доводиться чути нарікання на адресу автопарку»* (з газ.) і *нарікання на автопарк*. Широка сполучуваність форми з прийменником *на адресу* дає певні переваги при використанні в ролі однорідних членів речення дієслів та віддієслівних іменників з різним керуванням. Напр.: *«Цей рейд вони використали як засіб шантажу і погроз на адресу арабських країн»* (з газ.). Пор.: *шантаж кого, погрози кому*.

Варіювання формами іменників свідчить про гнучкість мови, помітно виразніше й урізноманітніше виклад, тим часом надмірне користування однією з форм створює протилежний ефект.

Нагородити медаллю — удостоїти звання. Стилистично відмінні синоніми *удостоїти* й *нагородити* (перше з них позначене урочистістю) різняться також формами іменників, якими вони керують. Зокрема, дієслово *удостоїти* сполучається з родовим відмінком: *«Дипломну роботу Васильківського — пейзаж «По Дінцю» (1885 р.) — Рада Академії удостоїла найвищої нагороди: великої золотої медалі»* (з журн.), *«Чимало самоварів було*

колись *удостоєно золотих медалей*» (з газ.). Слово *нагородити* звичайно поєднується з орудним відмінком: «І правда, *нагородили медалью*» (Г. Тютюнник), «Їхню бригаду *нагородили Почесною грамотою*» (з газ.).

Незважаючи на труднощі — попри труднощі. В усю-розмовному та художньому стилях хоча й рідко, але трапляються вислови з прийменником *попри*. Напр.: «В очах Насті перемішались тривога, ніяковість і разом з тим тверда рішучість, яка *попри* все привела її сюди» (С. Журахович). У науковому стилі прийменник *попри* використовується, як правило, для того, щоб підкреслити, виділити якусь думку, привернути до неї увагу. Напр.: «Ядро поеми лишилося стійким *попри* всі видозміни структурних особливостей жанру в різні часи» (з журн.).

Те саме значення передає засіб *незважаючи на*, поширений у різних стилях: Напр.: «*Незважаючи на* малесенький вітерець, парило й робилося душно» (Г. Тютюнник), «*Незважаючи на* всю складність і суперечливість світових подій, у цілому суспільний розвиток іде до торжества ідеалів миру, демократії і соціального прогресу» (з газ.).

Вислови *попри* і *незважаючи на* синонімічні, взаємозамінні. Вони урізноманітнюють синтаксис мовлення.

Обирати академіком — обирати в академіки. Дієслово *обирати* в значенні «виділяти голосуванням для виконання якихось обов'язків» сполучається з кількома синонімічними формами іменників для позначення посади чи звання, а саме: орудний відмінок; *на* + родовий відмінок; *в* + родовий відмінок. Названі форми розрізняються стилістично. Нейтральною, найчастіше вживаною виступає безприйменниковий орудний відмінок. Напр.: «1924 року М. Г. Холодного *обирають членом-кореспондентом Академії України*» (з журн.), «Івана Антоновича звичайно *обирали суддею*» (О. Гончар). Обидві прийменниково-відмінкові форми позначені деяким відтінком розмовності, причому іменники у формі *в* + родовий відмінок використовуються у множині. Напр.: «— А пам'ятаєш, як тебе *обирали на голову колгоспу*» (М. Зарудний), «Кобзар розповів про те, як воліли козаки *не обрати в гетьмани джуру Хмельницького*» (О. Ільченко). Отже, вираз *обирати в академіки* доречний у неофіційних паперах, в усному мовленні. Те саме слід сказати й про вираз *обрання в академіки*.

Опанувати професію — освоювати професію. Слово *опанувати* не завжди вживають доречно. До того ж, плутають форму керованого ним іменника. Для прикладу наведемо такі речення: «Річковики *опанували* швидкісну пасажирську лінію Запоріжжя — Одеса» (з газ.), «Комсомольці *опановують* нові *родовища*» (з газ.).

У цих висловах треба вжити дієслово *освоювати*, хоча йдеться про те саме значення — «навчатися користуватися чимось». Вживаючись як синоніми, слова *опанувати* та *освоювати* в деяких випадках мають однакову лексичну сполучуваність, тому можна сказати *опанувати професію, справу, зброю, техніку і освіти*

професію, справу. Але є тут і відмінності. Так, для дієслова *опановувати* типове поєднання з іменниками *мова, наука, майстерність*. Слово *освоювати* у сполуках з цими словами не трапляється. Проте загалом *освоювати* має ширшу сполучуваність, ніж *опановувати*. Напр.: *освоювати виробництво, випуск, землі, родовище, маршрут, лінію* тощо.

Оплатити проїзд — *платити за проїзд*. У транспорті часом чуємо: «Оплатіть за проїзд!» Та чи правильно це? Дієслово *оплачувати* у значенні «вносити плату за щось» синонімічне із словом *платити*. Названі слова різняться керованими формами іменників, які не слід плутати, а власне: дієслово *оплатити* керує безприйменниковим знахідним відмінком, тим часом при дієслові *платити* звичайно вживається прийменниково-відмінкова форма за + знахідний відмінок. Пор.: «Комбінат комунальних підприємств, який мав *оплачувати рахунок*, запротестував проти надмірних розцінок» (з газ.), «Біля собору цього дня знову з'явилися ті, що їм за висоту не платять» (О. Гончар).

Отже, слід говорити: *оплачувати проїзд, але платити за проїзд*.

Паралельно дорозі — *паралельно з дорогою* — *паралельно до дороги*. Прислівник *паралельно* вживається у прямому і переносному значеннях без залежних від нього слів. Напр.: *Колони рухались паралельно; Досліди в обох лабораторіях велись паралельно*.

Водночас слово *паралельно* може виконувати роль прийменників — простого (при поєднанні з безприйменниковим давальним відмінком) або частини складених (*паралельно з і паралельно до*).

У прямому значенні, коли йдеться про утворення з чим-небудь паралелі, вживається одна з трьох прийменниково-відмінкових форм іменників, а саме: *паралельно* + давальний відмінок, *паралельно з* + орудний відмінок, *паралельно до* + родовий відмінок. Напр.: «Закусочна, в яку він зайшов, була дуже маленька: всього-навсього два столики, поставлених *паралельно з прилавком*» (М. Томчаний), «З темряви з'явився залізничний вал, що простягся *паралельно шосе*» (О. Гончар), «Вулиці йшли вздовж лиману — дві крайні *паралельно до нього*» (з підручника). Із синонімічних форм найуживаніша з простим прийменником *паралельно*, дві інші — менш поширені.

У переносному значенні, коли йдеться про одночасне здійснення або усунення чогось, поширена лише прийменниково-відмінкова форма *паралельно з* + орудний відмінок іменників. До речі, вона синонімічна з формою *одночасно з* + орудний відмінок іменників. Пор.: «Безумовно, розвиток пісенного фольклору відбувається в цілому *паралельно з розвитком* суспільної свідомості» (з журн.) і *Пісенний фольклор розвивався одночасно з розвитком суспільної свідомості*; «Книга сонетів Шекспіра вийшла *паралельно з повним* виданням творів» і «Книга сонетів Шекспіра вийшла *одночасно з повним* виданням творів». Форма з прийменником *паралельно з* більш книжна, ніж з прийменником *одночасно з*.

Перевага (переваги) перед мілкою оранкою — перевага над мілкою оранкою. При слові *перевага*, частіше тоді, коли воно стоїть у множині, усталився орудний відмінок іменників з прийменником *перед*. Напр.: «Глибока оранка має *переваги перед* мілкою» (з журн.), «У тримісячних плаваннях підтвердився ряд *переваг* крилатого лайнера *перед* нинішніми «Кометами» (з журн.). Або ще: *переваги перед* старими ЕОМ, *переваги перед* пластмасовими виробами. Значно рідше слово *перевага* (як правило, у формі однини), сполучається з орудним відмінком іменників та прийменником *над*. Напр.: *перевага над* мілкою оранкою, *перевага над* пластмасовими виробами.

Перекладати українською мовою — перекладати на українську мову. В останні десятиліття посилилась тенденція сполучати слово *перекладати* переважно із знахідним відмінком іменників та прийменником *на*. Напр.: «М. Т. Рильський чудово перекладав Пушкіна *на українську мову*» (з газ.). Прийменниково-відмінкову форму іменника краще вживати тоді, коли говориться і про ту мову, з якої перекладається, і про ту мову, якою перекладається. Напр.: «Щоб *перекладати з однієї мови на іншу*, треба перш за все добре знати свою рідну мову» (з газ.). Усталена нормативна сполучуваність дієслова *перекладати* з орудним безприйменниковим відмінком. Напр.: «Твори Григора Тютюнника *перекладаються різними мовами в СРСР і за кордоном*» (з газ.), «Нам більше треба *перекладати українською мовою* кращі твори письменників союзних республік» (з газ.).

«Перемога» — «Победа» — «Мрія». Символічні назви підприємств, господарств на Україні перекладаються: «Победа» — «Перемога», «Красное знамя» — «Червоний прапор», «Октябрь» — «Жовтень», «Восток» — «Схід» тощо. Виняток — коли в тому самому районі є два колгоспи, з яких один зветься, скажімо, «Перемога», а другий — «Победа». Символічні назви марок літаків, машин ніколи не перекладаються: «Победа», «Татра», «Мрія», «Шкода», «Ікарус» тощо.

Півтора мільйона. Часом плутають залежну від слова *півтора* форму іменників. Кажуть: «Обсяг соціально-культурного будівництва перевищить *півтора мільйони* карбованців».

Числівник *півтора* звичайно поєднується з родовим відмінком іменників. Напр.: «Через *півтора року* повернувся додому Йосип» (Г. Тютюнник), «Півстоліття тому продуктивність Азовського моря була у *півтора раза* вищою, ніж Північного» (з газ.), «Виснемо *півтори години* над аеродромом Кеннеді» (І. Драч). Так само: *півтора метра, півтора карбованця*.

Під впливом числівників *два, три, чотири*, які сполучаються з називним — знахідним відмінками множини іменників, при числівнику *півтора* також іноді трапляються іменники у цій формі. Напр.: «Три дні молів, а за *півтора дні з'їв*» (присл.), «Наперед узяв *півтора карбованці*» (М. Стельмах). Подібне узгодження іменників має відтінок розмовності. У пресі розмовні елементи доречні в певних жанрах — у фейлетоні, невимушеній

бесіди, інтерв'ю, нарисі. Натомість у різному роду повідомленнях та інформаціях подібних елементів слід уникати. Це стосується, зокрема, наведеного вище прикладу. Отже, не *півтора мільйони*, а *півтора мільйона*.

Під егідою ЮНЕСКО — під знаком фантастики. В одному журналі читаємо: «Перша чверть навчального року минула для хлопця *під егідою наукової фантастики*». Що означає вираз *під егідою*? Він виник у результаті переносного вживання слова *егіда*. Так у грецькій міфології називався щит бога Зевса. *Під егідою* — значить під чийсь покровительством, заступництвом, спираючись на чийсь захист, турботу. Напр.: «*Під егідою* Міністерства культури УРСР створено товариство криптозоологів» (з газ.), «Недавно в Києві відбулись організовані *під егідою* МАГАТЕ і ВООЗ міжнародні курси у справі застосування ядерних методів у медицині» (з газ.).

Отже, вираз *під егідою наукової фантастики* невдалий (хоча й ужитий він іронічно). У цьому разі варто було б сказати *під знаком наукової фантастики*. Поширені в пресі вислови: *під знаком довір'я*, *під знаком єдності*.

Повідомляти, сповіщати друзів — сповіщати, повідомляти друзям. Експресивно забарвлене слово *сповіщати* поєднується з тими самими відмінковими формами, що й синонімічне *повідомляти*, яке має виразний книжний відтінок. Пор.: *сповіщати (повідомляти) товариша*, *батьків і сповіщати (повідомляти) товаришеві*, *батькам*, *сповіщати (повідомляти) диспетчера і сповіщати (повідомляти) диспетчерові*. Останнім часом помітна тенденція розрізняти слова *сповіщати* і *повідомляти* за керуванням, а саме: перше з них охочіше поєднують з родовим відмінком, наприклад: «Не дай бог орда — уже ніхто ті бочки не підпалить і про біду людей не сповістить» (Л. Костенко). При дієслові *повідомляти* перевагу віддають давальному відмінку (*повідомляти друзям*).

(Не) позбавлений гумору — (не) грішити емоціями — хибувати на суб'єктивізм. Слова *(не)позбавлений*, *(не)грішити*, *хибувати* досить близькі за значенням, проте синтаксична сполучуваність у них різна. Так, при слові *(не)позбавлений* вживаємо родовий відмінок. Напр.: «Донощик мерщій викладав нові й нові, *не позбавлені* вірогідності, факти» (П. Загребельний). Звичайна сполучуваність *не позбавлений зверхності*, *не позбавлений привабливості*, *не позбавлений вад*. Слово *(не)грішити* керує орудним відмінком. Напр.: «Істинній науці властиві об'єктивність і неупередженість в оцінках, висновки й формулювання *не грішать* емоціями» (з журн.). Пор. також: *грішать суб'єктивізмом*, *грішать підгасовкою фактів*, *грішать упередженістю*. Для слова *хибувати* характерне поєднання зі знахідним відмінком іменників та прикметником *на*. Напр.: «Щораз менше *хибує* наша критика *на суб'єктивізм* в оцінці літературних явищ» (з журн.). Порівняймо сполучуваність: *хибувати на поверхові твердження*, *хибувати на складність викладу*.

Попереджати про небезпеку — застерігати від небезпеки.

Як синоніми слова *попереджати*, *застерігати* виступають у значенні «наперед повідомляти про щось небезпечно». Дієслово *попереджати* сполучається із знахідним відмінком іменника та прийменником *про*: «Якщо ми все попалимо, вони зрозуміють, що тебе *попередили про трус*» (З. Тулуб), «В наші дні космічні метеоро-спутники не раз заздалегідь *попереджали* жителів південних районів земної кулі *про* наближення ураганів» (з газ.). При дієслові *застерігати* усталилась форма родового відмінка іменника з прийменником *від*. Напр.: «Шевченко голосом своїм пророчим *застерігав* народ *від* засилля німецьких колонізаторів» (П. Тичина), «Хоче *застерегти* мене *від* чогось» (Є. Гуцало).

Починатися з експозиції — починатися експозицією. Слово *починатися* найчастіше сполучається з орудним відмінком іменників та прийменником *з*. Напр.: «*Не починайся*. Ні з очей, Ні з губ мені не починайся» (М. Вінграновський), «Пісня та звалася «Глибокий колодезь». *Починалася* вона з глибокого калатання дзвонів» (А. Тютюнник). Синонімічне безприйменникове керування орудним відмінком іменників трапляється рідше. Напр.: «Виставка *починається* творами молодого художника з Київщини» (з газ.), «Концерт *почався* піснею» (з газ.).

Прибути з села Веселого — прибути з села Веселе. Географічні назви прикметникового типу відмінюються, як відповідні прикметники: *Лозова — Лозової, Лозовій, Лозову, Корчувате — Корчуватого, Корчуватому, Корчувате*. Географічні назви іменникового типу відмінюються за зразками першої, другої або третьої відміни іменників, множинні форми — як відповідні загальні назви, наприклад: *прибути з Дніпра (з Амуру), з міста Прилук (з Києва)* тощо. Це основні правила, стосуються вони всіх відмінюваних географічних назв, якими користуємося в щоденному спілкуванні, в мові художніх творів, у пресі. Форму називного вживають і в усіх інших відмінках, коли перед географічною назвою стоїть узагальнююча родова назва типу *село, місто, річка, озеро, хутір* і под. Напр.: *на річці Дніпро, з міста Прилуки, з села Іваниця*. Чому так роблять? Щоб зберегти вихідну, початкову назву (форму назви), уникнути її перекручень, надто коли назва маловідома. Особливо це важить в офіційній інформації — у газеті, в підручнику, в офіційних паперах, у зведеннях статистів, у військових повідомленнях. Отож генерал, складаючи донесення, запише точно: *з бою під селом Веселе на річці Дніпро*; у біографії вкажемо: *народився в селі Веселе на річці Тясмин*, а в художньому творі знайдемо: *з бою під селом Веселим на річці Дніпрі* або просто: *у бою під Веселим на Дніпрі*.

Припускатися помилки — допускати помилку. Слова *припускатися*, *допускати* в синонімічному значенні найчастіше сполучаються з такими іменниками, як *помилка, огріх, неточність, поспішність, перекручення*. При слові *припускатися* іменники мають форму родового відмінка. Напр.: «Тепер він ясно бачить,

що *припустився* тяжкої помилки» (О. Гуреїв). Пор. також: *припускатися поспішності, припускатися перекручень*. При дієслові *допускати* закріпився знахідний відмінок іменників. Напр.: «Безперечно, що простодушні сент-іштванці *допускали неточність*» (О. Гончар). Уживані також словосполучення типу *допускати помилку, допускати перекручення*. З родовим відмінком дієслово *допустити* може поєднуватися, лише коли є заперечення. Напр.: «Ні найменшої помилки ми *допустити не повинні*» (О. Левада).

Присвячувати відкриттю — приурочувати до відкриття.

Слова *присвячувати, приурочувати* зближуються в значенні «пов'язувати одну подію з іншою, один факт, явище з іншим». Через таке зближення іноді плутають форми іменників, залежних від цих дієслів. Слід мати на увазі, що дієслово *присвячувати* (*присвятити*) керує безприйменниковим давальним відмінком іменників. Напр.: «Відкриття музею *присвячене 100-річчю з дня народження* поета» (з газ.). Дієслово *приурочувати* керує родовим відмінком з прийменником *до*. Напр.: «Франківці *приурочили до першого дня фестивалю відкриття* театрального сезону» (з журн.). Пор.: «Свято проходило в рамках всесоюзного фестивалю народної творчості, *присвяченого 70-річчю* Великого Жовтня» (з журн.) і «На території Чернівецького музею народної архітектури та побуту відбулося фольклорно-етнографічне свято, *приурочене до 70-річчя* Великої Жовтневої соціалістичної революції» (з журн.).

Пропорційно витратам — пропорційно до витрат. Слово *пропорційно* у строгому математичному розумінні звичайно поєднується з прислівниками *прямо, обернено* і безприйменниковим давальним відмінком. Напр.: «Освітленість змінюється *обернено пропорційно* квадратові відстані від джерела світла» (з журн.), «Електромагнітне притягання діє *обернено пропорційно* квадратові відстані» (з журн.). Проте слово *пропорційно* вживається і в ширшому розумінні без залежних прислівників. При дієсловах-присудках це слово перетворюється на прийменник. У поєднанні з давальним відмінком можна говорити про простий прийменник *пропорційно*, як-от у реченні: «Колгоспники щороку одержують частину доходу господарства, що розподіляється *пропорційно заробітній платі*» (з журн.). Значно більшого поширення у сучасній мові набув складений прийменник *пропорційно до* + родовий відмінок. Напр.: «На першому етапі фонд розподіляється між видами діяльності *пропорційно до* обсягу трудовитрат» (з журн.), «Господарства одержують жом *пропорційно до* кількості і якості зданої сировини» (з газ.).

Рекомендації щодо профілактики — Міністерство охорони здоров'я — нарада з проблем. У мові масової інформації часто зустрічаємо мовні штампи, утворені за допомогою прийменника *по*. Напр.: *комісія по., майстер спорту по., викладач по., гурток по., лікар по.,* та под. Всі ці словосполучення з *по* можна замінити висловами з прийменниками *з, щодо, у справі,*

над чи безприйменниковою формою родового відмінка відповідного іменника. Отже, треба писати: *розпочато лікування* (а не — *роботу по лікуванню*), *робота спрямована на піднесення* (а не — *робота по піднесенню*), *робота над підвищенням* (а не — *робота по підвищенню*) культури.

Після слів *заходи, рекомендації, настанови, завдання, допомога, семінар* бажано вживати прийменник *щодо*. Напр.: *розроблені рекомендації щодо поліпшення* (а не — *по поліпшенню*) навчального процесу, *дано конкретні настанови щодо* (з) цього питання, а не *по цьому питанню*.

Із словами *міністерство, комітет, відділ, управління, рада, гурток, майстерня* природно поєднується форма родового відмінка або прийменникове словосполучення у *справах; управління охорони* або у *справі охорони* (а не — *по охороні*) державних таємниць.

Слова *нарада, майстер, чемпіон, змагання, заняття, залік, іспит, директиви, фахівець (спеціаліст)* переважно вимагають керування з прийменником *з*, рідше — без прийменника: *нарада з цього питання, майстер спорту з боксу, заступник директора з наукової роботи* (а не — *по науковій роботі*).

Часто неправильно вживають прийменник *по* в значенні *за*. Напр.: *сьогодні 5 градусів по Цельсію*, треба — *за Цельсієм*, *продаж по знижених цінах*, треба — *за зниженими цінами*.

Розумітися на політиці, розумітися в політиці — розбиратися в політиці — знатися на політиці. Між дієсловами *розумітися, розбиратися, знатися* є чимало спільного не лише у значенні, а й у синтаксичній сполучуваності. Зокрема, слова *розумітися* і *знатися* поєднуються із знахідним відмінком іменників та прийменником *на*. Напр.: «— Я не жіночий кравець і на цих тонкощах не розуміюсь» (А. Хижняк), «Посміхатися — знатися на добрі» (І. Драч). Уживані також вислови типу *розумітися (знатися) на малярстві, на собаках, на футболі*.

Слово *розумітися* може керувати ще прийменниково-відмінковою формою *в(у)* + місцевий відмінок. Така сама сполучуваність властива й слову *розбиратися*. Тобто вони виступають синтаксичними синонімами. Пор.: «— Та я й не дуже розбираюсь у мелодіях» (В. Земляк), «Хорват тим часом показав Козакову свої солдатські документи, і Козаков, розглядаючи їх, удавав, що цілком у них розуміється» (О. Гончар). Паралельно вживаються вислови *розумітися (розбиратися) у музиці, у малярстві, у собаках*.

Садовити — саджати — садити. Ці багатозначні слова, виступаючи здебільшого синонімами, різняться в практиці слововживання характерною сполучуваністю, а також стилістичним забарвленням та входженням у фразеологічні звороти.

За стіл, на покуті, на коня звичайно *садовлять, саджають, садять*. Деревя, кущі, парк — *садять, саджають*. За секретаря, за обліковця *садовлять, садять*. Квочку тільки *садять*, а не *садовлять* і не *саджають*. А хліб у піч і *саджають, і садять*, причому в сучасній мовно-художній практиці переважає сполучуваність *саджати хліб у піч*, наприклад: «Ганна, молодиця рум'яна та

білолиця, вправно орудувала дерев'яною лопатою, *саджаючи у ніч хліб*» (Г. Тютюнник), «Підгорнула попіл до челюстей, клала на лопату змащений розколюченим жовтком хліб і *саджала на черв'як*» (Є. Гуцало), «В найбільшу шишку, що містилась посередині коровай, втикали дві або п'ять зліплених разом свічок. Їх запаливали і *саджали коровай у ніч*» (з журн.).

Соромитися, ніяковіти перед дорослими — соромитися дорослих, соромитися старого одягу — соромитися за старий одяг. Зближаючись у значенні «відчувати незручність перед кимось», слова *соромитися, ніяковіти* відзначаються й деякою спільністю у синтаксичній сполучуваності. Зокрема, вони керують орудним відмінком іменників з прийменником *перед*. Напр.: «Він *соромиться перед* своїми приятелями її товариства» (І. Вільде), «Петро *ніяковів перед* художницею» (Я. Гримайло).

Дієслово *соромитися* керує, крім того, ще однією формою, синонімічною з прийменниково-відмінковою. Це безприйменниковий родовий відмінок. Напр.: «Про нього [учителя] розказували, що він, коли веде в школі урок, *соромиться* навіть *дівчаток-десятикласниць*, часто червоніє» (Є. Гуцало), «Юля, не соромлячись мужчин, зняла з себе чорну дорожню кофточку» (Г. Тютюнник). Родовий відмінок при слові *соромитися* більш уживаний, ніж орудний з прийменником *перед*.

Дієслово *соромитися* може керувати родовим відмінком ще й іншого значення, синонімічного з прийменниково-відмінковою формою *за* + знахідний відмінок. У такому разі вживаються не лише іменники на позначення осіб, але й конкретних та абстрактних понять неживої природи. Пор.: «Народу він низько вклонився. *Полону соромлячись*, мовив: «До рани двадцятої бився» (М. Нагнибіда) — *соромлячись за* *полон*; «Стало зрозуміло малій Катерині: Мариня *соромиться за* *неї*» (І. Вільде) — *соромиться* *її*. Порівняно з формою *за* + знахідний відмінок безприйменниковий родовий відмінок уживається частіше.

Співзвучний настроям — співзвучний з настроями. Прикметник *співзвучний* додає завжди виразу відтінку урочистості й піднесеності. При цьому слові усталились дві залежних від нього форми іменників, які конкурують між собою: безприйменниковий давальний відмінок і орудний відмінок і прийменник *з*. Пор.: «Інтер'єр палацу урочистих подій *співзвучний змістові* обрядових дій» (з журн.); *співзвучний* *часові, духу, настроям* і «Причини і наслідки, описані в романі, *співзвучні з* тими *причинами*, які привели до чорнобильської трагедії» (з журн.); *співзвучні з* *почуттями, з часом, з настроями*. Помітно, що прикметник *співзвучний* поєднується з безприйменниковим давальним відмінком частіше, ніж із прийменниково-відмінковою формою.

Створювалось ЮНЕСКО — створювалась ЮНЕСКО. Ініціальні аббревіатури іншомовного походження можуть узгоджуватися з іншими словами як іменники середнього роду. Напр.: «ЮНЕСКО провело дослідження з питань освіти» (з газ.). Проте частіше все-таки їх рід визначається за родом опорного слова,

тому правильно також ужити абревіатуру *ЮНЕСКО* в жіночому роді (адже *ЮНЕСКО* — це Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури). Напр.: «Гуманні цілі, в ім'я яких створювалась *ЮНЕСКО*, набувають особливої значущості і глибокого смислу» (з газ.).

Стодвадцятиметрова вежа — десятиметрова кімната. При творенні прикметників, до складу яких входять складені числівники, останні, як правило, мають форму родового відмінка. Напр.: «Вулицями Норильська в сорокап'ятиградусний мороз неквапливо походжав молодий чоловік у легкому елегантному вбранні» (з журн.), «П'ять років тривала реконструкція «Старої дами», як називають французи *трьохсотдвадцятиоднометровою Ейфелеву вежу*» (з журн.).

Форму родового відмінка у складі прикметників мають також прості та складні числівники. Напр.: «Спортлото» переходить на *семиденний цикл*» (з газ.), «*П'ятдесятимільйонну тонну сталі — головну плавку цього року — варитимуть сталевари*» (з газ.).

Виняток становлять прикметники, що починаються на *сто*. Ця форма лишається незмінною. Напр.: «*Стокілометровий пробіг автомобілів нової марки призначений на березень*» (з газ.); «*У заповіднику є *стодвадцятип'ятилітній дуб**» (з газ.).

Схожий на брата, схожий з братом — подібний до брата, подібний брату — нагадувати брата, скидатися на брата. Для слова *схожий* характерні два синонімічні керування *на* + знахідний та *з* + орудний відмінки. Пор.: «Сіре пальто, *схоже на саван*, рівно, не коливаючись, звисало до самої землі» (В. Винниченко), «Там жив дідок, що *схожий був на графа*» (Л. Костенко), «Андрій сидів за столом у білій сорочці, між двох малих паровозиків, навдивовижу *схожий на батька*» (В. Дрозд) і «До нього наблизилась тихо Афіна, Ментора вигляд прибравши, з ним постаттю й голосом *схожа*» (Гомер, перекл. Б. Тена), «В діянні *схожий з повинню він водяною*» (Лукрецій, перекл. М. Зерова). Керування з прийменником *на* більш поширене, ніж з прийменником *з*.

При слові *подібний* також уживаються дві синонімічні форми керування, а саме: *до* + родовий відмінок та безприйменниковий давального відмінка. Пор.: «*Та не подібен я до хана Ані до князя, ні царя*» (Д. Павличко), «*Чекова книга подібна до ошадної*» (з газ.), «Поет і художник *подібні бджолі*» (М. Рильський), «*І ти, моя квітко, тим квіткам подібна*» (О. Олесь). Прийменниково-відмінкове керування трапляється помітно частіше, ніж безприйменникове.

Прикметники *схожий* і *подібний* стилістично нейтральні, вживані в різних стилях. Те саме можна сказати і про дієслово *нагадувати*, досить близьке за значенням до названих прикметників. Дієслово *нагадувати* звичайно поєднують із знахідним відмінком іменників. Напр.: «Теперечки не вгости гостя борщем і кашею, давай печеню, що *нагадує* слона, лева, дерево» (Вал. Шевчук). Виразним відтінком розмовності позначений синонім *скидатися*.

Його сполучають із знахідним відмінком іменників та прийменником *на*. Напр.: «{Вознесенський;} «Ваша вакцина скидається на релігію» (Ю. Щербак); *скидатися на квітку, на море*.

Торкатися справи — стосуватися справи — відноситися до справи. Дієслова *торкатися, стосуватися, відноситися* можуть вживатися синонімічно у значенні «мати відношення до когось, чого-небудь». Перших два слова сполучаються з родовим відмінком. Пор.: «Моя критика тебе ніколи *не торкнеться*» (О. Гончар), «Із особливою любов'ю збирав професор Яворницький усе, що *стосувалося* життя й творчості поета» (І. Шаповал).

Хоча мовна практика засвідчує сполучуваність *стосуватися до* чогось, рекомендованим з погляду сучасної літературної норми є безприйменниковий родовий *стосуватися* чого. Рідше вживаним є синонімічний вислів типу *відноситися до* чогось: «Це швидше *відноситься до* категорії подвижництва» (Л. Костенко).

Тримоторний літак — трьохмоторний літак. Українською мовою можна сказати *тримоторний* і *трьохмоторний літак*. Є певні тенденції щодо вживання числівників *три, чотири*, які становлять першу частину складних слів, зокрема прикметників. Якщо друга частина слова починається з приголосної, то перевага надається формі називного відмінка числівників *три, чотири*. Напр.: «Стоятимуть дирижаблі просто неба, оболонка, виготовлена з *тришарового* склопластика, негоди не боїться» (з журн.) «У мене *тригигантне* наукове відрядження» (Є. Гуцало), «У *чотирікімнатній* квартирі мешкають дідусь, бабуся та онук» (з газ.).

Якщо друга частина складного слова починається на голосну, то числівники звичайно мають форму родового відмінка. Напр.: «Громозахисту на дзвіниці не було, бо сама її башта *трьохярусна*, заввишки 50 м» (з журн.), «Георгіївський собор був хрестовокупольним *трьохапсидним* храмом» (з журн.). «Щоб перевезти цей вантаж, потрібно більш як тридцять *чотирьохосьових* платформ і вагонів» (з газ.).

Така сама закономірність спостерігається при виборі форми числівника *два*: *дво-* переважає перед приголосною, *двох-* — перед голосною. Пор.: «Латинське ім'я Январіус (рос. январь) дано в Римі на честь *дволикого* бога сонця Януса» (з журн.), «Зміна спадковості рослин — процес *двохетапний*» (з журн.).

Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* бажані у тих випадках, коли вони входять до числівникових найменувань (як складених, так і складних) разом з якими, в свою чергу, становлять частину складних прикметників, як-от: «Юних лижників не злякав *двадцятидвохградусний* мороз» (з газ.), «Перед трибунами *трьохсотсільний* степовий богатир» (з газ.).

Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* характерні також для прикметників, утворених від словосполучень з іменниками типу *тисяча, мільйон, мільярд*. Пор.: *три мільярди* і «Винахідники борються за створення *трьохмільярдного* раціоналізаторського фонду» (з газ.); *два мільйони* і «*Двохмільйонне* місто зустріло ювілейну дату» (з газ.).

Формам *дво-, три-, чотири-* віддається перевага при утворенні складних прикметників, друга частина яких — слова із значенням міри типу *процент, тонна, кілометр, метр, літр* тощо. Напр.: «На цих вагах можна зважувати *двокілограмові* бандеролі (з газ.), «В ту ж мить згадав, що грошей там немає, а є *облігації трипроцентної* позики» (І. Ле).

Названі форми числівників уживаються в прикметниках термінологічного плану. Напр.: «Сьогодні в Англії чемпіонат з кінного *триборства*» (з газ.), «Простір *тримірний*» (з журн.), «Немов мечем, *трикутним* кипарисом Земля і камінь оддають салют» (М. Бажан).

Форми *дво-, три-, чотири-* усталились також у ряді інших прикметників, зокрема тих, що закінчуються на *-річний*, наприклад: «*Сорокадворічною* пішла Леся Українка з життя» (з газ.), «Та ось, нарешті, 30 квітня 1929 року, після *трирічної* перерви «Березіль» приїздить на гастролі до Києва» (з журн.).

Трете лютого — третього лютого. Обидва словосполучення можливі в мові, відповідають її нормам. Звороти типу *трете лютого, п'яте січня* утворилися із словосполучень *трете число лютого, п'яте число січня*, в яких згодом слово *число* перестали вживати як само собою зрозуміле. Подібно утворилися словосполучення типу *третього дня лютого, п'ятого дня січня*, в яких слово *дня* згодом утратилося. Звороти з числівником у називному відмінку відповідають строгим традиціям офіційно-ділового стилю, для якого характерне вживання початкових, вихідних форм. Учнівський зошит не вимагає такої офіційності, тому учням можна дозволити обидва написання — *трете лютого* і *третього лютого*.

У два етапи — двома етапами. Писемна практика, на відміну від усної, використовує часом книжні звороти з прийменниками там, де можна обійтися безприйменниковими формами. Чому, скажімо, замість вислову «Діти роблять невеличку *пробіжку* в повільному темпі» (з журн.) не написати «Діти роблять *повільну пробіжку?*» Пор. також.: «Дослідження проводилося *двома етапами*»; «Голова колгоспу *відмовив їм у двадцяти кілограмах вівса* для сімби на присадибній ділянці» (з журн.) і «Голова колгоспу *відмовив їм видати двадцять кілограмів вівса*»; «Питання розвитку літератури не можна розглядати *у відриві від насущних проблем* епохи» (з газ.) і «Питання розвитку літератури не можна розглядати *відірвано від насущних проблем* епохи»; «Ми намагаємось *осмислити* це завдання *в комплексі*» (з газ.) і «Ми намагаємось *осмислити* це завдання *комплексно*»; «Площу під зерновою кукурудзою подвоїли *у порівнянні з попередніми роками*» (з журн.) і «Площу під зерновою кукурудзою подвоїли *порівняно з попередніми роками*».

У жеку — у жек. Ініціальна аббревіатура *жек* утворена із словосполучення з опорним іменником жіночого роду (*житлово-експлуатаційна контора*). Ця назва настільки усталилася в мові, що часто сприймається як звичайне слово, а не скорочене слово-

сполучення. Свого часу набули ознак іменників чоловічого роду утворення *вуз, загс, газик*. Цікаво, що ще у 20—30-ті роки слово **НОП** (*наукова організація праці*) вживалось як звичайний іменник чоловічого роду і писалось *ноп*. Напр.: «Як ти кажеш, сину: за *нопом*? Не знаю, не чула такого!» (М. Івченко). Пор. також: **ТЕЦ** (*теплоелектроцентрально*): «На **ТЕЦі** я працюю багато років» (з газ.); **ЕПРОП** (*експедиція підводних робіт особливого призначення*): «Водолази **ЕПРОПу** відкривають чимало цікавого» (з журн.); **ВІС** (*велика інтегральна схема*): «Універсальні цифрові машини компонують на **ВІСах**» (з журн.). Скорочені слова з опорним іменником жіночого роду в словосполученні досить повільно переходять у розряд звичайних іменників чоловічого роду. На початкових етапах цього процесу вони зберігають відтінок розмовності або професійності. Поряд із відмінюваною аббревіатурою може вживатися й невідмінювана. Напр.: «Для дітей, які залишаються в місті, також буде відкрито табори при школах та піонерських кімнатах **ЖЕК**» (з газ.).

Ініціальні аббревіатури, утворені на основі словосполучень з опорним іменником чоловічого роду, значно ширше перетворюються у звичайні слова. Напр.: «На **БАМі** ми познайомились з цікавим самодіяльним поетом» (з газ.), «Відділ електротоварів переведений з **ЦУМу** до спеціалізованого магазину» (з газ.), «На зустріч прийшли актори Київського **ТЮГу**» (з журн.), «У нашій країні розпочата робота з профілактики **СНІДу**» (з газ.), «Лінія метро пролягатиме поряд з **ДОКом**» (з газ.).

Щодо проблеми — стосовно проблеми — стосовно до проблеми. У сучасній писемній мові досить поширені синонімічні прийменники з яскравим відтінком книжності *стосовно, стосовно до*. Напр.: «Питання про стиль (*стосовно літератури й мистецтва*) дотичне до світогляду та творчого методу» (з журн.), «І. Франко вивчав історію не побіжно, *стосовно тільки до своїх художніх творів, а спеціально*» (з газ.). Складений прийменник *стосовно до* вживається рідко, більш поширений прийменник *стосовно*. Саме йому варто надавати перевагу в книжних стилях. Усне мовлення, газети для вираження подібних значень послуговуються прийменником *щодо* (давнішого походження). Наприклад, у листах М. Коцюбинського читаємо: «Коли б Ви написали мені свою думку *щодо моїх праць*». У сучасній мові: «— Ваші деякі *припущення щодо минулого* Кульбаки були, м'яко кажучи, безпідставні» (О. Гончар).

Складні випадки перекладу

алфавіт — алфавіт, абетка
Айболит — Айболить

благодарю тебя — дякую тобі
благодарительный вечер — добродійний (доброчинний) вечір
блюдо — страва, їжа
боль — біль, ч. р., болем
бросаться в глаза — впадати в око (в очі, в вічі)

вдохновение — натхнення
верхушка (елочное украшение) — маківка
вещизм — речовизм
ведро — година
вид из окна — красвид із вікна
выдавший виды — бувалий, який (що) побував у бувальцях, ім. бувалець
виды Карпат — красвиди Карпат
виды на будущее — плани (перспективи) на майбутнє
вкладывать — чорно працювати, бути чорноробом, гарувати
в клетку (тетрадь) — у клітинку
в клетку (ткань) — картата
в мундире (картошка) — в козушках (в мундирах)
воинская часть — військова частина
воинская честь — військова (воїнська, вояцька) честь
войти в сделку — укласти угоду
воображение — уява
воодушевление (подъем) — піднесення, порив, поривання
восторг — захват
в рассрочку — на виплат
всмятку (яйцо) — некруте
вступить в сделку — вступити в змову

в тот же момент — той ж миті
в строгом смысле слова — у точному значенні (цього) слова
вылитая мама — викапана мама
выписка из протокола — витяг з протоколу

гвоздь сезона — окраса сезону
глубинка — глушина
Глупости! — Дурниці! Пусте! Дарма!
глупая ночь — глупа ніч
годовалый малыш — малюку рочок, малюк, якому рік, річний малюк
годовщина — роковини
горожанин — городянин, житель (мешканець) міста, міський житель
громкая слава — гучна слава
грудной ребенок — немовля

давать (делать) поблажку — потурати, попускати
держать путь — прямувати, простувати, верстати дорогу (шлях, путь)
для галочки — для пташечки, для форми, для проформи
для видимости — для годиться, про людське око
добиваться чьего расположения — запобігати ласки у кого
доверенность — доручення
должно — слід, треба; (полагається)
належит, годиться
дорожные происшествия — дорожні пригоди, пригоди на шляхах
досуг — дозвілля
дурилаг — друшляк

жаркое — печеня
железнодорожный путь — залізнична колія, колія
женех — наречений, жених; (під час весілля) молодий

загодя побеспокоиться — заздалегідь потурбуватись
задевать самолюбие — образжати самолюбство
заказное письмо — рекомендований лист
злословить — лихословити, пащекувати
Золушка — Попелюшка
значимый — значущий

изгнани меня — вибач мені
из виду (из вида) скрыться — зникнути (щезнути, пропасти) з очей

изощренный ум — витончений розум
изымать — вилучати
изысканная одежда — вишуканий одяг
изысканный вкус — витончений смак
изысканные манеры — вишукані (витончені) манери
изыскательные работы — пошукові (дослідницькі, розвідувальні) роботи
изъясняется на украинском языке — говорити (спілкуватись, розмовляти) українською мовою (по-українському)
имя и отчество — ім'я та по батькові
истинно так — достеменно так

Как важен этот факт! — Який важливий цей факт!
как нельзя чаще — якнайчастіше, щонайчастіше
капризная погода — примхлива погода
картошка (пирожное) — картопля
касса предварительной продажи билетов — каса попереднього продажу квитків
кладовая — комора, комірчина, комірка
колесить по свету — роз'їжджати по світу
корпеть (напрягая зрение) — сліпати
корешок (квитанции, книги и т. п.) — корінець
косвенные результаты — побічні результати
косвенная причина — посередня (непряма) причина
косность — відсталість, зашкарублість
косные взгляды — відсталі (зашкарублі) погляди
крулосуточно — цілодобово
круглый год — цілий (весь) рік
крупные недостатки — значні (великі) вади (хиби, недоліки)

лакей — знев. лакиза, лакуза
лакомство — ласощі
лакомка — ласун, ласунка
лестничный пролет — просвіт між сходами
лестные слова — утішні (приємні) слова
лестный отзыв — похвальний (схвальний) відгук (відзив)
личина — личина, машкара
личный листок — особовий листок

лицевой счет — особовий рахунок
ловушка — пастка, лабети
логовище, логово — лігво, кубло
ложная мысль — неправильна (невірна, помилкова, хибна) думка
ложное учение — псевдовчення
ложный шаг — хибний крок
льстивые слова — облесливі (підлесливі, улесливі) слова

мероприятие — захід
мешать (кашу) — мішати
мешать (проходим) — заважати
милости просим — ласкаво (уклібно) просимо
мнимомудрый — надумано мудрий
Мойдодыр — Мийдодір
молодожены — молоді, молодята

на должном уровне — на належному рівні
на круглые пятерки (учиться) — на (самі) п'ятірки (вчитися)
на лестничной площадке — на сходах
на мой взгляд — на мою думку, як на мене
на ночь глядя — проти ночі
на ступень выше — на щабель вище
на фоне — на тлі, на фоні
насморг — нежить ч. р., нежитем
не приличествует — не личить, не годиться, не випадає, не випада; не подобає, не подоба
не хватает слов — слів немає (не стає, не вистає, бракує)
невежда — невіглас
невеста — наречена, (під час весілля) молода
недуг — недуга ж. р., слабкість, хвороба
Незнайка — Незнайко
ненастье — негода
неотложная помощь — невідкладна допомога
неотложное дело — нагальна справа
непоколебимый — непохитний
неприятельный — невібагливий, невимоглиивий
неприятие — спротив
неприятие идеи — не приймати ідею, спротив до ідеї
неприятный разговор — неприємна (прикра) розмова
непроизвольно — мимовільно, мимоволі, мимохіть
нерадивый — недбайливий
несчастный случай — нещасний

(трагічний, лихий) випадок
неудобь — непридатна земля
неуживчивый характер у кого — незлагідний хто
неурядицы — розбрат, чвари
Нечего и говорить! — Годі й казати!
кчленораздельная речь — нерозбірлива мова
ни под каким видом — ні в якому разі, нізащо
низвергать — скидати, валити
низменные интересы — ниці інтереси
ничего себе кто — нівроку (нічогенько собі, нічого собі) хто
новолуние — молодик, новий (молодий) місяць
новшества (на заводе) — нововведення, нове
носиться с кем, -чем — носитися (панькатися) з ким, -чим
нравоучительно — повчально, моралістично

обсталяют квартиру — меблювати, умєбльовувати
обманчивая внешность — оманлива зовнішність
оболочка — оболонка
оборудовать (квартиру) — устаткувати (опорядити) квартиру
обнадеживающие результаты — обнадійливі результати
обратиться к врачу — звернутись до лікаря
обращаться (хорошо, плохо) с кем, -чем — поводитись (добре, погано) з ким, -чим
обремененный заботами — обтяжений турботами
обходительный — делікатний
общественное мнение — громадська думка
общественные отношения — суспільні відносини
объяснение (изъяснение) в любви — освідчення, признання (в коханні)
однолетка — одноліток, ровесник, перевєсник
однофамилец — з однаковим (тим самим) прізвищем, рідше однофамілець
оказывать знаки внимания — виявляти увагу
оказывать сопротивление — чинити опір
околпачивать — ошукувати, одурювати, обдурювати

окружающая среда — навколишнє середовище
орден учрежден — орден засновано (заснований)
осквернять память — паплюжити пам'ять
оставить в покое кого, что — давати спокій кому, чому
Оставь! — Облиш! Кинь!
отмалчиваться — відмовчуватися, розм. справляти мовчанку
отпечковываться — відгалужуватися, відбруньковуватися
очаг просвещения — осередок освіти
ошибка — помилка, бгріх, похибка, вада
ошибочность — помилковість, хибність
охладительные напитки — охолоджувальні напої

пана — тато, мн. татї, татів
пересечение (дорог) — схрещування, перехрещування
пестрый — строкатий, пістрявий
пировать — бенкетувати, жарт. трапезувати
пирожное — тїстечко
письменное разрешение — письмовий дозвіл
письменные источники — писемні джерела
письменный ответ — письмова відповідь
письмо с уведомлением — лист з повідомленням про вручення
плод фантазии — виплід (витвір) фантазії
площадка (детская, спортивная) — майданчик
по возможности — якщо (коли, як) можна
по возможности быстрее — якомога швидше
повредить механизм — зіпсувати (пошкодити) механізм
повредить палец — ушкодити палець
погодки — поровєсники
подписка — передплата
поезд дальнего следования — поїзд далекого прямування
Пока! — Бувай! Бувайте!
получаться у кого — виходити, вийти у кого
понести потери — зазнати втрат
попасть в западню — потрапити (пійматися, попасти, попастися) в запад-

ню (в пастку, в лабеті)
попасть на обед к кому — нагодитись на обід до когочо
по понедельникам — щопонеділка, кожного понеділка
попутчик — попутник
порядочный заработок — чималий (неабиякий, пристойний) заробіток
погрязающая новость — приголомшлива новина
правильная мысль — слухна думка
праздно жить — розкошувати
предвкушать радость — (наперед) тішитися, радіти
представление — уявлення
предупреждать — попереджати
пресекать — класти край, припиняти
претить кому — бути неприйнятним для когочо
приличье — пристойність
причинять зло — заподіяти (учинити) зло, завдавати лиха
причинить убытки — завдавати збитків (втраг)
приличная сумма — пристойна (чимала, неабияка) сума
приличные результаты — (цілком) задовільні результати
приличный (порядочный) — порядний
принимать участие — брати участь
приносит неприятности — завдавати прикростей
приобретать вещи — купувати (придбавати) речі
прихотливый — примхливий
причиняют хлопоты — завдавати клопоту
Приятного аппетита! — Смачного!
произвол — сваволя, свавілля
произнесение речей — виголошення (виголошування) промов
прослезиться — пустити сльозу
путевой лист (листок) — дорожній лист (листок)
пути следования — шлях, дорога
пути сообщения — шляхи сполучення
пути — пута, кайдани
пыль — пил, ч. р., пилом

разглагольствовать — просторікувати, розбалакувати, патякати, розп'якувати
равение — запал
ребята — діти, хлопці і дівчата
ребячество — перен. дитячість, ди-

тинячість
ребячий смех — дитячий сміх
редкая книга — рідкісна книга
редко да метко — раз та гаразд, рідко та ідко
рельсы — рейки
речистые факты — промовисті факти
рисковать жизнью (головой) — важити (ризикувати) життям (головою)
ронять — ремствувати, нарікати
ростом — на зріст, ростом
русский — російський; (від слова Русь) руський
рушатся планы — руйнуються плани
рыцарь печального образа — лицар сумного образу

с вас причитается — з вас належить
с изюминкой — з перчиком, з живчиком
сахарный перен. — медовий, солодкий
сборник трудов — збірник праць
свободное время — дозвілля, вільний час
сетка занятий — мережа занять
силиться — силкуватися
(не) склонен считать, что... — (не) вважаю, що...

тюль — тюль, ч. р., тюлем
Ты смотри! — Ти ба!
тяжелый характер — важка вдача, важкий характер

увлечение — захоплення, хобі
угловая комната — наріжна кімната
улетенное состояние — пригнічений стан
ужесточить требования — посилити вимоги
улица Семьи Сосновых — вулиця Сім'ї Сосніних
умудренный опытом — навчений, який має великий досвід
упорные поиски — наполегливі (уперті, настійливі, невпинні) пошуки
упразднить закон — скасувати закон
Успокойтесь! — Заспокойтесь! Дайте собі спокій!
устная речь — усне мовлення, усна мова
усугубить вину — збільшити провину
уредительное собрание — установчі збори

учреждение — установа (державна), заклад (дитячий, навчальний)
ущемлять права — обмежувати права
ущемлять самолюбие — уразити (ображати) самолюбство
уязвимое (слабое) место — уразливе місце

хазяин положения — господар становища

слабые успехи — малі успіхи
сладкое блюдо — солодке, ласощі
с лихвой — з верхом, з лишком
сногшибательная новость — приголомшлива новина
сногшибательные выражи — карколомні віражі
собрание сочинений — зібрання творів
совпадать — збігатись

созидательный труд — творча праця
соискатель ученой степени — здобувач ученого ступеня

Спокойной ночи! — Добраніч! На добраніч!

срочное дело — термінова (негайна, пильна) справа

стоящий внимания — вартий уваги
строгий выговор — сувора догана

ставить в тупик — ставити в безвихідь (у глухий кут)

сугубо женский коллектив — суто жіночий колектив

сугубо научный текст — суто науковий текст

суета — суета, марнота

Счастливым путем! — Щасливої дороги!

сыр — сир твердий

так полагается (в обычае) — так заведено, так годиться

творог — сир
тезка — тезка

текучесть кадров — плінність кадрів
толь — толь, ч. р., толем

точно известно — достеменно відомо
точно изъясняться — точно висловлюватись

точно так — так само

точно такой же — такий (отакій) самий, достоту такий; розм. такий самісінський

тусклый свет — тъмяне світло

хозяин слова — хазяїн слова

Хватит — Годі! Досить! Буде!

хищнически — по-хижацькому, по-хижацьки, по-хижому

хлебосольный — гостинний, хлібо-сільний

ход событий — перебіг (хід) подій

ходатайство — клопотання

холостяцкая жизнь — парубоцьке (холостяцьке) життя

хорошее произношение — добра (гарна) вимова

хорошее отношение — добре (гарне) ставлення

хорошие отношения — гарні стосунки

человек редкой доброты — винятково добра людина

Чиполино — Чіполіно, Цибуліно

Что случилось? — Що сталося? Що скоїлось?

Что ты сделаешь? Что поделает? — Що вдієш!

чувство нового — почуття (відчуття) нового

чувство прекрасного — почуття (чуття) прекрасного

чувство собственного достоинства — почуття власної гідності

чувство собственного превосходства — почуття власної вищості (переваги)

шампунь — шампунь, ч. р., шампунем

щекотливое обстоятельство — делікатна (тонка) обставина

Щелжунчик — Лускунчик

эхо войны — відлуння війни

язвительное замечание — уципліве зауваження

З ІСТОРІЇ ВЛАСНИХ ІМЕН

Багатьох цікавить, звідки походить,
що означає його ім'я.

У цьому розділі довідника дається
інформація про значення й походження
популярних і рідковживаних чоловічих
та жіночих імен. Про них найчастіше
запитують у листах до Інституту
мовознавства, а також до редакцій
українського радіо і телебачення.

Загальні зауваження

Традиція давати людині ім'я ведеться з сивої давнини, мабуть, відтоді, як люди навчилися спілкуватися між собою. Ще у віршах легендарного давньогрецького поета Гомера йшлося про те, що

...без імення ніхто між людей не буває —
Хто б не родився на світ — родовита людина
чи проста,
Кожному з них, породивши, батьки
надають вже імення.

(*Одісея*. Пісня восьма)

У різних народів існують свої принципи називання дітей. Східні слов'яни на час утворення Давньоруської держави мали досить розгалужену систему власних імен. Дітей називали самі батьки на підставі різних ознак дитини, її поведінки, часу та обставин її народження. Тому нерідко траплялися імена *Зав'ял* «в'ялий», *Балуш* «пустун», *Рудак* «рудий», *Худяк* «худий», *Ушан* «вухатий», *Глух* «глухий», *Мовчан*, *Плакса*, *Безсон*, *Мал*, *Бажан* «бажаний», *Ждан* «жданий», *Неждан* «нежданий», *Нечай* «печалючий», *Біда*, *Докука* та інші. Імена *Весна*, *Зима*, *Підосінь*, *Вешняк*, *Май*, *Політко*, *Субота*, *Неділя* тощо вказували на час народження, а *Одинець*, *Первуша*, *Вторак*, *Третяк*, *Четвертак*, *Шестак*, *Семик*, *Дев'ятко* — на те, якою за черговістю народження була дитина в сім'ї. За імена людей правили також назви тварин, птахів, риб, комах та інших живих істот навколишнього світу. Тому діти могли мати такі імена, як *Барсук*, *Вовчий Хвіст*, *Лисиця*, *Заєць*, *Ведмідь*, *Щеня*, *Беркут*, *Ворона*, *Лебідь*, *Сич*, *Комар*, *Жук*, *Мурашка*, *Окунь*, *Сом*, *Щука*. Але зауважимо, що в таких випадках слово не сприймалося в реальному значенні й тому ні в кого не виникало ніяких асоціацій між ім'ям та відповідною істотою.

Певна частина особових імен була пов'язана з марновірствами й заклинанням. Так, імена *Ведмідь*, *Вовк*, *Еж* давали дітям, щоб відлякувати злих духів, а такі як *Некрас*, *Нехорошко*, *Худяк*, *Хво-*

роща, Крив, Ненаш — аби не привернути уваги нечистої сили, яка могла нашкодити дитині чи забрати її до себе. Щоб дитина не померла, їй надавали ім'я як своєрідне заклинання. Деякі батьки вірили, що коли дитину назвати, наприклад, *Некрас* або *Худяк*, то вийде навпаки: вона виросте красивою, мужньою. Хлопчики *Вовк* і *Зубр* обов'язково будуть сильними й витривалими, *Заець* або *Білка* — прудкими й моторними.

Споконвічно слов'янськими були й такі імена, як *Добрило*, *Гостило*, *Гатило*, *Лада*, *Злата* тощо, а трохи згодом виникли й складні імена типу *Тихомир*, *Людмила*, *Творимир*, *Ратемир* і под.

Східнослов'янські племінні вожді й давньоруські князі IX—XI ст., починаючи від Святослава Ігоревича *, мали милозвучні слов'янські імена, переважно складні, з другою частиною на *-волод*, *-мир*, *-полк*, *-слав*, з якими пов'язувалися поняття володіння, миру (всесвіту і стану спокою, не війни), слави: *Всеволод*, *Рогволод*, *Володимир*, *Остромир*, *Ратемир*, *Судимир*, *Творимир*, *Тихомир*, *Святополк*, *Ярополк*, *Володислав*, *Всеслав*, *Брячислав*, *Вячеслав*, *Жирослав*, *Ізяслав*, *Милослав*, *Мирослав*, *Мстислав*, *Радослав*, *Ростислав*, *Святослав*, *Судислав*, *Ярослав* та ін.

Серед найпоширеніших давньоруських жіночих князівських імен були також: *Предислава*, *Сбислава*, *Святослава*. Про їхню популярність свідчить, наприклад, те, що київський князь Володимир, розгромивши незадовго перед хрещенням Русі полоцького князя Рогволода й узявши собі за дружину його дочку Рогніду, змінив її ім'я, назвавши Гориславою.

У кінці X ст., після введення християнства й нового релігійного культу за візантійським обрядом, у Київській Русі духовенство стало насаджувати власні імена із складених монахами календарних святців, які містили тисячу сто імен. На відміну від тих, що виникли на слов'янському мовному матеріалі, нові імена церковного календаря для східних слов'ян були чужі, незрозумілі й важкі для вимови. Вони виникли в середовищі греків або були ними запозичені від інших народів, з якими Візантія підтримувала жваві культурно-економічні й політичні зв'язки. Наведемо деякі приклади (за давньоруською орфографією): грецькі *Александръ*, *Василій*, *Георгій*, *Николай*, *Петръ*, *Тихонъ*, *Анастасія*, *Варвара*, *Ирина*, *Маргарита*, *Софія*; латинські *Валерій*, *Викторъ*, *Маркъ*, *Павель*, *Августа*, *Валентина*, *Марина*; єгипетські *Піама*, *Нонна*, *Таусія*; персидські *Дарія*, *Есфирь*; давньоєврейські *Иоаннъ*, *Марія*, *Іаковъ*, *Иосифъ*, *Исаакъ*; грузинські *Ніна*, *Тамара*; готське *Алла*.

Нові імена на Русі приживалися дуже повільно. Спочатку їх

* Як відомо, попередні київські князі носили варязькі імена, пристосовані до давньоруської фонетики: *Рюрик* (від *Хрьорекр* — «могутній славою, славний»), *Олег* (від *Гельг*, *Хельг* — «освященний, посвячений»), *Ігор* (від *Інгвар*, тобто *Інг* — «молодий, юний» + *вар* — «військова сила, війська»), *Ольга* (від *Гельга*, *Хельга* — «свята»).

впроваджували в ужиток представники панівних верств, а згодом почали використовувати й широкі маси міського населення. В сільських місцевостях офіційні імена, як і сама християнська віра, закріпилися значно пізніше, вже після розпаду Київської Русі.

Приймаючи при хрещенні православне ім'я, русичі не відмовлялися і від своїх, слов'янських. Так виникло подвійне найменування людей: офіційне, дане при хрещенні, і домашнє, «мирське». Навіть київські та новгородські князі й посадники, в середовищі яких християнські догми й церковна освіта поширилися найшвидше, мали по два імені. Побутове ім'я знали всі, а інше, церковне, згадували рідко, іноді — лише при поховальній службі. У давньоруських літописах є чимало повідомлень про людей з подвійними іменами, наприклад, про посадника *Остромира*, що мав християнське ім'я *Йосиф*, князя *Михайла*, якого всі звали *Святополк*, паламаря *Творимира* з хрещеним ім'ям *Яків*, переписувача книжок *Костянтина* зі світським ім'ям *Добрило*, великого князя *Всеволода*, названого при хрещенні *Дмитрієм*, та ін.

Поступово, починаючи з XV ст., усі імена християнського календаря остаточно перебрали на себе функцію власних. А слов'янські побутові, «мирські» імена були відтіснені на друге або й третє місце і згодом перетворилися на прізвища та прізвисько.

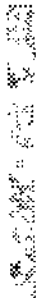
З кінця XVII — початку XVIII ст. у зв'язку з реформаторською діяльністю Петра I, який у своїх нововведеннях орієнтувався на Західну Європу, в Росії поширилися імена західноєвропейського походження типу *Аліса*, *Альберт*, *Едгар*, *Едуард*, *Емілія*, *Річард*. Пізніше, в минулому столітті, чимало екзотичних західноєвропейських власних імен людей принесла мода на все іноземне. Щоб виглядати «культурнішими», окремі пани та деякі представники заможних верств міського населення (лихварі, чиновники) стали вишукувати для своїх дітей незвичні імена з французьких, англійських та німецьких словників. Так з'явилися *Ельвіри*, *Луїзи*, *Жанетти*, *Стелли*, *Пери* та ін.

Отже, дуже часто вибір імені для дитини диктується особливостями даної епохи або віяннями примхливої моди. Зокрема, після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в роки індустріалізації країни й перших п'ятирічок, поширилися штучно створені імена, що відбивали ознаки нового життя з його реаліями, героїчними трудовими буднями. Так, у 20-х — 30-х роках з'явилися *Кім* («Комуністичний Інтернаціонал Молоді»), *Вілен* («Володимир Ілліч Ленін»), *Вілор* (рос. «Владимир Ильич Ленин, Октябрьская революция»), *Мелор* (рос. «Маркс, Энгельс, Ленин, Октябрьская революция»), *Леніна*, *Ера*, *Трактор*, *Енергетика*, *Сталь*, *Ідея*, *Іскра*, *Мартен*, а в 60—70-х — десятки й сотні *Ігорків*, *Сергійків*, *Оксанок*, *Оленок*. Нині, в часи перебудови й оновлення нашого суспільства, посилення інтересу до рідної історії та культури, дедалі частіше використовуються рідко вживані

або й забуті імена на зразок *Артем, Максим, Леся, Соломія, Настя, Мирослава, Марфа* та ін.

Вибираючи для дитини ім'я, батьки повинні усвідомлювати свою відповідальність перед нею за цю важливу акцію і дбати не лише про свої уподобання й вузькі амбіції, а й про доцільність, відповідність дібраного імені особливостям дитини, про його милозвучність у поєднанні з прізвищем та ім'ям батька. Інакше дитині не уникнути прикрих прізвиськ і глузливих дотепів від своїх ровесників. Так, не варто давати чорнявій дівчинці з чорними очима ім'я *Світлана*; негарно звучатиме поєднання типу *Річард Тарасович, Сталь Тракторівна, Емілія Гарбуз, Нарцис Криворотов* і под.

Походження і значення імен

АЛІСА. Жіноче ім'я *Аліса* прийшло до нас із англійської мови. Англ. *Alice* походить від ст.-фр. *Aaliz*, утвореного від давньоверхньонімецького *Adalhaid* — того самого слова, від якого походить інше жіноче ім'я — нім. *Adelaide*, фр. *Adelaide*, рос. *Аделаїда*, укр. *Аделаїда*. Д.-в.-н. *Adalhaid* утворене від *adal* «(благородний) рід, родина, походження». Отже, *Аліса* — «дитина з шляхетного роду, благородного походження».

АЛЬБЕРТ. Чоловіче ім'я *Альберт* запозичене з французької мови, а фр. *Aibert* — з давньоверхньонімецької, де воно мало форму *Adalbert*, утворену з двох основ: *adal* — «шляхетність, благородство» і *-bert*, яка походить від слова *beraht* «яскравий, блискучий, світлий». Отже, *Альберт* — «блискучий (ясний) своєю шляхетністю, своїм благородством».

АНАСТАСІЯ. Жіноче ім'я *Анастасія* здавна було дуже поширене серед українців і має похідні пестливі та розмовні форми: *Настя*, *Настасія*, *Настася*, *Настаска*, *Наста*, *Настка*, *Насточка*, *Настечка*, *Настуня*, *Настуненька*, *Настунечка*, *Настунька*, *Настуся*, *Настусенька*, *Настусечка*, *Настуська*, *Настушка*, *Ната*, *Натонька*, *Наточка*, *Нация*, *Нация*; *Стася*, *Стасенька*, *Стасечка*, *Стасуня*, *Стасунька*, *Стаська*; *Туся*, *Тусенька*, *Тусечка*; *Ася*. Менше відомий чоловічий варіант цього імені *Анастасій* (*Анастас*, *Настас*, *Анастасик*, *Анастасьо*; *Стасько*, *Стасьо*, *Стасюньо*, *Стасик*). Староукраїнські форми цих імен *Анастасія* «въскр[есе]ніє», *Анастасій* «въскресень» засвідчені в словнику

Памва Беринди (1627 р.). Ці імена поширені й у інших слов'янських народів. Пор.: рос. *Анастасія*, *Анастасий*, білор. *Настася*, *Анастас*, *Анастасій*, *Настас*, пол. *Anastazja*, *Anastazy*, чес. *Anastasio*, *Anastazie*, *Anastazij*; слов. *Anastazij*, сербохорв. *Anastazije*. У східних слов'ян імена *Анастасія* і *Анастас* були відомі ще в давньоруський період (пор. давньоруські форми *Анастасія*, *Настасья*, *Анастасій*, *Настасъ*), коли вони через церковнослов'янську мову (*Настасія*, *Анастасии*, *Анастаси*) були запозичені з грецької. Грецькі імена *Anastasia*, *Anastásios* від загальних слів *anastasia*, *anastásios* «воскреслий, хто встав із мертвих» утворені на основі іменника *aná-stasis* «підняття, воскресіння», похідного від дієслова *an-ístēmi* «піднімаю, воскрешаю», що складається з префікса *ana-* (>*an-*) «вгору, з-, під-», спорідненого з праслов'янським *na-*, укр. *на-*, і дієслова *ístēmi* «ставати, споруджувати, стояти», яке споріднене з лат. *sto* «стою», укр. *стаю*. До речі, від цього ж грецького слова (*ístēmi*) походять також грецькі слова *stathēis* «той, хто стоїть» — *eustathēs* «стійкий, міцний, урівноважений» — власне ім'я *Eustáthios*, до якого зводяться рос. *Евстафій*, укр. *Остап*. Ім'я *Настя* широко засвідчене в українських народних піснях та в художній літературі: «Вербовая кладочка, кладочка, Там ходила *Насточка*, *Насточка*» (нар. пісня), «Уже додому люде йдуть, — Не йде *Настусенька*, не чуть» (Т. Шевченко), «Уродилася *Настуся* — Любо подивитись, Із личенька рум'яного Хоч води напитись»

(П. Куліш), «Білолиця *Настка* часто упивається словами красного хлопця» (О. Кобилянська), «В кімнаті білій спить *Настуся*. Світанок стукає у скло Рожевим пальцем» (М. Рильський), «Од каганця проміння в'яле Тремтить, хитається й тече. І *Настя* голову схлинула Своєму Йвану на плече» (В. Сосюра).

АНАТОЛІЙ. Чоловіче ім'я *Анатолій*, *Анатоль*, крім українців, відоме також деяким іншим слов'янським народам: рос. *Анатолій*, білор. *Анатоль*, чес. *Anatol*, словен. *Anatolij*, ст.-сл. *Анатолин*. У староукраїнській мові це ім'я зафіксоване в словнику Памва Беринди 1627 р.: *Анатолій* «східній». Запозичене воно було в давньоруський період (давньоруське *Анатолій*) з грецької мови. Грецьке ім'я *Anatolios* буквально «східний» походить від топоніма *Anatolē* «Анатолія, країна, звідки сходить сонце», як у давнину називали сучасну Малу Азію. Топонім *Anatolē* утворений на основі іменника *anatolē* «схід сонця, місце сходу сонця, схід», який походить від дієслова *anatellō* «сходжу, піднімаю», що складається з префікса *ana-* «вгору, з-, від-», спорідненого з праслов'ян. *pa-*, укр. *на-*, і основи дієслова *tellō* «піднімаю, сходжу», спорідненого з латинським *tollo* «піднімаю, звеличую», д.-інд. *tulá* «вага», вірм. *tolum* «терпю» тощо.

Про популярність імені *Анатолій* серед українського народу свідчать численні пестливі форми: *Анатоліко*, *Анатолік*, *Анатолічик*, *Анатоліцько*; *Натоліко*, *Натолік*, *Натолічик*, *Натоліцько*, *Натолько*, *Натоль*, *Только*, *Тольчик*, *Тольсь*, *Тольсько* та ін. **АНДРІАН (АНДРІЯН).** Чоловіче ім'я *Андріан* (*Андріян*) (староукраїнська форма, зафіксована в словнику Памва Беринди 1627 р., — *Андріянъ* «мужественный (й), валеchnый або багатоумень»), відоме тільки східним слов'янам: рос. *Андріан*, білор. *Андрыян*, давньоруське *Андріянъ*, *Андрианъ*. В українській мові це ім'я має пестливі форми: *Андріянко*, *Андріяненько*, *Андріяночко*, *Андріянко*, *Андріяненько*, *Андріяночко*, *Андріянчик*, *Андріяночок*, *Андріянчик*, *Андріянусик*, *Андріянусик*, *Андріанусько*, *Андріянусько*, *Данусик*, *Да-*

нусько, *Данусько* та ін.

У східнослов'янські мови ім'я *Андріан* перейшло з давньоруської, яка запозичила його зі старослов'янської. Ст.-сл. *Аньдрианъ* виникло внаслідок контамінації (злиття) імен *Аньдрос* та *Андріанъ*.

АНДРІЙ. Чоловіче ім'я *Андрій* (пестливі й розмовні форми — *Андрійко*, *Андрієнько*, *Андрієчко*, *Андрійчик*, *Андрієць*, *Андрійцько*, *Андрось*, *Андрунь*, *Андрусь*, *Андрусик*, *Андрусенько*, *Андрусечко*, *Андрух*, *Андрушко*, *Андрішко*, *Андріак*, *Андріаш*, *Яндрій*, *Яндрух*) у різних слов'янських мовах має такі варіанти: рос. *Андрей*, білор. *Андрэй*, давньоруське *Андрѣи*, пол. *Andrzej*, чес. *Ondřej*, слов. *Ondrej*, *Andrej*, верхньолуж. *Handrij*, болг. *Андрей*, *Андрѣя*, сербохорв. *Андреј*, ст.-сл. *Аньдроси*, *Андрѣи*. Східнослов'янські мови успадкували це ім'я з давньоруської (староукраїнська форма вперше зафіксована в словнику Памва Беринди 1627 р.: *Андрѣи* «мужественъ, смѣлы (и) ...»), куди воно було запозичене через церковнослов'янське посередництво з грецької мови. Грецьке власне ім'я *Andreas* походить від прикметника *andreios* «мужній, сміливий», пов'язаного з *andros* (родовий відмінок *andros*) «чоловік», яке споріднене з давньоіндійським *pá-* (*pa-*) «чоловік, людина», кімрським *per* «голова, вчитель», вірменським *aug* (родовий відмінок *av*) «чоловік».

Ім'я *Андрій* широко засвідчене в українських народних піснях та в художніх творах: «Зелена ругонька жовто зацвіла, Ой десь мого *Андрійця* довго нема» (нар. пісня), «Ой із гори високої летить біле гуся, Нікого так не люблю, як того *Андрюся*» (нар. пісня), «Ой мала я хлопця, хлопця, *Андруха*, *Андруха*» (нар. пісня), «*Андрусик* встав і кинувся до дяді, і почоломкався старий Лука» (А. Малишко), «Ти вже там дивись, *Андрійку*, шануй старших» (В. Дрозд).

На поширеність імені *Андрій* вказують і численні прізвища типу *Андрішко*, *Андрійко*, *Андрійців*, *Андрійчин*, *Андрієвський*, *Андрієнко*, *Андрієв*, *Андрішун*, *Андрішик*, *Андрійків*, *Андрійко*, *Андрієць*, *Андріх*, *Андрішків*, *Андрішак*.

АРХИП. Чоловіче ім'я *Архіп* (пестливі форми — *Архіпко*, *Архіпонько*, *Архіпочко*, *Архіпчик*, *Архіпцо*) у староукраїнській мові мало форму *Архіпль* і тлумачилось як «начальник коній, конюший, або князя, або преложони (ї) на(д) ко(н)ми» (Словник П. Беринди, 1627 р.). Це ім'я трапляється й у деяких інших слов'янських народів (пор. рос. і болг. *Архіп*, білор. *Архіп*, пол. *Archi*, чес. *Archir*). В українську мову воно запозичене через церковнослов'янську (ц.-сл. *Архитль*) з грецької мови; грецьке *Archi*ppos «старший конюх» утворене з основ *archi-* — префікса із значенням «головний, старший», пов'язаного з *archaios* «старий» (пор. *архаїзм*, *архаїчний*) і *ippos* «кінь», спорідненого з давньоіндійським *áśva*, латинським *equus* «те саме», литовським *ešva* «кобила» від індоєвропейського **ekwos* «кінь».

Від імені *Архіп* утворилися українські прізвища *Архіпенко*, *Архіпів*, *Архипович*, *Архипчук* та декілька інших. **ВАЛЕНТИН, ВАЛЕНТИНА.** Імена *Валентін* (*Валентій*, *Валент*), *Валентіна* (зменш. форми — *Валентінонько*, *Валентіночко*, *Валькó*, *Вáля*, *Вáлечко*; *Валентінонька*, *Валентіночка*, *Вáля*, *Вáлечка*, *Валюся*, *Валюша*, *Валюшка*, *Валюня*; *Тіна*, *Тінонька*, *Тіночка*, *Тінка*) поширене в більшості слов'янських народів: рос. *Валентін*, білор. *Валянцін*, пол. *Walenty*, чес. *Valentin*, слов. *Valentin*, болг. *Валентин*, словен. *Valentin*. Ці імена були запозичені через старослов'янську мову (ст.-сл. *Валєнтинь*) з грецької (гр. *Valentinos*, *Ovalentinos*), а в грецьку мову прийшли з латинської. Латинське чоловіче ім'я *Valentiānus*, *Valentīnus* «сильний, здоровий», так само як імена *Валентій*, *Валент*, походять від дієслова *valēre* «бути сильним, здоровим, фізично спроможним на щось» — того самого, до якого зводяться імена *Валеріан*, *Валерій*, *Валерія*.

ВАЛЕРІАН, ВАЛЕРІЙ, ВАЛЕРІЯ. Чоловічі імена *Валеріан* (*Валер'ян*), *Валерій* (жіночий відповідник — *Валерія*), зменшувальні форми: *Валеріанко*, *Валеріанчик*, *Валерко*, *Валера*, *Валерка*, *Валерик*, *Валерчик*, *Вáля*; *Лера*, *Лерик*; *Валеронька*, *Валерочка*,

Валеруця, *Вáля*; *Леронька*, *Лерочка*, *Леруня*, *Леруся* поширені і в інших слов'янських мовах. Пор.: рос. *Валериан*, *Валерій*, білор. *Валяр'ян*, *Валерый*, пол. *Walerjan*, чес. *Valerian*, *Valerie*, слов. *Valerijan*, *Valer*, болг. *Валериан*, *Валери*, словен. *Valerian*, *Valerij*. Ці імена через старослов'янську мову (ст.-сл. *Валеріян*, *Оуалерій*) були запозичені з латинської. Латинське чоловіче ім'я *Valerius* «сильний, здоровий» і похідна від нього присвійна форма *Valerianus* «Валеріів» утворені на основі дієслова *valēre* «бути сильним, здоровим, фізично спроможним на щось», яке, на думку вчених, можливо, споріднене з лит. *valdyti* «володіти, правити», праслов'ян. **volděti*, рос. *владеть*, укр. *володіти*.

З латинським словом *valēre* пов'язане походження не тільки чоловічих імен, а й деяких загальних назв, зокрема хімічного терміна *валєнтність* «здатність атомів хімічного елемента приєднувати до себе або замішати певну кількість атомів іншого елемента», а також слово *карнавал* та ін. Так, слово *валєнтність* походить від латинського дієприкметника *valēns / valentis*, утвореного від дієслова *valēre* «бути сильним, потужним»; слово *карнавал* «масове народне гуляння з вуличною процесією, маскарадом, розвагами» запозичене з італійської мови через французьке посередництво. Італійське *carnevale* — складне слово, утворене з основ *carne* «м'ясо» і *vale* «бувай здоровий, прощай». Отже, буквально — «прощай, м'ясо». Цей вислів пояснюється давнім народним звичаєм: напередодні тривалого посту, під час якого церква суворо забороняла будь-які веселощі й споживання скоромної їжі, влаштовувались веселі народні гуляння під назвою *carnevale*.

Латинське слово *vale* «бувай здоровий» ще в минулому столітті широко вживалося в приватному листуванні. Пор. у вірші О. С. Пушкіна «Студентський бенкет»:

Апостол ніжності й принад,
Мій добрий Галич, *vale!*
Ти Епікура менший брат,
Твоя душа в бокалі.

Переклад І. Гончаренка

Пригадаймо також, як у романі «Євгеній Онегін» О. С. Пушкін характеризує свого героя, висміюючи тих російських дворян, які будь-що намагалися справити враження ерудитів, знавців класичних мов:

Латина з моди вийшла нині,
Отож, як правду говорить,
Він знав доволі по-латині,
Щоб епіграми розуміть,
Поміркувать об Ювеналі,
В кінці листа черкнути vale
І з «Енеїди» цитувать
Умів словечок, може, з п'ять.

Переклад М. Рильського

Імена Валентин, Валентина, Валерій, Валерія у східних слов'ян набули популярності порівняно недавно, приблизно з початку XIX ст. На думку відомого знавця українських антропонімів І. Глинського, спочатку в російян, українців та білорусів поширилися чоловічі імена, а згодом і жіночі. Ім'я Валентин, як вважає цей дослідник, занесли до нас французькі сентиментальні романи, зокрема роман Жорж Санд «Валентин». Інтерес до імені Валерій спалахнув у всьому світі в середині 30-х років XX століття у зв'язку з героїчним безпосадочним польотом з Москви через Північний полюс до Америки радянського екіпажу на чолі з прославленим льотчиком Валерієм Чкаловим. У 60-ті роки ім'я Валерій було привабливим для батьків завдяки відомим спортсменам Валерію Брумелю і Валерію Лобановському, а згодом — і відомому співаку Валерію Леонтьєву. Особливо популярним ім'я Валентина в наш час стало після польоту в космос Валентини Терешкової — першої в світі жінки-космонавта. Імена Валентин, Валентина, Валеріан, Валерій, Валерія зустрічаються і в художніх творах українських письменників. Пор.: «З спокійним, ясним, ласкавим лицем І з чистим серцем працював Валентій, Робив свою роботу благодатну» (І. Франко), «— Чому досі віконниці не одчинені?... Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла» (М. Коцюбинський), «Питають їх про ім'я. Його звать Роман Сиваш, її — вона каже Левантина, суддя поправляє: Валентина»

(Б. Грінченко), «Може, зайти до брата Валерка?... Валер'ян зустрів здивовано, якоесь звисока-поблажливо» (О. Іваненко), «В тому інституті, в одній з його лабораторій, чаклує коло приладів біло-ніжне створіння, зване Валерією» (П. Загребельний).

ВАРВАРА. Жіноче ім'я Варвара (пестливі й розмовні форми — Варваронька, Варварочка, Варка, Варя, Варонька, Варочка, Варуся, Варюня, Варютонька, Варюточка) широко вживане в європейських та інших народів. Серед слов'ян воно має такі форми: рос., болг. Варвара, білор. Варвара, Барбара, давньор. Варвара, пол. Barbara, чес. Barbara, Barboha, слов. Barboha, верхньолуж. Borboha, словен. Barbara, ст.-сл. Варвара. В українську мову це ім'я прийшло з давньоруської і вперше фіксується у словнику Памва Беринди 1627 року: Варвара «крѣпка а (бо) сргоаа». Давньоруська мова через старослов'янську запозичила це ім'я з грецької мови. Грецьке ім'я Varvára — жіночий відповідник до чоловічого Varváros, утвореного на основі прикметника várvaros «варварський, іноземний». Отже, Варвара — це «та, що прибула з чужого, «дикого» краю». Виникнення цього імені пов'язане з тим, що звуконаслідувальним словом barbaroi давні греки, а потім і римляни називали іноземців, які говорили незрозумілою їм мовою й були далекими від еллінської та римської культур. Для греків варварами були перси та скифи, для римлян — кельтські, германські й слов'янські племена, що нападали на римські провінції і підірвали могутність рабовласницької Римської імперії. Від часу зруйнування Риму варварами (410, 455 рр.) слово barbarus набуло негативного відтінку і стало синонімом слів «знищувач, руйнівник», у зв'язку з чим з'явилися слова várvar, várvarstvo, várvarський. Оскільки грецька літера «бета» у Візантії вимовлялася як «віта» (тобто замість б вимовляли в), у Болгарію й на Русь разом із введенням християнства за візантійським зразком ім'я Варвара прийшло в новогрецькій формі. А народи Західної та Середньої Європи, де християнство запроваджувалось у формі католицизму, сприйняли це ім'я в ла-

Назва цієї рослини походить з грецької мови. Грецьке *Basilikón* «васильки», буквально — «царське зілля», пов'язане з *vasileús* «цар», тобто з тим самим словом, до якого зводиться й ім'я *Василь*. Але численні українські ботанічні назви *васильок*, *василькі*, що стосуються багатьох різних рослин, не виводяться з грецької мови. Вони виникли переважно на місцевому ґрунті й безпосередньо пов'язані з українським ім'ям *Василь*. Так, наприклад, у деяких українських говірках васильком називають волошку синю (*Centaurea cyanus* L.). Ця назва давня, вона прийшла зі старовинної української легенди про молодого парубка Василя й русалку. Сільський красень Василь косив якось у полі жито. Саме там бавилися русалки. Одна з них дуже вподобала Василя й зачарувала його. Хлопець забув про все на світі й пішов за нею, а вона, пустуючи та сміючись, вела його в поля все далі й далі, аж поки сама закохалася в нього. Не бажаючи розлучитися з коханим, русалка обернула Василя на польову синю квітку, щоб він нагадував їй синь глибокої води... За легендою, шоліта русалки бавляться у хлібах, коли зацвітає волошка синя, плетуть з неї вінки і прикрашають ними свої голівки. Відтоді ця рослина дістала в народі назву «васильок» і стала народнопоетичним образом, уособленням краси й чистоти дівочої душі (пригадаймо пісенне «Ой ви очі *волошкови*...», «*Волошкови* очі, чом снитесь щоночі» та ін.). Мабуть, волошку мали на увазі й поети в таких рядках: «Ті очі сині, як *васильки*» (І. Франко), «*Васильки* у полі, *васильки* у полі, І у тебе, мила, *васильки* з-під вій» (В. Сосюра), «Дівчина мила, що з тобою? Де *васильковий* твій вінок?» (В. Сосюра).

Сучасна українська літературна норма вимагає чіткого розмежування назв *васильки* — *волошки*. Це саме засвідчують і твори художньої літератури: «Кругом цвіли *волошки* та *васильки*» (Л. Глібов); «Я більше люблю польові квітки — *волошки*, *васильки*» (О. Донченко).

ВИТАЛІЙ. Навряд чи комусь спаде на думку, що чоловіче ім'я *Віталій*

(жіночі відповідники — *Віталія*, *Віталіна*) і слово *вітамін* — споріднені, тобто однакового походження. Але це справді так. В основі названих слів лежить латинське *vita* «життя». Чоловіче ім'я *Віталій* (пестливі форми — *Віталъ*, *Віталъко*, *Віталік*, *Віталъчик*, *Віталік*, *Віталъсьо*, *Вітхъб*, *Вітгя*; *Тала*, *Талік*, *Тасік*) поширене і в інших слов'янських народів: рос. *Віталій*, білор. *Віталъ*, *Віталій*, чes. *Vitalis*, слов. *Vitális*, *Vitáliš*, болг. *Витал(ий)*, словен. *Vital*. В українську мову це ім'я через старослов'янську було запозичене з грецької мови разом з прийняттям християнства. Греко-візантійське ім'я *Vitálios* походить від латинського імені *Vitalis*, утвореного на основі прикметника *vitális* «життєвий», похідного від *vita* «життя», *vivo* «живу». Отже, *Vitalis*, як і сучасне *Віталій*, означало «життєвий». Таким чином, це ім'я було ніби своєрідним талісманом: називаючи так сина, батьки тим самим бажали йому довгих років.

Основу латинського слова *vita* «життя» використав польський біохімік Казімеж Функ, коли у 1913 р. відкрив низькомолекулярні органічні сполуки, необхідні для нормальної життєдіяльності організму, і назвав їх *вітамінами*. Назва вийшла дуже вдалою. Адже вітаміни допомагають людині переборювати хвороби, подовжують життя.

ГАЛИНА. Жіноче ім'я *Галіна* (пестливі й розмовні форми — *Галінонька*, *Галіночка*, *Галінка*, *Галя*, *Галюня*, *Галюнька*, *Галюся*, *Галюсенька*, *Галютонька*, *Галюточка*, *Галютенька*, *Галютка*, *Галінятко*, *Галюнька*, *Галючка*, *Галечка*, *Галка*, *Галька*) поширені також і в деяких інших слов'янських мовах: рос., болг. *Галіна*, білор. *Галіна*, пол. *Halina*, чes., слов. *Galina*. В українську мову це ім'я було запозичене з грецької мови. Грецьке жіноче ім'я *Galēnē* походить від прикметника *galēnē* «спокій, ясність, штиль», пов'язаного з *geláo* «сміюся» і спорідненого з вірмен. *saŕ* «регіт», *sisalim* «сміятися». Отже, *Галіна* — це «тиха, спокійна жінка».

Популярне ім'я *Галіна* часто трапляється в українських народних піснях і творах українських письмен-

ників. Пор. «Ой сосонко, сосонечко зеленелена, А я сосну зрубав, три зозулі ізігнав... Перша зозулька — молода *Галечка*» (нар. пісня), «Як поїхав пан Кролевич на погуляння Да покинув *Галютеньку* на горювання» (нар. пісня); «Ой плакала *Галюточка*, В батька живучи» (нар. пісня), «*Галько!* — гукнула вона до неї. — *Галько!* *Галька* спинилась і вздріла Марусю» (Б. Грінченко), «Сміється *Галя* дзвінко, Від сонечка рожева. — Здорова будь, *Галинко!* В саду шумлять дерева» (М. Пригара).

ГАННА (АННА). Надзвичайно популярне жіноче ім'я *Ганна* не має нічого спільного з ім'ям *Галіна*, тому плутання цих імен, яке нерідко трапляється в мовній практиці, безпідставне. Ім'я *Ганна* відоме всім слов'янським та багатьом іншим європейським народам: рос., болг., македон. *Анна* білор. *Ганна*, пол., нижньолуж. *Анна*, чес. *Анна*. *Напа*, верхньолуж. *Напа*, сербохрв. *Ана*, словен. *Апа*, ст.-сл. *Анна*, *Ана*; нім., гр., лат., італ., дат., швед., пол., угор. *Анна*, фр. *Анна*, *Аппе*, англ. *Аппе*, *Апп*, іспан. *Апа*, лит. *Ана* тощо. В староукраїнській мові це ім'я вперше зафіксоване в словнику Памва Беринди 1627 р.: *Анна*: «бл(а)г(о)д(а)ть, потьха або ласковая», куди воно через старослов'янську мову було запозичене з грецької. Грецьке власне ім'я *Анна* походить від єврейського (старосврейського) *Шанна*, яке пов'язується з основою *shānān* «він (бог) був милостивий, виявляв ласку». Отже, *Ганна* — це «благодать, ласка, дарунок». Відомо російська поетеса Анна Ахматова назвала це ім'я «найсолодшим для губ людських і слуху».

На популярність імені *Ганна* серед українців свідчать його численні пестливі форми: *Ганнонька*, *Ганночка*, *Ганка*, *Ганя*, *Ганька*, *Ганюся*, *Ганюсенька*, *Ганюсечка*, *Ганюська*, *Ганюля*, *Ганюленька*, *Ганюлечка*, *Ганюлька*, *Ганюненька*, *Ганюнечка*, *Ганюнейка*, *Ганюшка*, *Ганюся*, *Ганюська*, *Ганюлька*, *Гандзя*, *Ганція*, *Ганціня*; *Аня*, *Анюся*, *Аннуня*, *Анніця*, *Анничка*, *Анка*, *Анця*, *Аніюта*, *Аніютонька*, *Аніюточка*, *Аніютка*; *Ніора*, *Ніоронька*, *Ніорочка*, *Ніюся*, *Ніюсенька*, *Ніюсечка*, *Ніюта*, *Ніютонька*,

Ніюточка, *Ніюся*, *Ніюсенька*, *Ніусечка*, *Ніусія*, *Ніуця*, *Ніуценька*, *Ніуцечка* та ін.

У західних областях України ім'я *Ганна* частіше вживається у формі *Анна*. Це дві форми того самого імені, а не різні імена. За бажанням батьків можна в документах записати ім'я дитини *Анна*, а не *Ганна*. Підставу для цього дає словник-довідник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської за ред. В. М. Русанівського (К., 1986 р.).

Ім'я *Ганна (Анна)* широко засвідчене в українському фольклорі і в художніх творах багатьох українських письменників: «У неділю рано до сонця Сіла *Ганночка* до віконця, Всі гадочки перегадала. Дружечок збирала» (нар. пісня), «Гаразд, *Ганнусю*, гаразд, Буде віночок зараз З зеленого барвіночку На твою головочку» (нар. пісня), «Приніс мене сивий кінь До дівчини на сей двір, До дівчини *Ганнуськи* На білій подушці...» (нар. пісня), «Та якби ти, *Анко*, знала, як мені на душі, То би мені заспівала, як сокіл на груші» (нар. пісня), «Та *Аннице*, біле лице, біле деревечко, Та що сидиш, не говориш, ласкаве сердечко?», «Ой сяду я під хатою, На улицю гляну, Як то той дівчаточка Без своєї *Ганни*, Без моєї *Ганнуськи* У хрещика грають» (Т. Шевченко), «*Гандзя* душка, *Гандзя* любка, *Гандзя* мила, як голубка» (Д. Бонковський), «Ластівки літають, бо літається, І *Ганнуся* любить, бо пора...» (М. Рильський), «Ой, *Ганнулю* мила! Де ж ти льолю мила? — Серед річки, серед броду Умочила в чисту воду» (М. Пригара).

ГРИГОРІЙ. Чоловіче ім'я *Григорій* в українській мові дуже поширене і має чимало розмовних та пестливих форм: *Григір*, *Григьор*, *Грицько*, *Гриць*, *Григьорко*, *Гріник*, *Гринь*, *Гринько*, *Гріньо*, *Гріник*, *Гринчук*, *Гриціна*, *Гріня*, *Грицай*, *Грицик*, *Грицунь*, *Грицуня*, *Грицуненько*, *Грицуньо*, *Грунь*, *Грунько*, *Грушко*, *Гріша*, *Гришко*, *Гридько*, *Гриняшк*; *Рігір*, *Рігьор*, *Рігірко*, *Рігьорко* тощо. Відоме воно й іншим слов'янським та деяким європейським народам: рос. *Григорій*, білор. *Рыгьор*, давньор. *Григори*, пол. *Grzegorz*, чес. *Řehoř*, слов.

Gregor, Rehор, болг. *Григор*, словен. Gregorij, ст.-сл. Григорин; англ. Gregory, нім., дат., швед. Gregor, фр. Grégoire, гол. Gregoor, італ., іспан. Gregorio, угор. Gergely (y=j).

У східнослов'янські мови ім'я *Григорій* було запозичене через старослов'янську мову з грецької. Грецьке власне ім'я Grēgórios (Grēgōras) утворене від дієслова grēgorein «не спати, бути пильним». Отже, *Григорій* — це «бадьорий, пильний».

Ім'я *Григорій* широко засвідчене в українському фольклорі та в художніх творах українських письменників: «А в новій стайні огонь сіяє, Там *Грицуненко* коника сідлає» (нар. пісня), «Поплив коровай на Дунай, За ним *Грицунь*, щоб пійняв» (нар. пісня), «Оце тобі, *Ригорку*, барвінок, Буде твоєї Мотруні на вінок» (нар. пісня), «Хлопчик, синок господині, *Гриша*, вродливий, дотепний, всюди б він устряв, все б хотів узнати» (О. Пчілка), «*Ригор* був селянин-бідняк» (О. Донченко), «*Григорко* побіг до станційної криниці по свіжої воду» (Ю. Яновський), «От і спінула: то-го ж таки року Ти народився, *Грицуню*» (Д. Павличко).

Від імені *Григорій* утворилось чимало українських прізвищ: *Григоренко*, *Григорів*, *Гриценко*, *Гриневич*, *Гринівський*, *Гриник*, *Гринин*, *Гриніха*, *Гринішин*, *Грикийшин*, *Гринів*, *Гринь*, *Гриньків*, *Гринько*, *Грицай*, *Грицаїв*, *Грицайшин*, *Грицик*, *Грицина*, *Грица*, *Гриців*, *Грицьків*, *Гришко*, *Гришків*, *Гришковець* та ін.

ДМИТРО. Чоловіче ім'я *Дмитро* в українській мові має форми *Митро*, *Дмітер*, *Дмітрик*, *Дмітронько*, *Дмітрочко*, *Дмитруньо*, *Дмитрашко*, *Дмитрусь*, *Дмитруха*, *Мітрик*, *Митрусь*, *Митько*, *Мітя*, *Митяш*, у російській ще — *Дмитрій*, застаріле *Димітрий*, пестл. *Діма*. Відоме воно й іншим слов'янським народам: білор. *Дзімтрый*, *Змітрок*, *Змітрук*, *Зміцер*, *Мітрый*, чес. Dimitrij, ст. Dmítř, слов. Demetr, діал. Demiter, болг. Димітьър, заст. *Димитрија*, сербохорв. Dmítar, словен. Demetrij. Це ім'я східнослов'янські мови успадкували з давньоруської. Давньор. *Димитри* через церковнослов'янську мову було запозичене з грецької. Гр. Demétrios,

що буквально означає «Деметрин», походить від імені грецької богині хліборобства й родючості Деметри. Гр. Demeter «Деметра» мало первісне значення «мати землі». Давні греки дуже шанували цю богиню — сестру бога Зевса, оспівану в одному з гімнів Гомера. Її вважали творцем птахів і риб, богинею всієї живої природи. Культ Деметри сягає глибокої давнини. З її ім'ям виголошували й укладали договори, а судді та урядові службовці перед вступом на посаду складали Деметрі урочисту присягу, обіцяючи дотримуватись у своїй діяльності законів і традицій. У жертву їй приносили різних тварин, овочі тощо. На античних зображеннях вона сидить на троні або стоїть з вінком колосся на голові і з серпом, смолоскипом або кошиком фруктів у руках.

Від імені *Дмитро* походять деякі прізвища типу *Дмитренко*, *Дмітрів*, *Дмитрук*, *Дмитрусик*, *Дмитерко*, *Димітров*, *Митрусенко*, *Митянінко*, *Матюшенко* (від *Митяй* і *Матяй*), *Митяш*, *Митраш*, *Митрашівко*, *Думітраш*, *Думитреску* тощо.

ЕДГАР, ЕДУАРД. Чоловічі імена *Едгар*, *Едуард* — це нові запозичення із західноєвропейських мов, куди вони прийшли з англійської мови. Англійське ім'я Edgar утворено від д.-англ. Eadgar, утвореного з основ ead- «багатство, достаток, щастя» і -gar «спис». Таким чином, *Едгар* — це «спис щастя».

Ім'я *Едуард* походить від англ. Edward, а це — від д.-англ. Eadward — складного слова, утвореного з тієї самої основи ead- що і в *Едгар* «багатство, достаток, щастя», і основи -weard «сторож», тобто «страж багатства, достатку, щастя». Поряд з поширеним у багатьох народів ім'ям *Едуард* в англословних країнах широко вживається й Edward, яке в східнослов'янських мовах передається написанням рос., білор. *Эдвард*, укр. *Едвард*.

ЕФРОСИНІЯ. Популярне жіноче ім'я *Ефросинія* має чимало пестливих і народнорозмовних форм: *Ефросіна*, *Фресья*, *Ефросінка*, *Ефросиночка*, *Ефросінонька*, *Фреська*; *Пріся*, *Пріська*, *Прісенька*, *Прісечка*, *Прімя*; *Фрузя*,

Фру́жка. Це ім'я виникло як жіночий відповідник до чоловічого *Ефросін*, утвореного від грецького слова *euphrosynē* «радість, веселощі». Отже, *Ефросинія* — це «радісна, весела жінка». Це ім'я широко вживане в українській художній літературі. Воно трапляється в творах Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, Ю. Яновського, А. Малишка, І. Сенченка, Є. Гуцала та багатьох інших. Пор.: «Як була я людиною, То *Прісею* звалась» (Т. Шевченко), «*Ефросинія* Лук'янівна теж була жінкою простою, хорошою сусідкою і хазяйкою» (І. Сенченко),

Дві руки, як білі крила,
Над чим плечем замають?
Наді мною, над тобою,
Мій товаришу, мій брате.
Після ран та після бою
Будем *Фросю* споминати...

А. Малишко

ЗИНОН, ЗІНОВІЙ, ЗІНОВІЯ, ЗІНАІДА. Українське чоловіче ім'я *Зінон* (народнорозмовні варіанти — *Зенон*, *Зеньо*, *Зеник*, *Зінець*) засвідчене в українській мові, починаючи з першої половини XVII ст.: *Зинонъ* (словник Памва Беринди, 1627 р.). Поширене воно лише в східнослов'янських та в деяких західнослов'янських мовах: рос. *Зенон*, білор. *Зинон*, пол. і слов. *Zenon*. У східнослов'янські мови це ім'я було запозичене через церковнослов'янське посередництво (старослов'ян. *Зинонь*) з грецької мови. Грецьке ім'я *Zēnōn* походить від *Zeūs* (родовий відмінок *Zēnōs*) «Зевс» (персонаж давньогрецької міфології: верховний бог, батько і цар богів та людей), яке споріднене з д.-інд. *dyāuṣ* «бог», лат. *diēs* «день», праслов'ян. *дьнь*, укр. *день*.

З ім'ям *Зінон* (*Зенон*) тісно пов'язане інше чоловіче ім'я — *Зінвій* (народнорозмовні варіанти — *Зінвій*, *Зінько*, *Зінь*) та його жіночий відповідник *Зінвайя* (*Зінька*, *Зіна*, *Зенья*, *Зія*). В українських пам'ятках воно засвідчене вже з другої половини XV ст.: *Зиновей* (1475—1480 рр.), *Зѣнко* (1458 р.), *Зінвій* «чистой житель» (словник Памва Беринди, 1627 р.). Відоме воно і в інших сло-

в'янських мовах: рос. *Зинвѣий*, *Зинвѣя*, білор. *Зінвѣій*, *Зінвѣія*, пол. *Zenobius*, *Zenobia*, чес. *Zenobia*, слов. *Zenob*, *Zenobia*, болг. *Зинвѣий*, *Зинвѣя*, ст.-сл. *Зиновій*. У слов'янські мови це ім'я прийшло двома шляхами — через церковнослов'янське і грецьке посередництво в східнослов'янські мови й через латинське — в західнослов'янські. Грецькі імена *Zēnōvīos*, *Zēnōvīa*, запозичені церковнослов'янською мовою, утворилися з компонентів *Zeūs* (родовий відмінок *Zēnōs*) «Зевс» і *bíos* «життя», спорідненого з авест. *juātu* «життя», *gauaete same*, ст.-сл. *жити*, укр. *жити*. Грецьке *bíos* «життя» наявне також як перший компонент у словах *біологія*, *біографія*, *біосфера*, *бібліка* тощо. Звук *б* у західнослов'янських формах імен *Зінвій* та *Зінвайя* пояснюється тим, що вони поширювалися через латинську мову, де грецьке *β* вимовлялося не як «в», а як «б».

Жіноче особове ім'я *Зінаїда* має народнорозмовні форми: *Зинаїда*, *Зенейда*, *Зінька*, *Зіна*, *Зія*, *Зенья*, *Зінонька*, *Зіночка*, *Зінуля*, *Зінуса*, *Зінка*, *Зінця*, *Зєна*, *Зєнка*, *Зєнька* та ін. Як бачимо, частина цих варіантів збігається з відповідними формами імені *Зінвайя*. У мовній практиці це іноді призводить до змішування обох імен, хоч насправді в українській мові вони окремі, самостійні, як і в інших слов'янських мовах: рос. *Зинаїда*, білор. *Зінаїда*, чес. *Zinaida*, слов. *Zina*, болг. *Зинаїда*, ст.-сл. *Зинаида*. Староукраїнські форми цього імені *Зінаїда*, *Зіна* вперше засвідчені в словнику Памва Беринди. Запозичене воно через церковнослов'янську мову з грецької. Грецьке ім'я *Zēnaïs* (родовий відмінок *Zēnaïdos*) є жіночим ім'ям, утвореним від *Zeūs*.

Імена *Зінвѣій*, *Зінвѣія*, *Зінаїда* засвідчені в українському фольклорі та в поезіях українських письменників: «Першим на порозі з'явився сивий, мов голуб, пасічник *Зіновій* Петрович Гордієнко» (М. Стельмах), «Вийду я на долину, Крикну я на родину: — Сходися, родочку, — Вже *Зінуля* в віночку» (нар. пісня), «За вашим садом три зірочки рядом: Первая зірка — молода *Марточка*, Другая зірка — молодая *Зінька*» (нар. пісня),

«Стрілась писана краса: Мила Зіна...
Очі — зорі і до пояса коса» (С. Олій-
ник);

Отак його пам'ятаю: вуличкою
ішов він,
І босі ноги збивали зарошений
еспарцет,
А ружі ціли рожеві, як кажуть
у нас, ружові,
А мати глип у віконце: «Зінько
лаву несе!»

І. Драч

ІВАН. Це ім'я, без сумніву, одне з найпопулярніших серед народів Європи, а у трансформованих варіантах воно відоме й на інших континентах. Його засвідчують усі сучасні слов'янські мови: рос., болг. *Ивѣн*, білор. *Івѣн*, *Янка*, *Ясь*, пол. *Jan* (*Iwan*), чес., слов. *Jan*, *Ivan*, верхньолуж., нижньолуж. *Jan*, макед. *Иван*, *Иован*, сербохорв. *Иван*, словен. *Ivan*. Свої «Івани» є також у англійців і американців — *Джон*, у французів — *Жан*, у німців — *Йоганн* (пестливе — *Ганс*), в італійців — *Джованні*, у іспанців — *Гуан* (*Хуан*), у вірмен — *Йон* тощо. В українській мові ім'я *Іван* має чимало розмовних і пестливих форм: *Івѣник*, *Івѣнко*, *Івѣнько*, *Івѣньо*, *Івѣнонько*, *Івѣночко*, *Івѣненько*, *Івѣнечко*, *Івѣнець*, *Івѣночок*, *Івѣнунь*, *Івѣнуньо*, *Івѣсь*, *Івѣсенко*, *Івѣсечко*, *Івѣсінь*, *Івѣсінько*, *Івѣсінечко*, *Івѣсінько*, *Івѣсик*, *Івѣсьо*, *Івѣсько*, *Івѣнцо*, *Івѣнчик*, *Іванчук*, *Івѣшко*, *Івѣшенько*, *Івѣшечко*, *Івѣсіюк*, *Іваніна*, *Іванюха*, *Івантүха*, *Івѣк*, *Івѣндо*, *Івѣт*, *Івѣха*, *Івѣхно*, *Івѣшүра*, *Вѣня*, *Вѣнько*, *Вѣнцо*, *Вѣньо*, *Вѣнїсьо*, *Вѣнїша*, *Вѣнїшко*, *Вѣнїшка*.

Про популярність цього імені в європейських народів свідчить такий далеко не повний перелік імен видатних історичних і культурних діячів, як *Іван Котляревський*, *Іван Франко*, *Іван Тургенєв*, *Янка Купала*, *Янка Брыль*, *Ян Гус*, *Ян Кохановський*, *Іван Вазов*, *Джон Голсуорсі*, *Джон Рід*, *Жан-Жак Руссо*, *Йоганн-Себастьян Бах*, *Йоганн-Вольфганг Гете*, *Джованні Бокаччо*, *Хуан Гойтисоло*, *Ова-*

нес Туманян, *Вано Мураделі*, *Юхан Смуул*, *Йон Крянге* та ін. Проте виникло воно не в Європі, а на Близькому Сході. У гебрайській (староєврейській) мові ім'я *Йоһапѣн* (*Iəhōpāpān*) означало «Ягве (бог) змилювався, Ягве (бог) помилював (дарунком — дитиною)». Як бачимо, за лексичним значенням гебр. *Йоһапѣн* те саме, що слов'янське *Богдан* «даний богом».

Ім'я *Йоһапѣн* проникло в стародавню Грецію й набуло там форми *Йоанніс*, а з Візантії через церковнослов'янську мову (ц.-сл. *Иоанъ*, *Иоаннь*) разом з християнством воно прийшло на Русь і в давньоруських пам'ятках трапляється у формах *Иоаннь* та *Иванъ* зі зміною середнього голосного *о* в незручному для вимови збігові трьох голосних звуків приголосним *в*. Християнство (насамперед католицька церква) сприяло поширенню цього імені через латинську мову й у Середній та Західній Європі. Оскільки початкове і різні народи вимовляли порізному (як *і*, *й*, *ж*, *дж*), первісне ім'я *Ivānīs* набуло різних фонетичних варіантів.

На Русі ім'я *Иоаннь* (*Иоанъ*, *Иванъ*) як церковно-книжне й чуже широким народним масам побутувало серед церковнослужителів, ченців, бояр та інших панівних верств населення. Популярним воно стало в Росії — спочатку в князівських і царських сім'ях, а потім і серед міського та сільського простолуду. У деяких багатодітних сім'ях батьки називали кількох або й усіх синів Іванами. Про це свідчить, наприклад, наведений відомим українським антропонімістом І. Глинським запис в одній з переписних книг XVII ст.: «У Наумки дети Ивашко 17 лет, Ивашко же 15 лет, Ивашко же 11 лет...» *Иван* (*Иванушка*) став неодмінним персонажем російських народних казок. Через велику популярність цього імені в Росії деякі народи вживають його як синонім до слова «росіянин». Зрештою, в усіх східнослов'янських народів ім'я *Іван* (*Вѣня*, *Вѣноша*, *Іванко*, *Ясь*) — дуже популярна дійова особа народних пісень, до якої звертаються закохана дівчина або мати.

Від імені *Івѣн* згодом стали утворю-

вати у східних слов'яні наймення по-
батькові, від яких виникли відповідні
прізвища, як, наприклад, рос. *Іванов*
і *Іванов*, укр. *Ванченко*, *Ванчук*,
Ваньб, *Іваненко*, *Іванець*, *Іванецький*,
Іванчик, *Іваніло*, *Іваніна*, *Іванісенко*,
Іванісик, *Іваніця*, *Іваніцький*, *Івани-*
чак, *Іваничко*, *Іваничук*, *Іванішин*,
Іванішинець, *Іванів*, *Іваній*, *Іваній-*
чук, *Іванівич*, *Іванівський*, *Івануник*,
Івануль, *Іванців*, *Іванченко*, *Іванчина*,
Іванчішин, *Іванчо*, *Іванчук*, *Іваньб*,
Івасенко, *Івасенька*, *Івасівів*, *Івасіна*,
Івасішин, *Івасів*, *Івасівка*, *Івасюк*,
Івахів, *Івахів*, *Івахівів*, *Івещенко*,
Янєцький, *Янко*, *Янківський*, *Янєв-*
ський, *Януш*, *Янченко*, *Янченків*, *Ян-*
чук, *Янчуків*, *Яськів*, *Яськів*. Творять

прізвища від цього імені й неслов'янсь-
кі народи. Пор.: *Джонсон* (Англія),
США), *Йогансон* (Німеччина),
Іонеску (Молдавія, Румунія) та ін.
У зв'язку з традицією називати деякі
рослини й птахів власними іменами
людей ім'я *Іван* часто трапляється
в народній ботанічній та орнітологіч-
ній лексикі. Порівняймо діалектні на-
зви рослин: рос. *иван-чай*, *иван-трава*,
иванчики (вид грибів), білор. *зелле*
святого Івана «звіробій», *іванец* «пе-
рестріч», сербохорв. *иванчица* «коро-
лиця, ромен», *иванданче* «підмарен-
ник», *иваково цвеће*, *іваньско*, *зеле*
«оман блошиний», словен. *ivánčičica*
«королиця» тощо. Чи не найбільше
таких назв засвідчено в українських
говорах: *іванчик* «підмаренник», *іван-*
ец «деревій цілолистий» і вид гриба,
іванники (вид грибів), *іванок* «звіро-
бій», «айстра степова», *івасик* «ко-
нюшина гірська», «конюшина лучна»,
іван-зілля «гісоп лікарський», «си-
няк звичайний», *іван-трава*, *іван-чай*
«зніт». Крім цього, з іменем *Іван* по-
в'язані також деякі діалектні назви
птахів. Порівняймо, наприклад, *іван-*
чик «трясогузка», «сорокопуд терно-
вий», «мухоловка сіра», «кам'янка»,
«чикалка», *іванок* «зимородок». У ро-
сійських говорах трапляється назва
иванчик «сизниця». Мотивація назв
окремих рослин і птахів, очевидно,
різна, але конкретно ще не з'ясована.
Характерно, що ці назви обмежують-
ся лише травами й птахами, а на
інші біологічні види (на дерева, риб та
ін.) вони не поширились.

Чоловіче ім'я *Іван* має також жіночі
відповідники: *Іванна*, *Жанна*, *Яніна*,
Янка та ін.

ІННА. Ніжне й ліричне ім'я *Інна*
(пестливі форми — *Інньонька*, *Інноч-*
ка, *Іннуса*, *Іннусенька*, *Іннусечка*, *Іна*,
Інуса, *Інуська*, *Інця*) набуло особли-
вої популярності після того, як його
опоетизував наш незабутній Павло
Тичина:

О любя Інно, ніжна Інної
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...

Ім'я *Інна*, мабуть, латинського похо-
дження (пор. лат. *inno* «плаваю»).
Дехто його розшифровує як «бурхливий
потік». Раніше (ще кілька століть
тому) *Інна* було лише чоловічим ім'я-
м, а згодом воно перетворилося на
жіноче. Це сталося, можливо, тому,
що *Інна* за формою дуже нагадує
інші жіночі імена із закінченням -а
типу *Ганна*, *Ніна*, *Альбіна*, *Антоніна*
тощо.

КАЛИНА. На перший погляд, жіноче
ім'я *Калина* не потребує особливих
пояснень: хіба ж не пов'язане воно з
назвою відомої кущової рослини —
калини червоної (*Viburnum opulus*
L.), яка здавна полюбилася людям
завдяки і її зовнішній красі, і цілю-
щим властивостям, широко знаним
і використовуваним у народній меди-
цині? Справді, в українських народ-
них піснях калина стала поетичним
символом дівочої вроди, цютивості й
чарівності, а разом з тим — і уосо-
бленням важкої жіночої долі. Дуже
часто до образу калини-дівчини звер-
тався Т. Г. Шевченко. Калинові гро-
на з житнім колоссям та зеленим
барвінком стали одним із рослинних
національних символів українців, не-
одмінним компонентом-прикрасою
під час веселих і сумних обрядів,
окрасою урочистого й святкового сто-
лу, приємним і корисним продуктом
харчування. То ж і не дивно, що з
назвою цієї чудової рослини асоціює-
ться жіноче ім'я *Калина* (*Калінонь-*
ка, *Каліночка*, *Каліниця*).

Проте справжнє походження цього
імені зовсім інше. Виявляється, що

це скорочений варіант (без сумніву, під впливом загального слова *каліна*) офіційного імені *Калінікія* від ц.-сл. *Калінікія*, яке прийшло до нас разом з християнством із грецької мови. Грецьке ім'я *Καλλιπικῆ* утворилося з основ прикметника *kalós* «гарний, красивий» та іменника *пикῆ* «перемога», тобто «та, що здобуває (святкує) славу перемогу». На жаль, у наш час ім'я *Каліна* трапляється рідко, переважно лише в Карпатах. Є воно (частіше) в Польщі, відоме також і росіянам (рос. *Каліна*), а в білорусів воно вживалося лише у початковій формі *Калінікія*.

Від імені *Каліна* серед українців утворилося декілька прізвиськ типу *Калінівчич*, *Калінівч*, *Калінівський*, *Калінів*, *Калінівський*, *Калінівчук*, *Калінівч* та ін.

КАРИНА. Досить рідкісне жіноче ім'я *Каріна* (рос. *Каріна*) по суті об'єднує в собі два різних імені. Одне з них — традиційне, латинське, утворене від слова *carina* «кіль корабля». Але в 30-х роках ХХ ст. виникло нове ім'я *Каріна*, зовсім не пов'язане з першим.

... 8 серпня 1933 р. пароплав «Челюскін» вийшов з Мурманська з небувалим завданням: за одну навігацію пройти на некриголавному судні Північний морський шлях, висадити зимівників з вантажем на острові Врангеля й зібрати наукові дані про полярні моря. Пропливши Баренцове море, в середині серпня «Челюскін» благополучно ввійшов у Карське море. І тут одна з жінок — членів екіпажу «Челюскіна» народила дівчинку. На честь північного Карського моря дівчинку назвали *Каріною*. Так виникло ще одне ім'я *Каріна*, пов'язане з конкретною історичною подією в житті нашої країни.

КАТЕРИНА. Жіноче ім'я *Катеріна* дуже популярне серед усіх слов'янських і багатьох неслов'янських народів: рос., болг. *Екатеріна*, *Катеріна*, білор. *Кацярына*, пол. *Katarzyna*, чес. *Kateřina*, слов., словен. *Katarina*, нижньолуж. *Kata*, македон. *Екатерина*, *Катарина*, сербохорв. *Katarina*, ст.-сл. *Екатерина*; нім., швед. *Katarina*, англ., франц. *Catherine*, дат. *Ka-*

therina, гол. *Katharina*, італ. *Caterina*, іспан. *Catalina*, угор. *Katalin* тощо. Про популярність цього імені серед українців свідчать його численні пестливі й розмовні форми: *Катря*, *Катерінка*, *Катерінонька*, *Катеріночка*, *Катрїня*, *Катрїця*, *Катрїсенька*, *Катречка*, *Катя*, *Катечка*, *Катїюша*, *Кася*, *Касенька*, *Каська*, *Касунька*, *Касїюня*, *Касїюнейка*. Проте за походженням ім'я *Катеріна* — не слов'янське: воно було запозичене через церковнослов'янське посередництво в давньоруську мову з грецької разом з прийняттям християнства. Грецьке *Aikaterine*, *Katharine*, найвірогідніше, пов'язане з прикметником *katharós* «чистий, непорочний», хоч є й інші версії походження цього імені. Катеріна стала улюбленою героїнею багатьох українських народних пісень і деяких творів українських письменників. Порівняймо кілька прикладів з довідника «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської: «Із-за гори вітер віє, *Катеріно* жито сіє. *Катеріно* моя, Чорнобривко моя, Моя душечко» (нар. пісня), «Зеленіють по садочку Черешні та вишні; Як і перше виходила, *Катеріно* виїшла» (Т. Шевченко), «Негрів двоє славили *Катюшу*, Ту, що Ісаковський написав» (А. Малишко), «В мистецтва храмі сяє кольорами «Цар-колос» *Катеріно* Білокур...» (О. Ющенко) та ін.

Із власним ім'ям *Катеріна* пов'язані й деякі загальні назви, зокрема *катеріна* (бот.) «лепеха, айр, *Asopus L.*» (мотивація цієї назви й досі не з'ясована) та *катерінка* (заст.) «невеликий механічний орган», *катерініщик* (заст.) «бродячий музикант, жабрак з катеринкою». Ці назви були запозичені з польської мови, а в ній слово *katarzynka* з тим самим значенням походить від німецької назви ляльки «schöne Katharine» «прекрасна Катеріна», яка виконувала головну роль у ляльковій виставі з супроводом катеринки. Згодом назву ляльки було перенесено на інструмент.

У дореволюційній царській Росії катеринками називали також грошові купюри — кредитні білети вартістю сто карбованців, на яких був зображений портрет колишньої імператри-

ці Катерини П. Пор.: «На столі лежала цілі паки царських *катеринок*» (В. Кучер).

З ім'ям Катерина пов'язані українські прізвища Катеринко, Катрінко, Катрич, Катрів та ін.

КИЛИНА (КУЛИНА, ЯКИЛИНА). До імені Каліна дуже подібне й зовсім інше ім'я *Киліна* (Куліна, Якиліна) з пестливими формами *Килінка*, *Килінонька*, *Киліночка*, *Кіля*. Поширене воно і в інших слов'янських народів: рос. *Акиліна* (розм. *Акуліна*), білор. *Акуліна* (розм. *Куліна*), пол. *Akwilina*, чес. *Akvilina*, болг. *Акулина*, макед. *Акилина*, сербохорв., словен. *Akiliina*, ст.-сл. *Акоуниа*. Це ім'я було запозичене через церковнослов'янську мову з грецької після введення християнства. Грецьке жіноче ім'я *Akiliina* походить від латинського *Aquilina*, утвореного від *aquilina* «орлиця» (*aquila* «орел»), тобто буквально «орляна». На українському ґрунті первісна форма цього імені зазнала спрощення, і в мовній практиці усталились дві найпоширеніші форми *Киліна*, *Куліна*. Вони ж засвідчені й в українській художній літературі. Пор.: «Гляди ж, *Кулино!* Нагодуй мене так, щоб через цілісній піст не захотілося мені їсти» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Ходить, *Килинко*, осьде край берези ще свіже зіллячко» (Леся Українка),

А признатись, на світі хвилина
Для Тодоса найкраща ота,
Коли в полі русява *Килина*
Тихим «здрастуй» його привіта

Т. Масенко

Українських прізвищ від імені *Киліна* (*Куліна*) небагато: *Куліна*, *Кулінець*, *Кулінич*, *Кулінський*, *Куліняк* та деякі інші.

ЛАРИСА. Ім'я *Ларіса* (рос. *Ларіса*, білор. *Ларьса*) в українській мові має чимало пестливих форм: *Ларісонька*, *Ларісочка*, *Ларіска*, *Ларіся*, *Лара*, *Ларонька*, *Ларочка*, *Ларуся*, *Ларусенька*, *Ларунечка*, *Ларунька*, *Ларушочка*, *Ларіка*, *Лора*, *Лоронька*, *Лорубочка*, *Лоруня*, *Лорунька*, *Лорунька*, *Лорунечка*, *Лорунька*, *Лоруся*, *Лорусенька*, *Лорусечка*, *Лоруська*, *Лєся*, *Ляля*, *Ляленька*, *Лялечка*, *Лялюся*, *Лялю-*

ська; *Ріся*, *Рісенька*, *Рісецька*, *Рісюня*. Походить це ім'я з грецької мови *Larissa*, утворилося, найвірогідніше, від іменника *laros* «чайка». Про цей факт згадується і в поезії в українського поета Д. Луценка:

Лара, Ларочка — чайка,
Донька синього моря...
О, чайная зграйка,
Вишувальниця горя!
Ми любили, любил
Карооку *Лариску*,
Над Дніпром посадили
Їй на щастя берізку.

ЛЕСЯ, ОЛЕСЯ. Жіноче ім'я *Лєся* за походженням — скорочений варіант від ряду інших імен, найчастіше від *Ларіса* і *Олександр*. Спочатку це ім'я вживалося неофіційно, але поступово його дедалі частіше стали фіксувати як документальне ім'я на честь української поетеси Лєсі Українки. Нині воно вважається самостійним ім'ям і може бути записане у свідоцтві про народження, в паспорті та інших документах. На відміну від нього, ім'я *Олєся* такої самостійності не має. Укр. *Олєся*, як і білор. *Олєся*, є розмовним варіантом жіночого імені *Олександр*. Тому в документах має бути записано *Олександр*, в російській частині — *Александр*. Форма *Олєся* і тим більше — *Алєся* не є юридичними формами, тому вписувати їх у документи не слід, бо потім це може призвести до прикрих непорозумінь. Таким чином, *Лєся* і *Олєся* — різні імена.

ЛІДІЯ. Жіноче ім'я *Лідія* (рос. *Лидия*, *Ліда*, білор. *Лідзія*, *Ліда*, чес. *Ludya*, *Ludie* має пестливі й розмовні форми: *Ліда*, *Лідонька*, *Лідочка*, *Лідуня*, *Лідунька*, *Лідуська*, *Лідуся*, *Ліля*. Це ім'я було запозичене з грецької мови. Гр. *Ludia* пов'язане з географічною назвою. На півострові Мала Азія розташований край, що має назву *Ліда* (*Лідія*). Вихідців з цього краю колись називали *Лідіянами*, або ще — *Лідами*. Згодом *Ліда* (офіційно — *Лідія*) стало звичайним жіночим ім'ям. Означає воно «та, що прийшла з Лідії».

Ім'я *Лідія*, як свідчить словниково-довідник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської,

широко відображене в творах українських письменників. Декілька прикладів: «— Татоцько прийхав...— задриботіла маленька білоголова Лідя» (Б. Грінченко), «До Ліді в Заболотних ставлення особливо уважливе...» (О. Гончар);

Навіщо дивився так пильно,
Среміє,
Як юна Лідія у юному танку
І гроші, і серця у пригорщу
дзвінку
Збирає, сміючись та блискаючи
оком?

М. Рильський

МАРІАНА, МАРІАННА. Серед українських жіночих імен, як і серед російських, є власні імена *Маріана* і *Маріанна*, які, на перший погляд, здаються лише двома формами того самого слова. Але це зовсім різні імена. *Маріана* (розмовна форма — *Мар'яна*) — жіночий відповідник до чоловічого імені *Маріан* (розмовна форма — *Мар'ян*), яке походить від латинського слова *mare* «море» (пор. у зв'язку з цим *мариніст* «художник, що зображує море»). Ім'я *Маріанна* утворилося від злиття імен *Марія* та *Анна*. Виникло воно, очевидно, в тих країнах Західної Європи, де існує традиція подвійних імен (пор. фр. *Marie-Anne*, нім. й англ. *Mariganna*).

МАРКО. Чоловіче ім'я *Márkó* (рос. *Марк*, білор. *Мárка*, *Марк*) здавна популярне на Україні. Воно зустрічається в народних піснях: «*Марко* коня напував, Галя воду брала, *Марко* пісні заспівав, Галя сподобала». А як тут не згадати знаменитих рядків з поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка»:

Росте *Марко*. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.

Ім'я *Márkó* запозичене у східних слов'ян з грецької мови. Грецьке особове ім'я *Markos* переконливої етимології не має. Одні вчені вважають, що воно походить від латинського *marcus* «молоток» або від *marceus* «бути в'ялим, млявим, змар'ялим», інші пов'язують його з латинською на-

звою березня (марта) і перекладають як «той, хто народився у березні».

Ім'я *Márkó* відоме й багатьом іншим європейським народам: чес. *Mark*, англ. *Marcus*, *Mark*, нім., дат., швед., гол. *Markus*, італ. *Marco*, іспан. *Marcos*, угор. *Markus* (s=š). На Україні це ім'я набрало форми *Márkó*. Наголос у цьому слові подвійний: на Лівобережжі, як правило, він падає на перший склад (*Márko*), а на Правобережжі — на останній склад (*Mar-kó*).

Від імені *Márkó* утворилося кілька українських прізвищ: *Márkiv*, *Márchenko*, *Marčuk*, *Markvič*, *Marčevič*, *Marčišin*, *Marčišenko* та ін.

МИКОЛА. Чоловіче ім'я *Микóла* (зрідка — *Миколáй*, *Никóла*) в різних формах дуже поширене серед усіх слов'янських і багатьох європейських народів: рос. *Николáй*, білор. *Миколáй*, пол. *Mikołaj*, чес. *Mikuláš*, *Mikoláš*, *Nicolaj*, слов. *Mikulaš*, верхньо- і нижньолуж. *Mikławš*, болг. *Никола*, сербохорв. *Никола*, словен. *Miklavž*, ц.-сл. *Никола*; нім. *Nikolaus*, англ. *Nikolas*, фр., іспан., італ. *Nikolas*, гол. *Nikolaas*, швед. *Niklas* (зменш. *Nils*), дат. *Nils*, угор. *Miklós* (s=š), рум. *Nicolae*. Пестливі форми цього імені відбиті в назві твору Р. Ролана «Кола Брюньон» та у західноєвропейському найменуванні Діда Мороза — *Santa Klaus* «Святий Микола».

На популярність імені *Микóла* серед українців вказує розмаїття в різних регіонах України пестливих та здрібнених форм: *Микóлка*, *Микóлонько*, *Микóлочко*, *Микóля*, *Микóльцьо*, *Микóлайко*, *Микóлайчик*, *Никóлко*, *Никóлонько*, *Никóлочко*, *Никóлик*, *Никóльцьо*, *Николу́ньо*, *Николáйко*, *Николáйцьо*, *Колькó*, *Кóля*. Це ім'я часто трапляється в українському фольклорі (у піснях та коломийках), у творах українських письменників. Зокрема, у словнику-довіднику «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківська наводять ряд прикладів, серед яких відзначимо: «Чоловіче *Миколаю*, Що ти робиш, я не знаю, Що ти робиш, що ти дієш, Чом ти жита не посієш?» (нар. пісня); «Моя хата при дорозі, віконця до сонця. Таки мені припадає любити

*Никольця... Ой це байка, моя мамця, не байка, не байка, Що я собі полю-
била хлопця *Николайка*» (нар. піс-
ня), *«Микольцо набив люльку»*
(О. Кобилянська), *«Лежить тут Крас-
ношапка *Миколай* Донбасу син —
син милої України»* (М. Рильський),
*«Колько, худорлявенький, чистенько
вдягнений хлопчик з розумними оче-
нятами, лопотить босими ногами сте-
жкою»* (Григір Тютюнник) та ін.*

Українське ім'я *Микіла* є видозмі-
неною формою давнішого *Николій*,
яке прийшло до нас разом з хрести-
янством із грецької мови. Гр. *Nikolaos*
утворене з іменників *нікē* «перемога»
та *лаос* «народ», тобто «переможець
народів». Як бачимо, в українській
мові відбулося спрощення цього імені
пляхом деформації кінцевого компо-
нента *-лай*. У зв'язку з цим цікаво
згадати, що цей немилозвучний ком-
понент (пор. рос. *лай* — «гавкіт со-
бак») став однією з причин серйоз-
них сутичок між офіційною право-
славною церквою та старообрядцями
під час розкольникства в Російській
імперії в середині XVII ст.: розколь-
ники, всупереч вимогам церковників
уживати офіційні форми *Николій*,
Миколай, ладні були швидше згоріти
у вогні, аніж вимовляти осоружне,
образливе *-лай*. Тому вони дотримува-
лися форм *Никіла*, *Микіла*.

Від імені *Микіла* в українській мові
утворився ряд прізвиськ: *Микілош*,
Микілоденко, *Микілоєць*, *Микілоїко*,
Микілоїчук, *Микіленко*, *Микілик*,
Микілінський, *Микілішин*, *Микі-
лів*, *Николаєвич*, *Николайко*, *Нико-
лайчук*, *Никіленко*, *Никілін*, *Нико-
лішин*, *Никілів*, *Никілок* тощо.

МИРОН. Ім'я *Мирон* (рос. *Мирон*,
білор. *Мірон*) має pestливі форми:
Миронко, *Миронцо*, *Мироньо*, *Ми-
рончик*, *Мирко*, *Мирось*, *Миросьо*,
Миросько та ін. Воно прийшло на Русь
із Візантії після прийняття християн-
ства і пов'язується з грецьким іме-
нем *Μύρον*. Як воно виникло в грець-
кій мові, єдиної думки поки що немає.
Одні вчені вважають, що це ім'я по-
ходить від грецького дієприкметника
шугон «плачливий; той, хто плаче»,
утвореного від дієслова шуго «лити
сльози, плакати». На думку інших,
ім'я *Мирон* (*Μύρον*) походить від

грецького іменника шугон «мирра,
миро; запашна олія, запашна мазь»; от-
же, *Мирон* — «той, хто капає запаш-
ною олією; пахучий, запашний». Як
би там не було, ім'я *Мирон* міцно
прижилося в народі й було покладене
в основу багатьох прізвиськ: *Миронен-
ко*, *Миронієць*, *Миронченко*, *Миронів*
(*Миронів*), *Миронівич*, *Миронюк*,
Мирончук, *Мирончишин*, *Мирончи-
шенко*, *Мирбно*, *Мирбіш* та ін.

НИЛА. Жіноче ім'я *Ніла* (рос. *Нила*,
білор. *Ніла*) — це і самостійне ім'я, і
зменшувальна форма іншого імені —
Неоніла, пов'язаного з грецьким сло-
вом *neos* «молодий, новий». Самостій-
не ім'я *Ніла* є жіночим відповідни-
ком до чоловічого імені *Ніл* (в ук-
раїнській транскрипції — *Нил*), запозиченого з грецької мови. Гр. ім'я
Νείλος, на думку вчених, походить від
назви відомої річки в Єгипті *Ніл*.
У східнослов'янських народів це ім'я
трапляється рідко. З художньої літе-
ратури ми знаємо *Нилівну* — головну
героїню роману М. Горького «Мати».
Нині у всій нашій країні добре відоме
ім'я *Ніла* Гілевича — відомого біло-
русського поета і вченого, професора
Білоруського державного університе-
ту ім. В. І. Леніна.

ОКСАНА. Дуже популярне жіноче
ім'я *Оксана* (рос. *Ксєнія*, *Оксана*,
розм. *Аксінья*, білор. *Аксана*, *Ксєнія*,
розм. *Аксєня*) має чимало pestливих
форм: *Оксанка*, *Оксанюшка*, *Оксан-
ночка*, *Оксануся*, *Ксєна*, *Ксєня*, *Ксєна*,
Ксєночка, *Ксєтонька*, *Ксєточка*, *Оксєна*,
Ксєненька, *Ксєнечка*, *Ксєна*, *Ксєнка*,
Ксєнонька, *Ксєночка*, *Ксєтa*, *Ксєт-
ка*, *Ксєтонька*, *Ксєточка*, *Оксєна*,
Оксєнка, *Оксєнонька*, *Оксєночка*, *Ок-
сєня*, *Оксєнька*, *Оксєненька*, *Оксєнеч-
ка*, *Оксєна*, *Оксєнка*, *Оксєня*, *Ок-
сєнька*, *Оксєнонька*, *Оксєночка*, *Ок-
сєтa*, *Оксєтка*, *Оксєтонька*, *Ок-
сєточка* та ін. Серед східних слов'ян
це ім'я поширилось ще за часів Київ-
ської Русі у формі *Ксєнія*, запозиче-
ній з грецької мови. Від якого слова
походить грецьке ім'я *Хелія*, остато-
чно не з'ясовано. За однією версією —
від слова *хелія* «гостинність», за ін-
шою — від *хеліос* (жіночий рід —
хеліа «чужа, чужоземка»). Пристосо-
вувчись до народної розмовної мови,
ім'я *Ксєнія* зазнало у східних слов'ян

деяких змін. Зокрема, в українській мові поширилась форма *Оксана* (звідка *Оксеня*), у російській — *Аксінья*. Ім'я *Оксана* (*Оксеня*) широко засвідчене в творчості Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, М. Кропивницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Микитенка, С. Васильченка, М. Рильського, О. Корнійчука, О. Гончара, М. Нагнибіди, С. Олійника та ін. З часом ця форма з розмовної стала документальною й поширилась серед росіян.

На Україні, переважно в її західних областях та на Поділлі, побутує також первісне ім'я *Ксенія* у формі *Ксєня*. Пригадаймо з популярної пісні Р. Савицького такі рядки:

Гудулко *Ксеню*,
Я тобі на трембіті
Лиш одній в цілм світі
Розкажу про любов.

Це ім'я засвідчене також у творах Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, А. Малишка та ін.: «Сіда хлопець у свій човник Та бере весельце, Стиснув ручку, махнув веслом, «Прощай, *Ксеню*, серце!» (Леся Українка), «*Ксеня* кинулась до ліжка» (М. Стельмах), «Намисто несуть до *Ксені*, світку! Молодий голубить, як лебідку» (А. Малишко).

На Наддніпрянській Україні нормативним стало ім'я *Оксана* (у народному мовленні іноді — *Оксеня*). Пор.: Сердешна *Оксана* у Г. Квітки-Основ'яненка, *Оксана* в опері С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», *Оксана* у творі Т. Шевченка: «А ввечері мій Ярема (От хлопець звичайний), Щоб не сердить отамана, Покинув *Оксану*; «Згадай же, *Оксано*, чужа чорнобрива, І сестру Мар'яну рястом уквітчай». Офіційне ім'я *Ксенія* в класичній художній літературі засвідчене лише стосовно окремих соціальних груп — черниць, жінок панівного класу тощо. Порівняймо у Т. Г. Шевченка: «Вона [княжна] була ще молодою і прехорошая собою. На сонці дуже запеклась Та й занедужала. Лежала недовго щось. Сидмиці з три, І все до крихти розказала Мені і *Ксені* сестрі».

ОПАНАС (ПАНАС). Поширене серед українців ім'я *Опанас* (похідні форми — *Панас*, *Атанас*, *Атанасій*, *Афанасій*, *Афанасій*, *Афтанас*, *Афтан*, *Афанас*, *Танас*, *Танасій*, *Танась*, *Танасюк*) має також чимало пестливих форм: *Панаско*, *Панасько*, *Панасотько*, *Панасочко*, *Панасечко*, *Панасьо*, *Панасьцо*, *Панасик*, *Панась*, *Опанасько*, *Опанаско*, *Опанасочко*, *Опанасик*, *Танасієнько*, *Танасієчко*, *Танаско*, *Танасьо*, *Танасик*, *Тасько*; *Фаня*. Це українсько-білоруське ім'я (білор. *Апанас*, *Панас*) є варіантом власного імені *Афанасій*, що виник унаслідок спрощення невластивого українській та білоруській мовам звукосполучення *Аф-* на початку слова. Староукраїнська писемна мова зафіксувала це ім'я лише у формі *Афанасій* «безсмертний» (словник Памва Беринди, 1627 р.), яку вона через церковнослов'янське посередництво (ц.-сл. *Аванасии*, *Атанасии*) запозичила з грецької мови. Грецьке ім'я *Athanasios* походить від прикметника *athánatos* «безсмертний», утвореного із заперечної частки *a-* «не-, без-» та іменника *thánatos* «смерть», що споріднений з давньоіндійським *ádvanit* «він згас, він зник», *dvántáh* «темний, похмурий», ірландським *du(i)ne* «смертний» тощо. Унаслідок того, що грецька *th* («тета») на слов'янському мовному ґрунті стала «фітою», утворився варіант цього імені зі звуком *ф* (давньоруське *Афанасии*, рос. *Афанасий*). Проте в усіх інших слов'янських народів це ім'я виступає у формах з *т*: пол. *Atanazy*, чес. *Athanasius*, слов. *Athanáz* (старе *Athanasius*), болг. *Aтанас*, сербохорв. *Атанаси*, *Атанас*, словен. *Athanazij*. Ім'я *Панас* колись було дуже поширеним на Україні. Воно часто зустрічається в українських народних піснях, його мали видатні діячі української культури. Це ім'я використав для свого псевдоніма Панас Мирний. У словнику-довіднику «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської наведено ряд прикладів уживання імені *Панас* у фольклорі та в художній літературі. Пор.: «*Опанас* воли пас, а Явдохя — бички. — Поштривай, не тікай, куплю черевички!» (нар. пісня), «А спів Садовського!

біблійним ученим поширився й серед слов'ян. За народними повір'ями, саме в п'ятницю слід вершити важливі й відповідальні справи, починати важку й тривалу роботу, бо це — «легкий день». Сон, побачений перед п'ятницею, мав, як гадали, найбільшу віщу силу, а дитині, народженій у п'ятницю, пророкували щастя. Давній культ п'ятниці підтримувався й офіційною церквою, яка оголосила її та середу «лісними днями». Відгомін цього культу знаходимо у фольклорі та в українській художній літературі. Деякі приклади: «Дорогі гості, та в п'ятницю трапились» (М. Номис), «Ти свою долю в неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала» (М. Номис), «Отакої ще! В п'ятницю та ще вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя, Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця» (М. Коцюбинський), «Терентію, що ви, бійтеся святої п'ятниці, — аж скрикнула жінка. — Це ж гріх від бога!» (М. Стельмах). Як відомо, старий Кайдаш постив «дванадцять п'ятниць на рік перед декотрими празниками»: «Того дня припадала п'ятниця перед налікопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати» (І. Нечуй-Левицький).

Це була, без сумніву, данина дуже давній традиції, яку навряд чи міг пояснити навіть той, хто її послідовно дотримувався.

Від імені *Параска* походять українські прізвиська *Парасюк*, *Параскєвич*, *Парасу́нко*, *Парасин*, *Парасюк* (*Ращук*), *Паріщенко*, *Парішин*, *Парішин*, *Паріщинець* тощо.

ПЕТРО. Це чоловіче ім'я — одне з найпопулярніших не тільки серед слов'ян, а й серед інших народів Європи. Пор.: рос. *Петр*, білор. *Пятр*, болгар. *Петър*, чes. *Petr*, слов. *Peter*, нім. *Peter*, швед., англ. *Peter*, дат. *Pet*, фр. *Pierre* «П'єр», італ. *Pietro* «П'єтро», іспан. *Pedro* «Педро» і т. д. На Україні ім'я *Петр* здавна має багато пестливих форм: *Петрусь*, *Петрусьо*, *Петрусік*, *Петрусічок*, *Петрунь*, *Петруньо*, *Петрунчик*, *Петрик*, *Петричок*, *Петько*, *Пєтя* тощо. Широко оспіване воно і в українських народних піснях.

Пор.: «Полюбила *Петруся* І сказати боюся, Геґй лихо — не *Петрусь*, Біле личко, чорний вус», «Ой *Петре*, да *Петруню*, гордуеш ти мною». Це ім'я вживається також у творах І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Ю. Яновського, П. Воронька, Н. Забіли та інших українських письменників. Походить воно з грецької мови, де чоловіче ім'я *Petros* утворилося від іменника *petros* «камінь». З цим іменником пов'язані деякі загальні назви, зокрема, геологічні терміни *петрологія*, *петрографія* — «геологічна наука про гірські породи, їх мінералогічний та хімічний склад, будову, походження, умови залягання та закономірності поширення», *петрографіст* — «амалюнок, вирізьблений на камені», *петрограф* — «фахівець з петрографії», *петроурґія* — «відливання різних виробів із розплавлених гірських порід, кам'яне литво», *петроурґійний*, а також назва відомої горродньої рослини *петрушка*, що через польську мову (пол. *pietruszka*) та німецьке посередництво (середньоверхньонімецьке *petersilje*) запозичене з латинської мови. Лат. *Petroselinum* походить від грецького *petroselinon* — складного слова, утвореного з основ *petros* «камінь» і *selinon* «селера».

З ім'ям *Петр* в українській мові пов'язані також слова *петрівка*, *петрівочка* — «піст перед Петровим днем — православним церковним святом на честь апостолів Петра й Павла», *петрівчаний* «який буває в петрівку», *петрєві багоди* (бот.) «цикорій» тощо. Ім'я *Петр* виступає складовою частиною в назвах деяких міст: *Петербург*, *Петроград*, *Петропавловськ*, *Петрополь*, *Дніпропетровськ*.

Від імені *Петр* та його пестливих форм утворилося чимало українських прізвиськ: *Петренко*, *Петровський*, *Петрів*, *Петріаний*, *Петрик*, *Петрусь*, *Петрунь*, *Петрушко*, *Петриченко*, *Петриненко*, *Петруненко*, *Петрусенко*, *Петріза*, *Петрішич*, *Петрінка*, *Петріця*, *Петрич*, *Петрічко*, *Петрішин*, *Петрулінець*, *Петрунів*, *Петрусів*, *Петрівківський*, а також іноземні прізвиська *Пєтерсон*, *Пєдерсон*, *Петрарка*, *Петреску* тощо.

РУСЛАН. Чоловіче ім'я *Руслân* (жіночий відповідник — *Руслâна*) стало у східних слов'ян популярним завдяки захоплюючій казці О. С. Пушкіна «*Руслан і Людмила*». Це ім'я — не слов'янське. Прийшло воно з країн Близького Сходу, із тюркських мов. На думку вчених, ім'я *Руслân* виникло на основі турецького *arçlan* «лев» (пор. й чуваське *arçlan* «лев»). Під впливом фольклору східних народів ім'я *Еруслân* ще в Київській Русі мали герої численних руських казок і легенд. З цих казок *Еруслан* потрапив у казку Пушкіна в формі *Руслân*, а звідти імена *Руслân* і *Руслâна* поширилися й серед народу.

СВІТЛАНА. Ім'я *Світлâна* (рос. *Светлâна*, білор. *Святлâна*, неслитливі форми — *Світлâнонька*, *Світлâночка*, *Світлâнка*, *Світлiнка*, *Світка*, *Свѣга*, *Свѣтка*, *Лâна*, *Лâнонька*, *Лâночка*, *Лануся*) є жіночим відповідником до чоловічого *Світлân* «блявий». Обидва ці імені виникли у східних слов'ян ще на ранньому етапі Київської Русі, коли до введення християнства дітей називали самі батьки, а не попи, і при цьому часто використовували якісь зовнішні ознаки дитини. Тому набули поширення такі імена, як *Худ'як*, *Плâкса*, *Мовчân*, *Руд'як*, *Світлân* — «білоголовий, світлий». А дівчаток називали *Світлâна* — «світловолоса, білява». Пізніше, вже в епоху Середньовіччя, це ім'я стали співвідносити з поняттями «світлий, ясний, світло». З ними пов'язані також імена *Зоряна* і *Збра*, *Зорѣна*, *Светозâр* у південно-слов'янських народів.

Традиція називати дітей ім'ям, у яке вкладається поняття світла, ясності, світланку, є і в інших народів Європи. Наприклад, свої «Світлани» є в німців, англійців, французів: нім. *Lucie*, англ. *Lucia*, *Lucy* і чоловіче ім'я *Lucien*, італ. *Luciana* і *Luciano*. Усі ці імена походять від латинських *Lucia*, *Lucianus*, утворених від слова *lucis* «світлий, блискучий, осяяний».

Ім'я *Світлâна* в українському фольклорі не засвідчене, але в художній літературі трапляється досить часто. Словник-довідник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської наводить такі приклади: «Ї звали *Світлана* Йосипівна, і вона була

добре відома на території цього району» (Ю. Яновський), «— Я з вами, *Світланко*, на край світу пішов би» (А. М'ястківський),

— Твоє ім'я від світла

чи від лані?

Світлинко, *Ланочко*, в журбі,

в юрбі — одна!

Що *Лані* у тім холоді вікна?

Якій журбі здалась неподоланній?

С. Йовенко

ФЛОРЕНТІЙ, ФЛОРИАН, ФРОЛ. Чоловіче ім'я *Флорентій* (рос. *Флорентій*, білор. *Фларэнтій*, сербохорв. *Florenciј* з жіночим відповідником *Florenciја*) походить від латинського імені *Flōrentius*, що утворене від дієприкметника *flōrens*, *flōrentis* «квітучий», похідного від *flōreo* «цвіту». З цим же ім'ям споріднене й *Флоріан* (рос. *Флоріан*, білор. *Фларьян*, пол. і чес. *Florian*, сербохорв. *Floriјan*), яке походить від латинського імені *Florianus*, утвореного від іменника *flōs*, род. відм. *flōris* «квітка».

Ім'я *Фрол* (рос., білор. *Фрол*) виникло в результаті метатези (перестановки) від іншого імені — *Флор*, розм. *Хлор* (рос. *Флор*, білор. *Флор*, розм. *Хлор*, болг. *Флор*, ст.-сл. *Флорь*), засвідченого ще в словнику Памва Беринди: *Флорь* (1627 р.). Воно було утворене як відповідник чоловічого роду до жіночого імені *Флора*, а також *Флорія*, *Флорентіна* (рос. *Флора*, *Флорія*, *Флорентіна*, білор. *Флора*, *Фларанціја*, болг. *Флора*, словен. *Flora*), запозиченого з латинської мови. Латинське особове ім'я *Flōra*, що в стародавніх римлян означало «богиня квітів і весни», походить від лат. *flōs*, *flōris* — «квітка», яке зводиться до індоєвроп. * *bhlo-*, * *bhle-*, * *bhla-* — «цвісти, квітнути», звідки також нім. *blühen* — «цвісти», *Blüthe* — «квітка», англ. *bloom* — «квітка, цвісти».

Від імені грецької богині квітів і весни *Флори* шведський ботанік-систематик К. Лішней (1707—1778) утворив ботанічний термін *флог* «рослинний світ природи», що ввійшов у новолатинську наукову номенклатуру й поширився в багатьох мовах, у тому числі й слов'янських. Пор. укр. *флора* «су-

купність видів рослин» (флорист, флористка, флористичний), рос., білор., македон., сербохорв. *флора*, пол. *flora*, чес., слов., словен. *flóra*.

ХАРИТОН, ХАРИТИНА. Чоловіче ім'я *Харитон* (народнорозмовні й пестливі варіанти — *Харитін, Харкò, Харькò, Харитòнко, Харитінко, Хд-речко*) поширене лише в східнослов'янських та в болгарській мовах: рос. *Харитон*, білор. *Харытòн*, болг. *Харитон*. Воно запозичене з грецької мови. Гр. *Chariton* походить від іменника *chàris, chàritos* — «принада, краса, чарівність».

Паралельно до чоловічого імені *Харитон* жіноче ім'я *Харитина, Харитя* (західноукраїнський лемківський варіант — *Харатина*, пестливі форми — *Харитинонька, Харитиночка, Харитінка, Тіна*) також відоме лише східним слов'янам та болгарам: рос. *Харитина*, білор. *Харыціна*, болг. *Харитина*. Воно виникло, очевидно, як суфіксальне утворення від іншого жіночого імені — *Харитя* (рос. *Харита*, білор. *Харыта*), запозиченого з грецької мови. Грецьке *chàrites* — «три богині, супутниці Афродіти» — походить від *chàris, chàritos* — «принада, краса, чарівність», утвореного від *chàirò* — «радіти, насолоджуватися», яке споріднене з латинським *hòriòr* — «заохочувати, підбадьорювати», давньоінд. *hàgyati* — «подобатися, втішатися, радіти», нім. *gerp* — «охоч», індоєвроп. **gher(e)* — «бажати, прагнути».

Імена *Харитон, Харитина* широко засвідчені в українській художній літературі: «Згодом, мабуть, вітер *Хариту* обвіяв: очутилась, підвелась» (Б. Грінченко), «Сон, влетівши до хати, бере *Харитю* під своє крило» (М. Коцюбинський), «*Харитон* Ша-

кула був чоловіком вже немолодим — літ під сорок» (М. Коцюбинський), «Дід *Харко*, або *Харитон* Кононович, як почали його звати комунівці, не так уже часто й сміявся» (Ю. Яновський) та ін.

ЮЛІЯ. Ім'я *Юлія* (рос. *Юлия*, білор. *Юлія*, чес. *Julie*, англ. *Julia*, нім., франц. *Julie*, угор. *Yuula*, пестливі форми — *Юля, Юлінка, Юлася, Юленька, Юлечка, Юльця*) прийшло до нас із латинської мови. Лат. *Julia* — це жіночий відповідник до чоловічого *Julius*, яке ще в стародавньому Римі було давнім родовим ім'ям: ім'я *Юлія* надавали дівчаткам з роду *Юліїв*. До цього ж роду належав, зокрема, і *Юлій Цезар*, котрий на свою честь назвав один з літніх місяців: лат. *Julii*, рос. *юль*. Чоловіче ім'я *Julius*, як гадають, виникло в результаті скорочення давнішого **Jovilius*, похідного від слова *Jovis*, — форми родового відмінка слова *Jupiter*. Отже, *Julius* означало «належний Юпітеру» або «такій, що походить від Юпітера».

Жіноче ім'я *Юлія* широко вживане в українській художній літературі. Наведемо кілька прикладів із словника-довідника «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської: «Консиліум був призначений на дев'яту вранці. *Юлія* Сахно прокинулася о шостій» (Ю. Смолич), «*Юліна, Юлінка, Юлася*», — вона мала багато імен і все теплих і ніжних, бо в холодній хижі між гір і батькам, і братам хотілося хоч словом зігріти свою дівчинку» (С. Скляренко).

Чи знаєш, *Юлію*? — серце моє знає: Ти — сонце, що крізь тучі грозові Зневіреному спочив обіцяє Посеред бурі — променем надії.

М. Шашкевич

Ян Бжехва (1900—1966)

ТРУТИЗНА ІМЕН

Збудись, Сибіліє, з'явись, Веріліє,
О безконечна імен іділіє,
Лірострунна, арфостодзвонна,
Панно Джованно, незмінно сонна.
І ти тут, Стелло зорянозвійна,
Музико імені чародійна,

Ревнива Йоанно, нічно і денно
Плечем племінним світши спрагненно,
Юна Корінно, світання-Анно,
Муко бездонна, плінна розтанно.
Мила Емілія в делі смілій,
Очі — з емалі, рученьки — з лілій,

Млосно повисне, вустонька стисне,
В імлі погасне, вікно затрісне,
У сні притисне,— сниться чудесне! —
Засне під весну і не воскресне!

А потім гряне громом петарди
Нордом отруєна гордість Едварди,
З криги фіордів різьблена й кута,
Бардів тривожних грізна покута,
Бардів, для котрих вірні герольди
В кобольдів крадуть палачі Ізольди.

В старинних брижах обрис Клариси,
Краса Терези — в росах Іриси,
Ніжність Христини, як віра, проста,
В хустині ходить, хотінню хльоста,
Аж гріх розпусти вийде із сховища,
Схопить за коси для посміховища.

Іду до суду збутися блуду,
Вкиньте у яму, нехай забуду
Імен звучання, як це не дико...
Гину — верніся, о Вероніко!

Переклав з польської Роман Лубківський

Усім, хто цікавиться значенням і походженням інших імен, радимо звертатися до літератури, використаної нами при підготовці цього розділу, а саме:
Етимологічний словник української мови: У 7 т. К., 1982—1985. Т. 1—2.
Петровський Н. А. Словарь русских личных имен. М., 1980.
Скрипник Л. Г., Дзяківська Н. П. Власні імена людей / За ред. В. М. Русанівського. К., 1986.

Глинський І. Твое ім'я — твій друг. К., 1970.
Кореїшнй F. Průvodce našimi jmény. Praha, 1974.

ЯК ПИСАТИ ПРІЗВИЩА?

У розділі зібрано практичний матеріал про складні випадки правопису прізвищ. Хоч вони й походять від загальних назв або власних імен, проте часто оформляються на письмі за іншими принципами. Йдеться, зокрема, про паралельне побутування деяких власних назв, звукові зміни в них, особливості відмінювання прізвищ іменникового та прикметникового типу, а також подвійних прізвищ.

Загальні зауваження

Порівняно з загальними словами літературної мови, написання й вимова яких суворо обмежена правописними та орфоепічними кодексами, регламентація власних імен виглядає значно слабшою. На відміну від загальних слів, серед яких випадки орфографічних і фонетичних варіантів належать до винятків, значна частина власних імен побутує в паралельних написаннях. Напр.: *Антін* і *Антон*; *Гнат*, *Ігнат* та *Ігнатій*; *Григорій* і *Григір*; *Костянтин* і *Кость*; *Олексій* і *Олекса*; *Панас*, *Опанас* і *Афанасій*; *Анастасія* і *Настасія*; *Дарія*, *Дар'я* і *Дарина*; *Ірина* і *Ярина*; *Наталія* і *Наталя*; *Уляна* і *Оляна* та ін.

Орфографічні й фонетичні варіанти є явищем звичайним і поширеним також серед українських прізвищ із тією суттєвою різницею, що кожна з паралельних форм виконує свою юридичноправову функцію як окреме прізвище, а не варіант того самого прізвища.

Значна частина паралельних написань прізвищ зумовлена тим, що вони походять від різних варіантів імен, які становили одне з основних джерел творення власних назв. Пор. прізвища *Герасименко* й *Гарасименко*, *Гнатенко* й *Ігнатенко*, *Єфименко*, *Євхименко*, *Йовхименко* і *Юхименко*, *Касіян* і *Кас'ян*, *Касян*, *Панасенко* й *Опанасенко*; *Онопрієнко*, *Онупрієнко* й *Онуфрієнко*; *Самійленко* і *Самойленко* та ін.

Велика кількість варіантних написань властива й прізвищам, що походять від загальних назв, пор.: *Бондаренко*, *Бондарець* і *Боднарєнко*, *Боднарєць*; *Буряк* і *Бурак*; *Колесник*, *Колесниченко* і *Колісник*, *Колісниченко*; *Погребняк* і *Погрібняк*; *Скляр*, *Скляренко* і *Шкляр*, *Шкляренко*; *Стельмах* і *Штельмах*; *Сологуб*, *Салогуб* і *Соллогуб*, *Саллогуб*; *Чебурко* і *Чепурко* та багато інших.

Різномісний у написанні спостерігається не лише в кореневій частині прізвищ, а й у суфіксальній і в закінченнях: *Бондарчук* і *Бондарук*, *Герасимчук* і *Герасим'юк*, *Заболотський* і *Заболоцький*, *Задорожний* і *Задорожній*, *Левитський* і *Левицький* та ін.

Варіювання у вимові й написанні прізвищ пояснюється кількома причинами. На відміну від загальних слів літературної мови, загально-

народних за своїм характером, переважна більшість прізвищ належить окремій групі людей (а то й одній особі), побутує в невеликому колективі, залишаючись невідомою фахівцям, внаслідок чого прізвища значною мірою зберігають і в офіційному вжитку вплив особливостей місцевих говірок, розмовної мови, традицій називання, що склалися в тому чи іншому колективі.

Офіційний запис прізвищ, який провадився до Великої Жовтневої Соціалістичної революції церковними служителями, а після революції працівниками місцевих Рад, найчастіше здійснювався за принципом: як вимовляється, так і пишеться. Тому форми прізвищ відображають найрізноманітніші фонетичні особливості діалектів. Так, антропоніми *Шкляр*, *Штельмах* засвідчують фонетичний перехід *ск*, *ст* > *шк*, *шт*, характерний для волинських, подільських та північної частини наддніпрянських говорів, прізвища *Бурак*, *Озеранський* відбивають тверду вимову *р*, властиву західнополіським говорам та більшій частині південно-західних, у прізвищах *Заболотній*, *Задорожній*, *Заворотній*, *Зарудній* (поряд із *Заболотний*, *Задорожний*, *Заворотний*, *Зарудний*) спостерігається діалектна особливість східнополтавських, слобожанських і східноволинських говірок, де в ряді прикметників тверді основи стали м'якими.

Відсутність властивого літературній мові вставного *в* перед *у* в прізвищах *Білоус*, *Карнаух*, *Усатенко*, *Усенко*, *Усик*, *Угляренко*, *Паук*, *Ухатий*, *Ухаль*, *Ухач* свідчить про те, що наведені антропоніми виникли в середовищі середньонаддніпрянських, західнополтавських, південної частини лівобережнополіських або частини закарпатських говірок. Прізвища *Герасимлюк*, *Горблюк*, *Карплюк*, *Остаплюк* відбивають діалектну рису більшості південно-західних говорів, де після губного перед (*і*) з'являється вставне *л*.

Написання *Богач*, *Богачук*, *Богацький*, *Кочан*, *Хозаєнко* фіксують особливості вимови полісько-волинських і частини південно-західних говорів, яким невідома гармонійна асиміляція *о* перед наголошеним *а* (*я*), засвоєна літературною мовою.

Цілий ряд прізвищ відображає таку фонетичну особливість української мови, як вимова ненаголошеного *е* близько до *и*: *Вихристюк* (від *вихрестити*), *Пелих*, *Пилишенко* (від *пелехатий*), *Тисленко* (від *тесля*) і, навпаки, вимову ненаголошеного *и* як *е* фіксують прізвища *Дрогобецький* (від *Дрогобич*), *Керпатенко* (від *кирпатий*), *Нечипорук* (від *Ничипір*), *Трегуб* (замість *Тригуб*), *Цвентарний* (від *цвинтар*) та ін.

Діалектну вимову відбивають і окремі випадки написання прикметникового суфікса *-ишин* з фінальним *е*: *Василишен*, *Костишен*, *Степанишен*.

Нерідко у прізвищах трапляється написання літери *а* замість *о*: *Алексієнко*, *Анищенко*, *Астапович*, *Атрощенко*, *Зазулевич*, *Казак*, *Памазан*, *Ракитянський*, що може бути наслідком впливу російської або білоруської мов, а також відображенням фонетичної особливості

поліських говірок української мови (акання охоплює територію північних районів Чернігівської, Сумської та Київської областей).

У написанні й вимові цілого ряду прізвищ зафіксовано також властиве розмовній мові випадіння голосних або й: *Компанець (Компанієць)*, *Новченко (Новиченко і Новаченко)*, *Передрій, Передрієнко (Передерій, Передерієнко)*, *Черватюк (Череватюк)*, *Примак, Примаченко (Приймак, Приймаченко)*, *Пустовіт (Пустовійт)*; окремі форми прізвищ виникають внаслідок метатези: *Черемис (Чемерис)*, *Цилюрик (Цирюлик)*.

Загальне правило написання українських прізвищ формулюється так: при написанні прізвищ треба керуватися правилами орфографії, прийнятими для загальних назв. Прізвища, похідні від того чи іншого слова або імені, слід писати так, як пишеться це слово або ім'я: *Олексієнко*, а не *Алексєєнко*, в основі прізвища — ім'я *Олексій*; *Онуфрієнко*, а не *Ануфрієнко*, бо *Онуфрій*; *Білик*, а не *Бєлік*, бо прізвище утворене від прикметника *білий* за допомогою суфікса *-ик*; *Заєць*, а не *Заяць*, бо відповідно пишеться апелятив *заєць*; *Ілєнко*, а не *Ільєнко*, бо *Ілля*; *Калениченко*, а не *Калініченко*, бо прізвище походить від імені *Каленик*; *Підлісний*, а не *Подлесний*, бо прізвище є прикметниковим утворенням з префіксом *під-* від слова *ліс*; *Різниченко*, а не *Рєзниченко*, *Рєзніченко*, *Рєзниченко*, бо *різник*; *Сірик*, а не *Серик*, бо *сірий*; *Сліп'ян*, а не *Слєп'ян*, бо *сліпий*.

Вживання апострофа

Правопис апострофа у прізвищах нормується загальноприйнятими правилами.

Апостроф пишеться перед Я, Ю, Є:

а) після губних приголосних: *Дерев'яно, Крип'якевич, П'ятицький, Клим'юк, Пилип'юк, Сав'юк, Стеф'юк.*

Написання без апострофа типу *Вязовий, Завязун, Сапаний, Зубок, Максимюк, Наумюк, Савюк* є помилковим;

б) після твердого *р*: *Кир'ян,*

Мар'яненко, Мар'енко;

в) у похідних від імені *Лук'ян*: *Лук'янець, Лук'яненко, Лук'янчук;*

г) після префіксів: *З'явин, Під'ярків.*

Апостроф не пишеться:

а) якщо перед губним приголосним є інший приголосний, крім *р*, який належить до кореня: *Довб'яга, Лихвяк, Стов'яга, Ужв'юк*, але *Черв'яченко, Карп'юк, Щерб'юк;*

б) якщо літери *я, ю, є* вказують на м'якість приголосного *р*: *Жаб'юкряж, Вар'юта, Р'юма.*

Вживання м'якого знака

М'який знак пишеться:

а) у прізвищах, які закінчуються на м'який приголосний: *Бень, Ведмідь, Гринь, Дузь, Кисіль, Лесь, Сень, Швець, Філь.*

Властиве українській мові пом'якшення кінцевого приголосного *ц* зберігається й у прізвищах: *Буць, Миць, Проць, Тоць.* Винятками є окремі прізвища, які походять від вигуків і звуконаслідувальних слів: *Гоць, Паць*,— а також антропоніми на *ц* німецького походження: *Ганц, Гольц, Фільц;*

б) у прізвищах із суфіксами *-ець* (*-ець*): *Вихованець, Дубовець, Кравець, Компанієць; -ань*: *Головань, Довгань, Сохань; -ень*: *Вихопень, Крекотень, Мелень; -онь, -онька, -онько*: *Яронь, Махонько, Федоронько; -унь, -унька, -унько*: *Братунь, Сердунь, Галунька, Старунько; їль*: *Свистіль, Чикіль; -ель*: *Чепель; -оль*: *Жогаль, Щиголь; -аль*: *Ухаль; -ась*: *Демидаць, Микитась, Ромась; -ось*: *Гавросць, Павлосць; -усь*: *Бобрусь, Дмигрусць, Павлусць; -ись, -исько*: *Максись, Ковалисько, Павлисько, Сенисько; -еньк(ий)*: *Біленький, Глухенький, Кривенький; -ськ(ий), -цьк(ий), -ьк(ий)*: *Забродський, Ставицький, Підлузький;*

в) у середині прізвищ після м'я-

кого приголосного перед наступним *к*: *Галобородько, Редько, Гринько, Люлько, Новохатько;*

г) після *л* перед м'яким приголосним: *Безпальча, Гаврильців, Гульчак, Кибальчич, Ковальчук, Пахольченко, Смольський, Чорнобильський, Шмигельський.* Це правило стосується й написання форм непрямих відмінків від прізвищ типу *Стрілець, Хоролець* (*Стрільця, Хорольця; Стрільцем, Хорольцем* тощо);

д) після м'якого *л* перед звукосполукою *йа*, що позначається літерою *я*: *Кальян, Тальянчук.*

М'який знак не пишеться

а) у прізвищах, які закінчуються на *р*: *Гончар, Дігтяр, Кобзар, Лимар, Скляр*,— на губні й шиплячі приголосні: *Голуб, Бородач, Пекач, Гладий, Марш, Трій;*

б) після *н* перед *ч* та суфіксом *-ськ(ий)*: *Грінченко, Зінчук, Камінчук, Клименчук, Порохончук, Данчишин, Сенченко, Яблонський, Волінський, Познанський, Уманський.*

До винятків належать прізвища типу *Покимьчереда*, що становлять собою словосполучення, перше слово якого має кінцеве м'яке *н*;

в) після *д* перед *-ченко, -чук, -чишин*: *Радченко, Федченко, Осадчук, Радчук, Федчишин.*

Подвоєння приголосних

За загальними правилами українського правопису подвоєнні приголосні пишуться в українських прізвищах при збігу однакових приголосних префікса й кореня (*Беззубко, Піддубний*) або кореня чи основи на *н* і суфіксів *-н(ий)*, *-ник* (*Царинний, Курінний, Парокінний, Винник, Личник, Тютюнник*), у прізвищах, похід-

них від імені *Ілля* (*Ілленко, Ілляк, Ілляш, Ілляшенко*); в деяких прізвищах іншомовного походження (*Балла, Беккер*).

Орфографічні варіанти українських прізвищ із невластивим українській мові подвоєнням приголосних типу *Черебицло, Забелло* слід вважати порушенням орфографічної норми.

Спрощення в групах приголосних

Спрощення приголосних у прізвищах, як і в загальних словах, відбувається в таких групах приголос-

них: *-стн-* (*Благовісний, Масний, Пісний*), *-стл-* (*Щасливий, Щасливець*).

Зміни приголосних при збігу їх

Поєднання у прізвищах суфікса *-ськ* з приголосним твірної основи приводить до таких фонетичних змін:

а) *к, ш, с + -ськ(ий) > -ськ(ий)*: *Підліський* (від *Підлісся*), *Поліський* (від *Полісся*), *Городиський* (від *Городисько, Городиська*), *Спаський* (від *Спас*), *Черкаський* (від *Черкаси*), *Ясницький* (від *Ясницька*);

б) *г, ж, з + -ськ(ий) > -зьк(ий)*: *Водолазський* (від *Водолага*), *Підлузький* (від *Підлуж*), *Сиволозький*

(від *Сиволож*), *Ломазький* (від *Ломазів*);

в) *к, ц, ч + -ськ(ий) > -цьк(ий)*: *Башуцький* (від *Башуки*), *Кальницький* (від *Кальник*), *Бережницький* (від *Бережниця*), *Вінницький* (від *Вінниця*), *Бахмацький* (від *Бахмач*), *Глібовицький* (від *Глібовичі*), *Залуцький* (від *Залуччя*), *Ревуцький* (від *Ревуче*), *Дрогобицький* (від *Дрогобич*).

Правопис префіксів

Як і в загальних словах, у прізвищах префікси з кінцевим дзвінким приголосним *з-, без-, роз-, над-, під-* не змінюються перед глухими приголосними: *Змищенко, Безслубенко,*

Безпалько, Безперчий, Безпояско, Безп'ятко, Безхутрий, Беззиганько, Розсошиш, Надточій, Піддубний, Підкупняк, Підсадюк, Підхлібний.

Правопис суфіксів

Літера *и* пишеться в суфіксах, що утворюють прізвища:

а) іменникового типу *-ич, -ович, -евич(-евич)*, *-ичко*: *Горпинич, Ми-*

шанич, Юхимович, Дашкевич, Павличко та ін.; *-ик*: *Ковалик, Петрик* та ін.*; *-ник*: *Килимник, Тютюнник* та ін.; *-ило*: *Бучило, Забарило, Тер-*

пило, Шумило та ін.**; -ина: Васи-
лина, Кучерина, Петрина та ін.; -иця:
Дук'яниця, Туряниця та ін.; -исько:
Гнатисько, Ковалисько та ін.; -ище:
Данище, Петрище та ін.; -иха: Гри-
ниха, Костиha, Павлиха та ін.;

б) прикметникового типу: -ин:
Костин, Лесин, Настин та ін.; -ишин:
Гринчишин, Іванишин, Ковалишин,

Павлишин, Якубишин та ін.; -инськ
(ий): Білинський, Голинський, Ду-
бинський, Купчинський, Лопатиксь-
кий, Пилинський, Славинський та ін.

Літеру і слід писати в прізвищах
з іменниковим суфіксом -ій: Бабій,
Багрій, Задерій, Палій, Плахтій, Сма-
глій, Стогній та ін.

Правопис прізвищ і прізвицьк, утворених із двох або кількох слів

Подвійні прізвища та псевдоніми,
що складаються з двох самостійних
слів, кожне з яких могло б функціо-
нувати в ролі окремого прізвища, пи-
шуться через дефіс: Білецький-Но-
сенко, Гулак-Артемовський, Квітка-
Основ'яненко, Немирович-Данченко,
Нечуй-Левицький, Чорний-Дідівко.

До ненормативних орфографіч-
них варіантів належить написання
через дефіс прізвища українського
поета Драй-Хмари. Прізвища подіб-
ного типу, утворені від двох основ —
наказової форми дієслова та іменни-
ка, — слід писати разом (Вернигора,
Затуливітер, Непийвода, Перебийніс,
Підкуймуха, Недайкаша, Тягнирядно
та ін.).

Разом треба писати також прі-
звища, що є лексикалізованими сло-

восполученнями (Великийчоловік,
Малийчоловік, Панібудьласка, Дя-
бога, Добридень, Отченаш та ін.).

Прізвиська, утворені поєднанням
двох або кількох слів, пишуться ок-
ремо, причому кожне слово — з вели-
кої літери: Чорне Лихо, Іван Волове
Око, Степан Тигряча Смерть. Проте
прізвиська цього типу не можна плу-
тати з прикладками, які часто вжи-
ваються у фольклорі поряд з іменами
для характеристики персонажів. Та-
кі прикладки слід писати через дефіс
із власним іменем і з малої літери:
Іван-царенко, Іван-солдат, Кирик-му-
жичок. Між власним ім'ям і розгор-
нутою прикладкою ставиться тире
(Іван — мужичий син), рідше — ко-
ма (Іван, селянський син).

Паралельні форми побутування прізвищ

Як уже згадувалося, в правописі
прізвищ спостерігається ряд відхи-
лень від орфографічних норм, при-
йнятих для загальних слів. Для де-
яких словотвірних типів українських
прізвищ характерним є побутування
двох паралельних форм. У двох ва-
ріантах функціонують, зокрема, такі
антропоніми:

а) прізвища прикметникового
типу з присвійними суфіксами -ів та
-ов, -ев(ев): Андрухів, Васи́лів, Гри-
нів, Дани́лів, Федорів і Грицьков,
Дани́лов, Іванов, Кравцов, Павлов,
Приймаков, Шевцов, Гусев та ін.

Прізвища на -ів та -ов, -ев(ев)
мають досить чіткий територіальний
розподіл — перші характерні для за-
хідних областей України, а другі —
для східних. На виникнення форм із
суфіксом -ов, -ев(-ев) мала вплив ро-
сійська мова, про що свідчить і ареал
їх поширення;

б) прізвища прикметникового
типу із суфіксами -івськ(ий) та

* У прізвищах, утворених за допомогою
суфікса -ик від творчих основ на -а, пишеться
-ік (Байк, Лок, Майк).

** У прізвищах, утворених від основ на -а,
пишеться -іло (Броїло, Майло).

-овськ(ий), -евськ(ий), -євськ(ий): Бандрівський, Дзєндзелівський, Дідківський, Кістяківський, М'ястківський, Петраківський, Хмелівський та Грабовський, Козачковський, Маковський, Соколовський, Когляревський, Андрієвський. Деякі прізвища цього типу відомі в обох варіантах: Кожухівський — Кожуховський, Крижанівський — Крижановський, Василівський — Василевський, Данилівський — Данилевський, Писарівський — Писаревський;

в) у двох варіантах побутують прізвища, утворені від основ, що закінчуються на приголосні *д*, *т* за допомогою суфікса *-ськ(ий)*. За орфографічною нормою, прийнятою для загальних слів, у цих випадках при збігу кінцевого приголосного основи з суфіксом фонетичні зміни не відбуваються (*брат — братський, студент — студентський*). Але оскільки прізвища найчастіше записувалися так, як вимовлялися, більшість антропонімів, утворених за допомогою суфікса *-ськ(ий)* від основ на *д*, *т*, побутує у написанні з суфіксом *-цьк(ий)*: *Волосяцький* (від *Волосате*), *Головацький* (від *Головатий*), *Дробоцький* (від *Дробот*), *Лакоцький*

(від *Лакота*), *Скоробагацький* (від *Скоробагатий*), *Новохацький* (від *нова хата*) та ін. Паралельно існують і написання на *-дськ(ий)*, *-тськ(ий)*: *Бершадський*, *Славуцький*, *Забродський*, *Верхратський*, *Калиболотський*, *Хащеватський* та ін.;

г) два паралельні написання мають прізвища іменникового типу з суфіксом *-ит*, *-от*: *Бовкіт*, *Дробіт*, *Шкробіт* і *Дробот*, *Трескот*, *Туркот*, *Ціркот*, *Шкробот*;

д) у кількох варіантах функціонують прізвища іменникового типу на *-іль*, *-оль*, *-ель*: *Пігіль*, *Ригіль*, *Свистіль*, *Чечіль*, *Чикіль*, *Сердоль*, *Смогаль*, *Фігаль*, *Щогаль*, *Чепель*;

е) у групі складних прізвищ слід зазначити паралельне функціонування утворень з нормативним переходом *о* в *і* у закритому складі другої частини прізвища і без нього. Це стосується як утворень з іменником у другій частині (*Біловіл*, *Білокінь*, *Довгоніс*, *Тонконіг*, *Кривобік*, *Лисогір*, *Товсторіг* і *Біловол*, *Білоконь*, *Довгонос*, *Тонконог*, *Кривобок*, *Лисогор*, *Товсторог*), так і утворень з другим компонентом дієслівного походження (*Гологон*, *Добротвор*, *Маковіз*).

Відмінювання прізвищ

а) прикметниковий тип

Такі прізвища, залежно від ступеня їх субстантивациї (переходу в іменники), відмінюються за двома типами словозміни — прикметниковою та іменниковою.

Прізвища у формі повних при-

кметників і дієприкметників, що закінчуються в називному відмінку на *-ий/-ій* у чоловічих прізвищах та *-а(-я)* в жіночих, відмінюються як прикметники твердої або м'якої групи.

Тверда група

Чоловічі прізвища

Н. Білий
Р. Білого
Д. Білому
Зн. Білого
Ор. Білим
М. при Білому
Білім

Жіночі прізвища

Біла
Білої
Білій
Білу
Білою
при Білій

Н. <i>Мальований</i>	<i>Мальована</i>
Р. <i>Мальованого</i>	<i>Мальованої</i>
Д. <i>Мальованому</i>	<i>Мальованій</i>
Зн. <i>Мальованого</i>	<i>Мальовану</i>
Ор. <i>Мальованим</i>	<i>Мальованою</i>
М. при <i>Мальованому</i>	при <i>Мальованій</i>
	<i>Мальованім</i>

Н. <i>Васильківський</i>	<i>Васильківська</i>
Р. <i>Васильківського</i>	<i>Васильківської</i>
Д. <i>Васильківському</i>	<i>Васильківській</i>
Зн. <i>Васильківського</i>	<i>Васильківську</i>
Ор. <i>Васильківським</i>	<i>Васильківською</i>
М. при <i>Васильківському</i>	при <i>Васильківській</i>
	<i>Васильківськім</i>

М'яка група

Чоловічі прізвища

Н. <i>Нижній</i>
Р. <i>Нижнього</i>
Д. <i>Нижньому</i>
Зн. <i>Нижнього</i>
Ор. <i>Нижнім</i>
М. при <i>Нижньому</i>
<i>Нижнім</i>

Жіночі прізвища

<i>Нижня</i>
<i>Нижньої</i>
<i>Нижній</i>
<i>Нижню</i>
<i>Нижньою</i>
при <i>Нижній</i>

Прізвища у формі нечленних (коротких) прикметників і дієприкметників (*Глух, Куц, Молод, Бажан, Кохан, Рубан, Скидан*) у сучасній українській мові повністю субстантивувалися, втративши зв'язок із прикметниками й набувши граматичних ознак іменників. Чоловічі прізвища цього типу відмінюються як іменники другої відміни.

Н. <i>Глух</i>	<i>Кохан</i>
Р. <i>Глуха</i>	<i>Кохана</i>
Д. <i>Глухові</i>	<i>Коханові</i>
<i>Глуху</i>	<i>Кохану</i>
Зн. <i>Глуха</i>	<i>Кохана</i>
Ор. <i>Глухом</i>	<i>Коханом</i>
М. при <i>Глухові</i>	при <i>Коханові</i>
<i>Глуху</i>	<i>Кохану</i>

Жіночі прізвища даного типу не відмінюються:

Н. <i>Ганна Молод</i>
Р. <i>Ганни Молод</i>
Д. <i>Ганні Молод</i>
Зн. <i>Ганну Молод</i>
Ор. <i>Ганною Молод</i>
М. при <i>Ганні Молод</i>

Прикметникові прізвища із присвійними суфіксами *-ів(-їв), -ов, -ев (-ев), -ин(-їн)* субстантивувалися, проте частково зберегли прикметникову систему відмінювання. Прикметникові закінчення прізвища цього типу мають в орудному відмінку однини і в усіх непрямих відмінках множини.

За орфографічними нормами української мови у відмінкових формах прізвищ на *-ів і* закритого складу має чергуватися з *о* у відкритому складі:

Н. <i>Данилів</i>	<i>Лесів</i>
Р. <i>Данилова</i>	<i>Лесева</i>
Д. <i>Данилово</i>	<i>Лесеву</i>
Зн. <i>Данилова</i>	<i>Лесева</i>
Ор. <i>Даниловим</i>	<i>Лесевим</i>
М. при <i>Данилово</i>	при <i>Лесеву</i>

Збереження *і* у відмінкових формах прізвищ на *-ів* у довідниках з правопису вважається ненормативним (див., наприклад, розділ «Правопис прізвищ» у словнику-довіднику Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської «Власні імена людей» (К., 1986. С. 283).

Проте у практиці написання відмінкових форм прізвищ на *-ів* цього правила не дотримуються. І в мові художньої літератури, і в мові преси та інших засобів масової інформації українські прізвища на *-ів* нерідко відмінюють, зберігаючи *і* у відкритому складі:

Н. <i>Луків</i>	<i>Гринів</i>
Р. <i>Луківа</i>	<i>Гриніва</i>
Д. <i>Лукієву</i>	<i>Гринієву</i>
Зв. <i>Луківа</i>	<i>Гриніва</i>
Ор. <i>Луківим</i>	<i>Гринівим</i>
М. при <i>Лукієву</i>	при <i>Гринієву</i>

Так само вживаються два паралельні варіанти жіночих прізвищ, у-

Н. <i>Ганна Лесева</i>
Р. <i>Ганни Лесевої</i>
Д. <i>Ганні Лесевої</i>
Зв. <i>Ганну Лесеву</i>
Ор. <i>Ганною Лесевою</i>
М. при <i>Ганні Лесевої</i>

ворених від чоловічих із присвійним суфіксом *-ів*. Поряд із варіантами, в яких *і* закритого складу закономірно переходить в *о*, *е* у відкритому складі (*Іван Михайлів — Ганна Михайлова, Микола Гриців — Марія Грицева*), поширені форми жіночих прізвищ на *-ів*, аналогічні чоловічим (*Степан Василів — Оксана Василів, Федір Луців — Тетяна Луців*).

У першому випадку жіноче прізвище відмінюється за прикметниковим типом, у другому — сприймається як іменник *і*, подібно до інших іменникових прізвищ, що закінчуються на приголосний, лишається незмінним у відмінкових формах, пор.:

<i>Оксана Лесів</i>
<i>Оксани Лесів</i>
<i>Оксані Лесів</i>
<i>Оксану Лесів</i>
<i>Оксаною Лесів</i>
при <i>Оксані Лесів</i>

У сучасній українській мові нормативним слід вважати обидва варіанти відмінювання і чоловічих, і жі-

ночих прізвищ розглядуваного типу. Прізвища на *-ов*, *-ев* (*-єв*), *-ин*, *-ін* (*-їн*) відмінюються за таким зразком:

Чоловічі прізвища

Н. <i>Іванов</i>	<i>Григор'єв</i>	<i>Хомир</i>
Р. <i>Іванова</i>	<i>Григор'єва</i>	<i>Хомина</i>
Д. <i>Іванову</i>	<i>Григор'єву</i>	<i>Хомину</i>
Зв. <i>Іванова</i>	<i>Григор'єва</i>	<i>Хомина</i>
Ор. <i>Івановим</i>	<i>Григор'євим</i>	<i>Хомирим</i>
М. при <i>Іванову</i>	при <i>Григор'єву</i>	при <i>Хомину</i>

Жіночі прізвища

Н. <i>Іванова</i>	<i>Григор'єва</i>	<i>Хомина</i>
Р. <i>Іванової</i>	<i>Григор'євої</i>	<i>Хоминої</i>
Д. <i>Івановій</i>	<i>Григор'євій</i>	<i>Хомирній</i>
Зв. <i>Іванову</i>	<i>Григор'єву</i>	<i>Хомину</i>
Ор. <i>Івановою</i>	<i>Григор'євою</i>	<i>Хомирною</i>
М. при <i>Івановій</i>	при <i>Григор'євій</i>	при <i>Хомирній</i>

Аналогічно відмінюються й прізвища на *-ишин*:

Чоловічі

Н. <i>Гринчишин</i>
Р. <i>Гринчишина</i>
Д. <i>Гринчишинові</i>
<i>Гринчишиму</i>
Зв. <i>Гринчишина</i>
Ор. <i>Гринчишиним</i>
М. при <i>Гринчишинові</i>

Жіночі

<i>Гринчишина</i>
<i>Гринчишиної</i>
<i>Гринчишиній</i>
<i>Гринчишину</i>
<i>Гринчишиною</i>
при <i>Гринчишиній</i>

Нормативними слід вважати й паралельні невідмінювані форми жі-

ночих прізвищ на *-ин, -ишин*:

Н. Ганна Олексин
Р. Ганни Олексин
Д. Ганні Олексин
Зн. Ганну Олексин
Ор. Ганною Олексин
М. при Ганні Олексин

Оксана Степанишин
Оксани Степанишин
Оксані Степанишин
Оксану Степанишин
Оксаною Степанишин
при Оксані Степанишин

б) іменниковий тип

Серед прізвищ іменникового типу відомі іменникові утворення трьох відмін — першої (*Середа, Зозуля, Гуца, Любень*), другої (*Осадчук, Павлій, Стеценко*), третьої (*Рись, Розкіш*), а також скам'янілі форми родового відмінка (*Демида, Шведа, Микоч'ят*). Проте всі прізвища, крім не-

великої групи невідмінюваних, змінюються в сучасній українській мові за двома типами відмінювання — першої і другої відмінні.

За типом першої відмінні відбувається словозміна прізвищ, що в називному відмінку мають закінчення *-а(-я)*:

Н. <i>Середа</i>	<i>Зозуля</i>	<i>Гуца</i>
Р. <i>Середи</i>	<i>Зозулі</i>	<i>Гуці</i>
Д. <i>Середі</i>	<i>Зозулі</i>	<i>Гуці</i>
Зн. <i>Середу</i>	<i>Зозулю</i>	<i>Гуцу</i>
Ор. <i>Середою</i>	<i>Зозулю</i>	<i>Гуцею</i>
М. при <i>Середі</i>	при <i>Зозулі</i>	при <i>Гуці</i>

Жіночі прізвища типу першої відмінні, тобто із закінченням *-а(-я)*, відмінюються так само, як і чоловічі:

Н. *Олена Мажуга*
Р. *Олени Мажуги*
Д. *Олені Мажугі*
Зн. *Олену Мажугу*
Ор. *Оленою Мажугою*
М. при *Олені Мажугі*

З іменниковими утвореннями на *а*, належними до першої відмінні, злились і прізвища, які генетично є формами родового відмінка іменникової назви (*Давида, Демида, Шведа*) і які в час виникнення були незмінними. Перетворившись на прізвища, ці утворення одержали відмінкові закінчення першої відмінні:

Н. *Шведа*
Р. *Шведи*
Д. *Шведі*
Зн. *Шведу*
Ор. *Шведою*
М. при *Шведі*

За типом першої відмінні змінюються й прізвища, аналогічні за структурою загальним словам — іменникам четвертої відмінні: *Гайдуценя, Глушеня, Зубеня, Любень, Крупеня, Сергієня*. Ці утворення втратили при відмінюванні суфікс

-ат(-ят-) (пор. в апелятивній лексиці *кошеня — кошеняти, тигреня — тигреняти*) і разом з іншими прізвищами — іменниками на *-а(-я)* увійшли до першої відмінні:

Н. *Гайдуценя*
Р. *Гайдуцeni*
Д. *Гайдуцeni*
Зн. *Гайдуценю*
Ор. *Гайдуценею*
М. при *Гайдуцeni*

Усі інші прізвища іменникового типу, тобто з кінцевим твердим або м'яким приголосним, а також на *-й* та *-о*, відмінюються як іменники другої відмінні:

Н. <i>Сердюк</i>	<i>Стогній</i>
Р. <i>Сердюка</i>	<i>Стогнія</i>
Д. <i>Сердюкові</i>	<i>Стогнієві</i>
<i>Сердюку</i>	<i>Стогнію</i>
Зн. <i>Сердюка</i>	<i>Стогнія</i>
Ор. <i>Сердюком</i>	<i>Стогнієм</i>
М. при <i>Сердюкові</i>	при <i>Стогнієві</i>
<i>Сердюку</i>	<i>Стогнію</i>

Н. <i>Петренко</i>	<i>Іваню</i>
Р. <i>Петренка</i>	<i>Іваня</i>
Д. <i>Петренкові</i>	<i>Іваневі</i>
<i>Петренку</i>	<i>Іваню</i>
Зн. <i>Петренка</i>	<i>Іваня</i>
Ор. <i>Петренком</i>	<i>Іванем</i>
М. при <i>Петренкові</i>	при <i>Іваневі</i>
<i>Петренку</i>	<i>Іваню</i>

Жіночі прізвища типу другої відмінни, тобто з кінцевим приголосним,

Н. Галина Кравчук	Зоя Гайдай	Оксана Іваненко
Р. Галини Кравчук	Зої Гайдай	Оксани Іваненко
Д. Галині Кравчук	Зої Гайдай	Оксані Іваненко
Зв. Галину Кравчук	Зою Гайдай	Оксану Іваненко
Ор. Галиною Кравчук	Зоєю Гайдай	Оксаною Іваненко
М. при Галині Кравчук	при Зої Гайдай	при Оксані Іваненко

До другої відмінни належать також прізвища, які походять від родового відмінка множини іменників середнього роду з суфіксом *-ат- (-ят-)* типу *Миков'ят, Процев'ят*:

Н. Миков'ят	Процев'ят
Р. Миков'ята	Процев'ята
Д. Миков'ят ові	Процев'ят ові
Миков'яту	Процев'яту
Зв. Миков'ята	Процев'ята
Ор. Миков'ятам	Процев'ятам
М. при Миков'яті	при Процев'яті
Миков'яту	Процев'яту

Іноді безпідставно вважають невідмінюваними антропоніми на *-о*, які мають паралельні форми із закінченням *-а*: *Булочко* (пор. *Булочка*), *Гомоляко* (пор. *Гомоляка*), *Драго* (пор. *Драга*), *Задирако* (пор. *Задирака*), *Лелеко* (пор. *Лелека*), *Лопато* (пор. *Лопата*), *Рєво* (пор. *Рєва*), *Скибо* (пор. *Скиба*), *Шулєпо* (пор. *Шулєпа*). Зазначені утворення слід відмінювати, як і інші прізвища другої відмінни:

М. Гомоляко
Р. Гомоляка
Д. Гомолякові (Гомоляку)
Зв. Гомоляка
Ор. Гомоляком
М. при Гомолякові (Гомоляку)

За типом другої відмінни змінюються також ті утворення на м'який приголосний, які в апелятивній лексиці мають жіночий рід і належать до третьої відмінни:

Н. Рись	Розкіш
Р. Рися	Розкоша
Д. Рисю	Розкошу
(Рисєві)	(Розкошєві)
Зв. Рися	Розкоша
Ор. Рисем	Розкошем
М. при Рисю	при Розкошу
(Рисєві)	(Розкошєві),

пор. в апелятивній лексиці: *рись* — *риси*, *риси*, *рись*, *риссю*, *риси*; *розкіш* —

а також на *-й* та *-о* не відмінюються

розкоші, *розкоші*, *розкіш*, *розкішию*, *розкоші*.

Зміна відмінни цих антропонічних утворень викликана необхідністю уникнути суперечності між граматичним родом прізвища й реальним родом його носія, яка б виникла в разі відмінювання зазначених прізвищ чоловіків як іменників третьої відмінни. Жіночі прізвища цього типу не відмінюються: *Ганни Рись*, *Ганні Рись* і т. д.

До іменникових, а не приіменникових утворень належать прізвища з суфіксом *-ин*, які в час виникнення були назвами осіб за національністю (*Волошин*, *Грузин*, *Литвин*, *Русин*, *Сербин*, *Турчин*, *Угрин*), в окремих випадках — назвами осіб за населеним пунктом (*Керечанин* — очевидно, від села Керецьки, Закарпатської області). Сюди ж відносять і прізвище *Логвин*, що походить від чоловічого особового імені. В орудному відмінку однини чоловічі прізвища цього типу мають закінчення *-ом* (а не *-им*, як прикметникові прізвища на *-ин*): *Литвином*, *Сербином*, *Турчином* та ін.

Зразок відмінювання прізвищ типу *Волошин*:

Н. Волошин
Р. Волошина
Д. Волошину (Волошинові)
Зв. Волошина
Ор. Волошином
М. при Волошину (Волошинові)

Жіночі прізвища цього типу відповідно до інших іменникових прізвищ, що закінчуються на приголосний, мають ту саму форму, що й чоловічі, і в непрямих відмінках лишаються незмінними: *Ольга Литвин* — *Ольги Литвин*, *Ользі Литвин* і т. ін.

Незмінними в українській мові залишаються прізвища, які за характером кінцевого звука випадають з відмінкової системи іменників чоловічого й жіночого роду. Це прізвища

Леле, Пісторадні та інші, псевдоніми Вільде, Ле, Трублаїні та інші, а також прізвища іншомовного походження з нетиповим для української мови за-

кінченням (Бару, Кодрану, Бровді, Гарані, Гурладі, Іоніді, Гуржі, Куїнджі, Декерменджі, Ге, Роде, Скаканді та ін.).

Деякі особливості відмінювання прізвищ іменникового типу

У родовому відмінку однини прізвища другої відміни завжди мають флексію *-а(-я)*, навіть у тих випадках, коли аналогічні загальні слова у цьому відмінку закінчуються на *-у(-ю)*: *Борща, Вітра, Галаса, Голода, Мороза, Талана* (пор. в апелятивах — *борщу, вітру, галасу, голоду, морозу, талану*).

Форми множини прізвищ (на позначення членів сім'ї) утворюються аналогічно відмінковим формам загальних слів: (родина) *Завгородніх, Пилинських, Швидких, Хоменків, Сердюків, Горпиничів, Перебийносів* та ін.

Паралельні варіанти мають форми родового відмінка множини прізвищ на *-а, -я*, що належать до першої відміни: *Майбород* і *Майбородів* (від прізвищ *Майборода*), *Сорок* і *Сороків* (від прізвища *Сорока*), *Туриць* і *Туриців* (від прізвища *Туриця*) та ін.

У деяких випадках форма родового відмінка множини прізвищ не збігається з відмінюванням загальних назв: *Конів, Маслів, Міщанинів, Шилів* (пор. родовий відмінок множини відповідних слів — *коней, масел, міщан, шил*).

До дискусійних питань у галузі правопису власних імен належить питання про творення кличної форми прізвищ. Правопис регламентує щодо цього лише правила написання звертань, що складаються із загального слова та прізвища. У цих випадках закінчення кличної форми має тільки загальне слово, а прізвище при ньому завжди виступає у формі називного відмінка: *товаришу Федорук, товаришко Чайка, громадянине Бабій, друже Пилипенко*. Але в тих випадках, коли в реченні вжито поряд кілька окремих звертань, одне з яких конкретизує та підсилює інше, кожне із звертань має кличну форму, на-

приклад: *друже мій, дорогий Максименку!*

Зважаючи на те, що клична форма прізвищ іменникового типу поширена і в народнорозмовній мові, і в фольклорі, і в українській класичній та радянській літературі, слід визнати, що нормативними в сучасній українській літературній мові є й форма називного відмінка в ролі кличного, і форма кличного відмінка.

Окремо слід зупинитися на особливостях відмінювання прізвищ на *-р*, значну частину яких становлять антропоніми з суфіксом *-ар(-яр)*, що генетично є назвами людей за професією: *Гончар, Дігтяр, Золотар, Кожухар, Кобзар, Сталяр*. Аналогічно відповідним апелятивам прізвища на *-р* розподіляються на три групи — тверду, м'яку та мішану. За типом твердої групи відмінюються всі прізвища на *-р*, крім тих, що мають у своєму складі суфікс *-ар(-яр)*: *Вихор — Вихора, Кушнір — Кушніра, Снігур — Снігура*. До м'якої групи належать прізвища з суфіксом *-ар*: *Бондар — Бондаря, Грабар — Грабара, Коцар — Коцаря, Крамар — Крамаря, Пушкар — Пушкаря, Січка — Січкаря, Токар — Токаря, Чубар — Чубаря*, до мішаної групи — утворення з суфіксом *-яр*: *Дігтяр (Діхтяр) — Дігтяря, Козяр — Козяра, Шуляр — Шуляра*.

Але в окремих випадках при відмінюванні прізвищ розглядуваного типу спостерігається відхилення від апелятивної норми. Зокрема, популярне на Україні прізвище *Гончар* відмінюють без пом'якшення *р* (*Гончара, Гончару* та ін.), всупереч нормативному в апелятивній лексичі *гончаря, гончарю* та ін.

За типом твердої, а не м'якої групи відмінюється також прізвище *Гайдар*.

Чергування звуків у відмінкових формах прізвищ

При словозміні прізвищ відбуваються властиві українській мові чергування:

а) приголосні *з, к, ж* чергуються із *з, ц, с* перед закінченням і в давальному та місцевому відмінках однини прізвищ, що належать до першої відміни: *Мишуга — Мишугі, Осиця — Осиці, Чайка — Чайці, Косуха — Косусі*;

б) голосні *о, е* чергуються в закритому складі з *і*: *Макогін — Макогона, Корінь — Кореня*;

в) голосні *о, е* чергуються з нульовим звуком: *Бурячок — Бурячка, Довженко — Довженка, Лобанок — Лобанка, Вихованець — Вихованця, Канівець — Канівця, Кравець — Кравця*.

Проте слід зазначити, що наведені закономірні фонетичні чергування в системі словозміни прізвищ витримуються непослідовно. Саме тут іменниковий тип прізвищ виявляє найбільше відхилень від фонетичної норми. Зокрема, при відмінюванні цілого ряду прізвищ порушується закономірність чергування *о, е* з *і* та *о, е* з нульовим звуком.

Цілий ряд прізвищ відмінюється зі збереженням *і* у відкритому складі, наприклад: *Кисіль (Кисля), Куліш*

(*Куліша*), *Медвідь (Медвідя), Свистіль (Свистіля), Сокіл (Сокіла), Чин (Чіна), Чміль (Чміля)*, пор. в апелятивній лексиці *киселя, кулеша, сокола, чопа, чмеля* тощо.

Зберігається випадне *о, е* у відмінкових формах таких прізвищ, як: *Перець (Переця), Шершень (Шершеня), Щиголь (Щиголя)*, пор. в апелятивній лексиці *перця, шершня, щигля* тощо.

Із збереженням випадних *о, е* відмінюються прізвища на *-оль, -ель* (*Фуголь, Скобель, Тибель, Шепель, Кундель, Фогель, Пестель, Пінзель, Кокель, Врубель*), а також прізвище *Кикоть*. Відмінкові форми *Фуґля, Скобля, Тибля, Киктя*, наведені як нормативні у «Довіднику українських прізвищ» Ю. К. Редька, в офіційній практиці й пресі не вживаються.

Тенденція зберігати випадне *о* простежується при відмінюванні частини прізвищ із суфіксом *-ок*: *Коршока, Сомока, Милока, Деминока*.

Відсутня перестановка голосного, характерна для відмінкових форм апелятивів *шець (шеця, шецеві), жнець (женця, женцеві)*, у непрямих відмінках аналогічних прізвищ: *Швець — Швеця, Швецем; Жнець — Жнеця, Жнецем*.

Відмінювання подвійних прізвищ

Подвійні прізвища та псевдоніми чоловічого роду відмінюються переважно в обох складових частинах: *Білецького-Носенка, Бутника-Сіверського, Карпенка-Карого, Квітки-Оснобянєнка, Неміровича-Данченка, Чорного-Діденка* та ін.

Виятки з цього правила стосуються тих подвійних прізвищ, перша частина яких сприймається як прикладка, а не як окреме прізвище: *Кос-Анатольського, Май-Дніпровича, Яр-Кравченка, Цаль-Цалька*.

Словозміна складових компонентів подвійних прізвищ жінок підлягає

загальним правилам відмінювання жіночих прізвищ, тобто за відмінками змінюються прізвища іменникового типу із закінченням *-а(-я)*, а також прізвища у формі повних прикметників, діприкметників і присвійних прикметників із суфіксами *-ов(а), -ев(а), -ин(а)*. Інші типи прізвищ, які становлять першу або другу частину подвійного прізвища, лишаються незмінними: *Гордієнко-Андріанової, Давидової-Медене, Лихогляд-Перепелиці, Медвецької-Лутак, Токаревої-Александрович, Логвиненко-Загородньої* та ін.

ЛЕКСИЧНІ І СТИЛІСТИЧНІ НОВОТВОРИ У ПРЕСІ

Мова перебуває в постійному русі.

Революційні зміни в суспільстві, науково-технічна революція, стильові пошуки в мистецтві спричинилися до появи багатьох нових понять, що стали сьогодні звичними.

Через засоби масової інформації культурні здобутки в усіх сферах життя суспільства стають загальнодоступними, розширюють наш кругозір, збагачують словник. У цьому розділі показано процес народження слів і словосполучень буквально протягом останніх кількох років — нових або вже відомих, що набули нових значень, відтінків. Вони називають часові періоди, поняття, стосовні сучасного суспільного процесу, ідеологічної сфери, економіки, екології, боротьби за збереження життя на Землі.

Читаючи газети й журнали, ми щодня натрапляємо на нові слова, словосполучення, хоча й не завжди помічаємо їхню новизну. На відміну від художніх текстів, де авторство неологізмів встановити відносно легко, газетно-публіцистичний стиль користується такими новими поняттями, які одночасно з'являються у багатьох авторів публікацій і справляють враження «колективного» словника. У ньому чільне місце посідають назви нових явищ суспільного життя, нових предметів, процесів.

Журналіст щоразу робить відкриття — більші чи менші, значніші чи малопомітні. Преса стає джерелом пізнання нових явищ. Через актуальне слововживання автори виявляють соціальну оцінку понять, поширення їх у побуті, мисленні, перетворення їх у мовні стереотипи, стандарти, які обов'язково супроводжують будь-який газетно-публіцистичний текст. У сьогоднішній пресі виробилися мовні стандарти — різноманітні назви часових періодів, наприклад, поняття *періоду стагнації, застійної пори, доби застою, часу застою, культивських часів* протиставляються *посткультурівським, перебудовчим (або перебудовним) часам*: «Ці бюрократизовані відомства, що дісталися нам ще від *періоду стагнації*, з особливою агресивністю поведуться в національних республіках», «В *застійну пору* ми таки допустили втрату чи не найголовнішого: якості (а чи краще — святості) праці, величі людини труда», «І все-таки література наполегливо *намацувала* реальні суперечності та больові точки доби, яку звемо тепер *добою застою (70-ті роки)*, хоч вона варта іншої назви,— і вперто підступалася до них з усіх боків», «Не будемо забувати: в *час застою* писалися, якщо говорити про українську радянську літературу, роман Олесь Гончара «Собор», поема Бориса Олійника «Доля», балади Івана Драча, разюча сатира Степана Олійника», «Найбільша ж наша втрата — це втрата почуття причетності до єдиного цілого, ім'я якому — народ. Відокремленість, відмежованість, егоїстичність, як наслідок цієї відрубності, якій сприяли всі *культурівські та посткультурівські часи*, — це все віддаляло нас і від кобзаря, і від слова», «І нині, у *перебудовчі*

часи, як ми їх називаємо, — ми дедали частіше починаємо звертатися до Леніна, до його слова» *.

Осмислюючи час за процесами, явищами суспільного, соціально-економічного життя, творці публіцистичного словника користуються таким поняттям, як *доколгоспівська дійсність*: «Сьогодні не ті давні часи *доколгоспівської дійсності*, які мені пригадалися, сьогодні наші розмови сягнули небаченого й нечуваного рівня». Впливом науки й техніки пояснюються словосполучення типу *атомно-космічне століття*, *ентеєрівський час*: «Винятково гуманна зовнішня політика КПРС повною мірою відображає глибокий і багатоплановий аналіз реальностей нашого *атомно-космічного століття*», «Знайшовся молодик, що завзято брався доводити минуцність їх [народних майстрів, збирачів, популяризаторів і хранителів фольклорних перлин] творинь взагалі, уже не потрібних йому і його ровесникам нікі. Бо, мовляв, усе це архаїка, гра в народне, а *ентеєрівський час* неблаганно мчить, і на його гребені втримається лише той, хто орієнтується на нове, модне...» Цілком конкретний час стоїть за появою виразів: *дні Чорнобиля*, *дні чорнобильської трагедії*, *дочорнобильський період*, наприклад: «В *дні Чорнобиля*... людьми рухав не матеріальний інтерес, не вигода, а щире прагнення бути корисними», «У *дні чорнобильської трагедії* співробітники газети (Макарівського р-ну Київської обл., «Ленінська зоря») були в самій гущі подій».

Продуктивну модель найменування історичного часу становлять словосполучення і слова, в яких зафіксовано зв'язок із власними іменами, іменами державних діячів, наприклад, з позитивною оцінкою вживаються вислови типу: *Ленінські роки*, *хрущовська «відлига»*, і з негативним змістом — *післяленінські часи*, *застійно-болотне міжчасся Брежнева*, «*Ера маланчукізму*»: «Ця творчість [П. Тичини] по-своєму відбила складність дуже непростих і далеко не однозначних *післяленінських часів* у історії нашої країни», «Чому ж українські письменники не скористалися з так званої *хрущовської «відлиги»?*», «Молох денационалізації, викликаний до життя іще царськими сатрапами, з не меншим, якщо не з більшим, успіхом прокотився по людських душах... і в *застійно-болотне міжчасся Брежнева*», «Особливо дався взнаки початок 70-х років, який у кулуарах [в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР] набрав специфічного терміна — «*ери маланчукізму*». За асоціацією з історичними періодами створюються нові номінації типу *український Ренесанс 20-х років*: «Ми знали *український Ренесанс 20-х*, *Ленінських років*», «Ядучі випари культу особи проникли в найглибші альвеоли суспільного організму, не на роки — на десятиліття отруїли духовне життя, спаралізували творчий лет мислі. Недаремно ж чесні люди з братніх республік поіменували цей відтинок нашої історії *розстріляним*

* Ілюстративний матеріал у цьому розділі дібраний з україномовних республіканських газет та журналів за 1988—1989 рр.

відродженням», «Ми стоїмо перед потребою нової концепції літературної історії 20—30—40-х років. Ця проблема має два аспекти [...] Перший — повернення в літературу того, що було конфісковане: *відродження розстріляного відродження*».

Найуживаніші й найхарактерніші назви понять, що стосуються сучасного суспільного процесу, — *перебудова, гласність, прискорення, демократія, активний, активність, ініціатива, ініціативність, людський фактор, динамізм, прогрес, рушійна сила* та інші, — повторюючись у варіантах словосполучень, набувають актуального змісту, стають своєрідними знаками політичної культури на даному етапі розвитку радянського суспільства, наприклад: «Слова *«перебудова, гласність»*, особливо після січневого Пленуму ЦК, сприймаються всюди за рубезем як своєрідні синоніми слів *«прогрес»* і *«мир»*», «Конференція [XIX, Всесоюзна КПРС] підтвердила, що КПРС виступає справді рушійною силою *перебудови*, її ініціатором і визнанням лідером, який відображає корінні інтереси народу і соціалізму», «В центр партійної дискусії слід поставити питання: що треба зробити, щоб надати *перебудові більшого динамізму, більшої ефективності*», «Комсомол, уся молодь Радянської України цілком і повністю підтримують *лінію партії на перебудову й прискорення*», «Закріпити позитивні процеси, *надати перебудові стійкого і необоротного характеру* можна лише шляхом дальшої інтенсифікації свідомої, творчої праці кожного колективу і кожної людини окремо», «*Нуртуючий процес перебудови* загострює цілий ряд моментів, які донедавна замовчувалися або ж блокувалися байдужістю чи нерозумінням їх ваги». Характерно, що актуалізоване *перебудова* розширює в конкретних текстах коло лексичної і синтаксичної сполучуваності. Народжуються перифрастичні, метафоричні вислови. Виникають художньо-публіцистичні експресивні образи — найменування осіб, що пояснюються увагою до психологічної перебудови кадрів. У публіцистичних виступах пролунали крилаті назви передових учасників перебудови, діячів процесу перетворення, оновлення суспільства: *«виконроби перебудови, подвижники перебудови*. Комуністів іменують *комісарами перебудови*, а комсомольців — *молодою гвардією перебудови*, робітничий клас — *матеріальним і моральним рушієм творення соціалізму*. Висміюються базіки, нещирі й хвальковиті люди, що використовують гасло перебудови для маскування своїх консервативних поглядів і дій. У цьому плані цікавий авторський оказіоналізм Б. Олійника *«перебудовці»*: «Я б лише закликав своїх перевесників приглянутись до особливо гучних *«перебудовців»*: чи не впізнають вони серед них знайомі обличчя велемовних *«радикалів»... 60-х?*» Інший автор наводить ще один синонім — *«пристройщики»* (пор. рос. *перестройка*): «Автор пише [С. Плачинда. «Шугай»] з великою любов'ю про людину-трудівника. Я повністю поділяю його почуття презирства до пристосуванців (сьогодні ми їх називаємо *«пристройщиками»*), які за останні десятиліття, мов епідемія, заповнювали керівні посади в нашому суспіль-

стві, паразитуючи на праці інших». Перебудова йде під лозунгом *відкритості, гласності*. СУМ подає іменник *відкритість* на позначення властивості й стану за прикметником *відкритий* — «прямий, відвертий, щирий (про вдачу, погляд і т. ін. або людину з такою вдачею)»; «неприхований, нетаємний; явний»; «відвертий, безпосередній»; «не підземний, зовнішній; наземний». При цьому стаття *відкритість* не має жодної ілюстрації. На сьогодні реалізувалося й стало активним «неприхований, нетаємний, явний», «відвертий, безпосередній». Загальноживаний іменник *відкритість* набув поширення, зокрема і в словосполученні *працювати в умовах відкритості*: «Делегати конференції [XIX, Всесоюзої КПРС] пред'явили суворий рахунок тим партійним комітетам, які ще... не проявляють готовності та вміння *працювати в умовах відкритості*». Поряд із *відкритістю* йде *гласність* — приступність для широкої громадськості; публічність. Іменник *гласність* не новий у мові, але сьогодні його вживаність незмірно зросла і саме слово наповнилося додатковим змістом: не просто приступність для публіки, а зняття покриву секретності, забороненості доступу до інформації про певні факти, події, явища та ін. При цьому йдеться про *дальше розширення гласності*, про *підвищення гласності*, зазнає осуду, критикується *вибіркова гласність*: «Недавно ЦК Компартії України прийняв спеціальну постанову про *дальше розширення гласності в своїй роботі*», «Останнім часом вони [засоби масової інформації] активізували свою участь у перебудові, *підвищенні гласності*, боротьбі з консерватизмом і безгосподарністю», «На жаль, подекуди з'явився такий термін — *вибіркова гласність*». Інакше кажучи, для одних гласність є, а для інших — немає». Відповідно активізувався й прикметник *гласний*, при цьому активізація його ніби вторинна порівняно з іменником, похідна від останнього. Це, зокрема, видно з того, що прикметник *гласний* має меншу частотність уживання, ніж іменник *гласність*: «У країні нагромаджено певний досвід відкритого, *гласного добору керівників*».

Не випадкові частовживані в мові засобів масової інформації слова *активізація, активний, активність*. Вони підкреслюють посилення діяльного начала в житті суспільства. Преса звертається до *активної совісті*, закликає до *активної наступальності*, синонімом якої є *громадська небайдужість*: «Найнадійніший заслін брудним справам пройдисвітів — наша *активна совість, громадська небайдужість* і турбота про загальні інтереси», «Час вимагає від кожного з нас ще більшої енергії, *більше активної наступальності*», «Суспільству гостро необхідні *соціально активні особи*».

Не втрачають актуальності й відомі раніше популярні образні вислови. Напр.: *корчагінська вахта, революціонери виробництва* (про передовиків) та ін.

З викриттям негативного суспільного досвіду минулого пов'язані словосполучення *командно-адміністративна система* (*адміністративно-командна система*), *командно-адміністративні методи керівни-*

цтва (управління), командно-наказові методи, адміністративно-натискний стиль роботи, кабінетно-апаратний стиль роботи, адміністративне командування, атмосфера вседозволеності і непогрішності; застійні явища, експресивне образне культивські жорна: «Треба прямо і чесно визнати, що технократичний, «адміністративно-натискний» стиль роботи завдав чималої шкоди партійній справі», «З одного боку, ми бачимо демократизм, що розвивається, а з іншого — як і раніше, живучий кабінетно-апаратний стиль роботи», «У літературних довідниках зникнення цієї літературної групи [Спілка революційних письменників «Західна Україна»] іменується так: «проіснувала до 1933 р.» А люди, що входили до неї? Долі багатьох з них перемелені на культивських жорнах». Негативного забарвлення набув іменник *управлінець*, що уособлює бюрократів, чиновників, далеких від конкретних справ, зайнятих лише паперами, звітами, нікому не потрібними інструкціями (звідси й *управлінський апарат*): «Розбухання управлінського апарату в районі важким тягарем лягло на сільських виробників, котрі змушені утримувати *управлінців* дедалі зростаючими відрахуваннями за наданий «сервіс», «До всіх... кризових явищ агропромисльські *управлінці* знаходять об'єктивні пояснення: недостатньо виділялось капіталовкладень, вітчизняна промисловість не випускає в потрібній кількості обладнання, а імпорт обмежений валютними рамками...». Засуджується атмосфера вседозволеності і непогрішності: «Правдиве і відверте інформування населення про подібні рішення [покарання керівних осіб] зміцнює у свідомості людей впевненість у тому, що курс партії на рішуче викоренення атмосфери вседозволеності і непогрішності, яка складалася раніше навколо деяких керівних персон, успішно здійснюється і далі».

У зв'язку з перебудовою ідеться й про програму *перемін* у справі навчання та виховання насамперед молодого покоління: «Вироблено програму *перемін* у справі навчання і виховання, що набула конкретизації у документах лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, ХІХ Всесоюдної партконференції». Крилатим висловом стали слова М. С. Горбачова «енергія задумів перетворюється в енергію дій», що узагальнили суть поточного моменту.

Зростає кількість громадсько-політичних об'єднань, організацій. З'явилися, наприклад, різні фонди: *Радянський дитячий фонд ім. В. І. Леніна*, або *Дитячий фонд*, а в його рамках — *Всесоюзна опікунська рада* і *Всесоюзна рада вихованців дитячих будинків*, *Український фонд культури*, *Фонд миру* та ін. Одночасно виникло й розмовне найменування членів таких постійно діючих організацій — *фондівці*: «У контексті планової роботи закликаємо всіх *фондівців* та активістів завершити огляд місць, пов'язаних з О. С. Пушкіним та його побратимами-декабристами, сприяти їх опорядженню та меморіалізації». Поряд з постійно діючими створюються й тимчасові фонди: *фонд на допомогу потерпілим від землетрусу у Вірменії, на побудову пам'ятника Шевченкові в Ленінграді* тощо.

Стали популярними масові громадські організації, школи, наприклад: *молодіжні клуби за інтересами, молодіжні клуби технічної творчості, ради громадськості мікрорайону, школи керівників груп якості* і под.

Новим явищем у житті сучасного суспільства є поява неформальних об'єднань, тобто організаційно не оформлених груп (переважно молоді), які проводять зустрічі, встановлюють взаємні контакти: «Що ви взагалі розумієте під терміном *«неформальні молодіжні групи»?*

— Спільності, що виникають самочинно, члени яких об'єднані однаковими інтересами, захопленнями. Це збори однодумців. На мій погляд, це і клуби, як наш... і секції, і творчі колективи колег, що працюють у різних установах, але над тією ж самою проблематикою, і приятельські компанії, групи ровесників за тією ж напівмістичною «вулицею», «Нині працівники партійного апарату великого значення надають так званим *неформальним зустрічам* з людьми — на виробництві, у сім'ї, на вечорах відпочинку, в магазинах і на підприємствах побутового обслуговування», «Встановлення *неформальних, ділових контактів між членами клубу [діловий клуб «Якість-90» у Латвії]* сприяє розв'язанню проблеми [випуску товарів ширьжитку на неспеціалізованих підприємствах]», «Особливо хотілось би сказати про відокремлені *неформальні групи*, що складаються за принципом земляцтва або з представників однієї національності», «І не випадково саме в нашому місті представники 25 областей республіки, які зібралися в ці дні на семінар для обміну досвідом, вирішили створити республіканський *клуб загартування та зимового плавання*».

Цікавим новотвором, що виник способом усічення основи *неформальний, є неформал* (частіше множина — *неформали*) на позначення члена таких організаційно не оформлених груп. Трапляється зрідка й розмовне *неформальщик*.

Серед назв громадсько-політичних і культурних заходів, що стали сьогодні поширеними, — *ділові ігри, «вогник»* (має старший вік), *конкурс краси*. Відкриваються *служби знайомств*, улаштовуються *добродійні* (рідше *добродійницькі*) *заходи (концерти)*: «Проведення з ідеологічним активом *ділових ігор* «Держприймання», «Зараз вшанування [переможців у змаганні] проводимо в формі *«вогника»*, «Ще вчора ми з праведним гнівом... кпили над різними *конкурсами краси*, влаштовуваними в містах і країнах Заходу, над усілякими «міс Америками» та «міс Канадами», «У нашому місті відкрито філіал ризького кооперативу «Інформсервіс», який виконує функції *служби знайомств*», «Чимало *добродійницьких заходів УФК* [Українського фонду культури] було присвячено цій програмі [рухові за увічнення пам'яті Кобзаря], кошти від яких перераховані на встановлення пам'ятників, меморіальних дощок Кобзареві».

Сьогодні стали фактом культові зміни в Союзі, що спричинилося до появи в мові засобів масової інформації таких висловів, як *створення атмосфери морально-політичної єдності віруючих і невіруючих*:

«Головне, щоб атеїстичну роботу підпорядкувати завданням оновлення духовного життя всіх категорій населення, формування у них наукового світогляду... створення атмосфери морально-політичної єдності віруючих і невіруючих, їх взаєморозуміння та співробітництва». Трапляються й культові слова та словосполучення на позначення назв понять церковно-релігійного побуту. Напр.: *благовіст, митрофорний протоієрей, митрополит, соборна згода, соборна самосвідомість, миротворницький, благосприяння* та ін.: «Нарешті пробив *благовіст* історичного (кажу це не в ширвжитковій інтонації) ХХ з'їзду нашої партії, на якому Хрущов мужньо викрив апокаліптичні злочини культу», «*Екзарх* [митрополит Київський і Галицький Філарет] розповів дипломатам про підготовку до тисячоліття прийняття християнства на Русі. Йшлося про *миротворницьку діяльність* російської православної церкви», «*Період благосприяння* був [після революції 1917 року] вельми закороткий. Культівська кліка геть-чисто викривила лєнінську національну політику».

Багато уваги приділяється виробленню правових норм нашої держави. Преса широко говорить про *соціальну, правову захищеність* радянських людей, про необхідність суворого додержання принципу соціальної справедливості: «ЦК КПРС і уряд твердо проводитимуть лінію ХХVII з'їзду партії на суворе додержання *принципу соціальної справедливості*», «*Йдеться про юридичний (правовий) всеобуч*: Є можливість до кінця року підготувати і прийняти акти, що стосуються... організації і *правового всеобучу* в нашій країні», «Не обійтись без вироблення спеціальної програми підготовки і перепідготовки юристів... Починати *юридичний всеобуч* слід зі школи, продовжувати його в технікумах і вузах, на підприємствах і в установах».

У газетно-публіцистичному стилі окреслюється коло понять, пов'язаних найтісніше з сучасною ідеологічною сферою, причому характерним є прийом розкриття змісту того чи іншого поняття в конкретному тексті. Адже не секрет, що поширені лексеми і словосполучення, належні до ідеологічного словника, часто сприймаються читачами досить узагальнено, невизначено. Тому й звертаються автори публікацій до форми словникових тлумачень, визначень. Так, скажімо, синонімом до загальнономовного вислову *новий підхід до чогось* виступають усталені словосполучення *нове мислення, нове політичне (економічне) мислення*, наприклад: «Під *новим мисленням* слід розуміти не лише власне нові думки, підходи, концепції, які щойно виникли, а й вироблені попереднім досвідом, та з часом забуті», «Необхідні об'єктивні наукові дослідження таких проблем перебудови, як економічна реформа, реконструкція політичної системи... *нове політичне мислення* та багатьох інших». Нове мислення важко пробиває собі дорогу. Конфлікти, які виникають при цьому, відбиваються, зокрема, у витворенні цілої низки понять, що мають протилежний оцінний заряд. Актуальною є ломка стереотипів мислення, боротьба з бюрократичною заорганізованістю, відомчо-бюрократичними мето-

дами за утвердження гуманістичних цінностей соціалізму: «Перебудовуючи свою роботу, повніше розкриваючи свої можливості, вони [трудящі] ні в якому разі не повинні ставати на шлях одержавлення, бюрократичної заорганізованості», «В поданих конференції [XIX, Всесоюзній КПРС] різноманітних міркуваннях є головна об'єднуюча думка — треба в усьому йти від людини, виходити з інтересів народу, утверджувати гуманістичні цінності соціалізму». Показовим є активне вживання слова-поняття *думка*. *Думка* є об'єктом дослідження, розглядається диференційовано і дістає всебічну характеристику: «В результаті взаємодії *індивідуальних думок* всередині малих соціальних груп виникає позитивна *групова думка*, яка потім перетворюється у великих соціальних групах на відповідну *громадську думку*». Частотне словосполучення *плюралізм думок* сформувалося й поширилося як заперечення культівського принципу «одностайності», одноманітності мислення, його стандартності: «Ми утверджуємо *плюралізм думок*, відкидаємо духовну монополію».

Нові методи роботи, що набули поширення і зайняли сьогодні провідне місце в сферах ідеології, поряд із звичним словосполученням, *пропагандистсько-ідеологічна діяльність* активізували інше — *інформаційно-аналітична робота*. Зміст цього поняття розкривається в конкретних текстах, наприклад: «Цікаву спробу створити єдину систему *інформаційно-аналітичної роботи* з листами і заявами трудящих зроблено Харківським обкомом партії».

Проблеми життя багатонаціональної країни активізували словосполучення *міжнаціональні відносини* і відповідні поняття цього семантичного поля, зокрема, слова *інтернаціональний, інтернаціоналізм, національний, націоналізм, інтернаціоналістичний, націоналістичний, інтернаціоналіст, націоналіст, нація* та пов'язані з ними. Очевидно, аналітичний підхід до явищ ідеологічної сфери зумовив диференціацію визначень *інтернаціонального* і *національного*, наприклад: «Господарська система, сформована за Сталіна, міністерства й відомства, для яких *національні святині* — то забобони, а народи — то населення, котре можна, ніби тяглову силу, переганяти куди завгодно й перепрягати до якого завгодно плуга, будуть і надалі створювати умови для *безнаціонального інтернаціоналізму*, обертати не лише українську, а й російську мову на суржик і жаргон».

Запам'ятовуються авторські влучні характеристики-означення нейтральних, на перший погляд, термінологічних понять, наприклад, думка Б. Олійника: «Як *істинний*, а не *декоративний інтернаціоналіст* (таких у нас — хоч греблю гати), стаючи на захист свободи інших поневолених народів, він [Т. Шевченко] і в їхніх синах будив національну гідність». В антонімічні відносини вступають значення таких словосполучень, як *національна гідність* і *національний нігілізм*. Причому оцінний зміст останнього досить повно розкривається в контекстуальних синонімах: «Чому багато сучасних батьків добровільно позбавляють своїх дітей найнеобхіднішого — рідної мови, най-

важливішої передумови природного розвитку, здорового духовного формування? Таке ганебне явище самозречення, самозневаги, відступництва Ч. Айтматов назвав *національним нігілізмом*, який для суспільства такий же небезпечний, як і реакційний націоналізм», «Так званий *національний нігілізм*, вирощений на ґрунті загальної зневіри».

Сучасне мовно-ідеологічне мислення активізує ряди слів і словосполучень з протилежним емоційно-оцінним змістом. Напр.: «Революція [1917 р.] пробудила могутні творчі сили народу, і в найкоротший відтинок часу стався справді феноменальний *саморозквіт нації*. У сьогоднішніх умовах є винятково важливим рішуче протистояти *націонал-екстремістам* різних мастей, які... під маскою різноликих... «національно-патріотичних» рухів перешкоджають розвиткові суспільства по шляху демократизації і прогресу».

Дійовий характер публіцистичного стилю досягається конкретизацією в текстах тих понять, які через своє оказіональне вживання могли б бути незрозумілими читачеві. І хоч слово *манкурт*, поширившись із лексику Ч. Айтматова, набуло загальноновизнаної оцінки за свою влучність і емоційне наповнення, українські публіцисти розкривають його зміст добром синонімів, пояснювальних виразів: «*Манкурти, безбатченки* неспроможні ні збагнути важливості перебудови, ні прийняти на себе відповідальність за її долю...», «Сусловці... знали, з чого починати... З нехтування історії рідного краю, одне слово, з *манкуртівщини*», «Духовний *манкуртизм*, що можливий лиш на ґрунті цинічного прагматизму, залюбки родичається з космополітизмом». Сюди ж належить також індивідуальний авторський оказіоналізм, який знаходимо в Б. Олійника: *генотип-безбатченко*. Зміст його негативний, близький до змісту слова *манкурт*.

Не втрачають актуальності відомі крилаті вислови, а деякі посилюють активність, як, наприклад, *чуття єдиної родини*, який широко вживається також і в мові центральної преси (рос. *чувство семьи единой*): «Сповнені «чуття єдиної родини» зустрічі, вечори, збори повсюдно вилилися в справжнє торжество мистецтва і дружби народів». В індивідуальному вживанні автори доповнюють згаданий вислів уточнюючими означеннями, конкретизуючи змістове наповнення поняття, наприклад: «Більш ніж переконаний: кожен чесний українець, обстоюючи свою національну гідність, з такою ж послідовністю і рішучістю, як зіницю ока, берегтиме й примножуватиме наше спільне радянське надбання — *ленінське чуття єдиної родини*».

Викривальні статті на теми культівсько-застійних часів рясніють експресивними утвореннями негативних назв суспільно-ідеологічних явищ, поглядів. Це іменники, прикметники, що виникли за прізвиськом діяча, з яким пов'язані відповідні поняття: *сталініщина, сталінізм, «сталінська селекція», брежнєвщина, сусловщина, брежнєвсько-сусловський неосталінізм, кунаєвщина, рашидовщина*: «Треба розрізняти *сталінізм* і *сталініщину*. *Сталінізм* — система поглядів, ідео-

логія; *сталініщина* — система дій, політика. *Сталінізм* — і у нас, і за кордоном, *сталініщина* — тільки наша. *Сталінізм* був у минулому і живий у деяких головах нині. *Сталініщина* мертва, і наша турбота — щоб ніколи вона не відродилася». Б. Олійник вносить емоційний заряд індивідуальної образності у відповідні публіцистичні вислови, наприклад: «Ми ще й досі відтаємо після космічної зими *сталініщини*», «В процесі *сталінської селекції*» добір кадрів на керівні пости здійснювався як за ступенем їх «безмежної відданості вождю всіх часів і народів», так і — не меншою мірою — ідеї «злиття», «Майже удвоє за останні кілька років зріс тираж «Дніпра» ... який з-поміж інших опублікував цікаве дослідження Віталія Коваля «Собор» і навколо нього», де вже висвітлюється сіра атмосфера *брежнєвщини*. Ціла низка слів на *-щина*, *-ізм*, найменувань осіб за продуктивними моделями на *-ець*, *-івець*, *-іст* відбиває активний процес емоційно-експресивного словотворення. Цих слів не знайдемо в нормативних словниках, але без них не обходиться сучасний стиль газет, журналів, наприклад: «*Сусловщина* іржею в'їлася не тільки в мови республік, не меншої шкоди завдала вона й російській культурі», «Спілка письменників України, її Київська організація, творче об'єднання поетів неодноразово порушували питання про відновлення доброго імені тих літераторів, чия життєва і творча доля була насильницьки скособочена, а то й розчавлена в умовах *брежнєвсько-сусловського неосталінізму* кінця 60-х і 70-х років», «За Брежнєва... відбудовувався *сталінський авторитаризм*. [...] Державна система стала схожою на бюрократичну анархію з виділенням «княжих» автономій. До *рашидовщини* повсюдно не дійшло, та саме в такому напрямку ми рухалися». Яскраво виражений негативний зміст мають слова: *сталіністи*, *брежнєвці* (іноді помилково пишуть *брежнівці*), *сусловці*; на Україні — *маланчуківці*: «*Сталіністи*, *сусловці* й *брежнєвці*, зневаживши ленінські заповіді, робили все для того, щоб народ український у сучасному цивілізованому світі став народом, за визначенням Довженка, «другорядним» і «безцівним», «Таївся ти чи ні, був прихильником *сталіністів* або *брежнівців* [слід *брежнєвців*] чи ні, — ти член партії, а отже — причетний до того, що відбувалося», «*Сусловці* добре знали, з чого починати. З дітей, з масового зречення рідної мови, національних традицій, народних звичаїв», «*Маланчуківцям* так сподобалося ярликувати, що навіть замахнулися викреслити з науки відомого етнографа й фольклориста Миколу Сумцова». Негативний зміст мають і прикметники, утворені від згаданих прізвищ. Оцінний зміст посилюється сполученням прикметників з іменниками виразної зниженої експресії. Показові новотвори О. Гончара: «*Брежнєвсько-сусловська камарилья*, сповнена патологічної ненависті до всього національного, взялася послідовно насаджувати антинаукову, глибоко антинародну доктрину про злиття націй», «*Сусловські лакузи* з ученими ступенями вже прикидали терміни, коли і яка мова загине остаточно».

Осмислення негативних явищ минулого застійно-культівського пе-

ріоду породило нові терміни *десталінізація* (десталінізація соціалізму), *декультизація*: «Здавалося, що ХХ з'їзд, викривши культ, поставив усе на свої місця. Та ба: команда Брежнєва, зупинивши *декультизацію*, почала поволі реанімувати минуле, а відтак — і «подвійну бухгалтерію» у національному питанні».

Відомий у житті мови процес — утворення нових понять за власними іменами, власними географічними назвами. Немає сумніву в тому, що численні найменування в сучасній українській мові, та й у багатьох мовах світу, започаткувала назва *Чорнобиль*. Трагедія Чорнобиля викликала сумне відлуння в усіх сферах життя не тільки республіки, а й усього світу. Поняття та образи, пов'язані з назвою цього північно-українського міста, стали зловісним символом кінця, краху, загибелі людства і всіх людських цінностей. Так, видатний письменник нашої доби О. Гончар з боєм говорить про *мовний Чорнобиль*: «Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, хіба не готували вони нам *мовний Чорнобиль*, запевняючи, що процес асиміляції мов виникає стихійно».

У перебудовні роки викристалізувалося в суспільно-політичний термін словосполучення *державний статус української мови*, яке вводить у характерні контексти з дієсловами *надати, забезпечити* та ін. (особливо з прийняттям в республіці Закону про мови в Українській РСР).

Економічні проблеми сьогодні турбують усіх людей. Не випадково зі сфери спеціальних економічних галузей знань входять у загально-вживану мову слова-терміни. Широко обговорюються на сторінках преси питання економіки села, становища кооперативів, перехід підприємств на госпрозрахунок тощо. У зв'язку з цим частотними є назви: *реформа, планування, оренда, орендний, підряд, підрядний, госпрозрахунок, госпрозрахунковий, кооператив, кооперативний, фірма, фірмовий, індивідуальна трудова діяльність, змагальний, змагальність, зовнішньо-економічний* та ін. Напр.: «Ми зобов'язані зняти всі перешкоди на шляху поширення *орендних відносин*, негайно вирішити необхідні правові питання, включаючи питання про строки *оренди*», «*Впровадження внутрізаводського госпрозрахунку, колективного підряду* безпосередньо підпорядковує особисті інтереси кожного робітника, спеціаліста колективним, а в кінцевому результаті — інтересам усієї держави», «При *орендному підряді* не залишається місця для командних методів управління, оскільки відносини підпорядкованості переростають у *договірні, взаємовідповідальні партнерські відносини*», «Ми твердо взяли курс на відмову від «рівнялівки»... Одночасно знято необґрунтовані обмеження *індивідуальної трудової діяльності*», «Необхідне послідовне поєднання *госпрозрахункових і централізованих методів* з тим, щоб забезпечити комплексний підхід до управління науково-технічним прогресом». Відомий іменник *самоврядування* стає основою для утворення прикметникової форми. Йдеться про *самоврядні начала* у діяльності вироб-

ничників: «Першорядне значення мають розвиток демократії на виробництві, послідовне впровадження справді *самоврядних начал* у роботу трудових колективів».

Про те, як важко пробиває собі дорогу нове економічне мислення, свідчить, зокрема, швидка заміна таких понять, як: *державне приймання, держприймання, державне замовлення*. Їх заступають нові термінологічні словосполучення типу *директивна розверстка плану, директивне планування*: «Звичайно, *державне замовлення* — крок уперед порівняно з *директивною розверсткою* плану», «Питання про *державне замовлення* на практиці переросло у приховану форму *директивного планування* обсягу продукції».

Багато нових слів виникло з початковим *агро-*: *агропромисловий, агрофірма, агрокомбінат* та ін.: «Ще минулого року... на місцях почали виникати принципово нові типи *агропромислових формувань* — районні об'єднання, *агрокомбінати, агрофірми* тощо», «Передбачалося, що один із новостворених «блоків» — *Агропостач* — стане централізованою самостійною системою забезпечення матеріальними ресурсами всього *агропромислового комплексу*». Реагуючи на продуктивну модель словотворення, журналісти вдаються й до індивідуальних, оказіональних форм, наприклад, представників мафії журналіст пов'язує з *агрокнязівством*.

Прикметник *відомчий* уживається часто з негативним забарвленням як протиставлення *загальнонародному, державному, національному*: «Наднаціональні відомства, такі, як Мінатоменерго, Мінводгосп, хімічні концерни, інші *супергіганти*... поділили країну мовби на якісь *відомчі емірати* і нещадно нівечать землю». Виразність такої інформації посилюється змістом іменника *емірат*, що асоціюється з добою феодалізму на Сході, коли процвітала жорстокість і сваволя володарів земель.

Уже йшлося про новий зміст прикметника *неформальний*, уживаного щодо явищ суспільного життя. Економічної сфери стосується поширене в засобах масової інформації поняття *нетрадиційні виробничо-економічні формування*.

Гостро стоїть питання про *«перспективні»* і *«неперспективні»* села та господарства, тому розширюються спеціальні поняття-терміни цього семантичного поля, наприклад: «З карти району [Катериношльського, Черкаської обл.] сьогодні зникли так звані *«неперспективні»* села і господарства», «У зв'язку з цим висувається вимога про *«необхідність нарощувати темпи соціального облаштування села»*. Вислів *облаштування*, на нашу думку, не зовсім удалий. Можливо, доречніше було б говорити про *впорядкування* або *забезпечення* села.

Будівництво — одне з центральних понять в економіці. У пресі йдеться про *індивідуальне житлове будівництво, будівництво житла господарським способом, організацію молодіжних житлових кооперативів* (МЖК): «Йдеться про істотне розширення *індивідуального*

житлового будівництва за рахунок створення на території області [Київської] підлеглих міськвиконкомів *приміських селищ садибного типу*, розташованих на зручних транспортних зв'язках», «Держава... розширює будівництво житла господарським способом», «Держава заохочує організацію молодіжних житлових кооперативів». У гострих публікаціях критикується практика роками не завершеного зведення капітальних споруд, будівель різного призначення, те, що народ влучно назвав *довгобудами*: «Не всі питання в будівництві вирішуються на рівні сучасних вимог. Часом зриваються строки спорудження окремих, навіть важливих об'єктів... повільно скорочується кількість *«довгобудів»*».

Ціла низка нових понять функціонує в мові преси як відображення проблем торгівлі, сфери обслуговування. Часто друкуються матеріали про *сервісно-збутову діяльність*, про боротьбу з дефіцитом, що набув конкретних форм вираження і навіть породив оказіональний вислів *«синдром дефіцитності»*: «Партнери по кооперації здійснюють спільні науково-технічні дослідження, виробничо-господарську та *сервісно-збутову діяльність*, що... прискорює і здешевлює технологічний процес», «В один ряд з утриманством може бути поставлений також *«синдром дефіцитності»*. Недостатність матеріальних, фінансових та людських ресурсів, що об'єктивно виникла на основі екстенсивного господарювання, посилилась дією суб'єктивних факторів».

Не втрачає свого публіцистичного змісту таке давно відоме поняття, як *зрівнялівка*. Саме вона стоїть на перешкоді економічним реформам. Виникли нові словосполучення з прикметником *зрівняльний*: *зрівняльні підходи* і навіть не зовсім удалий вислів *зрівняльні погляди*: «Ми повинні ґрунтовно зайнятися проблемою викоренення *зрівняльних підходів*... За суттю своєю *зрівнялівка* справляє руйнівний вплив не тільки на економіку, а й на мораль», «Ми не рушимо вперед, не справимось із завданнями перебудови, якщо не вишкребемо без залишку *зрівняльні погляди* звідусіль, де вони досі зберігаються».

Великої ваги набули в наші дні питання збереження, захисту природи. Екологія, екологічні проблеми тривожать уми багатьох учених світу. На ці поняття чутливо реагують читачі публікацій про рятування природи. Семантичне поле «екологія» становлять словосполучення з прикметником *екологічний*, а також власні назви типу *«Зелена хвиля»*, *«Зелена брама»* (рубрика в газеті «Літературна Україна»).

Серед словосполучень із прикметником *екологічний* поряд із власне інформативними виділяються експресивно забарвлені, емоційні, порівняймо: *екологічні симпозиуми (семінари, мітинги)* і *екологічна розважливість*, *екологічна доля*. Уживаються практичні заходи, спрямовані на врятування природи, ставиться вимога, наприклад, запроваджувати *еколого-економічне обґрунтування оптимального розміщення атомних електростанцій* і под.: «Мета... суботників, що про-

водитимуться до 5 червня нинішнього [1988] року в рамках міжнародної екологічної акції добровільної праці «Зелена хвиля», пробудити дбайливе ставлення до природних багатств». Преса порушує проблему екологічної неграмотності, що має сумні наслідки: «Час поіменно назвати тих, хто винен у будівництві промислових та інших об'єктів без очисних споруд. Адже за їхню екологічну неграмотність народ розплачується своїм здоров'ям». Різко засуджується гігантоманія відомчих фахівців, які за грандіозними проектами («проектами віку») не бачили конкретних завдань забезпечення нормального господарського розвитку окремих районів і країни в цілому. Порівняймо уживання слова *гігантоманія* в контекстах: «Фахівці, глибоко вражені *гігантоманією*, й не збиралися організовувати зберігання врожаю безпосередньо в господарствах», «Обраним депутатам доведеться серйозно і невідкладно замислитися над тим, як силою закону обмежити *гігантоманію*, агресивну всездозволеність відомств», «Відомча марнотратність уже стала притчею во язицех: скільки народних мільярдів було закопано в землю заради всіх отих сумнозвісних «*проектів віку*»?!» Авторський оказіоналізм письменника І. Ляленка прямо адресований тим відомствам, що несуть відповідальність за пљондрування цілих районів: «А тим часом і Дніпро, і Волгу, і численні, колись живодайні й солодководі ріки, висмоктує, запруджує, занпащає і мертвить ненаситна *мінводгосп-атоменерго-гесівська гідра*. У тому ж ключі побудований образний вислів Ю. Мушкетика *чорнотрубні відомства*: «Тільки ми самі можемо поставити перепони на шляху всіляких *чорнотрубних відомств* і не пустити їх до нашої землі, до нашої води, не дати їм вкривати кіптявою голубе небо Вітчизни».

Поширення в мові набуло переосмислене в дусі часу слово *тимчасовики* з негативно-оцінним змістом: «Досить поширене й живуче плем'я *тимчасовиків* тим і характерне, що не жде милості од природи, варварськи бере од неї все, часто лишаючи після себе пустелю».

Засоби масової інформації сприяли активізації спеціального термінологічного словосполучення *антропогенний вплив*, за яким криється тривога людства за майбутнє Землі: «Економічне мислення спрямоване на пошуки ефективних заходів зменшення *антропогенного впливу* на навколишнє середовище». Стає популярним і термін, введений академіком В. Вернадським, — *ноосфера* (оболонка землі, в якій виявляється вплив людини на структуру й хімічний склад біосфери): «Література сьогодні, нехай ще дуже поволі, але вже ставить питання *екології ноосфери*, яка цілком правомірно стоїть в одному синонімічному ряду з екологією духу, культури», «Молода людина ще згадує з ностальгією стежки дитинства... але вона не засвоїла *культурної ноосфери міста*». Поняття екології поширюється і в ідеологічну сферу, де постає питання *екології духовності і культури*: «Питання *екології духовності і культури* на сьогодні є одним із найболючіших. Бо ж не секрет, що відбувся розрив між поколіннями в передачі культурних надбань, що діти часом не мають уявлення про ті вели-

чези духовні скарби, якими володіють їхні матері, бабусі й дідусі, проживаючи спільно в одній квартирі чи хаті». Термін *екологія культури* запровадив до вжитку академік Д. Лихачов, назвавши так одну з своїх статей (1979). Порівняймо слововживання Р. Лубківського *духовна екологія*.

Мова засобів масової інформації в усі часи відігравала роль каталізатора, прискорювача в засвоєнні суспільно-політичних термінів. Життя сучасної людини міцно пов'язане з міжнародними подіями, і проблеми миру, міжнародної безпеки, звичайно, стосуються кожного. Навколо таких понять, як *мир, співіснування, неприєднання, безпека, співробітництво* утворюються численні словосполучення: *лінія на мирне співіснування, мирне співіснування держав двох систем* (з різним соціальним ладом), *боротьба за справедливий та демократичний мир між народами, курс на забезпечення міцного миру, без'ядерний і ненасильницький мир* (про неусталеність лексичної норми свідчить, до речі, слововживання *ненасильствений мир*, яке трапляється на сторінках преси. Очевидно, українській граматичній системі більше відповідає прикметник *ненасильницький*), *«хвиля миру»* (акція, здійснена прихильниками миру всього світу) та ін. Серед таких ускладнених найменувань помітне місце займають переносно вживані слова, характерні публіцистичні метафори: «Серед тих сил, які утворюють у наші дні *фундамент миру*, особливе місце належить масовому рухові громадськості різних країн», *«Перша країна соціалізму на практиці продемонструвала, що її зовнішня політика характеризується безустанною боротьбою проти воєн, за міцний мир і надійну безпеку»*, *«Ленінські принципи радянської зовнішньої політики — пролетарський інтернаціоналізм та мирне співіснування держав з різним соціальним ладом — становлять її фундаментальну ідейну основу»*, *«Зовнішньополітичні акції СРСР викликають глибокий міжнародний резонанс, дають нові імпульси боротьбі проти наліїв війни, за мир і розв'язання назрілих міжнародних проблем, за розвиток співробітництва між усіма країнами і народами»*, *«На Всесвітній конференції проти ядерної зброї, що проходила в серпні нинішнього [1987] року в Токіо, було висунуто спільну радянсько-американську ініціативу про проведення 24 жовтня, в День ООН і в зв'язку з початком традиційного Міжнародного тижня дій за роззброєння, Всесвітньої антивоєнної акції під назвою «Хвиля миру», «Могутня «хвиля миру»... недавно пройшла містами й селами республіки, всієї нашої неосяжної Батьківщини»*.

В нових обставинах, породжених науково-технічним прогресом у мовленні, з'являються відповідні до часу словосполучення, зміст яких розкриває поглиблення тривоги людства за життя на Землі у зв'язку із зростанням темпів гонки озброєнь, зокрема ядерного, ракетного: *«У нинішній обстановці головним у міжнародній політиці є боротьба проти загрози термоядерної катастрофи, за збереження цивілізації на Землі»*, *«Єдиною перешкодою на шляху досягнення угод про*

немілітаризацію космосу, як і раніше, залишається програма «зоряних воєн», «Створення без'ядерного, ненасильницького світу — єдина розумна альтернатива доктрини ядерного стримування, за яку міцно тримаються США». Радянський Союз відстоює ідею роззброєння для розвитку, розвитку через роззброєння, виступає за програму поетапної ліквідації ядерної зброї до 2000 року, розробив основи всеосяжної системи міжнародної безпеки, «Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд висунули ряд важливих ідей, які захопили уяву світової громадськості. Головні серед них: ...система всеосяжної безпеки, свобода вибору, баланс інтересів, «загальноєвропейський дім». Поняття про «загальноєвропейський дім» охоплює інтереси безпеки всього європейського континенту і донедавна ще не мало реального ґрунту для існування. Поява його зумовлена впровадженням нового політичного мислення в міжнародні відносини. Політиці ядерного протистояння наша країна протиставляє односторонній мораторій на ядерні вибухи, вимогу «олоднення» і демократизації міжнародних відносин: «Колишнє уявлення про війну як засіб досягнення політичних цілей в умовах ядерного протистояння повністю себе зжило», «Усунення загрози атомного катаклізму — справа непроста. Вона вимагає поєднання зусиль мільйонів і мільйонів людей, «олоднення» і демократизації міжнародних відносин».

Ще зовсім недавно ніхто не знав, що таке дитяча дипломатія. А сьогодні діти Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки обмінюються тривалими взаємними візитами з метою кращого ознайомлення з життям країни-антипода, встановлення дружніх зв'язків з її молодим поколінням: «Особливу увагу на конференції [установча конференція Радянського дитячого фонду ім. В. І. Леніна 14 жовтня 1987 р. у Москві] було приділено дитячій дипломатії, яка стала дійсністю міжнародних відносин».

Потужним струменем вливаються в мову засобів масової інформації, стають загальновідомими і загальноживаними терміни науки, техніки, виробництва: ракетно-космічна техніка, комп'ютерна техніка, комп'ютерний всеобуч, комп'ютерно грамотна людина, комп'ютеризація, комп'ютеризувати, програміст, роботизовані ділянки (комплекси) та багато інших. Представлені новотворення далеко не вичерпують усього різноманіття процесів, що відбуваються в лексичі. Факти засвідчують її (лексички) постійне збагачення, безперервність удосконалення живого мовного організму.

В епоху НТР лексичні зміни нерідко викликані «старінням» відомих слів, їхніх значень та відтінків і появою нових у зв'язку зі зміною мовних смаків та звичок. І тут засоби масової інформації відіграють дуже важливу роль, бо саме через них прищеплюються й утверджуються нові «модні» слова та вирази. Саме засоби масової інформації часто формують громадську думку щодо мовного узусу.

У практиці газет, радіо і телебачення виявляється суспільна, соціальна оцінка багатьох суспільно-політичних слів. Постійними є,

наприклад, зміни емоційно-експресивного забарвлення слів, їх співвіднесеності з об'єктами називання. Зміни мають протилежну спрямованість: одні лексеми набувають емоційно-експресивного забарвлення, інші втрачають його. При цьому слід зазначити, що описувані явища спостерігаються в українській мові паралельно з російською. Так, привертає увагу емоційно-експресивна насиченість слів *лідер*, *акція*, що сьогодні дуже активізувалися, замінюючи питомі *ватажок*, *дія*. Часто надають перевагу дієслову *імпонувати* перед питомим *побобатися*. Подібних прикладів безліч.

У чому причина змін емоційно-експресивного наповнення подібних слів? Очевидно, до цього має пряме відношення активний процес входження книжної лексики в літературно-побутове мовлення трудящих, частотність уживання книжних слів. Адже відомо, що з поширенням освіти маси оволодівають значним фондом літературної лексики, велику частину якої становить іншомовна, зокрема інтернаціональна. Серед запозичень переважають, як відомо, стилістично нейтральні слова. Лише потрапивши до нашої мови, вони можуть набувати певного експресивного забарвлення, обрости з часом конотаціями (додатковими значеннями).

Донедавна ми звикли звати *лідером* провідного діяча буржуазної партії, вживати це слово щодо Заходу й капіталістичного світу взагалі: *лідери демократів*, *лідери опозиції*, *лідери демократичної більшості*. Сьогодні це слово поширилося і в нашому «внутрішньому вжитку» щодо явищ життя радянського суспільства. Так, піонерія 30—60-х років знала *вожатих*, які очолювали загони, вели організаційно-виховну роботу з школярами. У комсомольців були *ватажки*, котрі становили авангард молоді, її провідну силу. Приблизно з середини 70-х років дедалі все настійніше пробиває собі дорогу *лідер*: *лідер молоді*. При цьому слово має позитивне забарвлення. Напр.: «Тільки тоді розкрився по-справжньому його [Миколи] характер, організаторські здібності керівника, *лідера*, коли командиром загону їздив з нами на Сахалін. Ось коли я зрозуміла, чому до нього тягнуться товариші, розуміють його й цілком довіряють».

Навіть у спогадах про далекі 20—30-ті роки вживають сучасне *лідер*, а не тодішнє *ватажок*: «У Харкові відбувався Другий з'їзд Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, і наш миколаївський *лідер* Яків Городський всю миколаївську літературну братію забрав на цей з'їзд», «До сімдесяти п'яти Павло [Усенко] уже не дійшов. Але поки він був живий, лишався в ролі нашого *лідера*, старшого друга і порадирика» (С. Крижанівський).

Неабияку роль в активізації вживання іменника *лідер* та його похідних, очевидно, відіграла висока частотність їх у спортивному мовленні. Близьким до цього, наприклад, є вживання слова *лідер* для називання окремих осіб або групи, колективу, що перемогли в якомусь змаганні: «Підшефне господарство об'єднання — радгосп «Кіровський» — з відстаючих вийшло в цьому році в *лідери* змагання».

Похідні утворення також мають позитивне забарвлення, наприклад, *лідерство, лідирувати*: «Я хочу закликати вас до того, щоб комсомол був душею змагання в усьому — в навчанні і роботі, в художній, науково-технічній творчості, в організації дозвілля ... В це змагання повинні включатися і конкурси за право на висунення і *лідерство*», «Це на майбутнє. А поки *лідирують* ті галузі, де запровадження радіотехніки найперспективніше, наприклад, автомобільна».

Лідер — не просто звичайний керівник, а вищий на голову від інших здібний організатор і вмілий працівник, майстер своєї справи: «У кожному театральному колективі повинен бути не просто керівник, а *лідер*, натхненна творча особистість».

Досить докладну характеристику *лідера й лідерства* знаходимо у виступі Б. Олійника на відкритих партійних зборах Київської письменницької організації: «Активність часом починається й закінчується на деклараціях. Але ж ми маємо висувати на керівні посади людей з активною життєвою позицією».

Лідерство завойовується часом невдячною, чорною працею, нерідко й за рахунок несповнених творчих замислів. *Лідер* має не закликати, а чинити так, щоб реальні дії ставали заклик до поступу. Має володіти осмисленою мужністю: підставляти себе, захищаючи свого колегу, який у чомусь збочив, доскіпуватися до всього, чим клопочеться суспільство, йти у повен зріст на кривду, навіть коли вона посідає найвище крісло».

Але нерідко буває й так, що позитивність змісту іменника *лідер* затушовується, експресивність його зневиразнюється. Про втрату експресивного забарвлення свідчить уживання при слові *лідер* відповідних означень: «Окремі колективи [науковців], які не підготували своїх *активних лідерів*, втрачають науковий потенціал», «Не маючи *перспективних лідерів*, десятиріччями перебувають [деякі наукові колективи] у стадії формування наукового напрямку». В уяві тих, хто вжив названі епітети, *лідер* не має оцінного змісту. Але подібні словосполучення, очевидно, не дуже вдалі: неактивного, неперспективного лідера просто не може бути, адже *лідер* — керманіч, ватажок, отже обов'язково активний і перспективний.

Застосування лексеми *лідер* до діячів віддалених епох здається не зовсім доречним, сприймається як анахронізм.

Схожі зміни відбуваються й з іншим запозиченням — *акція*. Деякі дослідники характеризують іменник *акція* як такий, що в нейтральних контекстах, а тим більше для позначення позитивних явищ, уживається рідко. На сьогодні така характеристика не підтверджується мовною практикою. Слово *акція* в мові преси має досить широке емоційне забарвлення — від негативного до позитивного або просто нейтрального. Так, у збірнику документальної прози «Письменик і час» С. Залигін говорить про *якісь акції*, що здійснюються саме в ці хвилини нашого буття, *акції*, які «можуть мати колосальний вплив на все наше майбутнє, визначать його». Цілком зрозуміло, що *акції*, про які йдеться, можуть бути і позитивні, й негативні.

У пресі йдеться про масові трудові акції, акції тижня дії, акції на захист миру, антивоєнні акції, піонерські акції, акції протесту проти ядерних випробувань, мирні акції. Ось приклад негативного змісту: «Ці поліцаї брали участь у страшній акції сорок третього року...» (Ю. Мушкетик). Та чи інша експресія стає виразнішою, коли іменник поєднується з означенням типу *мирна, трудова, піонерська* або *піратська, звіряча, кривава* та ін. Але це є свідченням нейтралізації іменника *акція*: ужитий без означення, він має досить загальну семантику.

Таким чином, розглянуті приклади ілюструють зміни, що відбуваються в лексичному складі мови сьогодення, зміни, зумовлені смаками й уподобаннями, а не появою нових предметів чи понять. Смаками й уподобаннями, очевидно, пояснюються деякі зміни щодо частотності вживання певних лексем, їх сполучуваності з іншими словами. Наприклад, значно розширила межі своєї сполучуваності лексема *актуальний*. Крім назв абстрактних понять (переважно віддієслівних іменників), *актуальний* поєднується також і з назвами конкретних предметів. Сьогодні *актуальні* не лише питання, завдання, події, а й *спідниці, футболки* тощо. Напр.: «Колектив об'єднання імені Рози Люксембург так гостро реагує на всі зміни і напрями в моді, що я залюбки ношу футболки, блузи, плаття, джемperi, виготовлені тут. Їх перевага в тому, що вони й *актуальні*, й недорогі», «Модними будуть *спідниці середньої довжини*... Не менш *актуальні* *спідниці зі складками*».

Звичайно, не слід вважати такі словосполучення загальноживаними, вони є okazіональними, тобто випадковими, хоча варто зауважити, що їх поява не випадкова, а зумовлена потенційними можливостями слова *актуальний*, розширення семантики якого пов'язане з розширенням його сполучуваності.

Активізувалося вживання іменника *підприємливість*, досі відомого лише в книжних текстах. У цьому відіграв роль авторитет партійного з'їзду, з трибуни якого пролунало це слово. Журналісти підхопили його і ввели до свого лексикону: «І ще про одне — *підприємливість* господарів майстерні. Буває і в неї «міжсезоння», коли роботи малувато. У таких випадках вони організують приймання замовлень на підприємствах».

Деякі інші зміни в лексиці спричинені новими відкриттями, винаходами, поглибленням наших знань про навколишній світ, знайомством з новими явищами й процесами дійсності, дальшим розвитком системи художніх мовних засобів. Сюди можна віднести зміни в семантиці окремих слів, появу нових слів і словосполучень, активізацію певних способів словотвору.

Відомо, що в мові постійно діють процеси семантичного розширення слова, обростання його новими значеннями, процеси смислової диференціації, спеціалізації й термінологічного виокремлення. Вони взаємодіють між собою і в різні відрізки часу виявляються неоднаково

во. Визьмімо звичайні загальноживані дієслова *забруднювати, забруднити* та їх похідні *забруднений, забруднення*. Усі вони набули сьогодні нових значень, що спеціалізуються, вискремлюються як термінологічні: *радіаційне забруднення води, радіаційно забруднена вода, забруднити воду радіаційними викидами*. «Нинішня весна — етап відповідальної роботи, пов'язаної із запобіганням можливої міграції *радіоактивних забруднень* під час весняного паводка», «Максимальні *рівні забруднення* були в радіусі близько 10 км від АЕС, крім того, утворилися *забруднені смуги* в напрямі на захід і північ середньою шириною 10—15 кілометрів».

Їхнє вживання аналогічне до однотипного гнізда *заражати, заразити, заражений, зараження*, широко відомого в медичній термінології, а тепер і в радіобіологічній. Напр.: «З'явили [в Чорнобилі] *заражений радіоактивними частинками шар землі*». У Словарі за ред. Б. Грінченка знаходимо лише *брудити, забрудити, забруднити*. Те саме в Уманця і Спільки. Тільки в третьому, виправленому й доповненому виданні Словаря за ред. Б. Грінченка було включено до реєстру *забруднення та забрудненість*. Досить повно дане гніздо представлено в «Правописному словнику» О. Ізюмова, (Х., 1931): *забруднений, забрудненість, забруднення, забруднити, забруднити, забрудняти*. Російсько-український словник 1968 р. фіксує *бруднити, забруднювати* (стаття *пачкати*), *забруднити, позабруднювати, побруднити* (стаття *запачкати*), *забруднений (запачканий), бруднення, забруднювання (пачканье)*. В СУМі представлено *бруднити, бруднення, забруднювати, забруднити* і рідко *забрудити, забруднений, забруднення, рідко забруджений*.

Основне значення дієслова *забруднювати* — «робити кого-, щонебудь брудним». Відтінок цього значення — «розчиняти, розпилювати (у воді, повітрі і т. ін.) речовину, що надає чомусь брудного кольору або робить його непридатним, шкідливим для використання». У наші дні у зв'язку з потужним розвитком промисловості, особливого поширення набуло вживання саме цього відтінку: промислові відходи потрапляють у повітря, у воду, в землю, роблячи їх непридатними, а то й шкідливими для використання, — тобто забруднюють їх. Специфічним забруднювачем повітря, води, землі, всього навколишнього середовища є викиди радіоактивних речовин. Саме у зв'язку з аварією на ЧАЕС у мові засобів масової інформації дуже активізувалися дієслова *забруднювати, забруднити* та їх похідні — *забруднений, забруднення*: «Аналізи на ринках показують: і ця продукція [чорниця та суниця] *не забруднена*», «Як і очікувалось, цього року, за відсутності зовнішнього *забруднення*, плодоовочева продукція, що доставляється киянам, абсолютно чиста». Особливістю нового слововживання є те, що активізувалася частина відтінку семантики слова і зазнала термінологізації: важливо, що розчинена, розпилена речовина робить щось непридатним, шкідливим для використання. Значення «надавати брудного кольору» неістотне для даного випадку, оскільки радіоактивне випромінювання невидиме для нас.

Іменник *забруднення* передає суть опреченої дії або її результату: *максимальні рівні забруднення і міграція радіоактивних забруднень*. Слово побутує і з означенням, і без нього. Означення буває спеціальне, вузьке: *радіаційне забруднення* — і загальноживане: *сильне (слабке) забруднення*. Воно може мати залежне, кероване слово, що стоїть у родовому відмінку і має свої додатки: *забруднення повітря радіоактивними відходами*.

З подіями на ЧАЕС пов'язані типові вислови професійного та офіційно-ділового мовлення — *ліквідувати наслідки аварії, ліквідація наслідків аварії*. У публікаціях засобів масової комунікації вони співвідносяться й з іншими життєвими явищами, не лише з аварією. Напр.: «Багато киян у ці суворі зимові дні беруть участь у *ліквідації наслідків снігопадів*». Від цього кореня (*ліквід-*) утворені й нові окаціоналізми — *ліквідатор, ліквідаторський*, ужиті автором інформаційної замітки в «Літературній Україні» від 4 червня 1987 р. про зустріч українських письменників із самодіяльними митцями-прип'ятчанами: «Письменники допитувалися В. Шовкошитного, коли й де можна прочитати його *«ліквідаторські»* цикли (*«ліквідаторами»* називають себе учасники ліквідації наслідків аварії [на ЧАЕС])».

Зміни в лексиці найчастіше пов'язані зі змінами в житті суспільства. Важливі події активізують застосування як нейтральних загальноживаних слів, так і стилістично маркованих. Так, величезний інтерес до проблем війни і миру, якими зайняті уми мільйонів, позначився на вживанні відомого у нас і раніше запозиченого терміна *мораторій*. Із вузького кола терміносфери він вийшов у загальну лексику, став відомий найширшим колам завдяки засобам масової інформації, термін міжнародної дипломатії став загальноживаним словом із новим значенням, пов'язаним з обмеженням певними часовими рамками заборони на проведення ядерних випробувань.

На цих та подібних прикладах простежуються взаємно протилежні явища окниження та демократизації, характерні для сучасного стану української мови. Співвідношення цих двох явищ різне в кожному даному випадку: не можна говорити про перевагу одного над другим узагалі, а лише конкретно щодо певного факту. Окниження мови відбувається в основному за рахунок насичення її термінами, специфічними словами й зворотами, характерними для писемного стилю. Демократизація мови виявляється в зростанні ролі експресивної лексики: останнім часом засоби масової комунікації рясніють неологізмами цього типу. Так, префікс *за-* виявляє активність при утворенні дієслів, що передають поняття високого ступеня, надміру дії, наприклад, *заінженеритися*, тобто «захопитися технізацією»: «На перший погляд може здатися, що на підприємстві [«Прикарпатліс»] дбають лише про впровадження прогресивних технологій глибокої переробки деревини, повністю *«заінженерилися»*. Слово належить до експресивного шару лексики, має розмовний характер.

Слова заорганізованість, заорганізований не нові в мові. Але сфера

Їх уживання досі була обмежена офіційно-канцелярським побутом. Словники навіть не зафіксували їх. Але оскільки явище заорганізованості набуло значнішого, ніж досі, поширення, про нього заговорили скрізь, а через пресу, радіо, телебачення назва явища стала відома населенню, поширилася в сферу публіцистичного, побутового мовлення, отже стала загальномовною.

Заорганізований — «здійснений за наперед розробленим планом»: «*Заорганізовані* поїздки в колективи, відрядження на підприємства зовсім не те, що безпосереднє спілкування з творчим, допитливим і молодим ще людом». Слово *заорганізованість* набуло негативного забарвлення, ним передають значення надміру ознаки організованості, що сковує ініціативу: «Діючий нині типовий навчальний план змушує перевантажувати слухачів лекціями, веде до *заорганізованості* в роботі з ними», «Надмірна *заорганізованість* привчає учнів до пасивності, утриманства».

Дуже влучно використано епітет *заорганізована* в доповіді Л. М. Новиченка на червневому (1987 р.) Пленумі правління СП України. Відзначаючи велику роль проведення міжнаціональних святкувань у братніх республіках, він водночас зауважує: «Нагромадилося в цій практиці [міжнаціонального спілкування] й чимало шаблонів, стереотипів, урочистої, сказати б, нудоти і надто *заорганізованої* патетики, яка веде до витравлення живої душі з таких потрібних громадсько-літературних акцій, позбавляючи їх, до речі, й тієї прямої діалогічності в розмові з читаючим народом, яка зараз особливо на часі».

Посилення боротьби за рівень, ступінь досконалості різних галузей господарської або розумової діяльності відбилося в уживанні не тільки відомих раніше словосполук типу *культура виробництва (праці)*, *культура мови (слова)*, а й нових, наприклад *культура будівництва*: «В жодних соціалістичних зобов'язаннях [київських будівельників] ми не зустріли пункту про *культуру будівництва*».

Фактор — відоме в мові здавна в різних тлумаченнях. Сьогодні воно стало широко вживаним у словосполученні *людський фактор*, що включає в себе значення діяльності людини: «*Людський фактор* — це не сама людина, а її діяльність, активізація людського фактора — це, по суті справи, активізація діяльності людей — виробничої, соціальної, політичної, ідеологічної і т. д.», «Одне з перших місць в успішному здійсненні стратегічних накреслень партії відводиться підвищенню ролі *людського фактора*, основним змістом якого є те, що людина — тільки вона! — є основною виробничою силою, і тільки їй — людині — належить вирішальна роль у прискоренні розвитку всього нашого життя».

Військовий термін *прорив* набуває нового відтінку — «захід наступального характеру, розрахований на подолання рутини і прокладання шляху до нового, прогресивного»: «Нам потрібні в промисловості, і особливо у вітчизняному машинобудуванні, в науково-технічному

прогресі справжні *прориви*. Основи для цих *проривів* закладають сьогодні».

Таким чином, мова преси наочно відображає появу нових слів у зв'язку з появою нових предметів і понять, із зміною стильових смаків та уподобань, з поглибленням людського пізнання тощо. У ній відбиті процеси семантичного та емоційно-експресивного розвитку лексики, зміни в частотності і в сфері вживання слів, їх сполучуваності.

ХУДОЖНЄ СЛОВО - МОВНИЙ ЗНАК КУЛЬТУРИ

*Мовно-художня практика — джерело
розвитку літературної мови,
основа становлення художньої норми.*

*Загальноживані слова, стаючи
індивідуальними епітетами, метафорами,
взагалі художньо-образними засобами,
розкривають свій багатогранний зміст.*

*Саме художня література дає нам
зразки постійного шліфування вислову.*

*Художній стиль належить
до культурних цінностей, які зв'язують
воедино всі покоління.*

Загальні зауваження

Норма художнього стилю відрізняється від загальнолітературних мовних норм. Письменник не обмежений тільки нормативним словником, він має право, продиктоване естетичними законами створення художніх текстів, на використання рідковживаної лексики, неологізмів і архаїзмів, індивідуальних несподіваних висловів. Індивідуальна мовотворчість письменника займає особливе місце в загальній мовній практиці. Письменник — носій літературної мови, але він і найактивніший творець національної мови в тому розумінні, що глибоко відчуває найтонші порухи народного слова, що в особистісному відтворює багато разів пережите живе слово народу. Тому і є таким авторитетним слововживання письменників, коли йдеться про усталення мовностилістичної норми.

Під пером майстра оновлюються, засвічуються новими гранями давно відомі лексичні скарби. Від незвичної сполучуваності слів народжуються індивідуальні епітети, метафори, які в поєднанні з емоційно вираженою думкою утворюють конденсовані засоби вираження — мовні знаки української національної культури. Естетичний смак до художньо досконалого вислову, вміння прочитати мовні знаки культури виховується практикою лінгвостилістичного аналізу художніх текстів.

Про поетичний словник І. Франка

● *О слово дзвінке, озиваєшся
в славі
До нас ти крізь давні
століття їмлаві.*

Л. Первомайський

У відомому дослідженні «Із секретів поетичної творчості» І. Я. Франко писав: «Поет користується в значній мірі готовою вже поезією мови, готовим запасом абстракцій і абревіатур, але все-таки треба признати, що правдиві поети ... з багатого запасу рідної мови вміють вибрати власне такі слова, які найшвидше й найлегше викликають у нашій душі конкретне зміслове враження».

«Конкретними зміслами» називає І. Франко зорові, слухові враження, дотикові, фізичні відчуття, що знаходять вираження в словесних картинах. Не підвладні часові тонкі спостереження Франка над таємницями Шевченкового слова виховують естетичне розуміння художньо-словесного образу, перекидають містки від світу поетичної уяви до реальних явищ навколишнього життя.

Поетичний словник і фразеологія несуть на собі відбиток конкретного історичного часу. Традиційні образи кожен поет переживає по-новому. Лірика І. Франка збагатила українську поезію як у тематичному й жанровому плані, так і щодо розвитку стилістичної семантики суспільно-політичної лексики та фразеології, щодо оновлення традиційного словника інтимно-ліричного мовлення. Від громадянського звучання гімну «Вічний революціонер» з його рішучістю, переконливою вірою в здійснення ідеалів до перейнятих тугою інтимних «жмутків» «Зів'ялого листя» — така велика амплітуда людського почуття. Є у І. Франка наскрізні улюблені образи-слова, словосполучення, які визначають індивідуальне бачення світу. Так, ідея боротьби за справедливий суспільний лад утілена в символічному образі каменярів. Поет упластичнює, за його висловом, працю каменярів-революціонерів, викликаючи в уяві зорові, фізично відчутні картини. У поезії «Каменярі» певне зміслове і стилістичне навантаження виконують слова-синоніми *дорога, шлях, гостинець, путь*. Спершу це нібито конкретна дорога, яку прокладають каменярі:

... аж тоді підуть по цій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди...

Синонім *гостинець* розкриває свою метафоричну семантику в такому контексті:

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо *гостинець* і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Від конкретної дороги, твердого гостинця асоціативні зв'язки ведуть до фразеологізму суспільно-політичного змісту *шлях поступу*:

Ми рабами волі стали.
На *шляху поступу* ми лиш каменярі.

Це вже не звичайна дорога, не твердий гостинець; каменярі рівняють «правді путі», бо *шлях поступу* — це і є шлях, яким придуть *правда, воля, нове життя*. Показником семантичного зрушення в прямому значенні слів-синонімів є їхні конкретні зв'язки зі словами *боротьба, правда, воля*. Не поодиноким публіцистичний вислів *рівняти правді путі* в поезії І. Франка, наприклад, варіант *рівняти стежку правді*:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді!

Частково видозмінений цей образ у вірші «Рубач (із переказів народних)», в якому подібно до «Каменярів» розвивається ідея прокладання шляху для правди і волі. Цей шлях торує робітник — рубач, який прочищує «путь волі й правди сміло». *Путь волі й правди* — вислів, що за своєю оцінною семантикою стоїть в одному ряду з іншими публіцистичними висловами, уживаними І. Франком: *дорога широка і вільна, несхитна і ясна*, дорога, яку вороги називають «нечестивою». Каменярі-революціонери обирають важкий, тернистий шлях, а не «утерті стежки»; порівняймо контекстуальні синоніми до оцінних епітетів *невторований*, тобто важкий шлях, і шлях «*Без стежки, кладки і без перелазу*» («Нове життя»). Емоційно-експресивний заряд містить у собі антонімічне вживання понять *великі дороги і вузькі та круті манівці* («Не забудь, не забудь Юних днів, днів весни»).

Терни — ще один наскрізний вузловий образ Франкової поезії, який містить у собі негативний оцінний зміст. У семантико-стилістичних зв'язках індивідуального мовлення І. Франка розрізняються загальномова метафора типу *тернистий шлях* (пор.: «Шлях заріс *тернами*»), властива громадянській ліриці, й вислови, що мають тлумачення «приносити страждання». Пор.: *букет із тернових колючок, твоє серденько — колюче терня, ранили м'яке серце тернами*. Для інтимної лірики характерне протиставлення *рож* (або *розмарину*) і *тернів* як приємних і неприємних емоцій. Отже, слово-образ *терни* розвиває своє переносне значення в усталених фразеологічних зворотах суспільно-політичного, громадянського звучання і в метафорах інтимно-ліричного мовлення.

Високий стиль громадянської лірики І. Франка наповнений суспільно-політичною фразеологією, в якій символічно звучать образи *правого, високого діла* (*йти на чесне, праве діло*), *святої боротьби*,

боротьби за ідеї, образи волі, вольності (воля люду, раби волі, вольності слова, запах вільності), святої, живої, ясної правди.

Характерний для громадянської поезії І. Франка синонімічний ряд *люд, людськість, народ, чоловіцтво*. Виразно зазвучав серед цих слів синонім *мільони*, вжитий у гімні «Вічний революціонер»:

Словом сильним, мов трубою,
Мільони зве з собою,—
Мільони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Той самий словесний образ повторюється і в циклі «Веснянки»:

Мільйони чекають щасливої зміни,
Ті хмари — плідної будущини тіні,
Що людськість, мов красна весна, обновить...

Семантично вагоме у громадянській ліриці І. Франка слово *будущина*. Воно входить в індивідуально-авторський синонімічний ряд *розвидняючийся день, грядущий день, краща прийдесть людська*, становлячи в ньому нейтральний компонент. Стилістично нейтральним відповідником до цих висловів у сучасній літературній мові виступає субстантивований прикметник *майбутнє*. Контекстуальні синоніми до названого поняття — вислови з Франкової поезії: *обновлений, щасливий світ, світ правди й волі, світ будущий, день новий* і под.

Громадянські мотиви лірики І. Франка розвиваються навколо усталених публіцистичних метафор, арсенал яких збагачується за рахунок індивідуальних образів-символів, наприклад:

Чого важкий свій молот каменярський
Міняєш на тонкий різець Петрарки?

У наведених рядках «важкий молот каменярський» — це символ пристрасної громадянської поезії, а «тонкий різець Петрарки» — інтимна лірика поета.

Наскрізні слова-образи, зокрема ті, що виявляють поетичну традицію, зазнають в індивідуальному стилі І. Франка семантичного ускладнення. Показовим щодо цього є символ *пуга*. Наведемо приклад синонімічного ряду, сформованого на основі Франкового слововживання: *пуга, окови, кайдани, верії, дракони, спрут* і под. *Пуга* порівнюються зі зміями, що обвили Лаокоона:

Мов Лаокоон серед змій,
Так люд увесь в тих пугах в'ється...
Ой, і коли ж той спрут страшний
На тілі велетня порветься?

Крім конкретного значення слова *пуга* (*пуга* глибоко врізаються в тіло людини), часто вживаються у поезії І. Франка публіцистичні метафори типу *пуга слабкої волі, пуга духу, пуга розуму, думки, пуга брехні, пуга фальші і облуди*, наприклад, у поезії «Картка любові»: «пуга недумства, темноти, і зависті, і людовладства, й горя».

Найхарактерніша сполучуваність — *рвати (порвати), ламати пута, окупи* та ін.

Подібно до *тернів*, образ яких по-різному трансформується в громадянській та інтимній ліриці І. Франка, вузлове поняття *пута* так само набуває неоднакового стилістичного звучання. З одного боку, *рвати пута, ламати кайдани* — типові фразеологізми громадянської високої поезії, а з другого — вони виступають як форма втілення інтимно-ліричного слова, як образ, що передає силу інтимного почуття:

Якби знав я чари, що спиняють хмари,
Що два серця можуть ізвести до пари,
Що ламають пута, де душа розкута...

«Я — кайданник!» — говорить про себе ліричний герой, передаючи думку про силу почуття, що оволоділо ним:

Сам від себе геть за море
Я тікаю... Чи втечу?
Я — кайданник! Власне горе
За собою волочу.

«Різцем Петрарки» написано класичні рядки «Сікстинської мадонни» — «Хто смів сказати, що не богиня ти?» І так само, як кохання Петрарки пережило поета в його сонетах, так і Франкові почуття, перелиті в пісні, втілені в цілком реальних і водночас несподіваних словесних зв'язках, за якими постають розгорнуті зорові картини, й сьогодні вражають нас силою незглибимого почуття:

Мов золота мушка, в бурштиновій
Хрусталь залита, в нім віки триває,
Цвістимеш ти, — покіль мій спів лунає.

Цвіт художнього слова Олеся Гончара

● У вигляді мови природою
дано людині великий скарб.
Не тільки користуватися
ним, рідним словом, але
й натхненно рости, і
оберігати його коріння
й леліяти його цвіт —
ось тоді воно й буде запашним
та співучим, сповненим музики
й чару, життєвої правдивості
й поетичності.

О. Гончар

Коли говорять про місце письменника в історії національної мови, насамперед мають на увазі взаємозв'язок між загальнонародною мовою і мовою його творів. Художнє мовлення — двобічний процес. З одного боку, загальнонародна мова є основою, будівельним матеріалом творчості письменника, а з другого — талановитий майстер збагачує літературну мову новими значеннями чи відтінками значень слів, новими словосполученнями.

Таким помітним явищем в історії української літературної мови є творчість Олеся Гончара. Цвіт народного слова й подих нашої доби поєдналися в ній. Це мова глибоко народна і разом з тим дуже сучасна. Найдавніші шари української лексики і найновіші слова епохи НТР взаємодіють у ній. Досить прочитати кілька сторінок, наприклад, з роману О. Гончара «Твоя зоря», щоб відчутти поєднання цих мовних стихій, з одного боку: *гасати, розбуркати, налігач, пирій, бігунки, ковбана, пуголовки, літепло, макотертик, хвицьнути, прокушпелити, вклубоватися, замазюра, полумисок, вигоцувати, будяк, пасльон, дереза, байраки, глинища*, а з другого — *автострада, траса, смог, мегаполіс, екстреміст, уїкенд, сейф, кондиціонер, гудрон, хайвей, акселератка, неон, білдинг, пакгаузи, резервуари* і т. д.

Не в усіх творах О. Гончара і навіть не на всіх сторінках названого роману спостерігаємо такий контраст лексичних одиниць, але в цілому поєднання різностильових елементів, їх контрастне зіткнення є характерною ознакою індивідуального стилю О. Гончара. Стимулюється воно ідейно-художніми, композиційними особливостями твору. Так, у романі «Твоя зоря» сюжет розгортається в двох планах: один — життя радянського дипломата Заболотного за кордоном, другий — його поетичні спогади про степове дитинство. Кожний із цих планів актуалізує відповідні шари лексики, які в контрасті творять художню цілісність. Протиставлення лексичних планів, зумовлене сюжетним стрижнем, спостерігається і в романі «Тронка». Сюжетна лінія чабанського життя актуалізує слова типу *гирлига, брейцара, отара, кошара, окот*; життя льотчика — *лічильник Гейгера, пропелер, шаломефон, полігон* тощо. Сильова контрастність мовних засобів,

Їх несподівані зіткнення, проходять через усі твори О. Гончара, часто реалізуються і в мікроконтекстах: «На пагорбах кози космічної ери пасуться» («Берег любові»), «Ну що ж ти, юнак з робітничого передмістя, знайшов у тому струхлявілому Яворницькому? Собори... шаблі козацькі... курені. Так це ж все реквізит історії, мотлох минулих віків. В час ракет хіба таким нам займатись? — повчає Лобода Миколу Баглая» («Собор»), «Юна, переповнена мріями душа знаходила віраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де племінчик на гнотику був єдиним неонам наших осінніх ночей, де взимку сміливий маляр — мороз малював на вікнах буйні свої вітражі — білі розкошисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків» («Твоя зоря»).

Чи не найхарактерніша ознака індивідуального стилю О. Гончара — його словотворення. Художнє мислення вимагає не просто форм, адекватних змістові, а й розвитку художньої мови як складної системи зображальних засобів. Талановитий митець часом відчуває брак засобів, їх обмеженість, і це дає йому право на «експеримент» в естетичному освоєнні світу. План вираження в художньому творі стимулюється планом змісту, ідейно-художніми пошуками автора. Поверхнева структура індивідуальних словотворень письменника, як правило, ускладнена глибинною семантикою і спирається на несподівані метафоричні зв'язки. Водночас неабияка роль в утворенні лексичних новацій належить і аналогії. Наприклад, активною моделлю українського словотвору є збірні назви середнього роду на -я з подовженим попереднім приголосним. У СУМі, зокрема, засвідчено іменник *квіття*. Активно вживає це слово в прямому і переносному значеннях О. Гончар: «А в степу! Там росичка буде тепла, там вона виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок світиться нею, і різне польове *квіття*...» («Твоя зоря»). У романі «Собор» слово *квіття* набуває образного значення «квіття доменних заграв».

За словотвірною моделлю збірних іменників на -я О. Гончар створює оказіоналізм *крайсвіття* (пор.: без меж — *безмежжя*, без люду — *безлюддя*). Іменник *крайсвіття*, не зафіксований словниками, має у О. Гончара виразне експресивне звучання: «Сірою пустельністю, льодовими вітрами зустріло його (Овідія) це античне *крайсвіття*» («Берег любові»). До оригінальних індивідуальних знахідок, яких немає в сучасних словниках і в матеріалах лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, належать також: *парусся*, *вітрилля*: «Скільки їх, молодих, перейшло тут через «Оріон», скільки гартувалось під його вітриллями!», «...в снопах світла, під повним *паруссям*, повертаючись із плавання, рухався по обрїю «Оріон» («Берег любові»). Характерно, що О. Гончар часто конкретизує походження оказіоналізму загальноновживаним прикметником або іменником: «Ось тут опинився, у цім *крайсвітнім* вигнанні» («Берег любові»), «Він тут — як вчений! Все кроїть та мис цупке, злежале,

спеціально оброблене, у лляній олії виварене парусся. Чи то пак парусину, бо тільки після його рук воно стане паруссям!» («Берег любові»).

Активізує письменник і характерні для української мови утворення типу базикало: *тиняйло, порубайло, причіпайло*, що мають високий ступінь суб'єктивної оцінки.

Подібно до наявних у словнику іменників *відчайдух, легкодух, слабкодух, вовкодух* зустрічаємо в творах О. Гончара: *дрібнодух, черстводух, пустодух*. До речі, слово *дрібнодух* вживав Б. Грінченко, а *пустодух* і *черстводух*, що виникли за аналогією, належать до авторських утворень. За зовнішньою оболонкою слів проступає й певне ідейно-художнє навантаження: ними автор передає внутрішню бідність, порожнечу людини. Пор.: «Себелюбцем, рабом своїх забаганок, *черстводухом* жорстоким — хотів би ти стати таким?» («Бригантина»), «Молоді, зовсім юні, а такі вже *черстводухи*» («Собор»).

Суб'єктивно-оцінний словотвір спирається на зіставлення, стилістичне відтінювання слів-характеристик у тексті: «Є люди, що мало чим цікавляться, я їх *дрібнодухами*, чи й зовсім *пустодухами* називаю» («Бригантина»). Негативна характеристика, що міститься в слові *пустодух*, посилюється ще й асоціацією з іменником *пустоцвіт*.

Закладені в мові потенційні можливості творення іменників жіночого роду на *-ка* реалізує О. Гончар у низці слів, одні з яких більш звичні, інші — відбивають індивідуальну мовну практику, наприклад: *екскурсоводка, поетка, епігонка, зцілителька, баламутка, прокурорка, гонивітерка* тощо.

Досить багато зустрічаємо в О. Гончара утворень із суфіксом *-ач (-яч)* з явним негативним відтінком: *вимагач, розпитувач, допитувач, бренькач, руйнач* (є також *руйнитель*) тощо.

Зростання уваги О. Гончара до новотворення необхідних йому слів можна побачити на прикладі навіть одного слова, зокрема терміна *впередсмотрящий*. Так ще вживає його автор у романі «Тронка». А в «Бригантині» О. Гончар вперше вживає прозорий своєю формою іменник *впередзорець*: «юний вартовий — *впередзорець* ходить по табору», «Вони, *впередзорці*, як тільки було помітять небезпеку, запалюють смолу в бочках». У сучасних словниках не фіксуються *суховітриця, осідлисько, безстрашник, нудьгар, вітровійка, безквартир'я, бенкетяр, всемогутець, супровідець, неохайник, відлука, збезвіститися* та ін. Кожне з цих слів органічно вмотивовується в тексті, збагачуючи експресивну палітру письменника.

Індивідуальна палітра О. Гончара засвідчує його постійний пошук найпотрібнішого слова в художньому цілому. Так, широко вдається він до зменшувальних форм середнього роду. Позитивної суб'єктивної оцінки набувають вони у повісті «Бригантина»: *школярчата, вчител'ята, бурсачата, пацанча, кульбача* і навіть *хуліганча*. Потяг письменника до вживань такого типу відчувається і в інших творах, зокрема в «Твоїй зорі»: *жайворонча, дикунчата, парубча* тощо.

О. Гончар належить до тих письменників, яким властиве глибоке філософське осмислення зображуваної дійсності, віднайдення узагальнених слів-образів. Символічний зміст слова виявляється у творчості О. Гончара особливо яскраво. Він відчуває асоціативну багатоплановість загальновідомих символів, уміє відкрити найвищий ступінь концентрації метафоричного й оцінного в слові, надати звичайній назві символічного звучання. Завдяки авторському осмисленню й художньому втіленню символічними стали вже назви його творів «Прапороносці», «Тронка», «Собор», «Циклон», «Бригантина», «Берег любові», «Твоя зоря». Кожна з цих назв вносить індивідуальні, авторські акценти в семантику слів.

Тронка у О. Гончара — це звук рідної землі. Духовність людини не мислиться без звучання в її душі рідної землі. Символічний зміст слова *тронка* зумовив вихід його за рамки індивідуально-авторського вжитку.

У романі «Твоя зоря» індивідуально-авторських характеристик набуває символічний образ *дороги*. «Мчимось» — так починається один з перших розділів. І образ *дороги* вже «не відпускає» читача протягом усього роману як образ нескінченності життя, як образ долі людської. «Дорога — це ж завжди тайна. В її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською судьбою...» «У кожному разі, — пише О. Гончар, — мене *дорога* щоразу чомусь дуже хвилює. Чи буде то маленька стежина, що побігла в поля, чи сучасна гудронова траса».

Символічний образ у художньому творі завжди стає центром усієї ідейно-образної системи, притягає інші тропи. Роман «Собор» не можна уявити без символічного образу *собору*: *велет тисячолітній, епіцентр життя Зачіплянки, юний виквіт краси, сива скеля віків, собор сяйнує, заблакитнів небесно, вночі собор молодіє; собор увесь якийсь наповнений... біліє фантастично, мов вітром натягнутий парус, парусно-повний. Навіть ночі зачіплянські соборнобілі і дуби — це лісові собори*.

Створюючи образи узагальнені, символічні, письменник часто «відштовхується» від зорових відчуттів. Складне переплетення традиційного та індивідуально-авторського спостерігаємо у назвах кольорів. Як втілення світла, простору, вічності, духовності виступає у О. Гончара блакитний колір. Особливо це виявляється в авторських відступах, у пейзажах, наприклад: «В струменях світла і *блакитності* купаються баі собору. Єлька з самого дитинства звикла бачити його *голубі маківки, що на сонці блищать*», «...в далечі, за маревом сонця, *блакитніє* оте високе, вершечок мрії дитячої. *Блакитні планети* твого дитинства».

Як іде письменник від загальнономовного значення назви кольору до індивідуально-поетичного? *Голубі маківки собору* — це пряма назва кольору. А *блакитніє* оте високе, вершечок мрії дитячої — це перехід до другого плану, до відчуття чогось нематеріального. *Блакитні*

планети дитинства — найвища конденсація образного вживання, не назва кольору, а дитяче відчуття мрії, також надзвичайно прекрасного.

Як відомо, символіка блакитного кольору властива не лише О. Гончару. Цей колір був улюбленим і в поезії В. Сосюри, П. Тичини. Без нього не можна уявити творчість С. Есеніна і М. Горького. Але О. Гончар вносить в художнє звучання блакитного кольору свої «обертони», свої «прирошення смислу». У символічному вживанні майже зникає уявлення про конкретну кольорову ознаку, і слова стають символом мрії, краси, духовності. При цьому часто відбувається асоціативне зближення, зокрема кольору й звуку, порівняймо *блакитні звуки*.

Що вносять індивідуальні слововживання в загальнонародну мову? Розсувають рамки лексичної семантики, відтінюють її, реалізують приховане, глибинне в слові і в цілому збільшують виражальні можливості мови, якою пише письменник. Наприклад, усі відтінки бурого кольору в романі «Собор» (*буре небо над містом, бурі дими; азотно-тукковий випускає оранжево-руді лисячі хвости*) виступають з негативним оцінним забарвленням — як символ задимленого неба. Цей дим асоціюється не тільки із забрудненням середовища (цілком сучасне «екологічне» звучання!), а й із засміченістю душі. Як підсилення образу забруднення середовища виступає епітет *розпатланий (кудлатий): розпатлані дими, заводи зробили небо кудлатим, кудлате небо, кудлате сонце*.

Найвагомішим, «найвиписанішим» постає у О. Гончара узагальнено символічний образ світла: це й чисте небо, це сонце, це життя на нашій «полігонній планеті». Він включає у своє «образне поле» сонце, небо, сяйво: «Світ, що сяє і сяє тобі без меж, залитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів», «Та ось враз: зблиск сяйва! Сяйва безмірного, недосяжного, що будь-кого вразить своєю величчю. Сяйво проймає вам душу, радісно затоплює все і очищає, мимоволі спонукає подумати про вічність, про безмір існуючого...» («Твоя зоря»).

Розвиток узагальнено символічних значень у стилістично нейтральних словах, посилення й відкриття нових значень у традиційних символах — особливість семантично-стилістичної системи індивідуального стилю О. Гончара. Письменник уміє «добути» із семантики слова естетичні значення, співзвучні часові, ідейно-художньому спрямуванню своїх творів. Він наповнює традиційні образи новим розумінням життя, новими поняттями своєї епохи. Таке індивідуальне слововживання — велике надбання української літературної мови.

Мова, стиль О. Гончара — це й своєрідний синтаксис, характерна ритмомелодика фрази. Недаремно його прозу називають ритмічною. Особливі ритми відчуються в зачинах і кінцівках творів, у ліричних відступах. Ритмічність прози в основному забезпечується синтаксичною організацією тексту, чергуванням певних конструкцій,

порядком слів тощо. Ці ознаки вирізняли ранні твори О. Гончара, особливо виявилися вони в «Прапороносцях» і взагалі визначають мовний стиль письменника. Ось, наприклад, як впливає на мелодику фрази вживання двоскладних речень у внутрішньому монологі Івана Баглая про Дніпро: «Вільний, залятий сонцем Дніпро, він більше, ніж небо, світить своїм простором. Літають по сліпучій гладіні легкокрилі байдарки; гострі, мов щуки, човни заводських спортсменів; мчать недавно завезені сюди каное, торохкотять моторки, зблискуючи веслами, їдуть четвірки, вісімки, ритмічно погойдуються смагловаті тіла, плавно опускаються весла на воду і знову злітають — червоні, жовті, оранжеві» («Собор»).

Ритмічний малюнок прози О. Гончара створюють інверсійні означення, а також поширені приклади, які часто оформляються як приєднувальні конструкції. Нанизування прикладок (як правило, образно насичених) відтворює характерний ритм філософсько-поетичних роздумів: «І ось тепер вони постали перед Баглаєм у розповні літа, в жнив'яному блиску сонця, степи плодороддя, світлі безкраї степи під блакитним дахом неба... *Ельчині степи*», «Буде за неньку цим старим людям, — людям *спокійного смеркання*» («Собор»), «Я б сказав інакше: вузлов'яз життя перед нами. *Поет парусів... Перший їхній будівничий, безсловесний їхній співець*» («Берег любові»).

Конструкції приєднання у прозі О. Гончара увиразнюють зміст метонімічних образних словосполучень: «Мертві піски повертаються до життя. Кучугурні наші Каракуми» («Бригантина»). Синтаксична організація сприяє виділенню оцінних характеристик типу: «Ішов неквапливою ходою, дивлячись вперед, виставивши сонцеві кулясте мудрецьке чоло. Патріарх! Король Лір! Пророк Ісайя!» чи «Просто геніальний виявився тип. Знавець психології. Кафка!» («Собор»).

Своєрідну мелодику фрази О. Гончара створюють також «звуківі скріпи», тавтологічні словосполучення: «очі струменями світла струмували» («Твоя зоря»), «марєво марєвіє» («Тронка»), «різне польове квіття, що радіє кожною квітинкою» («Твоя зоря»), «лунко було якоюсь моторошною лункістю» («Собор»), «рухались на екрані ночі постаті силуетні, але й у своїй силуетності були вони якісь рішучі» («Твоя зоря»).

Використовує письменник (рідше) й паронімічні співзвуччя: «А слава поета не лише в марєві маритьсья»; «Тільки й має від своїх Вовчугів вовчий білет, та й той написаний», «...ще в Зачіплянці, де всі свої, то не ціпляються» («Собор»).

«Звукові скріпи» О. Гончара свідчать про те, що письменник дбає про естетику звукового вираження художнього образу. Він ніби прислухається до вимовленого слова, чує, як відлунує воно в контексті інших слів.

Навіть окремі спостереження над індивідуальним стилем О. Гончара показують, як «творчо, сміливо і безмежно відповідально»

ставиться письменник до мови свого народу. Його найвища майстерність — «у вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови» (Гончар О. Цвіт народного слова // Культура слова. 1977. Вип. 12. С. 15).

Естетика слова О. Гончара, вибудовуючись на народнорозмовному ґрунті, найповніше розкриває інтелектуальний рівень сучасної української літературної мови, продовжуючи традиції майстрів класичної прози — М. Коцюбинського, А. Головка, О. Довженка, Ю. Яновського.

Рідна мова для О. Гончара — «ґенофонд культури, її основа, її жива душа» (Гончар О. То звідки ж взялася «звізда полин»? // Літ. Україна. 1987. 7 жовт.). І це засвідчує письменник своєю художньою творчістю, громадською діяльністю, всім своїм життям.

Символ зорі у творчості О. Гончара

● Протягом століть, відбираючи по словечку, по зернятку, геній народу витворив і передав нам у спадок, у вічне користування неослабне, розкішне у своїй красі й блиску розуму лінгвістичне багатство: майте, гордіться, не будьте німі!

О. Гончар

У статті «І проза повинна бути поетичною» О. Гончар як необхідну умову поетичності твору підкреслив наявність глибокої філософської думки, «висловленої в образах, які досягають значення поетичного символу».

Нахил до символіки як риси власного почерку був помітний ще в перших довоєнних новелах О. Гончара. Послідовність у використанні символічних засобів, поглиблення їх соціальної ваги виявив письменник у всіх наступних творах. Символ, сповнений глибокого ідейного змісту, виноситься, як правило, в заголовок: «Прапорonoсці», «Тронка», «Собор», «Циклон», «Бригантина», «Берег любові», «Твоя зоря», «Далекі вогнища».

Індивідуальні, авторські акценти О. Гончара розсувають рамки традиційних тлумачень, семантичний обсяг слів збагачується. Але розвиваються символічні значення завжди із загальнономовних. Просто певне значення, яке наповнюється ідейно-художнім навантаженням, актуалізується і реалізує потенційні можливості семантики слова.

Слова-символи у О. Гончара пов'язуються із частовживаністю слова. Лише в певні моменти ідейно-художнього напруження вони «спалахують» символічним звучанням.

Так, наскрізним символом у романі «Твоя зоря» є образ зорі. Він генетично пов'язаний з народнопісенною символікою, корінням своїм сягає біблійних сюжетів (пригадаймо образ провідної зірки, що вказувала дорогу волхвам до вертепу, де народився Христос). З міфології і фольклору образ зорі перейшов у художню літературу і став поетизмом, вживаючись і в символічних значеннях.

Роман «Твоя зоря» має складну композиційну будову, він пронизаний ретроспективними лініями-спогадами про дитинство, яке асоціюється у письменника з ранковою зорею.

Індивідуальна символічна суть слова зоря «спалахує» уже на перших сторінках роману. Герої твору мчать вируючою трасою, яка символізує сучасне життя, а думками-спогадами вони в рідному степу, в далекому дитинстві. «І ніколи не втратить той вранішній світ для

нас своєї росяної, світлоносної сили та свіжості, ніде й ніщо не погасить в душі тієї ранкової зорі, що цвіте нам із-за тернівщанської, з байраками-глинищами гори, що тоді здавалась тобі малому такою високою». Образ вранішньої зорі у романі — це символ першопочатків людського життєвого шляху, його першооснов. У людини повинен бути корінь, з якого вона виростає. По суті, це образ Батьківщини, рідного краю, без якого не мислиться доля людини.

Слово «спалахнуло», індивідуальні акценти звучать в ньому то тихіше, то голосніше: «...скоро сонце зійде, вже он небо грає зорею», «небо над глинищами все палає, цвіте», «Тільки зазоріє, по-вранішньому заплomenіє грай-небо».

У символічний образ ранкової зорі, яка освітлювала дороги в життя, вплітається образ степової красуні Надьки Винниківни, без якої не мислиться зоря дитинства, а без зорі тернівщанської не мислиться, з другого боку, краса Надьки. Тут «видобуваються» автором і переплітаються різні значення: «зоря» — щось прекрасне і «зоря» — рідний край, Батьківщина.

Ось мандруючий художник малює степову красуню: на тій полотнині «ніби Надька, але і не Надька, просто сляво якесь, яскравість кольорів, їхня гра й переблиски, де ранкова зоря, і роса, і усмішна людина», і далі: «зирк на ту, що під яблунею, зирк на схід, злегка пензликом черпне зорі — і на полотно, на щічки дитяткові та його молодій матері».

Далі йде народна пісня:

Ой я знаю, ой я знаю,
Чого мила красна.
Перед нею й поза нею
Впала зоря ясна!
Ой упала зоря з неба
Та й розсипалася,
А Надійка позбирала
Закосничалася.

У більшості випадків у творах О. Гончара пісня органічно зливається з художньою тканиною. Майстерне використання пісенних фрагментів, характерне для письменника, посилює поетичність сприймання, поглиблює символічні образи.

Навіть народні примовки «Буде тобі провідниця — ясна зорниця», «дитиночка — як зориночка» «працюють» на провідну ідею.

На останніх сторінках роману слово *зоря* з'являється в іншому значенні — як образ далекості, недосяжності чогось: «Єдине твоє кохання зараз за крок від тебе і водночас далеке й недосяжне, мов *зоря*», — думає Тамара Дударевич про Заболотного.

Індивідуальні «прирощення» в семантиці слова *зоря* ґрунтуються на загальнономовній основі. Власне, традиційний поетичний образ одержує лише авторські акценти.

Та чи інша сема, яка входить в структуру символу «зоря», може

висуватися в контексті на перший план або залишатися на периферії, накладаючи свій відбиток на основне значення символу *.

Символічний зміст слова не перешкоджає його вживанню в прямому значенні, без додаткових смислових навантажень.

Багато разів повторюючи слово *зоря*, О. Гончар створює навколо нього певний семантичний ареал, який конкретизує його загально-мовне значення або ж «озвучує», поглиблює символічне. В цей ареал «втягуються» слова, асоціативно пов'язані зі словом *зоря*, зокрема, *вранішній світ, роса, свіжість, цвісти, палати, схід, відблиски, запліменіти, зорниця* тощо. Підсилюють образ зорі також образні утворення типу: *світлосна сила, небо грає зорею, грай-небо, визорилось небо* тощо. Більшість із цих вживань будується на семі кольору зорі, а також на семі позначення часу (*вранішня зоря*). Використовуючи новоутворення О. Гончара *грай-небо*, можна сказати, що він створив «грай-символ» зорі.

* Цікаво спостерігати, що у романі «Собор», який передував «Твоїй зорі», уже «витає» образ зорі, зокрема ранкової: «при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине багрянні свої вітрила», «...змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за Дніпром. Замерехтять сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачиплявські наскрізь просвітяться...» Образ зорі з'являється також у повір'ї про «зоряну воду».

Порівняймо також у романі «Циклон» (в устах Шаміля, що перебуває в німецькому концтаборі): «Я вірю в свою зорю».

Індивідуально- авторські епітети М. Стельмаха

● *І тобі рости й не в'януть
зроду,
Квітуватъ в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.*

В. Симоненко

Індивідуальні епітети — це ті ознаки художньої мови, за якими одразу пізнається авторський стиль, стиль майстра. Такими є й епітети Михайла Стельмаха, зокрема в романі «Чотири броди». Письменник, знаходячи свої неповторні художні означення, іде шляхом не новим, шляхом, давно второваним народом-митцем, який, художньо осмислюючи дійсність, створював поетичні образи на основі порівняння неживих предметів з істотами, тварин із людьми, людей із тваринами, рослинами, речами.

Грамматична будова української мови дає змогу вибирати різні форми для вираження художніх означень-епітетів. Поряд із прикметниковими епітетами М. Стельмах широко використовує означення у формі орудного відмінка, словосполучення з родовим відмінком іменника, які також несуть у собі зміст художнього означення, різні форми прислівника.

О. О. Потєбня вказував, що змістом епітета є порівняння, тобто порівняння лежить в основі кожного художнього означення. Для стилю М. Стельмаха характерні насамперед конструкції з орудним порівняльним, який виступає в ролі образних засобів — епітетів. За граматичною функцією орудний відмінок є прислівником, що означає дієслово. Влучні, яскраві епітети відтворюють навколишній світ із його найрізноманітнішими реаліями: рослини, тварини, знаряддя праці, предмети побуту, одягу, явища природи.

Розглянемо приклади відіменникових прислівників, що називають птахів: «За мить він [Миколка] *птахом* забився в дужих руках поліцаїв», «Данилові ворота кигикають *чайкою*», «Медсестра *чайкою* влетіла в оселю». Тільки контекст розкриває зміст епітета *чайкою* — це або звуковий образ, коли скрип воріт порівнюється із чайним голосом, або зорова картина, коли прихід медсестри порівнюється із летом чайки. Ще приклади, побудовані на зорових і слухових асоціаціях: «Рогиня *сичем* вбрав голову в плечі», «Віджартовувалась Оксана і *лебідкою* проходила...», «У двері знову *дятлом* забили чийсь пальці», «цинік... загелготів би *гусаком*», «голубом забуркотів парубчак».

Найбільше в романі «Чотири броди» епітетів, утворених на основі асоціацій із тваринами. Так, стан переляку М. Стельмах передає: «страх... їжаком заворушився у чубі», душевний стан переживання характеризує так: «в серце *гадюкою* вповзає недобре передчуття». Замість стилістично нейтрального «рука *міцно* учепилася» — з'являється образ «[рука] вже *кличем* учепилася в Данила»; зміст думки «обманом та лестощами обдурювати людей» — образно передається так: «[торгаш] *в'юном* вививається та вихитується між людьми». Значно складніші образи виникають тоді, коли епітети підсилюються прикметниками: «Миколка знов *підбитим пташенятком* погуцикав на луг». Коли б хода хлопчика порівнювалася із ходою пташеняти, виникав би образ пестливий, приємно-емоційний. Але означення *підбите* (пташенятко) викликає співчуття, жаль. Або ще: «*божевільними метеликами* навколо дула зафахкотів огонь». *Метеликами* зафахкотів огонь — образ легкий, приємний. *Божевільними метеликами* — образ зловісний, не випадково пов'язаний зі зброєю. Отже, прикметники звужують, конкретизують значення епітетів-прислівників.

Цікаві форми вибирає письменник для змалювання портретів. Переважають при цьому асоціації з рослинами, наприклад: *грушкою* ніс, *гичкою* чуприна, глипнув *синьоцвітом*. Народжене українським фольклором порівняння дівчини з тополею продовжує своє життя в епітетах Стельмаха: тут і «*польова царівна, погойдуючись тополькою, підійшла*», і «*тополькою* затремтіла дівчина». Ця сама форма характерна й для образних назв, які асоціюються з побутовими реаліями: *черевиком* ніс, *мітлами* вуса; вії — *млинками*. Споконвічно білі хати українського села автор «Чотирьох бродів» порівнює з підсніжниками: «Біля татарського броду за якихось пару тижнів зацвіла *підсніжником* нова хата-білянка», «А коло броду на долонях бережків *підсніжниками* зійшли хати-білянки».

Серед епітетів, котрі виникли як асоціації з побутовими поняттями, є такі, що наближаються до загальноновживаних означень типу: «*спокій ножами* полоснув середину Данила», «*лантухом* повалився», «*лоплавком* пішов у воду», а є й індивідуальні, авторські: «*м'язи, що горнятами* ворушилися на руках», «*кроквою* стає на землю», «*веретенем* закрутилася тітка», «*молотом* гупнуло єдине слово».

Емоційний лад фольклорної мови відчувається у виборі письменником зменшено-пестливих форм іменників, що називають побутові реалії: *снопиком* («*спокійним снопиком* засинав біленький вузлик»), *вузликом* («на крижині упертим *вузликом* стояв її Миколка»), *грудочками* («*жовтими грудочками* падали і підіймалися курчата»).

Семантика назв природних явищ так само входить у художні означення М. Стельмаха: «*віхолою* кружляла в танці», «[дівоча врода] блисне, мов роса, і *гуманцем* зійде», «*зіркою* розцвіла біла лілея», «*вівсяник місяцем* сяє». Особливо багато індивідуальних епітетів, побудованих на назвах водної стихії в усіх її проявах: вода, струмок, повінь, піна, хвиля і под.: «*наспівно струмком* жєбонить дівочий голо-

сок», «осінньою водою гусли його очі», «білою повінню стояли гречки», «слова крижаною вулею обдали Магазаника», «щось крижиною тенькнуло всередині».

Стилю М. Стельмаха властиві метафоричні епітети, викликані порівнянням неживого з живим: «*дідом* покректує мороз», «мішки, що *нічліжанами* полягали навкруг мучника», «туман... *сивим дідом* бредє на долину», «*катом* стоїть страх».

Є в романі М. Стельмаха цікавий за значенням і формою образ: «А час ішов: весною — *сіачем*, улітку — *косарем*, восени — *молотником*, узимку — *мірошником*». Він створений рядом метафоричних епітетів орудного порівняльного, утворених від іменників, що позначають професію. Те, що час іде, давно відомо — це так звана затерта мовна метафора. Але як типово по-стельмахівськи оживляється ця хода часу у персоніфікації, в образах сіяча, косаря, молотника, мірошника — в образі трудівника-селянина із круговертю сільськогосподарських робіт, що змінюють одна одну відповідно до зміни пір року.

Художні означення в романі «Чотири броди» виражаються прислівниковими формами типу: *в'юнко*, *журавлино*, *причмелено*, *чижикувато*, *цапки*, а також префіксальними утвореннями на зразок: *по-гадючи* шипів, *по-чайному* підіймалися, *по-заячи* пригнувся, *по-лелечачи* підвелася, *по-котячи* скрадається, *по-горобиному* цвірінчить (говорить).

У творі письменника ціла палітра прикметників-епітетів. Вони живаються часто при змалюванні зовнішності персонажів: «посміхнувся *жаб'ячим* ротом Ксянда», «*волоокий* Біленко допитливо поглянув на Чигирина», «підсміюється Мирон, підсміюються і горбкуваті щоки, між якими, мов у засідці, причаївся *лисячий* ніс», «Чи ти, може, Мирославу Григорівну виманюєш своїми *баранячими* пачісками», «поцінував Данила *совиними* очима». Присвійні прикметники *жаб'ячий*, *лисячий*, *баранячі*, *совині* в таких контекстах стають якісними. Епітет *лисячий* (ніс), та ще й підсилений метафорою «причаївся, мов у засідці», створює гумористичний ефект. Складний прикметник *волоокий* — називає подібність за розміром і формою. В інших наведених епітетах асоціація з поняттями тваринного світу викликає негативний ефект.

А ось які портрети вимальовуються на основі прикметників рослинної семантики: *капустяна* або *бруквоподібна* голова, *квасолисті* ніздрі, *фіалкові* очі. Характерологічне значення мають відносні прикметники, утворені від іменників, що позначають речі домашнього вжитку, страви, наприклад: *лемехуватий* агроном, *лопатиста* іржава рука, *відеркове* копито, *мискуватими* очима, *жорнувате* обличчя, *холодцюватими* очицями, *коржасті* щоки.

Прикметники з суфіксами оцінної семантики *-уват-*, *-ист-* найчастіше використовуються М. Стельмахом для передачі характеру, вдачі персонажів: «*журавлистий*, неквапний, мов добра година, Лаврін Гримич», «Ярослав... прийшов із *видруватим* Семеном Магазаником»,

«Де ж у цього підсвинкуватого дідька набралось стільки добра?», «[Магазаник] оглянув покупця ... хитреньким чижикуватим поглядом».

Прикметникові епітети в стислій формі передають ускладнені образи, власне, деякі з них є метонімією, наприклад: «А десь же є і степові кринички, і степові озеречка, і чайний жаль над ними». Замість *чайний жалібний* крик вжито *чайний жаль* — це приклад метонімічного стягнення.

Традиційними для українського села є вишневі садки, і тому в романі часто зустрічаємо словосполучення із прикметником *вишневий*: *вишневий сон*, *заметіль вишневого цвіту*, *вишневі хвильки*, *вишнева вода*. Такі абстрактні поняття, як *щастя* і *смуток* письменник позначає теж словами рослинної семантики, порівняймо піднесене *полинний смуток давнини* й іронічне *щастячко верbove*.

Через весь роман проходить образ-символ *калинового вітру*, утворений також на рослинних асоціаціях: *калиновий вітер* стукає у шибку рідного дому, *каліною* паленіє дівчина, соромлячись; *калиновий хміль* мають коси коханої; *калиновий вітер* життя протиставляється чорному вітрові смерті. «Як гарно: *калиновий вітер* у світі, *вітер добра, краси, надій*» — говорить один із героїв роману. Епітет *калиновий*, спираючись на фольклорну традицію, широко вживається в сучасній українській мові. У М. Стельмаха він набуває нових відтінків значення, стає символом нового життя.

До художніх означень належать також вислови з родовим відмінком іменника, які фактично є перехідним явищем між епітетом і власне метафорою. Серед них найбільше у романі іменників — назв побутових предметів: *чернак долоні*, *заволохачена лопата руки*, *оброшені хустини вишень*, *масний млинець картуза*; а також назв рослин: *постарілі бобини зубів*, *зелені кислички очей*, *вересневі блавати далини*, *хистка зернина вогню*.

Індивідуальний авторський епітет М. Стельмаха є органічним продовженням епітета фольклорного, народного. Водночас він цілком оригінальний, неповторний і за змістом, і за граматичною формою.

Безпосередність і гостроту світосприймання, вміння художньо відтворювати тони, мелодії, барви життя й природи, багатство людських дум і переживань виявила поезія В. Сосюра.

Стиль В. Сосюра, співця «червоної зими», становить окрему сторінку в історії української літературної мови. Він був першовідкривачем багатьох образів і мотивів. У його словнику цілком звичні поняття: *Жовтнева революція, робітничий клас, революційний вогонь, комунари, сини України залізні* та ін.

В. Сосюра постійно звертається до теми революції, використовуючи образи грізних, стихійних явищ, що символізували силу і могутність революції. Найбільш поширеним образом, пов'язаним із революцією, був образ вогню: «Ах, Україно, Україно! Хіба страшні погрози пізні, коли *сини твої залізні* завжди готові до загибелі в *революційному огні* за дні твої, за кращі дні». Символічним змістом наповнений і образ дзвону: «На коні всі!» І вже далеко, *Далеко місто в дзвони б'є...* А в небі місяць, мов лелека, *Жупан озорений* клеє».

У віршах пролетарських поетів, таких як В. Сосюра, П. Тичина, В. Чумак, М. Рильський, образи вогню, пожежі, полум'я об'єднуються у єдине ціле з образами дзвону, грому, бурі, урагану. Революційні події у В. Сосюрі асоціюються з молодим громом: «І *громом молодим* котилося над нами». У його поетичному слововживанні поняття *грім* (гроза), *бура* набули нового соціального змісту. Основне значення їх, осмислене поетом, — значення революції: «*Жовтневий грім*», «*Ми пройшли грозу залізу*».

При вирішенні теми революції В. Сосюра звертається до поетичного традиційного словника, до образів весни, зорі, вітру: «Для нас завжди цвіте *весна любові*, її зима од нас не прожене».

Він (*вітер*) теж із нами йде з піснями
по дорозі,

безжурний, як і ми, він також
комуніст.

Весна — символ щасливого майбутнього. У цьому ж стилістично-смысловому ключі вживається означення «сосячна весна».

Про народну основу метафоричного мовлення В. Сосюри свідчать і інші контексти із образом вітру, наприклад у поемі «Червона зима»:

І де ми не пройшли, нас радо зустрічали,
І навіть вітер нам доріг не замітав...

Образ вітру проходить тут своєрідну еволюцію: від супутника поетового дитинства — «в ніч ясну, прозору носився з вітром я скажено на коні» до відображення руху військових ешелонів на фронт — «дихає сосною квиління вітрове»; вислів «вітер верби хилисть» — звучить для поета як попередження про сумну звістку — смерть брата.

Протягом усієї творчості В. Сосюра звертався до образів, що узагальнювали й символізували колективну енергію трудового народу, революційну, очищувальну силу історії, боротьбу за оновлення світу. Так, у вірші «До нас» не без впливу поезії Т. Шевченка з'являється образ-символ сонця: «Сонце йде і за собою день веде... І буде правда на землі». Це слово В. Сосюра пише з великої літери:

Серп Революції... Фронт Праці... Перше
Травня...
Нас тільки Влада Рад до Сонця
доведе.

Проникливо відтворює автор образ вождя революції В. Леніна: «Ми Леніна пам'ять лелієм», «У кожному серці навіки орлинеє ім'я твоє (Ленін)».

Найповніше символи-образи революції і громадянської війни розкриваються в поемі «Червона зима», що поєднала патетичний, піднесено-урочистий настрій («І громом молодим котилося над нами, лунало на ланах: «Вперед за Владу Рад») з інтимно-ліричними, ніжно-пісенними картинками:

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу,
Музика у садку та потяг в сім годин.
Вас не забудь мені, як рідну Третю Роту...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

Нові символи-образи, нову поетичну фразеологію принесла в мову В. Сосюри доба індустріалізації: «Вагони рвуть повітря груди», «Електропоїзди на довгих перегонах», «Золоті аерозграї літаків», «Україна домнами ковтає мор'я огненні чавуну», «Трактор важкою ходою у полі чорну ріже путь». Поетичні рядки з поеми «Дніпрельстан» стали крилатими;

Цвіте червона Україна.
Де хвиля в берег б'є дзвінка,
Там, де Дніпро гримить і лине,
Уже поставила турбіни
Міцна робочого рука.

Злет високого громадянського слова в поєднанні з тонким ліризмом, з народнопісенною поетикою притаманний творам В. Сосюри періоду Великої Вітчизняної війни. Найхарактерніша їх стильова ознака — експресивні звертання: «Я звертаюсь до вас, дорогі земля-

ки-побратими», «Дорогі земляки!», «Друзі любі мої», «Дорогі земляки, побратими і друзі мої». Поетичний стиль В. Сосюри поповнюють образи, коріння яких у традиційному фольклорному слові: *розлючена орда, гади-змії, пси ночі, чорні круки, яничари світу, фашистські зграї, сарана* та ін. Символ — образ ночі, семантика чорного кольору уособлюють роки воєнного лихоліття:

Ви — ночі тьма, ми — сонця люди,
Ми вас розвіємо у млі.
Вам не втекти від правди суду
Ні в небесах, ні на землі.

Поряд із традиційною застосовується й нова фразеологія, зумовлена тематикою творів: «В стінах розривів чорні рожі», «Степ кривавий захолов», «Зорі забризкані кров'ю», «І Дніпро посивілий кривавою хвилею б'є».

Цей ряд продовжують похмурі й суворі образи: «Чорні танки повзуть неблаганно», «бомбами ниви роздерті», «зенітного вогню завіса грізно висне», «зчорніло від розривів поле і в багряних плямах білий сніг», «земля неначе рана, і сонце — раною вгорі».

У вживанні найхарактерніших для індивідуальної поетичної системи Сосюри словесних образів простежується певна закономірність: вони стають постійними компонентами вираження конкретної теми. Наприклад, тема війни активізує емоційно-оцінні прикметникові епітети типу *кривавий, чорний, грізний, неблаганний*, експресивні дієслова *зчорніти, роздерти* та ін. Конкретне тематично-ситуативне вживання спричиняються і до розвитку значення слова. З темою революції, індустріалізації пов'язаний епітет *залізний*. У художніх контекстах, де стикаються різні значення цього слова, виникають додаткові смислові та емоційні асоціації, формується саме сосюринський зміст цього епітета: «А десь біжать залізні коні і пахне холодом трава», «залізна трава», «залізний крок».

Лірика В. Сосюри забарвлена золотими тонами: *липень золотий, листя золоте, свитки золоті, вечір золотий, золотий Дінець, золотий огонь*. Є в цьому епітеті й семантика кольору — *золота береза, золоте проміння*; і захоплення людською красою — *золоті очі, золотоволосий командир*; і відображення ліричного ставлення до предметів або романтичне уявлення про них — *золотий завод, золоті човни*. Інший емоційно-оцінний зміст утілений у словосполученнях: *золотий содом, золоте риданьня*.

Стилістичними функціями епітета *золотий* поет охоплює все нові і нові явища, наділяє цією ознакою абстрактні поняття: *золота печаль, золотий екстаз, золота молитва*. Сполучаючи епітет *золотий* з іменником, автор творить нові слова, і в таких випадках під його пером постають епітети-неологізми: «І світить молодик — мій брат золоторогий», «Серце моє розхристане крізь віки гряде і голосить, і радується на шляху золотолірному».

За образними ознаками епітет у В. Сосюри — переважно мета-

форичний, а за змістом він має здебільшого ліричне або соціальне забарвлення. З епітетом символічного змісту «червона зима» перегукуються поетичні означення: *червоні грози, червона президія, червоний місяць, червоні крила, червоний народ*. Цей колір характеризує революційний зміст нової епохи: *червоні повстанці, червоні відблиски, червоне повітря, крила червоні, червінькова Україна*.

До семантичного поля червоного кольору належить також метафоричний епітет *багряний*, яким означається переважно поняття «вечір»: *«Багряний вечір плакав в травах, Ронило небо нам зорю», «Сходить місяць, як серце багряне», «І простеляє вечір їм до ніг багряний килим, що зоря зіткала», «Уже змахнув багряним стягом вечір, і даль, мов крил, орлиних крил розмах»*. Кольористична палітра поетичної мови В. Сосюри включає в себе не тільки назви ознак (прикметник), а й назви предметів типу *золото, мідь, бронза, вишня, калина, мак, ромашка, жоржини, терен, кров*, які звичайно викликають в уяві поняття кольору.

Семантичного оновлення зазнають у поезії Сосюри традиційні епітети *чорнобровий, кароокий*: *«Так колись на гору, юний, я ходив, чорноброве щастя, кароокій спів»*, *«Плаче вечір чорнобрив»*. Такі образи вказують на ліричне сприймання явищ природи, на психологічний зміст поетичного означення. Сосюринські епітети — *золотий, червоний, синій, голубий, багряний, комуністичний* ще в 20-ті роки із творів поета поступово входили до активних засобів художнього стилю.

Надбанням української літературної мови, її поетичної фразеології стали відомі сосюринські епітети *вишнева Україна* і *солов'їна мова*, що розкривають свій семантично-стилістичний зміст у вірші «Любіть Україну»:

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Лексико-семантичною опорою цих прикметникових художніх означень виступає вся словесна тканина вірша, зокрема, іменники на позначення явищ природи: *сонце, вітер, води, трави*, через які вимальовується образ рідної землі. Лейтмотив твору — єднання з природою, з рідною землею, любов до цієї землі, яка є мірилом високого інтернаціонального почуття:

Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!

В. Сосюра в українську поезію увійшов як майстер ліричних мініатюр, словесна музика яких споріднена з народною піснею, з її простотою, ясністю, характерними повторами, зачинами тощо: *«Ой, не жовкни, листя...», «Ой не висни, чорна хмаро», «Ой не шуми, гаю...»*.

У дусі народної пісні з характерним чергуванням пейзажної картини і внутрішнього стану звучать рядки:

Туман пливе долиною
Побудь, серце, зо мною.
Туман пливе низько, низько,
Пригорнись до серця близько,
Ой, пливе туман у ярі,
а ми будем, серце, в парі.

Пісенність поетичної мови В. Сосюри створюється також лексичними повторами. Інтонаційно-виражальна сутність цих повторів залежно від їх змісту і місця у вірші різноманітна. Це повтори-роздуми: «Думи мої, думи...», «Сивіє волосся моє, сивіє»; повтори, що надають поетичній думці особливої інтонаційної переконливості: «Не знає осені любов моя, не знає»; повтори, що виражають радісне збудження, захоплення: «Ой дзвени, дзвени, дзвени думками», «Ластівки на сонці, ластівки на сонці...» та ін.

Лексичні повтори здебільшого побудовані на пейзажних картинах, глибинним змістом яких є філософські роздуми над життям, смертю, вічністю, любов'ю:

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій
і гаї сиюють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.
Одсіють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може ми квітками,
може васильками станем — я і ти.

Пісенний струмінь у поезії В. Сосюри — в її мелодиці, образності, навіть у тематиці, мотивах — іноді такий сильний, що його вірші здаються давно знайомими піснями. Вони свідчать не про поверхову стилізацію, а про авторське вміння переплавляти й трансформувати народнопісенні зразки, надавати їм нового поетичного життя.

Традиційні народнопісенні символи — *калина, явір, верба, соловейко, орел, лебідь, жайворонки, журавлі, чайки* по-новому зазвучали в його творах. Наприклад, хрестоматійний вірш «Коли потяг у даль загуркоче»:

Ой, ви, ночі Донеччини, сині,
І розлука, і сльози вночі...
Як у небі ключі журавлині,
Одинокі й печальні ключі.

Дуже містка і водночас не чітко окреслена картина спогадів порівнюється з конкретним журавлиним ключем у небі. Не випадково у порівняльному звороті епітети (*одинокі, печальні*) ключі асоціюються з семантикою іменників, що називають психічний стан людини (*розлука, сльози*).

Словесно-художня система лірики В. Сосюри близька до класичного українського та російського романсів, а також до пісень нової революційної доби. В. Сосюра надзвичайно тонко відчував ритмо-мелодійний лад української мови, майстерно використовуючи в своїй ліриці стилістичну виразність називних речень:

Ночі солов'їні, і заводу дим,
І зірничі сині над Дінцем моїм.

Складовою частиною художньо-образної мови Сосюри стали шевченківські мотиви. Відомі вислови «хрущі над вишнями гудуть», «співають ідучи дівчата», «вечірня зіронька встає» своєрідно трансформувалися у ліричних творах В. Сосюри: «Хрущі шевченківські гудуть», «робітники ідуть з роботи, Шевченка зіронька встає», «у темі ревів Дніпро кошлатий, в пороги хвилями б'ючи» та ін.

Доробок В. Сосюри — оригінальна сторінка в стилістично щедрій українській радянській поезії. Чимало його творів стали хрестоматійними, популярними ліричними піснями, збагативши духовну культуру нашого народу. Як і в кожного талановитого художника, у В. Сосюри є своя поетична мова, своє коло улюблених образів, тем і мотивів. Сила його поезії — в її невідомій широті й задушевності, у кришталево чистому мовному джерелі.

Порівняння в поезії М. Бажана

● Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя.

К. Ушинський

Аналізуючи тропи, Вольтер підкреслював, що порівняння завжди контролюються розумом. Справді, в художній мові порівняння використовують перш за все як засіб пізнання — розкриття ознак описуваних предметів і явищ. Емоційність випсаного образу цілком залежить від того, наскільки художникові слова вдалося проникнути в суть зображуваного, розкрити в ньому нові, несподівані грані.

Наскрізь перейнята невситимою «жагою видіння і пізнання» поезія М. Бажана, поета глибокого інтелектуально-філософського обдарування. Активний характер думки в його творах, її динамічний, напружений розвиток виявляється в постійному шуканні зіставлень.

Порівняння допомагають поетові розкрити характер зображуваної дії, подати «картинний» образ дійсності: передати форму, розмір, запах, внутрішню якість предмета тощо. Часто вживається цей троп для змалювання художнього образу людини, розкриття її внутрішнього світу.

Звичайно розрізняються в порівняннях суб'єкт (те, що порівнюється), ознака і об'єкт (те, з чим порівнюється) зіставлення. Об'єктами в порівняннях поезії М. Бажана виступають конкретні предмети і явища об'єктивного світу. Найчастіше вживає поет непоширені порівняльні звороти, підрядні речення зі сполучниками *як, мов, наче*, орудний порівняння.

Творчий почерк поета виробився не одразу. Неоднорідним і суперечливим був стиль молодого М. Бажана. З одного боку, зустрічаємо на сторінках ранніх віршів глибокі народнопоетичні образи: «Осінь чайкою скиглить в повітрі», «Горе туманами лягло», «В небі місяць кречетом мчиться». Витримані у фольклорній традиції і форма цих порівнянь (орудний відмінок), і лексичне наповнення (чайка, туман, кречет). А з другого боку — вигадливо оречевлені абстракції: «Худа печаль і довга туга, Мов потопельник, попливла», «І мудрість йшла, як сон і параноя, Сновида лжива між живих сновид».

Лише згодом майстер слова надасть образам тієї глибини, зримої пластики, що становлять невід'ємну ознаку його стилю. Дар поета

«зречевлювати мисль» найбільшою мірою виявляється у характері взаємодії конкретної та абстрактної лексики в структурі порівнянь.

Переважає більшість абстрактної лексики в його творах — слова на позначення почуттів людини, складників її духовного, емоційного життя. Людина, сприйняття нею дійсності відображені через світ предметів, речей живої і неживої природи: «Радість, мов яблуко раннє, радо тримаю в долоні я», «Іх мільйони, добрих сильних рук, В яких, немов дитя кохане світу, Лежить надія», «З землі, як сталагміт, зростала мудрість пшави».

Для підсилення предметності образу абстрактному поняттю приписується якісна ознака, що розкривається за допомогою порівняння: «Хай спершу дрібне й крихке [щастя], мов кристалики». Об'єктом зіставлення виступає цілком конкретне предметне поняття — дрібні й крихкі кристалики.

Конкретно-чуттєвого зображення поет досягає паралельним вживанням прямого й переносного значення дієслова: «Коли наступаєш на спогад, наче ступаєш на міни».

Гранично зримої пластики художній образ набуває при вживанні абстрактного іменника в складі іменникової метафори: «Поволі перебираючи розмотаних спогадів вузлики, Вони набрякають, як вени, Блакитні, сухі, склеротичні». Суб'єкт порівняння — слово *спогад* знає ніби подвійної конкретизації. Спершу — у складі метафори, де роль метафоризуючого компонента виконує іменник *вузлики*, потім — через поширений об'єкт порівняння *вени, блакитні, сухі, склеротичні*.

Зовсім іншого художнього переосмислення набуває слово *спогад* в одному з віршів М. Рильського: «Хай спогади линуть за вітром, немов голубі пелюстки». Якщо художній образ у М. Бажана конкретний, майже фізично відчутний, то М. Рильський використанням традиційної поетичної лексики вносить у нього почуттєвий, ліричний струмінь.

Один із дослідників творчості поета зауважує: «Бажан — пластик, уміє «перекладати» мову музики на мову зримих образів» (Суровцев Ю. С. Поэзия Микола Бажана. М., 1970. С. 269). Справді, його музична лексика дуже часто входить у структуру порівнянь. Цікавий образ знаходимо у вірші «Симфонія»:

Симфонія, мов теплий сад, шумить,—
Не вирвешся з її рясних алей ти!
Иди по них в любов і сні людей,
І пізнавай їх візерунки прості,
І заблукай по присмерку алей
Ще глибше в ніч розспіваної млости,
В ній полохливість, і зухвалість в ній,
І світлість звуків, мов роса на зелі,
І синя тінь, мов тон віолончелі.

Художній образ розвивається за певним мікросюжетом. Спершу — зіставлення симфонії з садом, яке поглиблюється в наступних рядках. Заблукати по алеях нічного саду — пізнати світ музики, вті-

дене в ній життя людей. Останні два рядки — паралельні порівняння.

Світ музики (*світлість звуків, тон віолончелі*) відображається в природі, зливається з нею; художній образ здобуває своє логічне завершення. Так рух думки поета переплавляється в динаміку пластичного розвитку образу.

Динамізм художньо-образної структури виявляється також при зображенні конкретної дії. Порівняння, вжиті при дієсловах руху, підсилюють стрімкий, напружений характер його протікання. Поет користується переважно загальнономовними, закріпленими у словнику порівняльними зворотами зі словами *блиск, блискавка, гроза, вихор*: «І враз, як блискавка мала, Об дуб ударила стріла», «Як вихор, продтай в гармонь, О вогню молодий!». Динамізм закладений у самій структурі цих порівнянь.

Для створення динамічної картини автор часто послуговується словом *вибух*. Вжите у переносному значенні при дієсловах на позначення інтенсивної дії, воно підкреслює її раптовий, бурхливий вияв: «Як вибух, метнулися хлопці», «Сонце, як вибух, сягнуло».

Використовується це слово для динамічного розгортання сюжету:

І рухається день, як верств одвічний здвиг,
І другий день уже чекає черги,
Бо кожен день — як вибух і як штурм
Як залпам, рослинам летіти,
Щоб рвалися вибухом барви.

Динаміка дії виражена в початковій порівняльній конструкції: в першому випадку — *верств одвічний здвиг*, у другому — слово *залп*. Найвищого напруження набуває динамічна картина в наступному порівнянні зі словом *вибух* (*вибухом*). Структура цього порівняння позначена більшою експресивністю, конденсованістю, ніж у попередньому випадку. В першому — опущене дієслово, в другому — вжито орудний відмінок порівняння.

Слово *вибух* вживається для передачі внутрішнього стану людини: «В гігантській, наче вибух, безнадії Надію я розшукую свою». Органічним поєднанням переносних значень слів *вибух* — «раптовий, бурхливий вияв почуття» і *гігантський* — «винятковий силою» поет передає напружене відчуття людини, динамізуючи його.

Знаходимо в поезії М. Бажана цікаві образно-індивідуальні порівняння, в основі яких лежить метафоризація не суб'єктної частини, як це прийнято в художньому мовленні, а об'єкта: «Такий, як та книга, і ніжний, і мужній ти є одночасно», «До нього зір, як лемент свій, звезду». Слово, що виражає ознаку порівняння, дає метафоричне сполучення з об'єктом: *ніжна і мужня книга, звести лемент*. В основі останньої метафори лежить фразеологічне словосполучення *звести зір*.

Одним із показників прагнення поета до ускладнених поетичних образів є метафоризація обох конструктивних частин порівняння: «Чи, може, зрятує нарешті, чи може, домучить до краю Нас віра,

глуха, як молитва, безмовна й самотня, як мука?» Ознака порівняння утворює індивідуальні, оказіональні словосполучення і з об'єктом, і з суб'єктом порівняння.

Часто поет, використовуючи цілу низку порівнянь до того самого слова, прагне всебічно розкрити предмет, вичерпати образний потенціал як суб'єкта, так і об'єкта, зіставлення: «Ти їх [людей], мов до рідного дому, впроваджуєш гідно в поему, як під триумфальну арку, як в реквієм слави і дружби».

Таким чином, у порівняннях М. Бажана відображаються найхарактерніші ознаки його стилю — зрима пластика слова, динамізм художньо-образної системи, її ускладненість. Все це — незмінний вияв напруженої думки митця, що пізнає незнане, а втілюючись у слово, дарує читачеві емоції високого інтелектуального наповнення.

Відтворення музики у поетичній мові

● Мова — втілення думки.
Що багатша думка, то багатша
мова. Любімо її, вивчаймо
її, розвиваймо її!

М. Рильський

Музика — рідна сестра поезії. Музична стихія органічно входить у поетичність вірша, у його звучання. Тому й не дивно, що для багатьох поетів (та й прозаїків) музичальність світосприймання є невід'ємною частиною образного мислення. Таким поетом в українській літературі є М. Бажан, для якого дружня муза стала не просто вкрапленням в образну систему, а випробуванням засобом художнього освоєння світу, вираження світоглядних ідеалів, оцінок.

Відтворення музики у поетичному творі — це, перш за все, переклад музичних тем засобами слова. Мелодійні звуки нагадують поетові навколишню природу, картини якої дозволяють втілити тонку гаму думок та емоцій, ледь уловимі настроєві порухи душі. Ось як М. Бажан виражає момент ліричного світовідчуття, коли музичні образи пробуджують його поетичну уяву: «Ми входимо вдвох із тобою В напоєний мжичкою музики сад. *Співзвуччя* колишуться, сплівшись, як трави, *Мелодія* в'ється, як світла тропа,— По ній в білосніжні простори уяви Повільно й вгамовано серце вступа».

Поетові враження від вальсу Сібеліуса зливаються з почуттями, які викликають картини неба, плеса, затоки: «Позорість пригашеної світлотині, Прозорість на небі, на плесі, на серці, Прозорість в сумирнім і журнім кружинні *Прошептаних скрипками вальсових терцій*». Під впливом паралелізму вражень, єдності зображального і виражального у поетичному вислові відбувається переосмислення «важкого матеріалу», тобто слів термінологічного походження, які збагачуються новими емоційно-смысловими відтінками. Створюючи конкретний образ природного явища, автор використовує приховані виражальні можливості термінів. І тут у нагоді стають звукові та слухові властивості понять музичної сфери, адже у житті природа сповнена багатоголоссям, звучним гомоном. Наприклад, гроза нагадає поетові урочисті звуки органа: *гроз органних гомони вагомі*. Зближення слів схожої звукової форми рухає далі творчу уяву поета, і у віршовому рядку він акцентує звуковий повтор Г з тим, щоб поглибити чуттєвість сприйняття. Наче розкотисте відлуння грому звучить цей образ

у художньому творі. А метафора *каденції мелодійного плину Арно* народжує у уяві читача грайливу італійську ріку, течія якої передає примхливі мелодійні звуки: «Над мелодійним плином Арно, Вслухаючись в його *каденції*, Ходив і марив я не марно Про тебе, ірисе Флоренції!». Каденція — імпровізаційна вставка у музичному творі, що виконується віртуозно, без супроводу.

Майстерне володіння асоціацією *музика — природа* дозволяє поетові створити символічний образ-пейзаж, сповнений глибокого філософсько-узагальнюючого змісту. Так, у творі «Криниця Леонтовича», наче музичний лейтмотив, звучать рядки: «*Гармонія степу хвиляста, колосся співучі поклони, Хорали могутнього неба, бриньлива ігра вітерця... Хіба для них стачить твого маленького серця митця?.. Рушай же, посівальнику краси, І в світ дарунком щедрим понеси І гроз густі баци, і гімни піль зелених, Й пасажі плавних рік, і срібну трель роси. Нехай у величавій кантилені Звучать земля, і люди, і часи*». Наскрізне зіставлення «природа як музика» — хорали неба, гімни піль, трель роси — передає авторську думку про те, що звукова стихія рідної природи несе в собі високе поетично-одухотворююче начало. Збагачена уявою композитора, вона звучить у його творі справжнім гімном землі, народу.

Цікавий образ-пейзаж знаходимо у вірші Бажана «Ніч на Івана Купала (Прослухавши симфонію Л. Грабовського)». Весь він насичений стрімкою динамікою, різноманітними звуками природи — саме такі уявлення народжує твір композитора: «Безодня й зойк. Гопак і регіт. Безум... Як синій мрець, на фосфоричне пнище Стрибне, і скригне, й зникне Басаврюк... Хай глухо грюпне — відгуки зловісні, Як змії, розповзуться увсебіч... Хай розвіте, Хай світанкове *lento* Почую я й зрадію, бо збагну Прадавньої замшлої легенди таку наївну й мудру таїну». Кінцівка твору — метафора *світанкове lento* (*lento* — «повільний темп», буквально — *повільний світанок*) передає реальну картину спокійного ранку в природі після язичницьких фантазмагорій. Але зображальність подібних висловів несе в собі потужний заряд авторських думок і емоцій. Тому ця картина відображає і звучання симфонії, і почуття, які вона викликає, і розуміння того життєвого факту, що ліг в основу музичного твору. Так вдалий термін допомагає поетові розкрити перед читачем безмежжя змістового простору, тонку гаму естетичних почуттів.

Музичність світосприймання — не тільки відтворення музичної стихії. Ця риса поетичного мислення зумовлює підкреслено емоційне бачення явищ дійсності художником, який мислить і оцінює їх крізь призму музичного почуття. В одному з ранніх віршів Бажан так передає пафос соціалістичного будівництва: «І відгукуються *баци* Тяжких електростанцій... І котяться важкі *акорди* сил, Широких спин і мускулястих тіл З залізної *клавіатури*. Над старою землею гримить, як марш нечуваних століть. *Будування висока музика...*» Тут автор уже використовує не предметне значення терміна, а емоційно-експре-

свні асоціації, що пов'язуються з поняттями *баси, акорди, клавіатура, марш*, і буденні найменування виробничих процесів набувають високого поетичного звучання. Словосполучення *будування висока музика* у гранично узагальненій формі виражає ідею цього твору і звучить у ньому як мажорний заключний акорд.

Малюючи картину урочистого визвольного параду воїнів-переможців, поет вживає такий вислів: «Травневе свято в музиці війни, В розкотистій симфонії гармат Ввійшло в село». Музична стихія підносить поетичний образ спогаду, виражає ліричну схвилюваність при згадуванні минулого: «О музико безповоротних літ, Надій і марень тіньові алеї, І снів, і днів бренькливий переліт, І світ любові першої моєї».

Майстри слова охоче вживають образні вислови з опорним словом *музика*. Так, крилатими стали і згадана вище фраза *будування висока музика*, і *музика трудового життя* (М. Горький), і *музика революції* (О. Блок). Вони є своєрідними перифразами для позначення явищ дійсності, знаменують найвищий ступінь емоційного образно-філософського узагальнення авторської думки і тому набувають виразного афористичного звучання.

Музичне мистецтво та архітектуру об'єднує значимість ритму — об'ємних співвідношень для архітектури і послідовного звучання у часі для музики. Не випадково музику називають розталою архітектурою, а архітектуру — застиглою музикою. Природно, що така спорідненість мистецтв відбивається і в поетичній творчості Бажана. Особливо тісні музичні асоціації у нього пов'язані зі словом *арка*. У центрі уваги поета реальна ознака цієї споруди — висота, що набуває додаткової позитивної оцінки. Використовуючи цей естетичний потенціал слова, поет виражає думку — «музика є найвища цінність у духовному житті людини»: «З пісень і гомонів, із променів і лун Над світом ставить світлозвучну арку... Її стовпи, на обрії зіперті, Небес вологих сяєне опертя. Світ одмежовують од темряви і смерті І знаменують вхід у музику й буття». Зі словом-образом *арка* в художній уяві поета зближуються поняття *міст, колони*: як центр музично-архітектурного образу, вони створюють уявлення «монументальної емоції», передають момент найвищого духовного піднесення у сприйнятті музики: «Гойднувся з акордів звитий міст... Нестерпних круч сягнув фінал», «Скорбота звелась над висями і суходолами,— колони акордів, змуровані владним Бетховеном».

Створюючи образ середньовічного собору, поет знаходить ряд містких і виразних музичних аналогій: «Звучить колона, як гобоя звук, Звучить собор камінним Dies irae, мов ораторія голодних тіл і рук».

Справді, виражальні можливості слова безмежні: за його допомогою можна не тільки «перекласти» інші види мистецтв, а й у художній формі показати їх органічну спорідненість.

Поезія Д. Павличка — жива історія мови

● *А мова й історія — це ж
єдине ціле, один кровообіг,
тож і відроджувати їх маємо
водночас. Маємо відродити
в наших сучасних українцях
і українках генетичну пам'ять,
почуття гордості, маємо і до
збайдужілих душ торкнутися
запашистим евшан-зіллям
рідного слова!*

О. Гончар

Є поети, творчість яких виразно віддзеркалює сучасність, чітко відбиває ритм часу. Без них не можна говорити про літературно-мовний процес, про живу історію української літератури і літературної мови. Таким поетом є Дмитро Павличко.

Мовно-поетичне мислення Д. Павличка невіддільне від історичної долі «гуцула з Карпатських гір», «сина простого лісоруба», який відчув, як змінився час, як «загомонила Верховина, заграла, наче молодим». Не тільки власні назви — *Верховина, Черемош, Карпати, Говерла, Довбуша комори*, а й загальні — найменування навколишніх реалій типу *плай, трембіта, колиба, китпар, маржина, трепета* конкретизували час і простір, малювали конкретно-історичне тло лірично-публіцистичних монологів, відтворювали своєрідну поетичну історію краю. Вона, зокрема, виливалася в емоційно-експресивних визначеннях найбільшої події 1939 р. — возз'єднання українських земель. У поезії Павличка вона втілилася в назвах *Вересень, Вересневий день, Славетний рік славетного народу, возз'єднана земля*. Як символічні найменування виступають у цьому семантичному ключі *Збруч, Славута і Карпати, Шевченко і Франко*:

Свободі на Збручі поклали кладку.
І став для мене *Вересень* початком...

Прийшов, прийшов тридцять дев'ятий рік,
Славетний рік славетного народу.
В одній землі під синню небозводу
Славути плескіт, шум карпатських гір.

В одній землі, *возз'єднаній, державній*,
Шляхи Шевченка і шляхи Франка...

Поет — не байдужий хронограф, який фіксує історичні події чи занотовує подорожні враження (хоч і тут маємо широку географію показових власних назв, що документують Павличкову поезію, надають їй інформативності, визначають сюжетну природу багатьох віршів).

Про що б не писав Павличко — про події на Волині в Дермані чи про вбивство Я. Галана, про долю І. Загайчука чи про подорож до Відня, про фестиваль молоді в Хельсінкі, чи про мандрівку на Кубу — скрізь у його віршах переважає інтонація першої особи. Це особливість трибунної, публіцистичної поезії.

Серце поета вразливе, діткливе, воно вбирає біль усіх народів, усіх епох. Воно переповнене вболіваннями за долю світу, якому загрожує війна. Чітко й лаконічно звучить Павличків образ, в якому відчуваємо перегук із поезією Е. Межелайтиса:

Я — полководець миру —
Сонце несучи в жмені...

У кожній строфі вірша «Берези дружби» відчуваємо авторове «я» — *я бачив, я чув, я знаю, я не хочу*. Що в цьому поетовому «я»? Тільки декларація, тільки заява на повний голос чи самовираження? Очевидно, ні. Павличкове «я» для того, щоб вбирати в серце людський біль, перейматися тривогами, бідами світу:

Та я повинен сказати правду...

Показова семантика модальних слів *маю, повинен, мушу, могу, хочу* в поетичній мові Д. Павличка. Вони вносять у поезію вольовий струмінь. По-іншому сприймається поряд із незвичними звертаннями офіційний мовний зворот *мати доручення*:

Від вас, мої львівські каштани,
Від вас, закарпатські черешні,
Від вас, придніпровські тополі,
Я маю доручення нічи...

Навіть там, де перша особа, авторське «я» відступає нібито на другий план, все одно залишається пристрасний авторський монолог із займенниками *ми, наш*, із активним словом-звертанням до конкретного чи уявного співбесідника. Форми особових займенників підкреслюють, увиразнюють, наприклад, тему ідеологічного двобою:

Між нами не лишень кордон,
Між нами — прірва небуття!
Вам Україна — тільки сон,
Мені — ява, мені — життя!

Ваша Україна і наша Україна — протиставлення, до якого звертається поет у циклі «Убивці», нагадує нам Франкові пристрасні монологи про «патріотів». Вони будуються на наскрізному контрасті, втіленому в лексичних і граматичних засобах.

Хліб, правда, слово, пісня, стяг, любов і ненависть — ось центральні поняття, які допомагають зрозуміти, з чого складається більове болю Павличкової поезії, як розподіляються в ній слова із зарядами плюсу і мінус:

Слова я вибираю люті,
Щоб з ворогом поговорити.

Слова я вибираю добрі
Для друзів, що мене не знають...

Поезії без пристрасті не буває. Павличкова пристрасть виростає з любові до рідного краю, його людей, до рідної мови. Як гострий присуд безбатченкам звучать рядки однойменного твору, в якому кульмінацією є рефрен:

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!
Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.

Сам поет відчуває кровний зв'язок із «хлопською ріллею», з «мужицькою мовою», за яку йому доводилося колись у школі ставати на коліна.

Своєю мовною практикою Д. Павличко підносить до рівня наддіалектного художнього стилю багато явищ регіонального характеру. Так, наприклад, семантично й стилістично відтінюється іменник *вагра* в ряду *вогонь — вагра — багаття*.

Не знайдемо в сучасних нормативних словниках прикметників і дієприкметникових форм *мозільний* (труд), *промінні* (почування), *пільмова* (ніша), *змозолілі* (пальці). Індивідуальний стиль упізнаємо в прикметниках-означеннях, що виступають емоційно-експресивними новотворами в українській літературній мові: *смеречий шум*, *хлів'яне щастя гусяче твоє*. Чи не найвиразніша ознака Павличкового словотворення — збірні іменники типу *бескеття*, *плиття*, *крилля*, *руччя*, *леззя*, *труп'я*, *дволиччя*, *безоружжя*, *підсіння*, а також назви із виразним суфіксом *-ин(а)* типу *бавовнина*, *біднячина*, *паспортина* (згадаймо таке слово в поезії В. Маяковського). Поет відчуває слово в усіх його структурно-семантичних і стилістичних зв'язках, тому й з'являються назви-образи *пустизна* (пор. *пустий*), *паскудь* (пор. *паскудити*), *звабідь* (пор. *звабити*), *їдь* (пор. *їсти*), або з іншою оцінкою *русалча*, *вітренята*, *жайворониця* і под. Естетичний зміст цих слів розкривається найвиразніше в поетичних образах, наприклад:

В тебе руки — *вітренята* ніжні...

Багаті асоціації, міцний сплав аналітичної думки і палкого почуття відзначаємо в улюбленому поетичному засобі Павличкової мови — порівнянні. Діапазон порівнюваних, зіставлюваних понять у його віршах надзвичайно широкий. І водночас є коло домінуючих понять, що виявляють глибоке народне коріння мовно-поетичного мислення Павличка. Він, наприклад, пише про слова, «немов дитина, чесні», «правдиві, наче мамина сльоза», або уявляє своє життя в образах природи, наприклад:

Тече Дунай в піснях мого народу.
Як у повітрі, в них я змалку зріс.

Як бабиного літа срібні ниті,
Думки пливуть і світять оддалік.

Не нова, звичайно, тема — діалог з природою. Розмова із смереками, ялинами, яличками, явориною, трепетою, осикою, дубами, березами, вишнями, пальмами — це не тільки діалог з рідними Карпатами, а й з іншими країнами. Це майже завжди перехід від конкретики природи до філософської думки — позачасової і загальнолюдської. У віршовому циклі «Литовський ліс» звучать рядки найдовершенішої лірики:

Питають сосни, де я мешкаю,
Куди іду сумною стежкою,

Кого шукаю між деревами,
Неначе між своїми, кривими...

Павличкова поетична мова виростає на глибокому знанні української літературної традиції. Мотиви поезії І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського — це постійне звертання до їхніх образів, щоразу нове бачення їхньої ролі в історії української культури. Так, наприклад, Франкові вирази *будущина*, *розвидняючийся день* стали важливими складовими в поезиці Павличка. Від Франка простежуються в його письмі семантичні варіанти, пов'язані з поняттями праці коваля і нелегкого ковальського молота. Досвітній вогонь, образ ломикаменя Лесі Українки викликали в уяві Павличка надзвичайно сильні метафори, якими багатий вірш «Кожному (і собі) читачеві Лесі Українки»: «Хай тебе думки болять», «Із серця вирви сумнів потай», «Неначе заржавілий цвях», «Розбий свої тендітні стопи У скелях дум її», «Похилені у праці чола Вогнем досвітнім освіти» і под.

Працювати зі словом, шліфувати його в перекладах учив Д. Павличка гранослов М. Рильський. І мовна практика поета ввібрала в себе традиції класичної поезії, зокрема, у творенні стрункої сонетної форми вірша, у досягненні гармонійної взаємодії писемно-книжних і народнорозмовних засобів мовного вираження.

Кожна доба відбивається в поетичній нормі. Лексикон Павличка — це рухлива, динамічна система з виразними уподобаннями в словотворенні, слововживанні, з своєрідною акцептуаційною практикою, що часто відступає від загальнолітературних норм. У ній (і це цілком природно) довше зберігаються діалектні відмінності мовлення, варіанти наголошення, властиві регіональній мовній практиці та пісенним традиціям.

У розвитку сучасного поетичного слова, в шліфуванні його звукової форми поезія Дмитра Павличка постійно спирається на літературні традиції і вростає в сучасну літературну мову, «як у горіх вроста зерня».

Таємниця мовної метафори

● *Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..*

Т. Шевченко

У збірці «Таємниця твого обличчя» Д. Павличко натхненно відтворив художніми засобами гарячі почуття любові до рідної землі, змалював образ жінки-матері, образ коханої. Глибина інтимних почуттів, традиційна поетична форма споріднюють поезії Д. Павличка зі збіркою І. Франка «Зів'яле листя». У ліриці Д. Павличка той самий драматизм інтимних почуттів і зіткнення протидіючих сил, без яких не можна уявити собі справжньої лірики.

Ліричний струмив Павличкової поезії невіддільний від зачарованого подиху Карпатських гір, шуму зелених смерек і дзюрчання гірських потоків, над якими владарює мелодійна гуцульська пісня, що зливається з настроями і почуттями сина простого лісоруба. У цих настроях і почуттях — сила боротьби за щастя, за справжнє кохання, яке дає людині снагу обнови і вселяє в неї радість життя. Слово поета на найвищих реєстрах прославляє чистоту і ширість людських почуттів.

Збірка «Таємниця твого обличчя» містить чимало особливостей стилю поета, що розкриваються в найрізноманітніших метафоричних, словесно-образних засобах. У кожному образі — глибока ніжність ліричного героя. Автор вдається до порівнянь, асоціацій, заснованих на ідеї нероздільності природи рідного краю і людського життя:

*Живу, як той гірський потік,
На спокій — ні хвилини.
Іскрюсь від кременя в бігу,
Туманюся від глини.*

Стилю Павличка властиві порівняння, що допомагають відтворити рух, динаміку почуттів, чистоту кохання. Вони в душі ліричного героя джерельні й чисті, як блакить небесна, як сонце неминуше. Жадана зустріч з коханою приносить радість, від якої «засяє в сонці все навкруг», і порівнюється вона зі свіжістю зеленого луку, яка буває після теплої дощу.

Кожним віршем збірки автор відкриває читачеві все нові й нові глибини свого багатого метафоричного світу, в якому він вільно оперує звуками і барвами слова, щоразу подаючи його у новій якості

змісту й форми. У назві збірки «Тасмниці твого обличчя» сконденсовано зміст вірша-мініатюри, який становить метафору розгорнутого типу:

Найдовша з усіх доріг —
Дорога твого приходу,
Найбільша з усіх тасмниць —
Тасмниця твого обличчя.

У Павличковій метафорі відбивається загальний закон індивідуально-авторського художнього мислення. Наприклад, поет у багатьох віршах збірки звертається до образу сонця, традиційно пов'язуючи його з образом коханої. Але воно виступає і в звукових, і в зорових асоціаціях, які служать компонентами метафори. Зокрема, звуковий образ сонця впізнаємо у гудінні бджіл, які покрили собою соняшники, а зоровий — у променях, які палають над головами:

В моїх повіках напівсонних
Застигло сонце молоде,
Як бджолами покритий сонях,
Воно так міниться й гуде.

У поетичних метафорах Д. Павличка важливу роль відіграють слова традиційного словника поезії, зокрема дієслова *тремтіти, цвісти, сяти, дзвеніти, палати, світити, бити, грати*. Найчастіше вони сполучаються з іменниками *листя, зима, райдуга, волосся, осінь, кров, роса, повітря, душа*.

Формування традиційних поетичних метафор у віршах збірки можна простежити на словосполученнях дієслів з іменниками: *вода — звисає, б'ється, збирається, замліває, встає, лине, клекоче, вливається, тече, блищить*; *море — шелестить, тліє, падає, кричить, піднімається, відлітає, стає, входить, лине*; *дощ — прогинається, іде, сріблиться*. На дієслівній ознаці побудовані і такі індивідуально-авторські метафори: «*Повітря нічне до рання з неба текло й ряхтіло*», «*Щоб сніг мої неквапно протікали між пальцями твоїми, як пісок*».

Передаючи переживання ліричного героя, поет звертається до традиційних метафор із компонентами *душа, серце*, вводячи їх в нові семантичні зв'язки: «*Там серце моє вознеслося в сліпучі верхів'я небес*», «*Моя душа, немов тополя, зазеленіла на снігу*», «*Моя душа, немов черешня, понад снігами зацвіла*», «*Моя душа над снігом стала, неначе яблуна в плодах*». Психічний стан людини, а також стан природи передаються метафорами, у яких семантика дієслів пов'язана із звуковими асоціаціями: «*Коли сумовитим дзвоном осіння блакить загуде*», «*Вже душа не б'ється в креші неба*», «*Від джерела аж до моря замліває ріка, а над нею заметіль сонця шумить*», «*Чуємо, як черешня залопотіла крильми*», «*Метелик у серці моїм вогкими крильми гріпоче*», «*А на землі, як ночі сміх, пожежа в лісі заряхтіла*», «*І кров моя бринить — палюча й гола, — немов небес віддалена струна*», «*Посеред ночі дощ пішов, зашелестів, як збіжжя в полі*», «*Трава нам заграє і вітер затрубить*».

На різноманітних асоціаціях створюються і метафори, що базуються на семантиці дієслів фізичної дії: *«Дзвенить у зорях небо чисте», «Небо весняне в сльозі іскриться»*. Подібні метафоричні структури частіше пов'язані з явищами природи. Вони дають змогу повніше розкрити щирість почуттів ліричного героя. Іменники традиційного поетичного словника *небо, місяць, зорі, сонце, ніч* та інші входять в індивідуально-авторські метафори: *«В давній золотій печалі лебедіють небеса», «Лампада сонця в молодому тлії принадувала жителів темнот», «Сонце, помальоване циноброю, на вітрилах вечора пливло»*. Здебільшого основою метафоричних структур виступає дієслівна ознака: *«Знов зірка кличе, мов суніця: «Ходімо на озимину», «Линула зоря на круті плаї, як метелика, я впіймав її», «Зоря, вклоняючись небу, падала в комиші»*.

Неодноразово метафоризується у збірці традиційний образ поезії *вогонь*. Метафоричні словосполучення утворюються за допомогою дієслова *горіти*: *«Де я в молодому бентежжі під руками твоїми горів», «Там думка палахтить, як рана, горить віків броня і бринь», «Зеленим вогнем береза, як свічка, в полі горить», «Горить суніцями поляна», «Я житиму доти, допоки горіти буде долоні твоєї дотик»*. У наведених метафорах використовуються два значення слова *горіти*: пряме, пов'язане із зоровими й дотиковими асоціаціями, і переносне, що вживається як синонім у ряду *«сильне почуття», «захоплення», «повна віддача сил чому-небудь»*. Семантично близькими до метафор з дієсловом *горіти* є метафоричні словосполучення з дієсловами *спалахнути, мерехтіти, іскритись, палахтіти, тліти, палати*. Напр.: *«І не питайся, що згоріло, бо кров мою вогонь зберіг», «Зачах, згорів я до основ», «І над твоєю головою палають соняшні світи», «Море вранці шелестіло, тліло, як осінній ліс», «Перегорів я й перетлів, як ті книжки Кумрана»*.

Ніжним почуттям великого кохання-горіння, яким сповнене серце ліричного героя, пройняті всі вірші збірки. Це почуття передається в метафоричних засобах, що відтворюють радість життя, бажання працювати і творити. Характерними для поета є метафоричні рядки, що виражають його авторське кредо:

Горів я, не згорів,
Довіку не згорю
І серце, як зорю,
Ношу в долонях слів.

Ліричний герой сповнений ніжності до жінки-матері, до коханої, любові до рідної землі, до праці для свого народу. На думку поета, *«все не те, коли нема любові»*, а вона буває лише тоді, коли *«пісня й хліб волають: «Я люблю!»*. І не випадково, що для змалювання хліба автор використовує найбільш емоційні метафоричні засоби:

Пахне хлібом трава,
Що купала мене з дитяти,
Пахнуть хлібом слова,
Що мене їх навчила мати.

Стилістичний прийом персоніфікації виражається дієслівними метафорами, які зустрічаються в збірці Д. Павличка понад 250 разів. Вони максимально активізують думку, надають їй дійової форми і, за словами Б. Олійника, розкривають «хорал всеможності людської душі». Так, в одному поетичному творі збірки читаємо: як у зорях чисте небо дзвенить, синім льодом палає шлях, щаслива доля підійшла і збудила весняну снагу, душа зазеленіла на снігу, любов надійшла і хлюпнула пригорщу тепла, душа понад снігами зацвіла, дружба засіяла і живе в літах.

Структуру метафоричних образів часто становлять і іменникові словосполучення. У таких випадках один з іменників має пряме значення й виступає основою, на якій виявляються переносні ознаки іншого іменника:

Ми небес глибину збагнем,
Вище зір піднесем колоски,
Ми пшениці незгасним вогнем
Пролітатимем крізь віки.

Велику кількість іменникових метафор можна умовно поділити на дві групи. Метафори першої групи означають стан людини: *кохання, смуток, надію, тугу, чекання*. Подекуди вони ніби виступають у контрасті з самим контекстом, що лише посилює їх зміст: *орбіти чола, замок туги, дно душі, дощ любові, пагорби мети*. Метафори другої групи означають явища природи, що впливають на почуття людини: *сліди зорі, срібло сіна, річка рук, заметіль сонця, дотик тучі, присмак сонця і сліз, лампада сонця*. Як правило, в таких метафоричних словосполученнях семантично оновлюються традиційні поетичні слова, що беруть свій початок у фольклорі: *кохання, небо, сонце, зорі, життя, весна*. Деякі словосполучення метафоричного змісту становлять фактично кілька об'єднаних метафор. Напр.: *«Гуркочуть брили грому в скалах, мов неба колеться горіх»*. Традиційні словосполучення *гуркоче грім, гуркіт грому* набувають тут експресивного значення завдяки іменнику *брили*, який уточнює образ. Наступне порівняння набуває неповторного індивідуального звучання завдяки зіставленню неба з горіхом, причому таке зіставлення ґрунтується на усталеній дієслівній ознаці *небо колеться, небо розколося, мов горіх*. Іменникові словосполучення з метафоричним змістом — це концентрована форма вираження ознак предмета через зіставлення його з іншими ознаками. При цьому зміст предмета в процесі метафоризації значно розширюється. Основою порівняння, зіставлення виступають в іменникових метафорах назви звичайних побутових понять. Напр.: *криниця життя, дзеркальце води, леза блискавок, чарка любові, дзвінок медуниці, персні твого волосся*. Якщо в таких метафорах досить прозора семантична основа порівняння явищ, предметів, то інші будуються на віддалених, більш психологічних асоціаціях. До індивідуально-авторських іменникових метафор треба зара-

хувати словосполучення *тиша душі*. «Можна побачити, що *небеса* — це *тиша твоєї душі*».

У подібні образи Д. Павличко вкладає власне переосмислення явищ і цим сприяє метафоричному збагаченню поетичної мови. Майстерність поета у доборі влучних іменникових метафор спостерігаємо на прикладі вірша «*Твого погляду вітер*», який становить розгорнуту метафору, сконструйовану із цілого ряду словосполучень: *мереживо ранку, пір'я моря, полотна стерень, дзеркало ставів, плетениці стежок, отари лісу, леза колій, тарелі стадіонів, брили будинків, кранів краби, дзвіниці грудей*.

Часто у структурі метафоричного образу головну роль відіграють прикметники або дієприкметники. Виконуючи свою переносно-зображальну функцію, метафоричні епітети створюють емоційний настрій, увиразнюють почуття. Наприклад, у сполученні з іменником *дощ* прикметники *краплистий, цілющий, суворий, золотий* передають найтонші відтінки емоційного сприйняття його ознак. Зокрема, переносне вживання якісних і відносних прикметників сприяє поглибленню асоціативних образів.

Семантика метафоричних словосполучень *колючі крила, тиха любов, мертва зоря, неживе крило* допомагає розкрити індивідуальне бачення поетичного світу: «Я в руці стискав, наче бите скло, *мертвої зорі неживе крило*», «Ти, моя дівчинко, моя *тиха любове*, житимеш у моїх словах вічно», «Твоя *душа зіздаста і смаглява*» та ін.

У способі метафоризації ознак, що виражені за допомогою прикметників, виділяються ті, що означають колір. Вони є характерними взагалі для поетичної мови, а в збірці Д. Павличка вирізняються індивідуальністю, неповторністю. Автор має свою улюблену гаму кольорів. У нього часто асоціюються з певним колом понять відтінки *золотого, синього, блакитного, срібного, чорного і червоного* кольорів. Різноманітну семантику має прикметник *золотий*. Глибинні можливості цього слова ще далеко не вичерпані. Воно виявляє таку багатозначність, у якій тісно переплітаються загальнономовні і власне поетичні смислові відтінки. Переважають образи, побудовані на прямих асоціаціях з кольором золота: *золоте крило, золота вивірка, золоте море, золоті бризки, золота бджола, золота хвиля, золота печаль*.

Поетична збірка Д. Павличка «Тасмниця твого обличчя» збагачує сучасну літературну мову численними асоціативними явищами, вона тісно зв'язана з народнопісними традиціями. Автор уміло оперує фольклорними образами і словами-символами *вогонь, сонце, місяць, зірки, крила, світло, море*, на ґрунті яких виникають індивідуально-авторські метафоричні словосполучення.

Багатоголосий оркестр поетичної мови Ліни Костенко

● Ви чуєте, скільки вогню
в нашій мові,
В гаркому, гарячому,
гарному слові?
Як грає воно, наче в горні
бушує,
Яким воно дужим глаголом
вирує...

Л. Первомайський

«Гармонія крізь тугу дисонансів», — натхненно промовила Ліна Костенко в одному з своїх віршів. Ці слова влучно виражають суть її творчості, наскрізь перейнятої відчуттям драматичних суперечностей у світі, людській душі. Поетеса не обминає гострих, іноді болючих дисонансів у житті. А відтворити у слові складне й суперечливе буття людини ХХ століття ой як не просто! Тому й заглибилась Л. Костенко в атмосферу музики, що звучить багатоголосим оркестром на сторінках її творів. Музику завжди вважали не тільки явищем культури, а й основою світової гармонії. Так, Блок не раз говорив, що музика — це космос, протилежний хаосові, духовне тіло і душа світу.

Для поетеси існує дві музики. Музика як стан душі, особливе емоційне відчуття світу й музика як явище культури (Шопен, Ойстрах, Бетховен і т. д.). Оця «перша музика» часто зливається з ліричним голосом поетеси. Йй чужий будь-який прагматизм, раціоналізм, вона сприймає світ не стільки розумом, скільки почуттям, «музикою душі»:

Побільше музики
поменше міркувань
І взагалі — не говорити всує...

Ідеальний для неї світ людини, одухотвореної первозданною красою буття:

Щасливий той, хто ще не вмів грати,
Він сам собі Шопен і Берліоз.
Ще кожен пальчик сам собі Бетховен.
Ще все на світі гарне і моє.
І світить сонце оком загадковим
Ще слів нема. Поезія вже є.

Шопен, Берліоз, Бетховен — це своєрідна формула духовності, емоційного стану людини, яка серцем відчуває красу. Звичайний предметний світ викликає асоціації з поняттями музичної культури: «Дроти бриніли арфою Ерделі», «гудуть дроти далеко і органно», «десь електричка скрикнула контральто». Музичні поняття тут — не об'єкт естетського замилювання, а засіб глибшого розкриття навколишнього світу, його опоетизування.

Як і кожен митець, Л. Костенко роздумує над філософськими проблемами життя, смерті, безсмертя. Ці основні категорії людського буття поетеса теж сприймає через світ музики. І з'являються такі афористичні вислови: «Життя — це і усмішка, і сльози ці солоні, і кров, і барикади, і музика Бізе», «Не всі ідуть віками безборонно від до, ре, мі, фа, соль, ля, сі — до партитури маршу похоронного», «Страшна душа, як озеро Лох-Несс, Не вписана в безсмертну партитуру». Виявляється, що через містку й лаконічну художню перифразу до, ре мі, фа можна передати плин людського життя, а висловом музика Бізе — оптимізм, радість, що завжди поруч у житті з сумом, сльозми. Партитура маршу похоронного — смерть, кінченість людського існування, а безсмертна партитура — це людське безсмертя. У романі «Маруся Чурай» уловлюється асоціативний зв'язок *співати — жити, одспівати — померти*: «Співає кожен, хто якої може, і так співає, як кому дано», «Одгостювала на цій несправедній землі, і одспівала... Одспівала!...» Прозаїчну думку «помер Д. Ойстрах» поетеса передає художнім висловом «струни його стихли». Коли Л. Костенко пише про кладовище, на якому поховані загиблі воїни, то теж звертається до музичних понять: *світ недоспіваних тісень*.

Осмишуючи через музику час, Л. Костенко називає мить, фрагмент у плинні людського буття — нотою. Напр.: «Остання нота ще бринить в повітрі», «Час, великий диригент, перегортає ноти на пюпітрі», «Горизонт піднімає багряним плечем день — як нотну сторінку вічності».

Поетична творчість — це та сама музика:

... заговорив шопенівський ноктюрн,
А то були якісь магичні пальці.
Вони німіли на якомусь «фа».
І прислухались...
І боялись фальші.
Так, як боїться і моя строфа.

Відчувається звукова рима «фа» — «строфа», а співзвучне слово *фальш* ніби нагадує про те, що художня правда, істина однаково важливі для обох мистецтв.

Є у Л. Костенко і улюблений музичний інструмент. Це скрипка, яку можна вважати не тільки «царівною інструментів», а й королевою у словесно-поетичній культурі. Дуже любив скрипку О. Блок, тільки звучить вона у нього звуком дисонансу, як символ забуття у пекельній музиці «Балаганчика». Не можна не помітити блоківських інтонацій у циганській темі Л. Костенко, де скрипка уособлює жагу, пристрась, сум'яття душі: «Минулого нема: Майбутнього не буде. Є скрипка, є життя. І ти на ній — смичок! *Зиграй свою печаль, свою жагучу душу*». Порівняймо у О. Блока: «И вот — прошу ее смиренно: *«Спляши, цыганка, жизнь мою»*. И долго длится пляс ужасный...»

В українській поезії образ скрипки здавна наповнювався ліричними почуттями. Наприклад, у раннього П. Тичини: «Заспівали скрипки у душі моїй» або у М. Семенка: «Кохання моє — в осіннім саду

осінні скрипки». Порівняймо у Ліни Костенко: «Ти маєш ту найвищу владу... Збудити в жінці — жінку Ладу, щоб стала скрипкою вона», «Ти до плеча мене притулиш безсмертним рухом скрипаля», «Любов неповторна — моя валторна. Шляхи прощальні — перша скрипка печалі».

Гра на скрипці — це вираження духовно-емоційної сутності ліричної героїні:

Цілую всі ліси. Спасибі скрипалю.
Він добре вам зіграв колись мою присутність.
Я дерево, я сніг, я все, що я люблю...

У поетичній римі скрипалю — люблю виразно проступають симпатії поетеси.

Скрипка у творчості Л. Костенко — це і узагальнений символ космічної гармонії: «Земля кружляє у космічній вальсі. Вітри галактик — вічні скрипалі... Гармонія крізь тугу дисонансів проносить ритми танцю по землі». Вітри, вічні скрипалі, гармонія — так уявляє поетеса світову гармонію, космос буття, який народжується з хаосу.

В образ космічної гармонії не випадково влітається стихія вітру. Природа для поетеси звучить, вона сповнена свого особливого музичного ритму. Напр.: *гірських вітрів трагічні вокалізи, вітри гули віолончеллю, вітри вигравали в тростині дзвінкий ритуфель*. Пор. також: *солов'їна арія старанна, бринить бджолина музика мажорна, дощі програють по городах гаму*. Навіть сонячне світло, позбавлене звучання, озивається музикою: *на вікнах розсиплеться сонячне скерцо*.

Мовчання, тиша — це теж музичні образи Л. Костенко. Гармонія тиші в природі протиставляється дисонансам, шуму людського життя: «У громі дня, в оркестрах децибелів ми вже були, як хор глухонімих. І раптом — боже! — після того чаду і тарапати, рівної нулю, — я чую дощ. Він тихо плаче правду, що я когось далекого люблю. Я чую тишу...» Тиша — творяще начало, основа душевної гармонії, натхнення митця: «Будую мовчання, як зал філармонії. Руки на клавіші слова кладу».

Різні іпостасі буття згармонізуються в індивідуальному стилі завдяки емоційним музичним образам. Напр.: «Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба. Сумна арфістко, — рученьки вербові — по самі плечі вкутана в туман. Зіграй мені мелодію любові, ту, без якої холодно словам». У довершеному поетичному мікрокосмосі Л. Костенко об'єднано стихії природи (дощ, верба), людське почуття (любов), поетична творчість слова і музика (струни арф).

Духовна культура, науково-технічний прогрес і природа постають у діалектичній єдності, в своєрідній поетичній моделі гармонійного світу:

І місячну сонату уже створив Бетховен.
І тій місяцехода вже зорям не чужа.
А місяць все такий же: і молодик, і повен...

Л. Костенко шукає гармонійної співзвучності не тільки між явищами світу, а й між звичайнісінькими словами мови. У її працях натрапляємо на своєрідні словесні акорди, типу *розмова розумова, над приємком смерек*. Два слова — і вичерпна характеристика внутрішньої сутності людини: «Прийомний син *барона був баран*». Або місткий афоризм: «Це не чудо, це *чад*, мені страшно такого кохання». У співзвучних словах ніби зводяться воедино різні іпостасі поетичного світу. Душа людини і природи наче зливаються у звукових образах: «Душі людської *туго і тайго*!», «Лечу над *білим болем бездоріж*». Звукові асоціації підкреслюють контраст між раціо- і природним явищем, яке уособлює емоційну сферу життя людини: «розхристана втеча з *мудрованих дум у мандруючий дим*». Конкретно-предметний світ «розчиняється» у поняттях культури: «*Нарвані квіти мої у Нірвані*», «*Вітрів саавілля, музика — Севілья!*»

Поезія і музика мають багато спільного. Жоден талановитий поет не може обминути музичної стихії. Світлий ліризм Тичини нагадує ніжну мелодію народної пісні, патетичні ритми Бажанового слова викликають в уяві музичні образи Бетховена, а коли читаєш напружені рядки І. Драча, то мимоволі пригадуєш уривчасті ритми С. Прокоф'єва. Має свій музичний голос і Л. Костенко. Її поезія звучить як задушевна лірична пісня під акомпанемент трохи сумної мелодії скрипки. Поезія ця твориться за найвищими законами музичної гармонії.

Слово поета і дитяча фантазія

- Слова амирають. Блякнуть.
Іх багато.
І раптом чуєш злато слово.
Злато!
Аж хочеться скупатися у тім
Отецькім слові, слові
золотім!..
Чи слово тільки виросо
з любові?
Світися, правда, в бать-
ківському слові!

Р. Лубківський

Ніколи не пізно відчутти себе причетним до світу поезії, збагнути свою спорідненість з натхненною душею поета, разом з якою підносишся й сам... Ніколи не пізно, але чим раніше, тим краще, адже поезія — живильне джерело для одухотворення людини, для облагородження її.

Поезія — це завжди політ фантазії, тому поетичний світ може відкритися вже перед малюком, невтомним фантазером й артистом. Розширити обрії дитячої фантазії аж до поетичного світобачення — ось головне завдання справжньої поезії для дітей. Чи ставлять його ті поети, які витворюють обплутані римою розповіді про котиків, зайчиків, джмеликів абощо? Якщо й ставлять, то самими римованими рядками тут не зарадиш. Тільки поетичні образи пробуджують у дитини відчуття прекрасного, прилучають її до художнього сприймання дійсності.

Поетичні образи для дітей особливі. Від образної системи «дорослої» поезії їх відрізняє доступність. Це та доступність, що враховує невеликий життєвий досвід і мовну практику дитини. Доступний образ аж ніяк не примітивний. Не збитись на спрощення — одна з найбільших складностей у творенні поезії для дітей. Справжня дитяча поезія має своїм підґрунтям не просто любов до дітей, а любов і велику повагу, велику довіру до маленького слухача-читача. Саме це й виділяє прекрасну (хоча, на жаль, невелику) добірку віршів Ліни Костенко, об'єднаних під назвою «Бузиновий цар».

Письменниця обирає достойний об'єкт поетизації — живу природу, причому ті її явища, факти, які вже спостерегла дитина або може відкрити для себе, якщо їй підказати, підвести до них. Так виникає образ місяця, що буває то повним, то «худесеньким серпком», образ веселого дощу, від якого «день такий полив'яний», образ літа, що «виросо суничками то по одній, то по дві», образ засмученого шпака, хатку якого «вітер чорногривий перекинув денцем догори». Є серед образів і фантастичні істоти, яких люблять вигадувати батьки для настрашки малят, як-от: *дід Ревило*, що забирає в торбу плаксунів; *Бузиновий цар*, що ховається у темному садку.

Які ж мовні засоби прислужуються поетесі у створенні неповторних мініатюр? Звичайно, це традиційні в дитячому фольклорі слова із здрібніло-пестливим значенням: *дощик, хлоп'я, грибочок, лапки, дрібнесенький, гарнесенький, біленький, спатки*, або іменники з прикладками: *в дудку-джоломію, равлик-павлик, котик-воркотик*, або словосполучення з тавтологічною основою типу *диво дивнее*. Трапляються також елементи лірично-пісенного синтаксису: *на гіллячках, на тоненьких*. Цілковито органічно вплітаються у вірш авторські новотвори: *У садочку-зеленочку, чорногривий (вітер), грибнесенький (дощ), сестриченько-яличко, Бабуся-Ягуся*. Загалом у віршах використовується порівняно невелике коло слів. Більшість із них дитина чує і живає у щоденному спілкуванні або знає з казок (*заєць, вовк, сонце, місяць, зорі, вітер, папір, пензель, вікно, осінь, груша, дуб, сиріжка, цар, трон, корона, жаба-царівна, Дід Мороз, знати, питати, їхати, застудитись, червоний, кудлатий, щасливий, охайно, влітку, вгору тощо*). Саме ці звичайні і буденні, на перший погляд, слова складаються в поетичні образи. Привертає увагу розмовний синтаксис вірша. Напр.: «Хай би вибігли до стежки», «а нехай-но ще побудуть тут мені», «Люди добрії», «Бувай здоровий», «Як вам, бджілко, ночувалось?». Завдяки невимушеності поетичної мови дитина мимоволі засвоює, що звичне і незвичне в житті завжди поряд.

Особливо допомагає в цьому багата порівняннями поезія Ліни Костенко.

Серед її образів є більш прості і складніші. Наприклад, дитині досить легко уявити звичайний пеньок треном, адже йдеться про казкового бузинового царя: «На пеньочку, як на троні, він сидить собі в короні». Або: «Цей дзвіночок, як намет». Справді, дзвоник, у якому сховалась від дощу бджола, подібний до намету. Більшого напруження уяви вимагає образ саду після дощу: «Струшується сад, як парасолька». Але хто з дітей не бачив, як мама струшує від дощових крапель свою парасольку? Або таке порівняння: «Сю ніч зорі чомусь колючі, як налякані їжачки». Справді, чому зорі видаються такими колючими, що нагадують їжачків? А тому, що вони, як виявляється далі з вірша, злякались осені. Їжачок, коли лякається, теж стає колючим клубочком.

До найбільш несподіваних порівнянь письменниця ніби готує маленького читача-слухача. Наприклад, перш ніж порівняти звичайний опеньок з маркізом (!) вона називає характерні елементи одягу маркіза: *жабо, каптан*. Шовковиста ніжка гриба і перетинка на ньому — ось у чому подібність опенька і маркіза, званого дітьми з казок та пригодницьких оповідей, фільмів: «В жабо й атласному каптані стоїть грибочок, як маркіз». У назві вірша «Зелені дзьобики бруньок» теж заховане порівняння: зелені бруньки подібні до пташиних дзьобиків. Показово, що образ цей є тільки в назві вірша, тобто він цілком самостійний.

Завдяки образному порівнянню діти легко сприймають зорову кар-

тину: «Ген корів розсипана квасолька доганяє хмари у полях». Череди в полі порівнюється не просто з квасолькою, а саме з розсипаною квасолькою. Словосполучення із значенням порівняння, можливо, й не стануть активом мовної практики маляти, зате сприятимуть розвитку його поетичного мислення.

Порівняння, заховане в прикметнику, нечасто трапляється в художній літературі, але поетеса не боїться залучити й його в дитячий вірш: «гусей лебедина низочка». Можна бути певним: діти зрозуміють, чому низочка гусей називається *лебединою*, адже на початку вірша зіставлення гусей з лебедями умотивоване білим кольором, що передається прозорим порівняльним зворотом (*білі-білі, як лебеді*).

Не оминає Л. Костенко і такого художнього прийому, як метафора. Її метафора скерована переважно на олюднення навколишнього світу, що відповідає особливостям світосприймання дитини. Для дитини центр всесвіту — вона сама, і все навколо себе вона схильна уподібнювати собі. Отже, дитина психологічно готова сприйняти поетичну метафору, важливо тільки, щоб ця метафора відповідала рівню розвитку дитини, була їй зрозуміла. До сприймання метафоричних образів у поезії готує дитину й казка, де нарівні з людьми діють звірі, птахи, рослини, фантастичні персонажі.

Предметам і явищам, птахам, тваринам і комахам приписуються такі дії і стани людей, такі ознаки їх зовнішності, які не раз спостерігала, про які чула дитина, як-от: «Ріка заснула в берегах», «Цвіркуні й перепілочки припинили концерт», «одягла верба сережки», (місяць) «ходить лисий, без перуки», «привітався перший пароплав далеко десь з Дніпром і з берегами». В уста персонажів вкладаються звичні в щоденному вжитку фрази, наприклад, джміль «каже: — Доброго вам ранку!», верба «потихесеньку питала: «Де ота біленька хатка, що гарнесенькі дівчатка?»; «Сю ніч квітка питала квітку: — Що ж це робиться, поясни?». Олюднені персонажі віршів поетеса включає у відповідну обстановку. Так, дзвоник, де живе бджілка, називається хаткою: «Виглядає бджілка з хатки: — У дзвіночку добре спатки»; у білочки в дуплі є комора, куди вона складає в'язочки грибів: «буде в мене у коморі ціла в'язочка грибів»; про пір'я для гнізда говориться: «Пригодиться діточкам на перинку».

Все це створює цілісну картину опоетизованого навколишнього світу. Щоб дитина сприйняла цю картину, Ліна Костенко вибирає своєрідні орієнтири для малюка, що підказують йому хід поетичного мислення, шлях творення образу. Напр.: «Дощик, дощик, ти вже злива! Плаче груша, плаче слива». Чому плачуть груша і слива? А тому, що дощ. З них скапують дощові краплі-сльози. Пор. ще: «Сидить пряля, та й пряде — сніг іде-іде-іде — нитка рветься де-не-де, а вона пряде й пряде». Отже, у вірші йдеться про незвичайну прялю, її прядиво — сніг. Так виникає поетичний образ снігопаду. Або у розповіді про бузинового царя та його царство читаємо: «Є оркестри духові». Що за дивина? Проте наступний рядок дає ключ для розуміння:

«Равлик-павлик у траві». Справді, рогове укриття равлика нагадує духовий інструмент. Це й стало основою поетизації звичайного слимака.

Учись спостерігати — ніби підказують маляті вірші Л. Костенко, — інакше ти нічого не побачиш, не збагнеш, минеш важливе, може, навіть, головне, інакше тобі не відкрити тасмниці прекрасного. А починається все з простого, з того, що помітиш звичайного горобця з пір'їнкою в дзьобику («Горобець із білою бородою»), відчуєш, що «ліс такий осінній, куди не ступиш — усе щось шарудить», зрадієш, що «Метелик білий в маки залетів».

Не втомлюйся фантазувати, тільки тоді ти довідаєшся, що «соловейко застудився. А тепер лежить під пледом, п'є гарячий чай із медом», що черногуз «відлітаючи в Африку, пакував чемодан». Фантазія допоможе тобі повірити, що «Баба Віхола, сива Віхола на метільній мітлі приїхала», а чарівна пряля «Вже напярля хуртовин на шапки для верховин».

Учись бачити єдність світу, спільне у відмінному, відмінне у спільному, і тоді зрозумієш: «Берізки по коліна у воді» тому, що повінь; «ходить вишня у віночку» тому, що вкрита білим цвітом; в осінньому лісі «спинається грибочок» так само, як спинається на ніжці дитина.

А крім того — вчись мови, тоді ти відчуєш її аромат, її невичерпність, бо хіба вбогою мовою скажеш: «Де ж ти літо, поділось, куди подалось? Осінь, ось вона, осінь! Осінь, ось вона, ось. Осінь брами твої замикала вночі, погубила у небі журавлині ключі».

Семантика кольору у І. Драча і Б. Олійника

● Мова — коштовний скарб
народу.

І. Франко

У сучасній поезії сполучуваність назв кольорів з різними поняттями відбиває й закономірності використання традиційних образів, які стали певною мірою поетичними символами, і новаторське вживання назв із семантикою кольору для створення емоційно-оцінних метафоричних означень. Лексика на означення кольору відіграє помітнішу стилістичну роль у поезії І. Драча, ніж у поезії Б. Олійника. Про це свідчать і різноманітність кольорів, які називаються у творах І. Драча, й семантична багатоплановість відповідних назв. Проте і у Б. Олійника знаходимо стилістичні прийоми обігрування назв кольорів, надання їм символічного звучання, наприклад, протиставлення *білого* й *чорного*. Виразно протиставляються щодо семантико-стилістичних функцій назв кольорів твори Б. Олійника інтимно-пейзажно-ліричного плану, з одного боку, і лірично-громадянського — з другого.

Пряме називання червоного кольору зустрічається в слововживаннях *червона сорочка*, *червоний мак*, *знамена червоні*, *червона зоря* (І. Драч), *червоне вітрило*, *червоні коні* (Б. Олійник). Крім прямої вказівки на колір, прикметник *червоний* містить виразний оцінний компонент: це символ першої в світі соціалістичної держави, символ непереможності комуністичних ідей, символ романтики. Про це так пише Б. Олійник: «Незмінно *червоним* лиші буде високе Вітрило, Бо кров комуністів кольору не міня».

Усталений семантичний зв'язок червоного кольору з кров'ю, пролітою в боротьбі за утвердження соціалізму, набуває символічного значення і нових додаткових відтінків, коли поєднується за асоціацією з іншим символічним образом української поезії — образом калини. Порівняймо стилістичну роль семантики червоного кольору, увиразненої зіставленням із зеленим кольором, а також ознакою *чисто червоний*, у таких рядках Б. Олійника:

Після зимової смерті
трава і дерева правлять
Службу незмінно зелену,

як сотні, як тисячі літ.
Стали землею ті,
що починали цей світ.
Інші прийшли, зовсім не схожі. А цвіт
Чисто червоний, як перше,
вінчає калину і прапор.

Особливе семантико-стилістичне навантаження припадає в поезії І. Драча на кольори *чорний, білий, золотий і сивий*, а в поезії Б. Олійника — на *білий і сивий*.

Часто за текстуальним вживанням прикметник *чорний* виступає в індивідуальному стилі І. Драча як синонім до понять «тривожний», «урочистий», «величний». «Візьми його [слово], Не дай на зваду славі, А по-спартанськи босим — на мороз. Туте од сонця, *чорно величаве*, Воно провисне буйним гроном гроз». Очевидно, в метафорі *чорно величаве слово* можна вбачати аналогію до відомої сентенції «Страждання звеличує людину», тобто слово, ввібравши в себе семантику «страждання, чорна біда», набуває значення «величне», «піднесене», «урочисте». Отже, метафорично вживаний прикметник *чорний* може передавати не тільки негативний емоційний зміст, а й вказувати на інтенсифікацію позитивно сприйманої ознаки.

Поетичну традицію слід убачати в протиставленні *чорного й білого* кольорів у таких контекстах: «*Чорний кінь* умирає на білім снігу» (Б. Олійник), «*А чорний ніж* впаде на білі руки Моеї матері, коханої моєї Шовковим трауром» (І. Драч).

Зіставлення кольорів, серед яких є й чорний, як стилістичний прийом передачі враження від музики використовує І. Драч у поезії «Соната Прокоф'єва»: «Закрутили, загули, заграли, Чистим лугом серце повели Вишукані голубі хорали По стежині сизої імлі. *Жовтороті* полохливі грози Пнулися з *оранжевих* шкарлуп. І дуби, як *чорні* ваговози, Гупали, всідаючись на круп».

У семантиці прикметника *білий* та співвідносних з ним прислівнику, іменнику, дієслові поетичне мовлення активізує й пряму вказівку на колір, і властиве загальнономовним метафорам значення «сильне хвилювання, страждання», що виражене у фразеологізмах типу «побіліти від страху», «білий, як стіна» і под. Б. Олійник вдало використовує емоційний заряд загальнонародних фразеологічних зворотів із ознакою *білий, біліти* для створення індивідуально-авторських образів. Пор.: «*Став я білий, мов ядерна тінь*», «Коли котився грім Розпечених до білого дискусій», «*Ти була молода. Вже — солдатка. Іще — не вдова. Німець важко дивився. Ти блідла... біліла, як вишня*», «*Вона [мати] тебе у всесвіт віддала. О, як боліло їй — аж кров біліла, Коли вона себе в тобі родила!*». Активне введення названих фразеологічних зворотів у поетичне мовлення можна, зокрема, пояснити виразною орієнтацією індивідуального стилю Б. Олійника на народно-розмовне джерело, на відповідні структури розмовного характеру. В таких невимушених розмовно-діалогічних віршах стилістично уви-

разняються зіставлявані поняття (*білі вишні — як білі вірші*) з різним значенням прикметника *білий*.

Словосполучення *біле тіло, біл лебедик, біла Лада, білий туман* (І. Драч) належать до традиційних образів, у яких семантика безпосереднього, прямого називання кольору нейтралізується.

На прямому значенні прикметника *білий сніг* будуються оригінальні поетичні образи І. Драча і Б. Олійника. Сніг у вірші І. Драча «Сніг цілу ніч ломився в двері» постає в персоніфікованих образах, які об'єднує пряме значення слова *білий* як назви кольору, з яким у контекстуально-синонімічній зв'язки вступає словосполучення *сліпучий цвіт* в його денотативній віднесеності до снігопаду. Пор.: «Сніг цілу ніч ломився в двері... Тер білу гриву з нетерпінням; [Сніг] білобровицк; Завієш [сніг] всі мої розлуки Сліпучим цвітом свого сказу?!». В одній кольорово-емоційній гамі з наведеними прикладами перебуває й оригінальна авторська метафора «І біловусте тихе слово Спливло причасним диханням». Ознака кольору не втрачається й у такій метафорі: «Мороз гострив свій білий ніж», хоча колір приписується певному поняттю — морозу — опосередковано. Цікаву гру кольорів у семантично складній структурі поетичних метафор демонструє поет у таких рядках: «Блакитний мороз стане сивим морозом, Той білим серпом все на сніг пережне, Та біла земля під зимовим наркомом Женьшенем калини врятує мене».

Переносне вживання ознаки *білий*, де значення кольору нейтралізується й заступається іншими значеннями, які загалом можна об'єднати поняттям «позитивної емоційної оцінки»: «Твоїх пальців лебедино-біла музика» (Б. Олійник).

Розширення лексико-семантичної сполучуваності слів на означення *сивого* кольору, який займає особливе місце в ряду *сірий, сизий*, частково *білий* щодо їх денотативного змісту, треба, очевидно, пояснювати тим, що прикметник *сивий* і співвідносні з ним дієслова набули стилістичного забарвлення поетичного означення, тому вони вживаються переважно в мові художньої літератури, виступають як прямі назви кольору (відтінки сірого, сіро-білого і як переносні назви емоційно-оцінного змісту, а також для вираження значень «давній», «дорогий», «тривожний», «сумний»: *сива земля, материнська сивизна, сивий жайвір* (І. Драч); *сиві коні, сива горлиця* (Б. Олійник); *пам'ять сива, муки сиві, скорботи сивий крик, сивизна турбот, сиві птаці чекання* (І. Драч); *сивий — сизий вітер, сиве горе* (Б. Олійник).

З поетичним означенням *сивий* тісно пов'язується і щодо денотативно-стилістичного змісту, і щодо оцінної семантики назва *сизого* кольору. Насамперед треба зазначити його народнопоетичне, фольклорне забарвлення як постійного епітета. Фольклорне забарвлення властиве, зокрема, таким словосполученням, як *сизий птах, сизий сокіл* (І. Драч). Розширення лексико-семантичної сполучуваності типу *сизий вітер, сиза тиша* (І. Драч), *досвітки сизі; сиза земля, сиза паморозь, сизі світи* (Б. Олійник) відбувається й на ґрунті

семантичного компонента — прямого називання кольору, й на ґрунті переосмислення прямого значення та вживання прикметника в синонімічному ряду з означенням «давній, дорогий, тривожний».

Назва кольору *сірий* обмежено вживається в поетичному мовленні. У віршах І. Драча трапляються поодинокі випадки вживання цього означення як окремого найменування кольору. Поезія Б. Олійника дає приклади використання прикметника *сірий* у його загальномовному понятті: *сіра земля, шинелі сірі*. Значення кольору не втрачається і в таких словосполученнях: *сірий перон, сірий аркуш стіни, сірооке відлуння*.

Поетична традиція зумовлює використання в сучасній поезії *синьої* гами кольорів, точніше, активне вживання як у прямому, так і в переносному розумінні прикметників *синій, голубий, блакитний*.

Вказівку на конкретний реальний колір містять такі лексико-семантичні сполучення: *сині гори, очі дихають синню* (І. Драч); *далеч синьо-синя* (Б. Олійник). Колір конкретних реалій опосередковано виражається в метафоричних словосполученнях: *неба молодого синя грива, синя межа круговиду, синє полотно розпеченого неба* (Б. Олійник). Роль кольору нейтралізується в поетичних метафорах тоді, коли прикметник *синій* поєднується з абстрактними іменниками або з тими поняттями, які не асоціюються з синім кольором. Тоді *синій* має широке тлумачення позитивної емоційної оцінки «легкий, ніжний, добрий, лагідний, сумний» тощо: *тривожні сині ноги, синій хист, синій крик, синій жаль світився в їх очах* (І. Драч).

Синонімічні прикметники *блакитний* і *голубий* вживаються без стилістичного розрізнення семантики: [*небо*] *мегафон цей блакитний, нам домни дмухати в блакить, небо рве свою блакить високу* (І. Драч); *і чоло його бронзове в голубинь вироста* (Б. Олійник). Б. Олійник в одній строфі стилістично обіграє обидва прикметники, підкреслюючи їх семантичну тотожність: «*А земля — блакитна. Бо очі усіх коханих од ніжності голубі*».

Коли такі поняття, як *вечір, ранок* чи *пори року*, виявляють семантичний зв'язок з кольором, можна говорити, очевидно, і про пряме, і про переносне вживання найменування барви, оскільки тут, крім вказівки на неї, виразно проступає позитивний оцінний момент. Напр.: «*У блакитній рясі вечір*», «*А за вікном голуба розтривоженість маю*» (Б. Олійник). Характерно, що такі означення вживаються, як правило, в інтимно-ліричних, піднесено-поетичних віршах. Пор.: «*Ніхто ніколи так ще не любив! Згортали крила люті трамонтани. І зорі, як пелюстки, трепетали, І світ увесь по вінця голубів...*» (Б. Олійник) — «голубів», очевидно, треба розуміти як «сповнювався ніжності, злагоди», «був дуже гарним». Традиційна поетична метафора *сон голубий* (І. Драч), *сни голубі поетів* (Б. Олійник) нейтралізує значення кольору, передаючи загальний зміст «красивий, казковий сон». Емоційно-оцінну позитивну семантику без вказівки на колір мають у поезії

І. Драча словосполучення *блакитні пригоріці, голубі пучки, блакитний музичний вітер*. Отже, для назв кольорів *синій, блакитний, голубий* у їх переносному, метафоричному вживанні характерна тільки позитивна, піднесено-поетична оцінна семантика.

Семантика слів, пов'язаних із передачею *зеленого* кольору, досить прозора. Тут переважає зв'язок із рослинним світом, які виділяються зеленим кольором. І хоч у метафорах цей зв'язок з денотатами, яким властивий зелений колір, може бути виражений опосередковано, в даному разі виявляється в слові-означенні пряме називання кольору, наприклад: «Трава і дерева правлять Службу незмінно *зелену*», «дуби — *зелені хмарочоси*» (Б. Олійник); *зеленаве небо позеленіло, шовк зелений (трави), трав зелений крик* (І. Драч).

Насичення конкретною семантикою *зеленого* кольору такого філософського поняття, як сутність людського життя на Землі, зумовлює і виникнення власне індивідуальних оригінальних поетичних образів, зміст яких розкривається тільки в широкому контексті: «*Зелена брамо, ти з трави й води. Земля зелена — ось зелена брама!* І кожен з нас йде звідти, йде туди, Людина й лист — одна *зелена драма... Зелена мить* судилася тобі — Тож дихай буйно, тож світися ясно!» (І. Драч). Зауважуючи незвичність, метафоричність словосполучень *зелена драма, зелена мить*, ми, з огляду на контекст, повинні усвідомити асоціативний зв'язок їх з конкретним кольором, у чому виявляється й правильне розуміння семантики виділених метафор.

Не часто зустрічаємо в сучасній поезії конкретно-чуттєві образи, побудовані на сприйманні *жовтого* кольору. При цьому розрізняється традиційно-символічне звучання *жовтого* кольору, що символізує в народнопоетичній творчості розлуку, звідки з такою ж семантикою приходять відповідні означення в сучасну поезію, трансформуючись в ускладнених індивідуально-авторських метафорах, наприклад, *жовта розлука* (І. Драч); *жовтий квіт мелодії розстань* (Б. Олійник). Інші слововживання засвідчують називання конкретного кольору, яке може бути опосередковане семантичними зв'язками в метафорі. Напр.: «хижо блимає півмісяць *Жовтим оком* в тумані» (Б. Олійник); *жовтий лист кленовий* (І. Драч).

Поетичною традицією освячується вживання піднесеного, з позитивно-емоційним оцінним змістом означення *золотий*, лексико-семантичну сполучуваність якого особливо розширює І. Драч. У віршах Б. Олійника зустрічаємо тільки загальнономовні метафори типу «*вселюдські золоті жнива*» або трансформовані на їх ґрунті індивідуальні словесно-художні образи: «*його мовчання — золота криниця, волосся золоте крило*».

В поетичному осмисленні І. Драча ознака *золотий* виявляється дуже місткою, багатоплановою, поєднуючи й семантику кольору, й загальну позитивну високу оцінку, відчуття чогось дорогого, коштовного. Вказівку на називання кольору можна бачити, наприклад,

у таких словосполученнях: *золотооке сонце, золота оскома осені, золоті вулкани лип, сонце в золотому капелюшку, а в сонця хмара — золота крисаня та ін.*

Взаємодія прямих (щодо кольору) і переносних тлумачень прикметника *золотий* стає стилістичним прийомом у віршах І. Драча «Балада золотої цибулі», «Балада про весноньку», обігрування семантики слова *золотий* спирається на фольклорне, народнопоетичне джерело з традиційно багатоплановим його осмисленням, причому тут переважає загальний позитивнооцінний момент у характеристиці різних явищ, предметів.

Виразне емоційно-оцінне значення прикметника *золотий* з нейтралізованим значенням кольору знаходимо в таких словосполученнях: *І влягаються думи золотими томами, золоте німе захоплення, золота стеблина відданості* (І. Драч).

Емоційний, позитивно-оцінний зміст, як видно з прикладів, на-шаровується на похідну, вторинну роль слова *золотий* «дорогий, коштовний».

Майстерність поета виявляється не тільки в тому, щоб знайти в семантиці відповідної назви кольору такий компонент, який би підкреслював несподіваність поетичних асоціацій, був надійною основою поєднання дуже різнопланових понять, який, нейтралізуючи семантику кольору, був би джерелом народження виразного емоційно-оцінного змісту колористичної назви. Сучасна поезія активно послуговується стилістичним прийомом нейтралізації семантики кольору у відповідних назвах для створення інших конкретно-чуттєвих образів, тобто ці назви вживаються у переносному метафоричному розумінні. Але про поетичну майстерність свідчить також вміння поета використовувати слова в їх прямому значенні для створення конкретно-чуттєвих образів, в яких усталена, загальновідома риса постає в оновлених зв'язках, як, скажімо, традиційне *золоте сонце* і *синє небо* в такому конкретно-чуттєвому образі: «*Прагну сонце бачити в золотому капелюшку. Прагну небо бачити в синій хустині*» (І. Драч).

Сучасна тональність слова Б. Харчука

● Слово не значок,
не символ — це вогонь,
а перефразовуючи вже відоме:
сорочка духу народу... Слово,
мова — не просто будматеріал,
а твоє покликання. Вони —
і совість, і правда. Їх нема
про будень і про свято.

Б. Харчук

«Мене прикував до себе вічний мус... Відчуваю, як мене безжально й нещадно косить всеможний час», — так починає свої «дорожні враження» — повість «Подорож до зубра» Борис Харчук. Коротке, відрубне мус (пор. дієслово *мусити*) вбирає в себе силу волі, думку й почуття, або, кажучи словами автора, «максі-рацію» і «міні-емоцію», велике бажання не тільки подивитися на «широкошляху землю», а й застерегти людину, яка живе на цій землі.

Час завжди відбивається в мові художнього твору. Сьогоднішня технізоване, індустріалізоване життя з його експресами, трасами, комплексами, фермами мостів, високовольтними лініями електропередач, екскаваторами, мурованими котеджами, «Волгами», «Жигулями», телевізорами (теликами), паласами, дискотеками, організованими перспективами тощо присутнє в мові письменника.

Кілька зрізів можна зробити з художніх текстів, щоб відчути часову змінність мови. Один зріз — це мовно-предметний або мовно-речовий, тобто назви, які фіксують сучасний побут, інтер'єр, ознаки діяльності людини в навколишньому світі. Наповнювачі цього інтер'єру різні. Вони змінюються нібито незалежно від автора, владно входячи в рухливість розмовно-побутового, виробничо-професійного мовлення, віддзеркалюючи насамперед у лексиці зміни в праці, відпочинку, в моді на одяг тощо.

Сучасні словники, як правило, не встигають за мовним життям. Так, у СУМі відсутні такі слова, як *дипломат* (портфель), *джинси*, *сафарі*, *вітрівка* (різновиди одягу), *дискотека*, *телик*, *серіал* (багато-серійний телевізійний фільм). А втім, це звичні назви в сучасному побутовому (та й не лише побутовому!) спілкуванні. Вони природно поповнюють словник художньої літератури, вживаючись як у мові авторській, так і в прямій мові персонажів. Стилїстичні функції цих слів розширюються, якщо вони входять у систему художніх засобів, як наприклад, назва *екскаватор* у порівнянні, що звучить із уст літературної героїні Соломонії в однойменній повісті Б. Харчука: «Я робила, як віл. Не лише на горбді. Куди пошлють. Жнива,

і мене зривали з городу. Я була й на комбайні, й коло паровика. Зерно в мішки, просто в борти і — на станцію: перша заповідь. Я зачерпувала зерно такою лопатою, як *ківш екскаватора*. Я двигала на собі мішки, як *гори*. Мчала додому — з пекла в пекло, а в кишенях сачечка — жито. Признаюсь: покрадьки. Признаюсь: я інколи насипала його за хляпаві халявки своїх гумовців. У мене трудовнів — воляча книга списана, але коли то видадуть, коли віддять по тих сто грамів?»

Тільки художній стиль здатний оживити в емоційному монолозі реалії з таких різних технічних епох — *паровик* і *екскаватор*. Тільки образна мова мінімальними лексичними, фразеологічними засобами може намалювати образок важкого життя колгоспниці в післявоєнні роки, коли зовсім по-іншому сприймався публіцистичний евфемізм *перша заповідь*.

Пристрасних монологів, що поєднують офіційно-діловий, публіцистичний і розмовний стилі, у творах Б. Харчука багато. Кількома влучними штрихами письменник дає змогу відчутти й добу, в якій живуть його герої, і їхній емоційний мовно-понятійний світ. Час проходить не десь на віддалених трасах, бруківках, *асфальтівках* (до речі, *асфальтівки* так само не знайдемо в словниках, хоча природність цієї форми в українській мові тонко відчув Б. Харчук, чергуючи в тексті назви *асфальтова дорога*, *заасфальтована доріжка*, *асфальтівка*), а крізь чутливі серця й душі людей. Чи не тому з виразними риторичними інтонаціями звертається до світу Соломонія: «Машини переповнюють землю, дроти засновують небо, чому ж мені не легшає? Світе, нащо грмиш? Чого ти хочеш?»

Природа і людина. Екологія і ми. За цими публіцистичними формулами постає сьогодні складний художньо-образний світ письменника. Борис Харчук вкладає в уста своїх героїв проникливі слова захоплення навколишньою природою. Проте в наш час екологічних проблем функції пейзажу в художньому тексті змінилися. Персонажі Б. Харчука розмовляють з деревами, річкою, висловлюючи філософські узагальнення. Традиційні порівняння доповнюються афористичними виразами, які водночас можуть належати і внутрішнім монологам персонажів, і авторській мові, наприклад: «[Соломонія] дивилася на ліс, на небо, на спориш-траву за порогом: усе вмивається росою, усе може жити собі й без людей, а людина без усього цього жити не може» («Соломонія»). Так думає жінка, сприймаючи серцем красу землі. «Власкавлено» дивиться вона на корову, трави, річку, «заквітчує», ніби рушником, словами своїми землю й небо. За всіма її думками присутній небайдужий автор. Тому й верболози стають верболозенятами, тому й вимальовує він перед читачем кожний образок зеленого світу: «Я сидів на березі: ромашки, чебрець, кінський щавель, а у воді осока, біла кашка, лілії на лататті — пахли квіти землі й води» («Подорож до зубра»).

Поряд із чисто літературними сентенціями типу «Природа довершує нас і наші творіння, а перевершувати її згубно й хіба по-людськи?»

(«Подорож до зубра») у внутрішніх монологів виокремлюється і несподіване розмовне слово, яке забарвлює характерні для стилю письменника риторичні запитання інтимною інтонацією, наприклад: «Береги Ірпеня оголювалися... Де та риба? Де сила птаства? Береги голі, в річці не замочиш колін — *стекла краса*» («Соломонія»).

Біль за тим, що пропадають річки, болота, ліси, передає письменник по-своєму, оригінальними словесними образами. До них належить, зокрема, вислів *стекла краса*, утворений за формою загальноживаних *стекли буряки, стекла картопля, стекла пшениця*, що означає поганий розвиток рослин.

Стекла краса — тобто пропала, понівечилася краса річки. Автор не приховує своєї іронічної оцінки, коли пише про *меліораційну рівнину*: «Я тягся цією *меліораційною рівниною*, що постала на місці боліт, води, вільшаників, — очі шукали затінку» («Подорож до зубра»). З екологічними проблемами пов'язані також несподівані для загальноживаного словника дієприкметники з початковим *недо*: «Автобус обламавсь: я застряг у Вікниках — серед *недорубаних лісів і недовисушених боліт*» («Подорож до зубра»). Коли б письменник так гостро не відчував беззахисність природи, то, очевидно, й не з'явилися б «страшні» епітети, побудовані на асоціаціях із типовим бюрократичним зворотом *недовиконання плану*. Іронічно-саркастичний зміст цих означень можна відчутти тільки в контексті сучасних екологічних проблем.

На традиційних пейзажах позначаються глибші зміни, пов'язані з емоційним сприйманням природи в епоху технізації та індустріалізації. Порівняно з мовно-предметним зрізом художнього тексту передача внутрішнього світу людини, змалювання сучасного психологізованого пейзажу — це ще один часовий зріз відповідного художнього тексту. Історичні зміни тут значно глибші й складніші, оскільки торкаються стилю оповідача, переходу від прямої мови персонажів до невластиве прямої, до авторської.

Мовно-психологічний часовий зріз — це, зокрема, визначення активності абстрактних імен, що називають моральні якості людини, духовні цінності людства.

У Б. Харчука є слова-поняття, що б'ють на сполох, волають до совісті, милосердя. Влучними мазками виписує, наприклад, майстер стару жінку Горпину, яка «тербищить з поля рядно гички, кляне світ і саму себе, переламується, заточується, але несе» і «реальну Алісу», яка манірно струшує з сигарети попільць, п'є каву і спокійно розповідає, як відвезла матір у будинок пристарілих (до речі, по-різному називають персонажі Б. Харчука цей заклад: *дім перестарків, будинок престарілих, будинок пристарілих*).

Самотня, нікому не потрібна (навіть рідним дітям) стара мати. Одинок старість стає хвилюючою для письменника темою. Запамятовується його образок «Крайня хата». Не названо імені старенької жінки, яка сама доглядає криничку («криничка мовби дихала»), хату,

господарює, а на запитання «Що ви, бабусю, самі?» відповідає: «Я сама — зі всім світом!» Особливо гостро й болюче сприймається філософський зміст цієї відповіді після такої життєвої розповіді: «Ми як витрусились з фронтової торби — вдова і сироти. Що і кому казати?.. Одне голе, друге босе, третє розривається в колісці, бо мої груди присохли. Всі блимають очима, а в чотирьох кутках хати стоять наші брати і сестри — голод, холод, біда і кривда. ...Ми встали на ноги з землі і своїх рук». Чи не кожна фраза — це народно-розмовна, фольклорна образність, своєрідна тональність, якою так майстерно володіє письменник.

Борис Харчук не лише вдало будує монологи-оповіді. Він уміє одним словом, ніби лазером, освітити цілі явища, важливу соціальну проблему. Йдеться про безбатьківство. У загальноповсякденній мові є слово *безбатьченко*, а письменник, створюючи свою «безсирітську казку» «Світова верба» (мати має трьох дітей від різних чоловіків, стає п'яницею, дітей забирають у дитбудинок), знаходить для соціально значущих понять нові лексичні форми: сусіди називають хлопця-сироту *безбатько*. *Ларисовичі* — таку назву (за ім'ям матері) дають дітям-сиротам у дворі. Вони й *кролики*, і *Дажбогові внуки*.

Безбатьківство — такого поняття немає в словнику, а саме воно своїм збірним, узагальненим змістом здатне передати соціально-моральну біду нашого суспільства, наголосити на тому, що безбатьківство, не поодинокий факт, а поширене явище. Художній твір тим і сильний, що узагальнене, аналітичне бачення письменника втілюється в конкретно-чуттєвих картинах. Одного порівняння часом досить, щоб створити негативний образ персонажа, наприклад: *очі, як блудливі коти; самозакоханий начальник розліктися на столі*.

Борис Харчук легко кує слова, тонко відчуваючи потенційні можливості українського словотвору. Дітей, які живуть у диткомбінаті цілий тиждень, він називає *круглодобовиками*, двоповерховий будинок дитячого комбінату у нього *двоповерхняк*. Природна для української мови *асфальтівка*, безумовно, утворюється за моделлю *бруківка*. У текстах чергуються різні назви-реалії: *асфальтова дорога, заасфальтована доріжка, асфальтівка*. Прозору внутрішню форму має іменник *чергувальня*, утворений за продуктивною в українській мові словотвірною моделлю.

Улюблений тип словотворення для Б. Харчука — це відіменникові дієслова. Баранці (квіти) в нього *пуп'янкують*, ліс *вершечкує* в саме небо. Напр.: «Височіючи, бриніла тополя», «Вона *вершечкувала* й бриніла кожним цупким листком» («Соломонія»); «Місто стояло серед мочарів. Княжий замок *очив* навколо своїми бійницями»; «Вони поїхали поряд — Морозенко на вороному, хан на білому. Хан і не глянув, як *хмарують* пани-ляхи» («Ой Морозе-Морозенку»). Авторські неологізми відбивають не лише індивідуальні естетичні уподобання, а й мовно-художню норму, характерну для певного часу, тобто за цими неологізмами так само можна зробити часовий зріз художньої мови.

Сучасна художня проза з чітко вираженим авторським «Я» (а до такої прози належать і твори Б. Харчука) не цурається публіцистичних монологів. Письменник бачить не лише екологічне, соціальне лихо, а й внутрішньо-психологічну біду — брак доброти, чесності, порядності в людях. Не випадково до цих понять моральності постійно звертається Б. Харчук, коли говорить, що не тільки людина «олюдиює світ», а й «світ олюдиює» людину. Категорії людської моралі осмислюються письменником у художньо-публіцистичних контекстах: «Совість не смертельна (тобто не *смертна*). А взагалі-то, речей, подібних їй, на всьому білому і широкому світі не так вже й багато: вірність, честь, слава. У них немає заміників: це первені — основи життя. І коли вони девальвуються бодай на ніготь, тоді сума їх протилежностей, як зрада, безчестя, ганьба, «різко зростає в притаманній лише їм прогресії» («Подорож до зубра»). Подібні відступи публіцистичного звучання властиві не лише «дорожнім враженням» автора, а й внутрішнім монологам його літературних героїв. Відчувається в них і смак до філософських роздумів, і літературна сповідальність, і залюбленість у силу розмовного слова, наприклад: «Я люблю і боюся нищості, як корости. Плеканий болем і смутком, пориваюся у натхненні висі, падаю з безсилля і трощу ребра. Плачу любові ціною свого життя — серце скапує в слово» («Вечірне»).

Письменник глибоко переймається проблемами часу. У мові його творів постають не тільки правдиво виписані живі постаті людей, а й узагальнена, аналітична думка як оцінка екологічних, соціальних явищ. Але вона б не хвилювала читача, якби не була втілена в майстерне слово.

Мовна палітра Валерія Шевчука

● *Наша мова — найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно затягує.*

Д. С. Лихачов

«Маленьке вечірнє інтермеццо» — одна з цікавих оригінальних книжок відомого українського прозаїка В. Шевчука. Видрукувана 1984 р. у видавництві «Молодь», вона складається з чотирьох повістей: «Тепла осінь», «Золота трава», «Маленьке вечірнє інтермеццо», «Місячний біль». Усі твори, хоч і різнопланові за сюжетом, мають єдиний стрижень, їх об'єднує спільна ідея. Морально-етичні проблеми існують здавна, вони хвилювали людей і в XVI ст. (повість «Місячний біль»), і в перші тяжкі повоєнні сорокові роки двадцятого («Тепла осінь»), хвилюють нас і в бурхливі вісімдесяті (повісті «Золота трава» та «Маленьке вечірнє інтермеццо»).

Ліричні повісті, що ввійшли до книжки, мають оригінальну побудову, цікаві повороти сюжетних ліній. Вони приваблюють читача щирістю і невимушеністю розповіді, теплотою і ніжністю, з якими автор змальовує своїх героїв.

Надзвичайно багата мовна палітра автора. Відчувається, що письменник вже виробив свій власний стиль, вільно володіє словом, добирає майстерні порівняння, яскраві метафори, що надовго запам'ятовуються читачам.

Неабияку роль відіграє при цьому синоніміка. Авторська мовна майстерність особливо яскраво виявляється у вмілому використанні, збагаченні існуючих синонімічних рядів, у віднайденні контекстуальних синонімів. Так, наприклад, тільки синонімічний ряд, що виражає значення «без звуку, тихо», налічує близько десятка слів, частина з них — авторські новотвори, побудовані за властивими мові продуктивними моделями: *безголосо, безшумно, безмовно, безгучно, німо, безшелесно*. Напр.: «тополі здавалися величезними свічками, що *безголосо* спалювали землю», «*безмовно* сідала [жінка] серед хати на старого стільця», «клямка піднялася *безшумно*», «*безшелесно* пересунувся [Юрко] праворуч стовбура», «була тільки *німо* присуття [Стефа] при тому, що відбувалося», «*безгучно* волала [Стефа] помертвілими вустами, бо там, біля стовбура, спалахнув раптом вогонь».

У значенні «без руху» вживаються прислівники: *нерушно, незрушно, безрушно, непорушно, знерухоміло*. Напр.: «*непорушно* сидів [дід]

на розкладному стільчикуві», «Зіньчиха теж стояла безрушно», «глуха тиша панувала навколо, незрушно стовбичив дід», «Юрко непорушно стояв за стовбуром».

У повістях В. Шевчука досить повно представлена дієслівна синоніміка на позначення різних дій, процесів, стану. Наприклад, у значенні «дивитися, спрямовувати погляд кудись, на кого-, що-небудь» автор вживає цілий ряд дієслів та образних, метафоричних словосполучень, щоб найточніше передати не тільки особливості дії, а й відтінити певним чином характер персонажа. Напр.: «зачудовано дивилися на непорушно завмерлих серед вулиці чоловіків кілька жінок з найближчих дворів», «Толька з Валиком мимовільно зирнулися», «хлопці вдруте *перезирнулися*», «на дорозі вже не роззирався», «вони раптом замовкли й *подивилися* один на одного», «зиркали тільки один на одного і тепло всміхалися», «Зіньчиха, малесенька жінка в жовтій хустині... і з великими очима, що здивовано й печально зорять на світ», «*очі не переставали смутно світитися*», «Зіньчиха *перелякано викруглила на нього очі*».

Можна навести ще чимало інших прикладів (*бруківка, сошівка, брукована вулиця; прихилитися, прихиститися; костури, милиці; гречність, пошанівок; біле, крейдяне, біде обличчя*).

Завдяки синонімам прозаїк вдало уникає повторів, а майстерно зіставляючи їх, підкреслює різницю в значенні: «Гострий запах роздратував їх, і вони не так укусили, як *відгризли* перший шматок», «Вуста її *ворушилися* ледь-ледь, і слова вона не так *проказувала*, як *видувала*. *Шепотіла* вона через те, що Валик ще спав», «Вже її *крик рвонувсь* у помертвіле небо — *кричала, лементувала й голосила*». Кожний синонім, ужитий тут, точно, на своєму місці, найвідповідніше передає думку автора, стан чи дію героя; все просто й природно, але за цією простотою стоїть вдумлива й копітка робота автора над словом.

В. Шевчук виявляє добру обізнаність з побутом та особливостями життя персонажів. Так, події повістей «Тепла осінь» і «Золота трава», що відбуваються у його рідному Житомирі й на Житомирщині, змальовані живою народною мовою, в авторську розповідь і особливо у мову персонажів цілком доцільно і вмотивовано вкраплюються місцеві діалектні назви: *обійстя, кобіта, борлак, баняк, вичворять, кількоро* та ін. Автор не зловживає діалектними словами, замінюючи їх нормативними, літературними: крім *обійстя* зустрічаємо *двір, дворище*, крім *кобіти* — *жінка, жіночка*.

Талановитому й досвідченому авторові добре вдається індивідуалізація мови персонажів, що також досягається вдалим застосуванням мовностилістичних засобів, як за допомогою вилетення у мовну тканину лексики відповідно стильової належності та експресивно-емоційного забарвлення, так і побудовою певних синтаксичних конструкцій. Зокрема, ведучи оповідь оригінальної повісті «Маленьке вечірнє інтермеццо» від імені «високоосвіченого» kota, В. Шевчук залучає

книжну лексику, застарілі та рідковживані слова, чимало спеціальних термінів з різних галузей знання, крилатих латинських висловів: *обсервувати, комплікований, варваризм, безпардонність, альма-матер, інтентичний транс, сомнамбулічно, метаморфозуватися, унітарний, скарифікувати, анімалістичне перетворення, реституція, дефініція, емоційні комплекси, подіум, de plano, prima facie, Per aspera ad astral* та ін. Для характеристики інших персонажів, істот, більш приземлених, прозаїчних, письменник використовує яскраво забарвлену розмовну лексику, органічно вплітаючи її у живі емоційні діалоги героїв повісті та в авторську мову.

Мова творів В. Шевчука рясніє фразеологічними висловами. Фразеологізми виступають як в основних, традиційних своїх формах, так і в трансформованих, у незвичному лексичному оточенні чи у зіставленні з вільними словосполученнями. Напр.: «Ну раз було, то треба мені цілий вік *очі піском закидати?*», « — Щось скоро він сьогодні пішов.— *Мо, горшки побили*», «*Я подався у рідні пенати*», « — Коли в мене на тобі *світ клином зійшовся?*», « — Він, правда, натякав, що хотів би зі мною *вік звікувати*, так я йому, бач, у *серце впала*, але оскільки в нього вже є жінка, з якою він *вікує вік*, ми про це забудем. Знаєш, чоловіки настільки звикли *замулювати* нам *очі*, що стають переконані: ми того не розуміємо і не бачимо», «Така убога гра була, певне, *Переходовцеві не до шмиги*», « — Ну, то колись цей Володька *закидав камінці у її городець*», « — Твій тон... еге, в мене від нього аж *мурашки побігли по спині*», « — Я тобі казав, що мені *недовго топтати стежку*», « — *Ми не одного поля ягоди*, — хрипко сказав утікач».

Відзначаючи високу мовну культуру та професійний рівень ліричних повістей В. Шевчука, можна, однак, зауважити, що інколи авторові зраджує почуття міри при доборі виражальних засобів мови, зокрема розмовної лексики, що має пейоративне забарвлення. Іноді знижені слова зовсім не пасують до описуваної ситуації. Напр.: «Я *домивав* руки, *дідове патякання* було мені *приємне*», «Мати ще й досі не дивилася в бік кухні, а лише *стовбичила* біля вікна», «Бліді осики довго шуміли після того *листям*, намагаючись усе-таки *донетрати*, що сталося з деревами минулої ночі», «Господиня й справді *вийняла*... добрий *кавалок* ковбаси, *одбатовала шмат*, обібрала поліетиленову *плівку* й кинула долі» та ін. Дещо зловживає письменник однотипними лексичними утвореннями на зразок: *заголосно, зарізко, завідверто, задоросла, затонка*, тоді як їх можна замінити іншими словами. Особливу прихильність почуває В. Шевчук до слова *мент*, вживаючи його аж занадто часто, хоч у багатьох контекстах це значення могли б цілком гідно репрезентувати синоніми (повні чи текстуальні) *мить, момент, миттєвість* чи навіть *хвиля, хвилина, секунда*. Оминає він і цілком нормативне літературне (хоч і запозичене) слово *тротуар*, називаючи доріжку для пішоходів тільки *хідником*.

Загалом же, беззаперечним є те, що в сучасній українській прозі працює талановитий майстер слова.

Слова, що перейшли у пісню

● *Бо ж наша мова — як чарівна
пісня, що вміщає в собі
і палку любов до Вітчизни,
і ярий гнів до ворогів,
і волелюбні думи народні,
і ніжні запахи рідної землі.
А пісня — це найдобріша,
найвиразніша мова.*

П. Тичина

Є поети, у яких пісенне кожне слово. Торкнися його струн, і воно відразу заграє чарівною музикою, поведе у дивний світ глибоких роздумів і почуттів. Ніжна його мелодія озветься в серці теплими спогадами. Мов до цілющого джерела припадеш до тієї пісні і ще глибше відчуєш силу і міць рідного народу, красу своєї землі. Ти станеш багатший душею, підеш квітучими гаями і полями, де проминули дитинство, молодість, і тепла материнська усмішка зігріє тебе.

Хто не пам'ятає чудових рядків, що перейшли в пісню, — «Пісню про рушник» А. Малишка (музика П. Майбороди) або «Два кольори» Д. Павличка (музика О. Білаша). Вони стали крилатими, бо поєднали в собі гордий злет думки й почуття з досконалою мовною формою — ритмом, звуковою тональністю вірша.

Головне джерело цих поезій — невичерпна народна пісня що є виявом духовності в естетично сприйнятому народнорозмовному слові. Словесні образи й паралелі в піснях відтворюють людське життя з його радощами і смутком, тривогами і надіями. Образно-емоційний вплив пісенної мови досягається злиттям слова і мелодії.

Спільними семантико-стилістичними мотивами поезій «Пісні про рушник» та «Два кольори» є образи *матері, вишивання і дороги*. Образ *матері* в цих творах — передусім втілення образу рідної матері, яка разом із піснями передає синові весь свій життєвий досвід. Наведемо перші строфи пісень:

Рідна мати моя, ти ночей не доспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

А. Малишко

Як я малим збирився навесні
Піти у світ незаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червокими і чорними нитками.

Д. Павличко

Символічний образ *матері* — це і рідна земля, і любов до землі, до Батьківщини. Обидві поезії побудовані на символах: у А. Малишка символ *життя, долі* втілюється в конкретному материному рушникові, а у Д. Павличка — той самий символ знаходить вираження у семантиці кольорів — *червоного і чорного*, якими вишита сорочка. Перші строфи віршів перегукуються з символами *весни і зорі*: «Ти мене на *зорі* проводжала» (А. Малишко), «Як я малим збирався на-*весні*» (Д. Павличко). Такий перегук помітний і в інших авторських образах, наприклад, у А. Малишка: «Я візьму той *рушник*, простелю, наче *долю*», у Д. Павличка: «І *вишите* моє *життя* на ньому» [на полотні].

Відомо, що здавна в усіх техніках вишивок на Україні переважає червоний колір у поєднанні з чорним. І хоч у поезії А. Малишка ці кольори на вишиваному рушникові не названі, сам поет згадував: «Отак воно у пісні зацвіло, як склалося. В осінні темні ночі той рушник попавсь мені на очі, в червоно-чорнім кольорі двійнім, землі й пожару, туги й перемоги».

На життєвих дорогах чекають людину і радість, і сум, тобто *червоне і чорне*. Так, символ кольору вплітається в мотив дороги. Поетичний образ дороги в пісні А. Малишка розкривається через формули побажання. Характерні й слова-синоніми *дорога, доріжка* з епітетами: *росяниста доріжка, далека дорога*. Напр.: «Хай на ньому цвіте *росяниста доріжка*». Для Д. Павличка дорога як доля життя сповнена невідомого і поет ніби застерігає: *незнаними шляхами* йтиме у світ людина, і на тих шляхах переплетуться: *червоне — то любов, а чорне — то журба*.

А. Малишко використовує типову конструкцію народнопісенного характеру *на щастя, на долю*, яка разом із його улюбленими образами-символами — картин природи, рослинного світу (*зелені луки, солов'їні гаї, шелест трав, щебетання дїбров*) створює особливий інтимно-ліричний струмінь поетової мови. Поетичне бачення Д. Павличка вирізняється динамізмом і драматичністю — поет віддає перевагу дієслівній ознаці: *пїти у світ, водило в безвісті життя, вертався на свої пороги, переплелись, як мамине шиття, війнула в очі сивина, вишите моє життя на ньому*:

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не беру в дорогу
Лиш згорточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Різні мовно-виражальні форми: *сивина, старе полотно* відтворюють асоціації з прожитими роками, пройденими дорогами. Семантично вагома антитеза:

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Виразна лексико-синтаксична форма передає повторювальний мотив вірша:

Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.

Синтаксична однотипність пісенної фрази посилює семантичний паралелізм. Символ *полотна* (рушника) як дороги знаходить вираження у метафоричному словосполученні *в душі моїй оба*, тобто життя з його радостями і печалями виражається через внутрішній стан людини. За допомогою порівняння, метафори, зорових асоціацій розкривається містке поняття рушника, що стоїть у синонімічному ряду *рушник — доля — життя*.

Отже, традиційні символи-образи та індивідуально-авторські метафори набувають у мові майстрів слова нової якості, поповнюючи скарбниці народнопісенної мови.

Словесний образ вітру

- *На все впливає мови чистота:
Зір глибшає, і крацають уста,
Стає точнішим слух, а думка
гнеться,
Як вітром розколихані жита.*

Д. Павличко

Творчість кожного митця — це художнє освоєння дійсності. Авторські думки та ідеї втілюються у конкретно-чуттєвих образах, які впливають на емоції читача, збуджують його уяву. З багатоманітного конкретно-предметного світу письменник прагне вибрати явище, яке б найповніше уособлювало його ідейний задум. Які ж явища навколишнього світу можуть привернути увагу митця? Насамперед, природні стихії землі, сонця, неба, зірок, вітру, що поетизуються з давніх-давен.

Поетична уява народу — творця мови — завжди наділяла вітер виразними динамічними, звуковими ознаками: вітер *шугає, шмагає, налітає, гуде, виє, стугонить* та ін. Ця стихія має активне, дійове, впливове начало в природі. Тому цілком закономірно, що бурхливі суспільні події традиційно асоціюються з вітром.

П. Тичина був одним із перших в українській літературі, хто опoетизував стихію вітру, яка руйнує старий світ в ім'я революційного оновлення:

Вітер,
Не вітер — буря!
Трощить, ламає, з землі вириває...

Під пером поета градація *вітер—буря* відбиває наростання змістової ознаки символу. Але автор не зупиняється на цьому, і згодом найвище напруження революційної боротьби втілює у слові *стихія*: «Сильніша за всі Бурі, за Вітра-Буревія. А звуть її — о, слухай! — А звуть її: Стихія!» Так стилістично вдосконалювався і шліфувався образ у творчій майстерні П. Тичини, перу якого належить класичний, художньо довершений вислів *вітер з України* — символ нової соціалістичної ідеології, будівництва, творчості:

Нічого я так не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління,
землю свою.

Для поета стихія вітру ніколи не була абстрактним знаком ідеї, він завжди намагався конкретизувати улюблений образ. Для цього

автор поетизує осінній вітер, відтворюючи такий ланцюг асоціацій: вітер змітає осінніє листя — золото (колір), багатство — знищення старого ладу. Зорові картини осіннього пейзажу передають глибокий ідейно-художній зміст. Напр.: «...і вже в гаю торішний лист — як чортове насіння... той вітер шалений, виступ громогніву і зливи... Слідом за ним із діброви дрібночервонеє листя вихром заграло... Тут щирозлотне мигтіння пішло коливатись додолу І, обкрутившись востаннє, з них кожне лягало на землю, немовби на сон віковічний», «Жовтню любий, трусни вітрами, — хай з дерев старих посиплються, мов золоті червінці». А ось як образ осені-революції втілює Д. Загул у циклі «Жовтневий вихор»: «Вихоре, радісний вітре!.. в навальному зрості звалив стародавній лад... Замай, мій вітре, над нами Огнями червоних плахт». Якщо для П. Тичини ворожі сили асоціюються з опалим листям, то для Д. Загула — з іншою ознакою осіннього пейзажу, хмарами: «Вихоре, вільний вітре! Хмари розгонь, розвій». Революція несе визволення, оновлення, і тому мажорним акордом звучали рядки поета: «Вітай, великий чародію! Перетворив ти в дійсність мрію... Тобі, осінньому, хвала... О революція осіння. Тобі щороку мій привіт!» Так у художній практиці 20-х років несподівано осінній пейзаж набуває нової естетичної якості — передає не традиційний настрій мінору, суму, зневіри, а оптимістичне сприйняття дійсності.

Не всім поетам вдавалося проникнути в умовно-асоціативні глибини образу вітру; найбільшого поширення набув прийом паралелізму між природною стихією і суспільними подіями, рухами. Такий смисловий паралелізм охоплює значну частину твору, формує опосередковані асоціативні зв'язки у ньому і тому сама ідея і слово-символ органічно зливаються у вислові:

Нехай дзвенять пісні,—
Нехай розносять їх по полю
Вітри завітчані, рясні.
Нехай в піснях зустрінуть люди
Прийдешній день, Комуни день...

Д. Фальківський

Наскрізною асоціативною лінією цієї строфи є вітер — пісня — Комуна, а епітет *завітчаний* передає авторську оцінку зображуваного.

Порівняймо тісний смисловий зв'язок *вітер* — *воля* у таких поетичних рядках:

Несуть уста вітрів палаюче: доволі
Вагу століть ми кидасмо з плеч.
О, нас мільйон мільйонів і ми — єдина воля...

Я. Савченко

Образ вітру набув широкої узагальненості, став містким виразником духу, пафосу епохи. Так, у поезії П. Тичини з'являється поетичне словосполучення *епоха вітряна*, що символізує революційні рухи, бурхливі епохальні події у суспільстві:

Шуми, шуми, рясне верхівля,
епоха наша вітряна!

Аналогія між стихією вітру і революційним рухом може здійснюватись у творі завдяки словесним повторам:

...вітер...

вітер...

Береги задніпрянські далекі

Боротьбою напоєні вщерть,

Боротьбою...

П. Усенко

Мотив суспільної боротьби втілюється ще через одну смислову грань образу вітру. Ця стихія уособлює перешкоди, труднощі, через подолання яких розкривається мужність борця. Напр.: «Хай вітер в вічі, Умри — не стій! На кожній стрічі Стрічаєм бій... Розкрають вітер Сотні шабель» (М. Бажан), «Вітрило піднято. Тепер борись з вітрами! А хвилі б'ють розлючено в борти...» (Я. Гримайло).

Відображаючи пафос перших п'ятирічок, індустріалізації, майстри слова охоче використовують традиційний образ вітру. Його величезний емоційний заряд створює піднесену стилістичну тональність, яка, в свою чергу, передає трудове натхнення будівників соціалізму. Напр.: «Слухай вітре! На безмежних гонах гуркотять колгоспів трактори» (В. Басок), «Зіп'явся завод «Більшовик» у подихах вітру далекого» (І. Семиволос), «То не вітер в соломі стріх, Не іржання в снігах коня — То країни моєї майстри Золотими ключами дзвенять» (Г. Саченко).

Вітер для М. Бажана, наприклад, — це уособлення гармонії, цільності, найвищих душевних якостей людини нового світу. Семантично протиставляється йому слово *протяг*, що символізує духовні пережитки капіталістичного минулого. Напр.: «І то не вітер — протяг то в грудях людей свистить»;

...нести серце, як трофей,

Порубаний в боях, як славний стяг...

Цей знак живих людей, знак вітру...

Знак вітру для поета є місткою характеристикою бойового революційного характеру.

Таке сміливе ототожнення духовного світу людини з вітром можна часто зустріти в поезії, а для музи 20-х років ця стихія асоціювалася з палким душевним поривом, мажорним сприйняттям дійсності, оптимізмом. Саме з таким настроєм зустрічали прогресивні письменники нову історичну епоху. Напр.: «Хай вітер в вікна б'є тривожно І нагина гілки, Мое життя непереможне І серця стук палкий» (П. Кононенко), «І вітра біг є наш порив» (Г. Коляда). Асоціативний зв'язок між внутрішнім світом людини і природною стихією не виник на порожньому місці і не є простим витвором уяви, а відбиває глибинні мовні закони, адже слово *душа* веде своє походження від слів *вітер*, *подих*.

Справді, невичерпні семантичні глибини закладені у поетичному слові. Під пером умілого майстра, наче грань кристала, світиться то

один, то інший обертон словесного образу. Важко іноді передбачити, в який смисловий бік поведе слово художнє бачення поета. Так, М. Терещенко зумів майстерно поєднати ідеологічний та емоційний заряд стихії вітру, зобразивши її активне дійове начало:

Поети! Нічого рипіти
І квилити — о, сором! — вам, кого *учив співати вітер*
усім розчиненим серцям, кому призначено ганяти
отари дум завжди вперед...

Минув час бурхливих суспільних подій перших десятиліть нинішнього сторіччя, але нетлінним залишилось його втілення у слові. У спадок від молодого поезії 20-х років маємо образ, подих тієї епохи, втілений у символі вітру.

Зараз, коли наша країна живе у революційно-перебудовний час, на шпальтах газет і журналів часто можна зустріти вислови *вітер перебудови, змін, оновлення*. Поетична традиція живе, розвивається і тому слід чекати, що образ вітру в сучасній поезії матиме змістовне, цікаве життя.

Чумацький шлях у поетичній метафорі

● Найбільше й найдорожче
добро в кожного народу —
це його мова, ота жива
схованка людського духу, його
багата скарбниця, в яку народ
складає і своє давнє життя,
і свої сподіванки, розум,
досвід, почування.

Панас Мирний

«Слів небагато поезії треба, — трохи великих і стільки ж малих», — так визначає Л. Череватенко характерну властивість поетичної мови — до її складу мають входити поряд із звичайними слова «великі», належні високому поетичному рядові. Не випадково існує ціла група лексики, яку в словниках позначають терміном «поетизми». Вони виконують у мові естетичну функцію. Введення до тексту слів високого звучання є одним із засобів відмінності поетичної мови від повсякденної розмовної.

Поетизми — категорія історично змінна. Кожна нова епоха вводить своє коло понять і явищ, які набувають високопоетичного звучання. Проте існують певні лексико-семантичні групи слів, що лишаються джерелом поетизації мови у всі часи. До них належать, зокрема, загальні та власні назви небесної сфери.

З образами *зоряного неба*, *зірок* мистецтво віддавна пов'язувало поняття величної, очищаючої душу краси:

Брат мудрості — величний супокій
Стоїть над світом на зорі стрімкій.
Він нас ненавидить за метушливість,
В якій ми зникли, як бджолиний рій.

Д. Павличко

У поезиї Д. Павличка *зоряне небо*, *зірка* уособлюють поняття духовної висоти, величі. Наведемо його слова в діалозі з журналістом Ф. Зубаничем: «Мені здається, що за всіх творчих обставин митцеві треба збудити в собі найбільші потужності, йому треба ставати над собою, дотягуватися до небес і писати на небі зорями» (*Зубанич Федір*. Діалоги серед літа. К., 1982. С. 82).

У поезії Ліни Костенко образ *зоряного неба* є символом вічності, безсмертя природи. Цей мотив звучить, наприклад, у заключних рядках вірша «Заходить сонце за лаштунки лісу», в якому картина нічного неба змальовується в образі космічного цирку:

І є природа. І немає смерті.
Є тільки різні стадії буття.

Ідея вічності поєднується в поетичній мові Л. Костенко з мотивом таїни, загадковості зоряного неба, вічної зачудованості людини перед його незбагненністю:

Той, що створив нас, був дуже розумний:
звімкнув нам тільки ближнє світло свідомості.
Мчимося по космічній трасі,
так і не знаючи,—
а що ж там, в кінці Чумацького Шляху?..

Чумацький Шлях — найулюбленіша і найпопулярніша в українській поезії назва зоряного неба. «Очевидно, найдивнішим утворенням зоряного неба є Молочний Шлях,— пише Ю. Карпенко,— срібляста туманна смуга, яка оперезує небесну сферу і яку добре видно у безмісячні ночі. Смуга ця була помічена і названа людиною ще в глибокій давнині. І немає народу, який не мав би для неї свого імені й своєї інтерпретації» (Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. М., 1985). В українській мові побутує кілька паралельних найменувань цієї зоряної смуги: *Чумацький Шлях*, *Чумацька Дорога*, *Молочний Шлях* та ін. На думку Ю. О. Карпенка, це був основний орієнтир чумаків у їхніх далеких мандрах, звідси й назва *Чумацький Шлях*. Відомі й народні перекази про сузір'я як просторовий орієнтир. Один із них наводить Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в історичному нарисі «Татарські набіги»: «І тепер, коли спитає хлопчик у батька, показуючи на *Молочний Шлях*: «Що то таке, тату, на небі?» батько відповідає: «То, сину, дорога; по ній діди наші втікали із неволі від Орди».

Давня історична роль зоряної смуги у просторовій орієнтації давньоруських предків стала основою поетичного образу 'М. Вінграновського у вірші «Темніє вечір»:

Темніє вечір, вівці і горби,
Погоуцали під гору дві смереки,
Боками світять хмари і гриби,
І світить Шлях, що із Варяг у Греки.

Внутрішня форма образного найменування *Чумацький Шлях* викликає найрізноманітніші поетичні асоціації, додаткові смислові й естетичні відтінки значень. Слословий акцент може падати як на перший, так і на другий компонент цього двослівного найменування. Так, у поезиї П. Тичини образ будується на семантичному акцентуванні слова *шлях*, що поєднується з чисто зоровим сприйняттям небесного об'єкта:

Уночі,
Як *Чумацький Шлях* сріблясту куряву простеле,
Розчини вікно, послухай.

Оскільки явище чумакування — специфічна риса історичного життєвого укладу українського народу, назва *Чумацький Шлях* стала в сучасній поетичній мові високим символом, своєрідним знаком національної історії, культури:

Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях.

В. Симоненко

А скіфський кінь із мазаної хати
Чумацьким Шляхом зорі прогортає...
Ну, що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долю мого краю?!

І. Драч

Чумацький шлях долали і долаєм,
бо нам пройти судилося цей шлях.

Є. Гуцало

Інше семантичне наповнення має назва *Чумацький Шлях* у поезії Б. Олійника, де на перший план виступає ознака повільності руху. Співвіднесений з часовим зрізом минулого, образ стає уособленням рутини, відсутності руху, розвитку, протиставленим динамічній сучасності:

Тяглись повільно в сутінках підводи
Чумацьким шляхом млявої доби

Ліниво плив собі заштатний Короп
Чумацьким Шляхом — гей та соб, воли.

Внутрішня форма найменування *Чумацький Шлях* викликає настільки багаті асоціації, що в тих випадках, коли її необхідно ввести в текст як елемент поетичного пейзажу в картини нічного зоряного неба, виникає необхідність усунення одного з її компонентів з метою семантичної нейтралізації внутрішньої форми назви. Прикладом може бути поетичний пейзаж М. Вінграновського:

Ходімте в сад, Я покажу вам сад,
Де на колінах яблуні спить вітер.
А згорблений чумацький небопад
Освітлює пахучі очі квітів...

Або Є. Гуцала:

Світить місяць — пройда та безбожник —
там, де небо — мов чумацький стан...

Семантично споріднена народна назва *Чумацький Віз*, що позначає сузір'я Великої Ведмедяці, у пейзажній ліриці часто виступає без першого компонента:

Стомився день,
Облишив косовицю,
Дмухнув на сонце,
Заморочив ліс,
Узяв на плечі
Хмару-пуховицю
Та й рушив спати
На небесний Віз...

І. Вирган

Повна ж назва сузір'я *Чумацький Віз*, як і *Чумацький Шлях*, є невичерпним джерелом метафоричної образності в поетичному тексті. *Чумацький Віз* — один із найулюбленіших образів М. Вінграновського. Метафоричне переосмислення цієї назви в його поетичній системі ґрунтується на поєднанні в її семантичному ядрі двох понять: «висота» й «історичне минуле». Не випадково саме цей образ виділив Є. Гуцало, характеризуючи поезику М. Вінграновського:

«Котить місяць *Чумацький Віз*
З моїм прадідом над віками...

І свідомість — без спротиву, як високу реальність! — і сприймає, і відтворює отой звичайний селянський віз, що із землі виїхав аж на небеса, долає із сивим прадідом дорогу поміж зірками так, наче по земній дорозі. І вже цей віз селянський, і візник у ньому, й дорога поміж зірками виростають до масштабів небувалих, і ці масштаби чомусь сприймаються не як щось виняткове, а як щось цілком приступне для свідомості».

На тому ж поєднанні двох смислових планів у поетичному значенні назви *Чумацький Віз* будується й відомий образ М. Вінграновського, в якому наша сучасність підноситься до космічних масштабів:

І кранами понад *Чумацьким Возом*
Радянська розвергається доба.

У сучасній поетичній мові поширені й інші народні найменування згадуваних об'єктів зоряного неба. Цікавий приклад поетичної метафоризації двох семантично об'єднаних назв — *Молочний Шлях* і *Ківи* (народне найменування Великої Ведмедиці) — зустрічаємо у вірші М. Кучеренко «Коди»:

Мовчить, мовчить правічна Мати,
Тремтить між зір її душа.
І молоко крізь дзвін цикади
Нам лле з небесного *Ковша*.

Зоряне небо вічно вабитьме поетів своєю неземною красою, не досяжністю й загадковістю.

«Художнику немає скутих норм»

- Слова росли із ґрунту,
мов жита.
Добірним зерном колосилась
мова.
Вона як хліб. Вона мені
свята.
І кров'ю предків тяжко
пурпурова.

Л. Костенко

Багато важить, на яких художніх зразках виховується мовний смак читача, чого чекає він від літературного тексту — щоб той був написаний такою мовою, як у житті, чи щоб виявляв безмежні можливості індивідуального осмислення загальноживаного слова. Взагалі формула «як у житті» виявляється досить складною, розуміють її по-різному, коли йдеться про мову художньої літератури. Даючи читачеві зразки літературної мови, письменник весь час відчуває над собою дію художньої влади. До нього озивається попередня традиція української класичної літератури, на його мовній практиці не може не позначатися вплив сучасної мовної стихії, тобто він постійно повинен шліфувати, удосконалювати стилістику своїх творів, шукати найприроднішу форму самовираження, на яку б відгукувалися читачі. З цього погляду зрозуміла висловлена в поетичному емоційному запалі думка І. Драча:

Художнику — немає скутих норм.

Він — норма сам. Він сам в своєму стилі.

Історія української літератури засвідчує постійну увагу художників слова до рівня, стану, умов функціонування літературної мови. В певні періоди суспільного розвитку, коли тільки художня література репрезентувала літературну мову, письменники наголошували на виробленні літературних норм у художній практиці, змагалися за розширення словника літературної мови. Леся Українка, пишучи драму, ліричну поезію на теми життя східних народів, на теми давньої історії, розширюючи інтелектуальні рамки української поезії, творила словник української інтелігенції, моделювала життєві ситуації, в яких могла б звучати українська мова. В реальному житті таких ситуацій не було, але письменницька уява переносила її в майбутнє. Чи відривалася мовна практика поетеси від живого народного коріння мови? Звичайно, ні! Саме знання й відчуття цього коріння давало змогу письменниці нагромаджувати мовно-культурний потенціал нації, виводити українську літературу й літературну мову за обрії сільської і традиційної народнопоетичної тематики. Природно, що

для цього треба було «кувати» нові слова, словосполучення, формувати комунікативний синтаксис, орієнтований на різні життєві ситуації. В таких випадках художник слова сам творить індивідуальну літературну норму, яка при дії багатьох чинників стає загальнолітературною нормою. Користуючись, скажімо, сьогодні такими словами, як *мистецтво, переможець, променистий*, ми навряд чи пов'язуємо їх із авторством Олени Пчілки. А саме вона вважається автором цих слів. Взагалі ж, встановити авторство новотворів без наявності словників мови письменників досить складно. Пригадаймо суперечку дослідників про мову М. Старицького (Курс історії української літературної мови. К., 1958. Т. 1. С. 361) щодо вживання драматургом таких слів, як *борвій, мліти, мрія, скрут* і под. П. Й. Горецький зауважує, що ці слова не є власне новотворами М. Старицького, бо *борвій* уживав Я. Щоголів, *мліти* є в творах А. Метлинського, *мрія* — у творах Ганни Барвінок. Очевидно, для багатьох новотворів показовим є сам час введення їх у літературну мову, поширення в практиці багатьох письменників і взагалі мовців. Адже саме поширення вислову засвідчує його життєвість, потрібність. Слово, як і будь-який винахід чи ідея винаходу, з'являється на потребу часу, і авторство його може бути пов'язане з тим текстом, де воно знайшло найяскравішу форму втілення.

Кожний майстер слова має індивідуальні смаки і щодо новотворів, і щодо відбору засобів із загальноновживаної народної мови. Не завжди ці смаки збігаються із смаками читачів, критиків. Доводилося, скажімо, П. Грабовському відстоювати право на своє слововживання (лист до І. Франка, листопад 1891 р.): «Нар. мова так багата й широка, що затиснути її в рамки вузької граматичності та ще з крайового погляду — зовсім не розсудна річ. По-моєму, мова поезій мусить бути граціозною, легкою, звучною, щоб, читаючи, не зачіпався язик, щоб справляла естетичне враження. Такі слова, як «плинув», вживаю не тільки я, а й другі українці, наприклад, Д. Щоголів, з язикового погляду найбільш бездоганний, ніж інші». Сьогодні, мабуть, не знайдемо тих, хто заперечував би використання літературного дієслова *плинути*, особливо в поетичній мові. Те чи інше ставлення до мовних засобів вираження художньої ідеї — природний процес у сприйманні стилістичної норми літературної мови. Художня література завжди орієнтується на джерела народної мови, принаймні, в оцінках письменницької практики перевага надається живомовній стихії перед книжним «есперанто». Живомовна стихія — це й діалектні відміни, за якими впізнаємо письменника, вихідця з певного етнографічного регіону. Але національний письменник завжди націлений своєю мовною творчістю на вироблення літературної мови, спільної для представників усіх діалектів.

Проблемі витворення спільної літературної мови українців багато уваги приділяв І. Франко, зокрема, в своїй праці «Літературна мова і діалекти» він постійно користується поняттям «вироблення літера-

турної мови». У цьому процесі значну роль відводить І. Франко мовно-художній практиці письменників, які найтонше відчувають діалектику розвитку такого феномена, як літературна мова. Традиції Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, на думку І. Франка, мають лежати в основі того типу літературної мови, який промовлятиме «до найбільшої маси українського народу».

Мова художньої літератури відбиває життя в усій його цілісності і має необмежені можливості розширювати часовий і просторовий словник літературної мови.

Лексикон історичного роману, наприклад, розкриває перед читачем часову глибину художнього слова. Йдеться не тільки про давні реалії, зафіксовані в певних найменуваннях, а й про створення загального мовного колориту давньої епохи через вживання відповідних зворотів, сполучників, добір синонімів із старокнижної мови тощо. Вміло користується такими засобами мовної стилізації Ліна Костенко у віршованому історичному романі «Маруся Чурай». Індивідуалізовані мовні партії персонажів показують читачеві, що старокнижні та емоційні розмовні вислови, виконуючи художньо-естетичну функцію, мають право на співіснування в тому самому тексті, наприклад:

Тоді стара Бобренчиха, вдова,
Суду такі б промовила слова:
— Пане полковнику і пане войте!
Ускаржаюся Богу і вам
на Марусю,
що вона, забувши страх божий,
струїла сина мого Григорія.
І втеди син мій Григорій наглою смертю вмер,
на здоровлі перед тим не скорбівши,
през отруєння і през чари бісовські.

У сучасній літературній мові читач не зустрине виділених слів проте вони забезпечують часовий колорит тексту, близького до історичних пам'яток української мови.

Переїнятися мовною стихією конкретної історичної епохи повинен не тільки письменник, а й читач, який сприймає художній твір і зіставляє, порівнює можливі засоби словесного вираження художньої ідеї. Незвичність, несподіваність мовного звороту змушує читачку увагу працювати, переступати не лише поріг розуміння тексту, а й відчуття його естетичної вартості.

Доцільність, влучність, афористичність вислову викликає найбільше позитивних емоцій читача. Існує, скажімо, в широкій мовній практиці якийсь фразеологічний зворот, і раптом у художньому тексті натрапляємо на його нове осмислення, тлумачення, часом протиставлення подібному, побудованому за аналогією. Такі індивідуальні афоризми найлегше запам'ятовуються як особливості стилю письменника. Пор.:

Чужа душа — то, кажуть, темний ліс.
А я скажу: не кожна, ой не кожна!

Чужа душа — то тихе море сліз.
Пловати в неї — гріх тяжкий, не можна.

Нелегко, кажуть, жити на дві хати.
А ще нелегше — жити на дві душі!

Життя — така велика ковзаниця.
Кому вдалось, не падавши, пройти?

Я зроду не співала на два криласи,
мені було це важко зрозуміть.

Л. Костенко

Принадність і проникливість афористичного слова в тому, що воно поєднує філософську думку з конкретно-чуттєвими наочними поняттями-образами. Часто такі афористичні рядки мають і прямий, такий, що лежить на поверхні, зміст, і переносний, коли за конкретними реаліями і прямими зв'язками слів-понять вимальовуються глибинні віддалені асоціації.

Художній стиль розглядають як особливий різновид літературної мови, який не обов'язково підлягає загальним літературним нормам. Він має можливості використовувати мовні форми вираження інших часових зрізів, позалітературні діалектні, розмовні вислови, просторіччя, жаргони тощо. Однак звертання до позалітературних форм регламентується художньо-естетичними правилами, законами. Відхилення від стилістично нейтральної мовної норми мають зберігати міру естетичності. Іншими словами, мовна норма в художніх текстах гнучкіша, багатогранніша, орієнтована на різноманітні стилістичні варіанти і на досягнення ефекту естетичного впливу на читача.

Сучасна художня література характеризується посиленою увагою письменників до лінгвістичного змісту мовно-виражальних форм. Автори віршованих і прозових творів звертаються до часових, просторових відмінностей у звукових, граматичних формах слова, до елементів історичного словника. Наприклад, такі слова, як *воздух*, *врем'я*, *комоні* в циклі Р. Лубківського «Сонце «Слова» свідчать про зв'язок авторського поетичного словника з давньоруською мовою:

У *воздусі*, у пралісі, у корені
Живуть пісні, ніким іще не створені...
Бо ось хлоп'я, до світла спрагу маючи,
Бере у серце сонце незмеркаюче...

Могутні карби в дереві та кремені
Відчитує у Слові свого *времєні*.

Комоні ржуть. *Суремлять* сурми: в путь!
Горять шоломи. Лопотить знамено.

Мовні реалії давньоруської культури по-новому осмислюються в сучасному іронічному тексті, що виявляє скептичний ентеєрівський погляд на історичні писемні пам'ятки з їх «білими» плямами, поясненням темних місць. Відомий вислів із «Слова» «Як страшно Див

кричить поверху древа» викликає несподівану асоціацію міфічного Дива з сучасним стандартним скороченням *див.* у книжних стилях. Від зіставлення двох омонімів виникає комічний ефект:

А поки що — *див.*: «Див по верху древа», —
Дванадцятого віку НЛО...

Поет відчуває потребу утворити в сучасній мові прикметниковий епітет *побратимі* (люди), хоча в загальноживаному словнику відомий тільки іменник *побратим*. Ось, наприклад, які асоціації викликає прикметник *побратимі люди* в одному з віршів Р. Лубківського «Камертон Шашкевича»:

Люди, люди побратимі!
Золоті серця родимі
З-поза Волги, з-за Дунаю
Своїм серцем обіймаю...

О, якби воно, єдине,
Пригорнулось до родини
Від Уралу по Балкани,
Слово стало б нездоланне,
Нездоланне, незбориме,
Материнське, побратиме,
Правдомовне!

Буде! Буде! —
Побратимі бо суть люди...

У синонімічний ряд *братній, братерський, побратаний* — вводяться авторські означення *побратимі слова* і *побратимі люди*. Життя таких авторських неологізмів незвичне, бо вони «прочитуються» тільки в художньому тексті, проте завжди можуть бути використані як вдалий зразок для творення публіцистичного тексту.

Філологічне ставлення до слова, проникнення в його етимологічну сутність, у семантичні асоціації притаманне насамперед поетам. Ось як фізично відчутно передається процес словесної творчості у поезії Р. Лубківського;

Слова вмирають. Блякнуть. Їх багато.
І раптом чуєш злато слово. Злато!
Аж хочеться скупатися у тім
Отецьким слові, слові золотім!
І хочеться, і прагнеться без тям
До цього слова припадати устами...
Чи слово тільки виросло з любові?
Світися, правдо, в батьківському слові!

Тільки в наш час науково-технічного мислення могли народитися поняття про вибухову енергію щасливо знайденого слова:

Врубатися у пласт залежаного слова —
До глибини, до потаємних надр,
Де в кожній крихті — поруч, під і над —
Енергія дримає вибухова.

Червона квітка — в чорному ядрі!
Червона квітка — зацвісти готова.
Удар — і сяйво знайденого слова
Заблิสне наді мною угорі!

Поезія Р. Лубківського веде нас і до давньоруської мови, і до мовних традицій Маркіяна Шашкевича, і до народнописенних джерел. Взаємовідтілюються, наприклад, слова *квітка* і *цвітка*, *квітник* і *зіленьник*, паралельне вживання яких засвідчує народнописенна творчість і поетична традиція:

Ми станем народом Шевченка й Франка,
Народом Довженка і Корольова.
Цвітка-веснівка з Твого зіленька
Заквітне в могутті рідного слова

Немає раз і назавжди встановлених законів, як видобути із звичайного слова поетичну вибухову енергію. Кожний шукає в безмежних мовних контекстах свій шлях, свої прийоми. Заповнює читача не будь-яке словотворення і словосполучуваність, не словопошуки заради штукарства, а тільки глибока незвична думка. Авторська оригінальна думка здатна видобути естетичний заряд із давно відомих слів, які «були уже чиймись»:

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причайлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова уже були чиймись.
Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!
Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі

Л. Костенко

Звичність — незвичність, повторюваність — неповторюваність — такі принципи лежать в основі вироблення індивідуального словника поета. Читач, звичайно, не чекає від мови поезії, щоб у ній все було так, «як у житті». Інша річ — мова прози, що відбиває в індивідуалізованих партіях персонажів особливості усного розмовного мовлення. Проза більшою мірою, ніж поезія, залежить від поширення літературної мови в суспільстві, від ступеня оволодіння нею освічених людей. Принцип «як у житті» вимагає від прозаїка пошуків найхарактерніших ознак усного розмовного мовлення, які б відбивали на письмі особливості діалогічного та монологічного мовлення. Специфіка побудови діалогів і монологів у художній прозі полягає в тому, що всі вислови повинні справляти враження природного звучання в устах персонажів, їх колись мав чути і відтворити на письмі автор-прозаїк.

Відомо, як багато працював над мовою своїх оповідань Григорій Тютюнник. Мова його творів надзвичайно характеристична, кількома штрихами здатна передати сутність мовця, його соціальний стан, рівень освіти, настроїв тощо. Ось, наприклад, діалог діда з внучком (оповідання «Дивак»):

«— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний еси.— Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли.— Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони... Ти їх не слухай.— Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Ти отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а щука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки,— хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо воно здалось. Це як путне щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться».

Невипадковість, слухність назви оповідання «Дивак» можна помітити навіть із наведеного уривку твору. За кожним словом діда, наприклад, проступає лаконізм народних характеристик, виражених у відповідних найменуваннях, іменниках оцінної семантики. І повнозначні, і службові слова в діалозі — ніби супровід до певного жесту, постави, слово сприймається нерозривно від поведінки людини. Є й відповідна ритмомелодика фраз, за якою бачаться уповільнені дії певного в своїй правоті діда, його розважливність, поважність. Вираз «словесний малюнок» щодо прози Григора Тютюнника набуває свого прямого значення: за словом справді проступає фігура персонажа, відчуваються його неквапливі руки, його селянська мудрість. Багато важить для відтворення невимушеної тональності оповіді правильний вибір службових частин мови, наприклад початкової частки — сполучника *а*, часток *ет*, *ото* та ін. Як джерело індивідуалізації мови персонажів письменник використовує також стилістичний прийом фонетичного запису усного мовлення. Багатоголосе спілкування, наприклад, на весіллі («Оддавали Катрю») продумане до деталей: кожна репліка — індивідуальний штрих образу персонажа. Прийоми включення реплік підкреслюють той стан мовного спілкування, коли вже говорять усі, мало чуючи співбесідника і не намагаючись одержати відповідь: «—...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактицькі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців-допризовників,— і марш-бросок під Зінківську гору». То я вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг!» — то тільки хикають і анічирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима ответственность».

— І ніякий цей молодий не інженер, а снесар...— озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура...»

Суржик виконує функцію соціальної, освітньо-культурної диференціації персонажів. Розмовні, просторічні елементи одержують подвійну оцінку в художньому творі: по-перше, читач оцінює їх за критерієм нормативне — ненормативне слововживання, по-друге — доцільне — недоцільне слововживання як засіб характеристичності введеного у творі персонажа. У мовних партіях позитивних героїв окремі вкраплення просторічних елементів створюють атмосферу невимушеності діалогічного мовлення, підкреслюють розмовну експресію, а суржик у мовних партіях негативних персонажів сигналізує про низький рівень їх освіти, обмеженість, некультурність.

Філологічний підхід до оцінки мовних ситуацій помітно активізувався в сучасній прозі, що можна пояснити взагалі тенденцією до інтелектуалізації літературної мови.

Художній прийом — пояснення значення слова, походження слова використовується з метою створення комічного ефекту оповіді, зокрема, досить вдало цим прийомом послуговується О. Черногуз у сатиричному романі «Аристократ із Валнярки», де не випадкова й лінгвістична термінологія:

«— До речі, Стратоне Стратоновичу, ви знаєте, звідки походить назва Либідь? — сідав на свого коника Ховрашкевич.— Ця історія починається ще за часів Щека, Кия і Хорива. До речі, вулиця Хорива ще й досі, як не дивно, збереглася на Подолі. Там колись жив Хорив. Але назва Київ пішла не від Хорива, а від його старшого брата Кия...

— А кий?

— Не зрозумів?!

— Ну, кий! Більярдний! Ви не знаєте, звідки походить назва кий, кийок?! Не від цього брата?

— Ви даремно смієтеся, Стратоне Стратоновичу. Даремно, а я вам доведу. Етимологічно, а хочете — лінгвістично. До речі, ви знаєте, що є така наука, як лінгвістика?..

— Ви мене на лінгвістику не збивайте. Ви мені прямо скажіть: у «Либеді» ви були чи ні?

— Не був.

— От так би і зразу. А в «Наталці» чи «Верховині»?

— Я був, Стратоне Стратоновичу,— втручався Панчішка з діамантовими кінчиками вух.— Це не те. Типове не те. Нема шикю.

— Що мені ваш шик. Мені не шик потрібний, а шинка».

Діалог у романі О. Черногуза будується на звуковій подібності слів, стилістичному обігруванні паронімів, несподіваних асоціативних зв'язків між словами-поняттями, коротких оцінних репліках, сповнених розмовної експресії, емоційних інтонацій. Комічного звучання тексту досягає автор, коли звертається до поширених штамів у сучасному розмовному мовленні, до оригінальних порівнянь: «Висловлював [Панчішка] своє захоплення здебільшого такими словами: «Колосально!», «Феноменально!», «Потрясаюче!» Якщо ж обурювався, то кидав слово, наче різав папір лінійкою: «Жах!» Письменник тонко

відчуває професійні, соціальні жаргонізми, переплавляючи їх у словесних баталіях своїх героїв, обрамляючи діалоги дотепними влучними порівняннями — описами поведінки персонажів. Комізм ситуацій і власне лінгвістична гра поєднуються в індивідуальному стилі О. Черногуза. Письменник націлює читача на семантичну багатогранність слова, на емоційне сприймання щодня чутих висловів, над уживанням яких мовці звичайно не замислюються. Мовні джерела створення комічного, сатиричного ефекту невичерпні, і це доводить своєю жвавою легкою оповіддю О. Черногуз.

Народний гумор, виявлений у сприйманні слова, в його дотепному обігруванні, можна помітити і в літературі, яка за своїм тематичним спрямуванням далека від гумористичних ситуацій. Це твори про БАМЛАГ і ГУЛАГ, відтворення страшної історії сталінсько-беріївських таборів. Уже сама тема «Сибірських новел» Б. Антоненка-Давидовича зумовила появу в українській мові цілої низки характерних словосполучень типу *таборова зона, таборова охорона, таборовий пункт, таборове начальство, таборова житуха, таборова лайка, таборовий обід, таборова звичка* тощо. В умовах таборової дійсності письменнику доводиться спостерігати, як наповнюються новим соціальним змістом слова в устах різних людей. Ось новела «Усе може бути» — змаловання психології білоруського чорнороба Васька Микитьонка, який, будуючи мости, споруджуючи греблі, копаючи канали, обходився без книжок, газет. Тому для нього було незрозуміле слово *опозиція*, яке він плував з *позицією*, він не розумів доповідей про «якесь праве крило, яке чомусь виросло в партії, а не в якогось птаха». Пор.: «У камері Васюк дізнався, що таке «трактизм» чи то пак троцькізм (хай йому абищо!)»; «Раніш, до свого арешту, Васюк тільки чув про якийсь солярій, але ніколи не доводилось йому там бувати... а от про «розстрілярій» уперше почув від Доллера».

Лексичні штрихи тюремного жаргону, обігрування розмовних висловів, нейтральна літературна характеристика — все це формує авторський стиль, пройнятий життєздатним гумором оповідача.

Активне сприймання літературного, зокрема, й забарвленого розмовним колоритом слова властиве індивідуальному стилеві В. Дрозда. Читача тримає його соціально виразний словник, в якому розгалужується поняття, виражене загальним словом «бюрократизм», що обростає оригінальними перифразами, контекстуальними синонімами тощо. Розбудова теми бюрократизму з його посадовими рангами, номенклатурою, портфелями показова для твору «Балада про Сластьона». Це лексика і фразеологія типу *трибуна, телефон, секретарка, дача (машина) персональна, фінська лазня, котеджик, портфельна хвороба, черв'як портфельний, болячка портфельна, посадові люди, сигналізувати, спецвечори на високому рівні* та ін. Зображені в гротескному плані персонажі послуговуються відомими загальноживаними і новоствореними висловами на позначення провідного мотиву твору. Пор. діалоги:

«— І де ж ти тепер перебуваєш, Македоновичу?

— Перебуваю вгорі.

— Так ти й тепер в авторитеті?»

Або:

«— Пощо-бо ти з портфеликом ходиш, ніби який начальник?

— Окультурився я,— каже,— на міліцейській роботі і зараз одвинути не можу, то й той...

Ось що портфельник з людиною робить!»

У повісті «Самотній вовк» той самий мотив переважає в змалюванні міщанина через поняття типу *тонкі пахощі французьких парфумів, терміновий дзвоник з управління, піднятися по адміністративних щаблях, самогінноз промов, управлінське начальство, директорова машина, посісти місце зава і под.*

Народна спостережливість відображається у характерних висловах, які вводить письменник на позначення провідного поняття: «Так що, мати каже, уже *косо розписуєшся?*»; «Ну, *резолуції* різні там *накладає на бомагах*, біля начальства треться».

Мова художньої літератури закономірно відбиває соціальні процеси в суспільстві саме через розширення відповідних семантичних полів, привернення уваги до книжних і розмовних найменувань того самого явища. Серед розмовних висловів, оцінних фразеологізмів можливі й авторські новотвори, але вони цілком передають колорит народнорозмовного мовлення, не викликають сумніву в їхній автентичності. Куються такі вислови, безперечно, в живій розмовній практиці, і в цьому розумінні творцем мови, справді, є народ. Але за влучним висловом поета Р. Лубківського (думка прозвучала в одній із телепередач «Живе слово», вересень 1989 р.), мова потребує не лише ковалів, а й карбівничих. Письменники — це карбівничі, які накладають на слово тонку філігрань і тим самим шліфують, удосконалюють, увиразнюють літературну мову, підносять її роль як культурної цінності нації.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

- Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо. К., 1970.
Білоус Дмитро. Диво калинове. К., 1989.
 Воспитание словом / В. М. Брицын, С. Я. Ермоленко, Н. А. Шульга и др.
 К., 1989.
Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. К.,
 1979.
Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови.
 К., 1986.
Коваль А. П. Слово про слово. К., 1986.
Коваль А. П., Контілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній
 мові: Афоризми, літературні цитати, образні вислови. 2-е вид., перероб. і доп.
 К., 1975.
Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів.
 К., 1988.
 Мова і культура. К., 1986.
 Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літера-
 турної мови. К., 1977.
 Мово рідна, слово рідне!.. Вірші, поеми, статті. К., 1989.
Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976.
 Питання мовної культури (вип. 1—4), Рідне слово (вип. 5—9), Культура
 слова (вип. 10—37). К., 1967—1989.
Полюга Л. М. Словник антонімів / За ред. Л. С. Паламарчука. К., 1987.
Рильський М. Т. Як парость виноградної лози / Упоряд. Г. М. Колесник.
 К., 1973.
Рильський М. Т. Ясна зброя. К., 1971.
Русанівський В. М. Екологія мови й культури — реставрація совісті // Три-
 буна лектора. 1989. № 4.
Русанівський В. М., Ермоленко С. Я. Життя слова. К., 1978.
 Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Ермоленко. К., 1989.
 Стиль і час: Хрестоматія. К., 1983.
Тичина П. Квітни, мово наша рідна. К., 1971.
Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. К., 1988.
Харчук Б. Слово і народ // Прапор. 1988. № 10.
Чак Є. Д. Мандрівка в Країну слова. К., 1986.
Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. К., 1984.
Чак Є. Д. Барви найпого слова. К., 1989.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

авест.— авестійське	лат.— латинське
англ.— англійське	лит.— литовське
білор.— білоруське	македон.— македонське
бол.— болгарське	мн.— множина
бот.— ботанічне	нім.— німецьке
вірм.— вірменське	н.-луж.— нижньолужицьке
в.-луж.— верхньолужицьке	перс.— персидське
геор.— георайське	пестл.— пестливе
гол.— голландське	пол.— польське
гр.— грецьке	праслов'ян.— праслов'янське
д.-англ.— давньоанглійське	розм.— розмовне
д.-в.-н.— давньоверхньонімецьке	рос.— російське
д.-рус.— давньоруське	серб.— сербське
дат.— датське	сербохорват.— сербохорватське
діал.— діалектне	слов.— словацьке
д.-інд.— давньоіндійське	словен.— словенське
жарт.— жартівливе	с. р.— середній рід
ж. р.— жіночий рід	ст.-сл.— старослов'янське
заст.— застаріле	ст.-фр.— старофранцузьке
зменш.— зменшувальне	угор.— угорське
знев.— зневажливе	укр.— українське
ім.— іменник	фр.— французьке
індоєвроп.— індоєвропейське	ц.-слов., ц.-сл.— церковнослов'янське
іран.— іранське	чес.— чеське
іспан.— іспанське	ч. р.— чоловічий рід
італ.— італійське	швед.— шведське

СЛОВОПОКАЖЧИК

абориген	40	відвідати	71
авторитет	40	відзначати	45
автохтон	40	відмічати	45
адрес	41	відносини	45
адреса	41	відношення	45
аматор	42	вірно	46
авторитет	63	галузь	47
агротехніка	65	гарбуз	48
архіваріус	42	гартуватися	56
архівіст	42	городина	74
афіша	82	госпіталь	49
багато	43	грузовик	49
базар	84	гуманістичний	50
бесіда	63	гуманітарний	50
болітьник	43	гуманний	50
брифінг	44	дах	50
брюки	98	дефект	51
вантажівка	49	дилема	51
вантажка	49	дипломант	52
верства	96	дипломат	52
взаємини	45	дипломник	52
вирувати	45	діагноз	52
вислухати	59	ділянка	47

діставатися	52	любимий	69
діти	53	материзна	70
добиватися	53	меморіальний	70
дорога	97	мисль	54
досить	53	навідатися	71
досягати	53	навколишній	72
дружина	55	наголосити	72
дуже	53	недолік	51
дума	54	немовлята	53
думка	54	неординарний	73
дурний	78	непокоїти	91
економічний	55	новатор	73
економний	55	нуртувати	45
жінка	55	овочі	74
завдання	51	ожеледиця	76
завершити	58	ожеледь	76
загальний	56	оператор	77
задум	56	оригінальний	73
задумка	56	особистий	77
закалятися	56	особовий	77
закінчити	58	оточення	72
заорганізованість	58	оточуючий	72
заробитися	58	офіціальний	78
заповідь	59	офіційний	78
запрацюватися	58	пам'ятний	70
заслухати	59	передчасний	80
захоронити	59	підкреслити	72
зачитати	60	підходити	78
збори	93	пласт	96
звернення	63	повідь	78
звичай	60	повінь	78
звичка	60	поганий	78
зміст	62	покупка	79
знаменитість	63	положення	79
значення	62	попередній	80
ініціатива	63	порада	82
інтерв'ю	63	потрапляти	52
кабачок	48	похоронити	59
книга	64	правильно	46
книжка	64	працювати	90
комплекс	65	прес-конференція	44
комунікабельний	66	престиж	40
комунікативний	66	прививати	81
комунікаційний	66	приводити	80
комфортабельний	66	призводити	80
комфортний	66	прийти	71
копіткий	67	прищеплювати	81
кропіткий	67	проблема	51
кудси	67	провідати	71
купівля	79	пронизливий	81
лаштунки	67	проникливий	81
лісівник	68	пропозиція	63
лісник	68	прослухати	59
лісничий	68	професійний	81
лісовик	68	професіональний	81
локатор	68	процент	82
любий	69	прочитати	60

путь	97	тактичний	90
рада	82	тактовний	90
реклама	82, 83	талан	90
рекламація	83	талант	90
ринок	84	техніка	65
рідкий	86	тривожити	91
рідкісний	86	трудівник села	94
ріднизна	70	трудитися	90
річище	87	губілець	40
робот	87	турбувати	91
роздуми	54	уболівальник	43
роковини	88	удобрювати	92
русло	87	удобрятн	92
селянин	94	улюблений	69
середовище	72	уява	93
сільчанин	94	уявлення	93
смісл	62	форум	93
спільний	56	хлібороб	94
спротив	88	череда	95
ставлення	45	чимало	43
стадо	95	шар	96
стан	79	шлях	97
становище	79	шофер	47
стеля	50	шпиталь	49
стосунки	45	штани	98
супроти	88	ювілей	88
супротив	88	ярина	74
супруга	55	ярмарок	84

ПОКАЖЧИК ЛЕКСИЧНИХ НОВОТВОРІВ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

агрокнязівство	195	брежнєвсько-сусловський	неосталі-
агропромисловий комплекс	195	нізм	193
адміністративне командування	188	брежнєвці	193
адміністративно-командна систе-		брежнєвщина	193
ма	187	будівництво житла господарським	
адміністративно-натискний стиль		способом	195
роботи	188	бюрократична заорганізованість	191
активна наступальність	187	вибіркова гласність	187
активна совість	187	«виконробн» перебудови	186
антропогенний вплив	197	відкритість	187
атмосфера вседозволеності і непо-		відомчі емірати	195
грішності	188	Всесоюзна опікунська рада	188
атомно-космічне століття	185	генотип-безбатченко	192
баланс інтересів	199	гігантоманія	197
безнаціональний інтернаціоналізм	191	гласний	187
благосприяння	190	гласність	186, 187
боротьба за збереження цивілізації		громадська небайдужість	187
на Землі	198	декоративний інтернаціоналіст	191
боротьба проти загрози термоядерної		декультизація	194
катастрофи	198	державний статус української мо-	
брежнєвсько-сусловська камарилья	193	ви	194

десталінізація	194	культівські жорна	188
директивна розверстка плану	195	культура будівництва	205
директивне планування	195	кунаєвщина	192
дитяча дипломатія	199	культурна ноосфера	197
Дитячий фонд	188	курс на забезпечення міцного миру	198
ділові ігри	189	лідер	200
дні Чорнобиля	185	ліквідатор	204
дні чорнобильської трагедії	185	ліквідаційський	204
доба застою	184	ліквідація наслідків аварії	204
добродійні (добродійницькі)	189	ліквідація наслідків снігопадів	204
заходи (концерти)		лінія на мирне співіснування	198
довгобуд	196	людський фактор	205
доколгоспівська дійсність	185	маланчуківці	193
дочорнобильський період	185	манкурт	192
духовна екологія	198	манкуртизм	192
екологічна акція	197	манкуртщина	192
екологічна доля	196	миротворницький	190
екологічна неграмотність	197	мінводгосп-атоменерго-гесівська	
екологічна розважливність	196	гідра	197
екологічний симпозиум	196	мовний Чорнобиль	194
(семинар, мітинг)		молодіжний житловий кооператив (МЖК)	196
екологія духовності і культури	197	молодіжні клуби за інтересами	189
екологія ноосфери	197	молодіжні клуби технічної творчості	189
еколого-економічний	196	націонал-екстремісти	192
ентеерівський час	185	національна гідність	191
забруднені смуги	185	національний нігілізм	191, 192
«загальноєвропейський дім»	199	«неперспективний»	195
заінженеритися	204	нетрадиційні виробничо-економічні формування	195
заорганізований	204, 205	неформал	189
застійна пора	184	неформальний	189
застійні явища	188	неформальщик	189
застійно-болотне міжчасся Брежнева	185	нове [політичне, економічне]	
«Зелена брама»	196	мислення	190
«Зелена хвиля»	196	ноосфера	197
змагальний	194	односторонній мораторій на ядерні вибухи	199
змагальність	194	«олгоднення» міжнародних відносин	199
зрівняльні підходи	196	оредні відносини	194
індивідуальна трудова діяльність	194	перебудова	186
індивідуальне житлове будівництво	195	перебудовні (перебудовчі) часи	184
інформаційно-аналітична робота	191	«перебудовці»	186
кабінетно-апаратний стиль роботи	188	період стагнації	184
клуб загартування та зимового плавання	189	підвищення гласності	187
командно-адміністративна система	187	підприємливість	202
командно-адміністративні методи керівництва (управління)	187, 188	післяленінські часи	185
командно-наказові методи	188	плюралізм думок	191
комісари перебудови	186	подвижники перебудови	186
комп'ютеризація	199	посткультівські часи	184
комп'ютеризувати	199	правова захищеність	190
комп'ютерна техніка	199	правовий (юридичний) всеобуч	190
комп'ютерний всеобуч	199	принцип соціальної справедливості	190
комп'ютерно грамотна людина	199		
конкурс краси	189		

«пристроїшки»	186	сталінізм	192, 193
програма перемін	188	сталіністи	193
«проекти віку»	197	«сталінська селекція»	192, 193
пропагандистсько-ідеологічна діяльність	191	сталінщина	192, 193
ради громадськості мікрорайону	189	суловські лакизи	193
радіаційне забруднення	203	сулові	193
радіоактивні забруднені вода	203	суловщина	193
радіоактивні забруднення	203	тимчасовики	197
Радянський дитячий фонд ім. В. І. Леніна	188	угода про немілітаризацію космосу	199
ракетно-космічна техніка	199	український Ренесанс 20-х років	185
рашидонщина	192	Український фонд культури	188
революціонери виробництва	187	управлінський апарат	188
рівні забруднення	204	управління	188
розстріляне відродження	186	фондівці	188
самоврядні начала	194	Фонд миру	188
саморозквіт нації	192	«хвиля миру»	198
сервісно-збутова діяльність	186	хрущовська «відлига»	185
«синдром дефіцитності»	196	час застою	184
система всеосяжної безпеки	199	чорнотрубні відомства	197
служба знайомих	189	школи керівників груп якості	189
соціальна захищеність	190	юридичний (правовий) всеобуч	190
соціально активні особи	187	ядерне протистояння	199

ПОКАЖЧИК ОБРАЗНОГО СЛОВОВЖИВАННЯ

акорди сил	238	грай-небо	222
багряний вечір	230	грибнесенький дощ	254
безбатько	266	грядущий день	211
безголосо, безмовно, безшумно, безгучно, німо, безшелесно	268	гусей лебедина низочка	255
білий, мов ядерна тьма	258	двоповерхняк	266
біловусте тихе слово	259	дім перестарків	265
блакитний музичний вітер	261	дорога, шлях, гостинсьць, путь	210, 209, 216
блакитні пригорці	261	дорога	271, 272
бруківка, сошивка, брукована вулиця	269	дощ любові	247
будинок престарілих	265	дудка-джоломія	254
будущина	211	епоха вітряна	275
вершечкує ліс	266	жайворонча	215
весна	227	жовта розлука	261
вечір золотий	229	жовтий квіт мелодії розстань	261
вечір чорнобрив	230	жорнувате обличчя	225
вишнева Україна	230	журавлині ключі	231
вишневий сон	226	залізна республіка	229
вітер	226, 227, 228, 251, 274	залізна трава	229
вітри завітчані	275	залізний крок	229
вітрилля	214	замок туги	247
воля, вольність	210	зелена брама	261
всемогутець	215	зелена драма	261
гармонія ступу хвиляста	238	зелена мить	261
гімни піль зелених	238	зелені дзьобики бруньок	254
голубі пучки	261	зелені кислочки очей	226
голубі хорали	258	знак вітру	276
		знамена червоні	257

золота бджола	248	пустодух	215
золота береза	229	пуга, окуви, кайдани	211, 212
золота вівірка	248	путь волі й правди	210
золота молитва	229	річка рук	247
золота оскома осені	262	розвидняючийся день	211
золота печаль	229, 249	розмова розумова	252
золоте крило	248	рушник	273
золоте проміння	229	свитки золоті	229
золоте ридання	229	сивизна турбот	259
золотий екстаз	229	сивий жайвір	259
золотий Дінець	229	сиві птиці чекання	259
золотий завод	229	сиза тиша	259
золотий огонь	229	сини України залізні	229
золотий содом	229	синій хист	260
золоті брнзки	248	скорботи сивий крик	259
золоті вулкани лип	262	сни голубі поетів	260
золоті очі	229	собор	216
золоті човни	229	солов'їна мова	230
золотоволосий командир	229	солов'їні ночі	232
золотооке сонце	262	спогадів вузлики	234
зоря	220, 222	суховітриця	215
зоряне небо	278	сййво	217
капустяна голова	225	терни	210
кароокій спів	230	тронка	216
квасолисті ніздрі	225	у садочку-зеленочку	254
квіття	214	фіалкові очі	225
ківш	281	холодцюваті очиці	225
коржасті щоки	225	хорали могутнього неба	238
крайсвіття	214	червінькова Україна	230
крила червоні	230	червона зима	230
круглодобовики	266	червона зоря	257
лампада сонця	247	червона президія	230
леза блискавок	247	червона сорочка	257
лемехуватий агроном	225	червоне вітрило	257
липень золотий	229	червоне повітря	230
листя золоте	229	червоний мак	257
лисячий ніс	225	червоний місяць	230
люд, людськість, народ, чоловіцтво	211	червоний народ	230
материнська сивизна	259	червоні відблиски	230
Молочний Шлях	281	червоні грози	230
муки сиві	259	червоні коні	230
(над) присмерком смерек	252	червоні крила	230
(на) шляху золотолірному	229	червоні повстанці	230
неба молодого синя грива	260	черстводух	215
недовисушені болота	265	чисто червоний	258
недорубані ліси	265	чорний кінь	258
оброшені хустини вишень	226	чорний ніж	258
обсервувати	270	чорнобриве щастя	230
парусся	214	чорно величаве слово	258
пасажі плавних рік	238	чорногривий вітер	254
полиновий смуток давнини	226	Чумацький Шлях	280
правда	210, 241	щастячко вербове	226

Культура мови, думки, почуттів	3
Від авторів	5
1. Поняття культури мови.	7
Культура мови і час	8
Функції мови і мовна культура	18
Образ рідного слова у мовному вихованні	26
2. Семантичні відтінки слів	33
Загальні зауваження	34
Синоніми	35
Антоніми	37
Пароніми	39
Слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність	40
3. Як правильно?	99
Загальні зауваження	100
Норма, рекомендації	102
<i>Авторитет, повага, популярність, шана, успіх серед читачів — авторитет, повага, популярність, шана, успіх у колективі</i>	102
<i>Адресувати братові — адресувати на брата</i>	102
<i>Алергія до ліків — алергія на ліки — алергія від ліків</i>	103
<i>Аналогія з відомими подіями — аналогія до відомих подій — аналогія між відомими подіями</i>	103
<i>Багатий, насичений фактами — багатий на факти</i>	104
<i>Більший від брата — більший за брата — більший, ніж брат — більший, як брат</i>	104
<i>Більшість студентів прийшла — більшість (два, десять, сто) студентів прийшли — більшість (два, десять, сто) студентів прийшло</i>	105
<i>Брати інтерв'ю у вченого — інтерв'ювати вченого</i>	106
<i>Будинок на вулиці Леніна — будинок по вулиці Леніна</i>	106
<i>Велика різниця</i>	106
<i>Верховодити, панувати над ватагою — верховодити, розпоряджатися ватагою</i>	107
<i>Викли́кати, спричиня́ти невдоволення</i>	107
<i>Виставка-продаж — музей-садиба — місто-герой</i>	107
<i>Вітер три метри за секунду — вітер три метри на секунду</i>	108
<i>Властивий, притаманний, характерний для творчості — притаманний, властивий творчості</i>	108
<i>Говорити (писати) українською мовою — говорити по-українському — говорити по-українськи</i>	109
<i>Два (п'ять) стиглих яблука — два (три) стиглі яблука; останні десять років — останніх десять років</i>	109
<i>Два (три, чотири) випускники школи — п'ять випускників школи — 563 випускники школи</i>	110
<i>Для підприємства</i>	110
<i>Додати до вищесказаного — додати до щойно сказаного</i>	111
<i>Дотичний до проблем</i>	111
<i>Думки про зустріч — враження від зустрічі</i>	112
<i>З боку адміністрації</i>	112
<i>З дня народження — від дня народження</i>	112

З метою ліквідувати загрозу	113
З допомогою — за допомогою, з ініціативи — за ініціативою, з участю — за участю	113
За редакцією — під редакцією	114
За цього — при цьому, при тому, притому, притім; за умов — в умовах	114
Забезпечувати, постачати ферму кормами — постачати ферму корми	115
Завишки 300 метрів — завишки у 300 метрів, довжиною 5 мілі-	
метрів — довжиною у 5 міліметрів	115
Завдячувати своїми успіхами талантові	116
Займати посаду — обіймати посаду — заступати на вахту	116
Занедужати, (за)хворіти, слабувати, страждати на нирки — страж-	
дати, (за)хворіти нирками — страждати від нирок	116
Заходи щодо поліпшення — заходи до поліпшення — заходи для	
поліпшення — заходи поліпшення	117
Зацікавленість в удосконаленні — зацікавленість роботою — інте-	
рес до культурної спадщини	118
Зважати на обставини — враховувати обставини — рахуватися з	
обставинами	118
Згідно з рішенням — відповідно до рішення	119
Зглянутися, змилюватися, змилюватися, змилюватися над дітьми	
і зглянутися на дітей	119
Згоджуватися, погоджуватися, приставати на пропозицію — підтри-	
мувати пропозицію	119
«Здоров'я» — морж — пташине молоко	120
Зіставляти, порівнювати з минулим — порівнювати до минулого	
Зняти з посади — усунути від роботи	121
Зркатися ідеалів — відмовлятися, відступатися від ідеалів	121
Зробити(ся), обергати(ся), перекидати(ся), стати птахом — обер-	
гати(ся), перекидати(ся), перетворювати(ся) на птаха — пере-	
гворювати(ся) у птаха	121
Імунітет, стійкість до хвороб — імунітет, стійкість проти хвороб	
Іх обов'язки — їхні обов'язки	122
Їжте на здоров'я!	123
Календар за який рік — календар на який рік — календар якого	
року	123
Контроль, спостереження за роботою — контроль, спостереження	
над роботою	123
Легковажити, нехтувати почуття — нехтувати, легковажити почут-	
тям — зневажати слабкодухість — ігнорувати друзів	124
Ліки, засоби проти грипу — ліки, засоби від грипу, щеплення —	
вакцина проти грипу	124
Монумент, пам'ятник поетові — пам'ятник, монумент поета	124
«Москвич» — фіат	125
На адресу комітету	125
Нагородити медаллю — удостоїти звання	125
Незважаючи на труднощі — попри труднощі	126
Обирати академіком — обирати в академіки	126
Опановувати професію — освоювати професію	126
Оплатити проїзд — платити за проїзд	127
Паралельно дорозі — паралельно з дорогою — паралельно до до-	
роги	127
Перевага (переваги) перед мількою оранкою — перевага над мількою	
оранкою	128
Перекладати українською мовою — перекладати на українську мову	
«Перемога» — «Победа» — «Мрія»	128
Півтора мільйона	128

Під егідою ЮНЕСКО — під знаком фантастики	129
Повідомляти, сповіщати друзів — сповіщати, повідомляти друзям (Не) позбавлений гумору — (не) грішити емоціями — хибувати на суб'єктивізм	129
Попереджати про небезпеку — застерігати від небезпеки	130
Починатися з експозиції — починатися експозицією	130
Прибути з села Веселого — прибути з села Веселе	130
Припускатися помилки — допускати помилку	130
Присвячувати відкриттю — приурочувати до відкриття	131
Пропорційно витратам — пропорційно до витрат	131
Рекомендації щодо профілактики — Міністерство охорони здо- ров'я — нарада з проблем	131
Розумітися на політиці, розумітися в політиці — розбиратися в політиці — знатися на політиці	132
Садовити — саджати — садити	132
Соромитися, ніяковіти перед дорослими — соромитися дорослих, соромитися старого одягу — соромитися за старий одяг	133
Слівзвучний настроєм — слівзвучний з настроями	133
Створювалось ЮНЕСКО — створювалась ЮНЕСКО	133
Стодвадцятиметрова вежа — десятиметрова кімната	134
Схожий на брата, схожий з братом — подібний до брата, по- дібний брату — нагадувати брата, скидатися на брата	134
Торкатися справи — стосуватися справи — відноситися до справи	135
Тримоторний літак — трьохмоторний літак	135
Трете лютого — третього лютого	136
У два етапи — двома етапами	136
У жеку — у жек	136
Щодо проблеми — стосовно проблеми — стосовно до проблеми	137
Складні випадки перекладу	138
4. З історії власних імен	143
Загальні зауваження	144
Походження і значення імен	148
5. Як писати прізвища?	169
Загальні зауваження	170
Вживання апострофа	173
Вживання м'якого знака	173
Подвоєння приголосних	174
Спрощення в групах приголосних	174
Зміни приголосних при збігу їх	174
Правопис префіксів	174
Правопис суфіксів	174
Правопис прізвищ і прізвиць, утворених із двох або кількох слів	175
Паралельні форми побутування прізвищ	175
Відмінювання прізвищ	176
Деякі особливості відмінювання прізвищ іменникового типу	181
Чергування звуків у відмінкових формах прізвищ	182
Відмінювання подвійних прізвищ	182
6. Лексичні і стилістичні новотвори у пресі	183
7. Художнє слово — мовний знак культури	207
Загальні зауваження	208
Про поетичний словник І. Франка	209

Цвіт художнього слова Олеса Гончара	213
Символ зорі у творчості О. Гончара	220
Індивідуально-авторські епітети М. Стельмаха	223
Словесно-художні образи В. Сосюри	227
Порівняння в поезії М. Бажана	233
Відтворення музики у поетичній мові	237
Поезія Д. Павличка — жива історія мови	240
Тасмниця мовної метафори	244
Багатоголосий оркестр поетичної мови Ліни Костенко	249
Слово поета і дитяча фантазія	253
Семантика кольору у І. Драча і Б. Олійника	257
Сучасна тональність слова Б. Харчука	263
Мовна палітра Валерія Шевчука	268
Слова, що перейшли у пісню	271
Словесний образ вітру	274
Чумацький шлях у поетичній метафорі	278
«Художнику немає скutih норм»	282
<i>Радимо прочитати</i>	<i>292</i>
<i>Умовні скорочення</i>	<i>293</i>
<i>Словопоказчик</i>	<i>293</i>
<i>Показчик лексичних новотворів у публіцистичному стилі</i>	<i>295</i>
<i>Показчик образного слововживання</i>	<i>297</i>

Справочное издание

Ермоленко Светлана Яковлевна,
Дзюбишчина-Мельник Наталья Яковлевна,
Ленец Екатерина Васильевна и др.

КУЛЬТУРА УКРАИНСКОЙ РЕЧИ

СПРАВОЧНИК

Киев, издательство «Льбидь»
при Киевском государственном университете

На украинском языке

Зав. редакцією *М. Л. Скирта*
Художник *О. Г. Григiр*
Художній редактор *Т. О. Щур*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректор *А. В. Дрожжина*

ИБ № 13722

Здано до набору 01.11.89. Підп. до друку 08.05.90.
Формат 84 × 108/32. Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс. Вис. друк. ум.
друк. арк. 15,96. Ум. фарб.-відб. 15,96. Обл.-вид. арк. 21,40.
Тираж 200 000 пр. (1-й завод 1—110 000). Вид. № 2817-к. Зам. № 9—3669. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво «Льбидь» при Київському державному університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкинг», 252057 Київ, Довженка, 3

К90 **Культура української мови: Довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.; За ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 304 с. ISBN 5-11-001484-1.**

Культура мови як складова частина культури і як одна з її форм — перша ознака загальної культури людини. Як привернути увагу до мовної поведінки особистості? Як виховати чуття слова?

Довідник орієнтує читача на вибір правильного слововживання, засвоєння граматичних норм, містить складні випадки російсько-українського перекладу.

Вміщено дані про походження власних імен, правопис прізвищ. Подається також інформація про нові слова в сучасній публіцистиці. Окремий розділ присвячено естетиці словесно-художніх образів.

Для мовознавців, викладачів, учителів, студентів, працівників засобів масової інформації, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями культури мови.